

publisher.agency
London

March, 2023

No 2

London, England
02-03.03.2023

International
Scientific
Conference

Scientific Research and Experimental Development

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (March 02-03, 2023). London, England, 2023. 376p

ISBN 978-0-275-85504-8

DOI 10.5281/zenodo.7700165

Editor: Dorothy Harrison, Professor, University of London

International Editorial Board:

Anna Davis

Professor, AECC University College

Donald Cooper

Professor, University of Bedfordshire

Samantha Simpson

Professor, Aston University

Patricia Wright

Professor, University of Bolton

Gary Walker

Professor, Buckinghamshire New University

Alexander Williams

Professor, University of Birmingham

Charlie Scott

Professor, University of Chichester

Tyler Davies

Professor, Arden University

Emily Price

Professor, University of Derby

Daniel Taylor

Professor, University of Huddersfield

Lauren Martin

Professor, Leeds Trinity University

William Marshall

Professor, University of Kent

Nancy Price

Professor, Keele University

Donald Martin

Professor, University of Hull

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Sociological Sciences

PARADIGMS OF MANAGEMENT PSYCHOLOGY: RESULTS OF THE XXI CENTURY	7
<i>ISMAILOVA R. B.</i>	
<i>ZHALEL D. S.</i>	
<i>RAMETOV N. SH</i>	
TARİXİN YADDAŞINDA VƏ DÜNYANIN DIQQƏTİNDƏ - AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ	12
<i>ABDULLAYEVA SƏMINƏ SABİR QIZI</i>	
ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ (ABOUT WOMEN'S RIGHTS)	17
<i>NAZYM UZBEKKYZY ALIYEVA</i>	
KAZAKHSTAN'S EXPERIENCE OF DERADICALIZATION	20
<i>TEMIRBAYEV TALGAT TULUYBAEVICH</i>	
<i>TEMIRBAYEVA AIGERIM ALMATKYZY</i>	

Psychological Sciences

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CONFLICTS AND THEIR MANAGEMENT	26
<i>ИСМАИЛОВА РОЗА БАЙЖУМАНОВНА</i>	
<i>АЛИЕВА МАРТА БАҚЫТЖАНОВНА</i>	
<i>БЕЙСЕМБАЕВА АРАЙ</i>	
<i>ҚОЖАБАЕВА АЙМАН ҒАЛЫМЖАНҚЫЗЫ</i>	
РОЛЬ ЛИДЕРОВ В СТАРТАП-ПРОЕКТАХ	30
<i>ИСМАИЛОВА РОЗА БАЙЖУМАНОВНА</i>	
<i>АЛИЕВА МАРТА БАҚЫТЖАНОВНА</i>	
<i>НУРЛЫБЕК МАГЖАН НУРЛАHOVИЧ</i>	
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS' AGGRESSIVE BEHAVIOR	36
<i>B. SAKTAGANOV</i>	
<i>K. KAKIMOV</i>	
<i>G. ABDIKHAIYMOVA</i>	
THE EFFECT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE EFFECTIVENESS OF ACADEMIC PERFORMANCE	40
<i>ASADOVA NAZRIN MIRDAMAT</i>	

Agricultural Sciences

ECONOMIC-ECOLOGICAL FEATURES OF ORDINARY WALNUT (JUGLANS REGIA L) WITH REGARD TO THE IRRIGATION REGIME	45
<i>NANA PARULAVA</i>	
<i>LALI BAIDAURI</i>	
<i>OLGA KHARAISHVILI</i>	
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	50
<i>TURGANALIYEV SAKEN</i>	
<i>USSIPBAYEV NURLAN</i>	
<i>SULTANBEKOV GALYMZHAN</i>	
<i>YERDANINOVA DINARA</i>	
<i>TURGANALIYEV ALI AIDAR</i>	
АРАЛ ӨҢІРІНДЕ КҮРІШ ЗИЯНКЕСТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ МЕН БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ ШАРАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	59
<i>АБДРАХМАНОВА ШОЛПАН СЕЙТҰЛТАНОВНА</i>	
ПРИМЕНЕНИЕ ТРИХОГРАММЫ И БРАКОНА ПРОТИВ ХЛОПКОВОЙ СОВКИ НА ПОСЕВАХ ТОМАТА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	65
<i>АЛПЫСБАЕВА КАРЛЫҒАШ АЗИРБЕКОВНА</i>	
<i>ШАРИПОВА ДИНАРА САБЫРКЫЗЫ</i>	
<i>НУРМАНОВ БАУЫРЖАН БАТЫРХАНУЛЫ</i>	
<i>ТУРЫСБЕК АЙЖАН ТУРАРЕККЫЗЫ</i>	
<i>АГАБЕК АЙДАНА БАГДАТКЫЗЫ</i>	
ПРОИЗВОДСТВО КОМБИКОРМОВ ДЛЯ РЫБ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТВЕРДОФАЗНОЙ УСКОРЕННОЙ БИОФЕРМЕНТАЦИИ	70
<i>МАХАТОВ БОЛАТХАН МАХАТОВИЧ</i>	
<i>ГОРИН ЮРИЙ</i>	
<i>ЖЫЛКЫШЫБАЕВА МЕРУЕРТ МАЛИКОВНА</i>	
<i>БЕРДАЛИНА АҚНУР ЖАҚЫПГЕРЕЕВНА</i>	

Pedagogical Sciences

IMPROVING STUDENTS' DIALOGUE AND MONOLOGY SPEECH SKILLS	77
<i>SEVDA ABBASOVA</i>	
METHODS AND CURRENT PROBLEMS OF CONDUCTING SYNTACTIC ANALYSIS	82
<i>NAZAROVA AYSSEL EL DAR G.</i>	
READING STRATEGIES AND THEIR CLASSIFICATION	85
<i>ISMAYILOVA AYSUN YUSIF G.</i>	
VI GRADE ON `AZERBAIJANI LANGUAGE	89
<i>ARZU KARIMOVA</i>	

STUDIES ON TEACHING PHONETICS IN PRIMARY GRADES	91
<i>PERI PASHAYEVA</i>	
SCIENTIFIC INTERPRETATION OF THE PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF DEVELOPING A HEALTHY LIFESTYLE OF STUDENTS	94
<i>KHOROSHEV ALEXANDR UREVICH</i>	
JARGONS AND THEIR WAYS OF TRANSLATION	100
<i>HASANOVA SEVDA HUSEYN</i>	
ҮЗДІКСІЗ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН НЕГІЗДЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	105
<i>ТЕЛБЕБЕВА ЛЯЗЗАТ</i>	
ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕКТЕПТЕРДІҢ РӨЛІ.....	111
<i>МУСТАПАЕВА ТАЛШЫН</i>	
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМІ – ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ - ҰСТАЗ	116
<i>МУХАМЕДЖАНОВА МАЛИКА ЖАЛГАСОВНА</i>	
<i>ЯХИЯХОЖА АЙГЕРІМ АБИБУЛЛАҚЫЗЫ</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА К ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	122
<i>МУХАМЕДВАЛИЕВА ЗАРИНА АСХАТОВНА</i>	
ТАРИХТЫ ОҚИТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ.....	130
<i>ЖАРМУХАМБЕТОВА ЛАУРА АСЫГАТОВНА</i>	
К ВОПРОСУ ОПТИМАЛЬНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА.....	134
<i>АСАНОВ НАУХАН АЛТАЕВИЧ</i>	
<i>КАНДИДАТ МЕЙРАМГУЛ</i>	
<i>УЗЕХАН ДИНА БЕКЗАТОВНА</i>	
LEARN TO UNLEARN FOR TRANSFORMATIVE LEARNING, AN EPISTEMOLOGICAL LOOK	139
<i>JOSE MANUEL SALUM TOME</i>	
DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE SPECIALIST USING INTERNET TECHNOLOGIES	148
<i>ZOIA ADAMIA</i>	
<i>VOLODYMYR BILETSKYI</i>	
<i>HANNA ONKOVICH</i>	
<i>ARTEM ONKOVYCH</i>	
A SCOPING REVIEW OF DIGITAL TRENDS AND TENDENCIES IN LANGUAGE LEARNING: THE CASE OF SELF-STUDY	165
<i>КОКЕҒЕВА АИДА</i>	
<i>RAVSHANBEKOVA MUNISA</i>	
<i>OSSOKINA DARYA</i>	
ФОРМИРОВАНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКЕ ГЕОГРАФИИ	171
<i>ЖИЕМУРАТ ЖУЛДЫЗ САТМУРАТҚЫЗЫ</i>	
Қ.МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ КОМЕДИЯЛЫҚ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ	176
<i>КОЖЕКЕЕВА БЕКЗАДА ШАКИЗАДАЕВНА</i>	
<i>ИСКАКОВА АСИЯТ ГАЗИЗОВНА</i>	
EXTRA-CLASS EDUCATION AS A BASIS FOR FORMING STUDENTS' COGNITIVE INTEREST IN TEACHING BIOLOGY	182
<i>SALYBEKOVA N.N.</i>	
<i>KENSHIMBAYEVA N.K.</i>	

Technical Sciences

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ И РАЗРАБОТКА РЕШЕНИЙ ПО ПОВЫШЕНИЮ ПРОПУСКНОЙ СПОСОБНОСТИ, УСТОЙЧИВОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СЕТЕЙ 110 КВ В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА	188
<i>ЛОМАДЗЕ ВЛАДИСЛАВ АЛЕКСЕЕВИЧ</i>	
SCIENTIFIC AND TECHNICAL REVIEW (GROUND-PENETRATING RADAR) OF DEVICES: OPERATING PRINCIPLE.....	192
<i>ШАКНАТОВА АЛИЯ</i>	
<i>MIRGALIKZY TOLKYN</i>	

Chemical Sciences

HYDROALKYLATION OF BENZENE WITH ACETONE USING BIFUNCTIONAL CATALYSTS	201
<i>SALIMLI SHUKUFA ZEYDULLA GIRL</i>	
<i>AMIROV SABIR</i>	
СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ НЕФТЕБИТУМНЫХ ПОРОД	205
<i>ЕРМЕКОВА А.С.</i>	
<i>ТИЛЕУБЕРДИ Е.</i>	
<i>ЛЕСБЕКОВА Ж.</i>	

Philological Sciences

СВЕТҚАЛИ НҰРЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ, КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР.....	208
<i>МУТИЕВ ЗИНУЛЛА ЖАКСЫЛЫКОВИЧ</i>	
<i>МУХАНБЕТОВА ЖАНГУЛИМ ӨТЕПБЕРГЕНҚЫЗЫ</i>	
<i>ЖУКЕЕВА АРАЙЛЫМ СЕРИКБАЕВНА</i>	
COMMON ALPHABET PROBLEM IN THE TURKIC WORLD(PROBLEMS, SOLUTIONS).....	213
<i>ELCHIN IBRAHIMOV</i>	

Philosophical Sciences

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON THE PHENOMENON OF VIRTUAL REALITY	219
<i>ARINOVA OLGA TASTANBEKOVNA</i>	

Biological Sciences

ТЕХНОГЕНДІК-БҮЛІНГЕН ЖЕРЛЕРДЕ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ТОПЫРАҚТУЗІЛУ ҮРДСІНДЕГІ РӨЛІ	223
<i>БЕЙСЕВА ГУЛЬЖАН БЕЙСЕВНА</i> <i>АБДРЕШОВА МАРЖАН БЕЙБИТОВНА</i> <i>НУСИПОВА НАЗЫМ КУРМАНБАЕВНА</i>	
ІЛЕ АЛАТАУЫНЫҢ ЕТЕГІНДЕГІ КҮҢГІРТ ҚАРА ҚОҢЫР ТОПЫРАҚТАРДЫҢ ҚҰНАРЛЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА ТОПЫРАҚ ОМЫРТҚАСЫЗДАРЫНЫҢ РӨЛІ	232
<i>КОЗЫБАЕВА ФАРИДА ЕСЕНКОЖАНОВНА</i> <i>БЕЙСЕВА ГУЛЬЖАН БЕЙСЕВНА</i> <i>ДҮМШЕБАЙ АЙЖАН ӘУЖЕНҚЫЗЫ</i>	
ЖАҢАТАС ФОСФОРІТ КЕН ОРНЫНЫҢ ҮЙІНДІЛЕРІНДЕГІ ТОПЫРАҚГРУНТТАРЫНЫҢ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ТОПЫРАҚТАРДЫҢ АГРОХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ	243
<i>КОЗЫБАЕВА ФАРИДА ЕСЕНКОЖАНОВНА</i> <i>БЕЙСЕВА ГУЛЬЖАН БЕЙСЕВНА</i> <i>АБДРЕШОВА ГУЛМИРА БЕЙСЕНБЕЙҚЫЗЫ</i>	

Geographic Sciences

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКТЕРІ АУМАҒЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУЫ	253
<i>БЕЙСЕВА ГУЛЬЖАН БЕЙСЕВНА</i> <i>НУСИПОВА ГУЛЬМИРА КУРМАНБАЕВНА</i>	

Historical Sciences

МӘНӘММӘД ӘМІН РӘСУЛЗАДӘ ҮАРАДАСІЛІГІНА ВАХІШ	261
<i>ОРУСОВА НУРСАНАН РАСИМ ҚІЗІ</i>	
ДИСТАНЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ НАСКАЛЬНЫХ РИСУНКОВ КУНГЕЙ ТАРБАГАТАЯ НА ПЛАТФОРМЕ QGIS	267
<i>КУРСАБАЕВ МУХАМЕДРАХИМ КАДЫРБАЕВИЧ</i> <i>ДЕМЕУОВ АРМАН СЕРИКОВИЧ</i> <i>КЫЯКБАЕВА УЛБОСЫН КОЗЫБАЕВНА</i> <i>БЕКМАГАМБЕТОВА РОЗА ҚАРПЫКОВНА</i> <i>СЕЙДАХМЕТОВ БАУЫРЖАН СЕЙТБЕКОВИЧ</i>	

Medical Sciences

ОЖИДАНИЯ РАБОТОДАТЕЛЯ ПРАКТИЧЕСКОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В МОЛОДЫХ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ	288
<i>МЕДЕУБАЕВА ГУЛЬЖАН ТЛЕУОВНА</i>	
УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ПАЦИЕНТОВ КАК ИНДИКАТОР КАЧЕСТВА МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ (НА МАТЕРИАЛЕ ГКП	292
<i>ЖУРАБЕКОВА ДАМЕТКЕН САГИТОВНА</i> <i>МОЛДАЯЗОВА ЛЯЗЗАТ ТЫНЫШТЫКОВНА</i>	
COLORECTAL CANCER: EPIDEMIOLOGY AND SCREENING METHODOLOGY IN KAZAKHSTAN	297
<i>ARMAN KHOZHAYEV</i> <i>VERA ZADOROZHNYAYA</i> <i>ZHULDYZAY KYDYRALIYEVA</i> <i>ASSEL ZHENGISBEKKYZY</i> <i>DARIYA ABDIGALIEVA</i> <i>GULNUR BASHAROVA</i> <i>AIZHAN SATYBAYEVA</i> <i>NURSULU PUKHARBEKOVA</i> <i>MARAL BERKINGALIYEVA</i> <i>ALINA SUMAZOVA</i> <i>AIGERIM AKANOVA</i>	
ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛЕТРОЗОЛА ПРИ ЛЕЧЕНИИ СИНДРОМА ПОЛИКИСТОЗА ЯИЧНИКОВ	302
<i>КЕМЕЛ АҚМАРЖАН БАХАБУДИНҚЫЗЫ</i> <i>АЛТЫНБЕК ГАУЖАР СЕРІКҚЫЗЫ</i>	

Geological and Mineralogical Sciences

APPLICATION THE FREQUENCY-RESONANCE TECHNOLOGY OF SATELLITE AND PHOTOS IMAGES PROCESSING FOR THE PLANETS AND SATELLITES OF SOLAR SYSTEM STUDYING	304
<i>МУКОЛА ЯКУМЧУК</i> <i>IGNAT KORCHAGIN</i>	

Journalism

მეცნიერული პრიორიტეტების შესახებ	322
<i>ინოლიონ ნარჩუმაშვილი</i>	

Legal Sciences

CAUSALITY PRINCIPLE THROUGH PHILOSOPHICAL AND LEGISLATIVE MEANING	324
<i>GIVI LOVZHANIDZE</i>	
ОБОВ'ЯЗОК КРИЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ РИМСЬКИХ СТОІКІВ	330
<i>ТЕРЕЗІЯ ПОПОВИЧ</i>	
ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A GUARANTEE OF ENSURING A CONFLICT-FREE ENVIRONMENT	334
<i>ALLIA KOVALCHUK</i> <i>BOGDANA CHERNIAVSKA</i>	

Economic Sciences

İNFİLYASIYA, ONUN SƏBƏBLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI.....	341
<i>ŞAHİN NADİR OĞLU XURŞUDOV</i>	
MALİYYƏ BAZARLARI VƏ ONLARIN İNKİŞAFI.....	345
<i>MƏSİM KAZIM OĞLU ABADOV</i>	
APPLICATION OF THE EDGEWORTH BOX ON THE ACCOUNTING ANALYSIS OF THE WORLD ECONOMY	348
<i>MIGUEL-ANGEL PÉREZ-BENEDITO</i>	
HOW THE EU DECREASED GAS CONSUMPTION AND DEPENDENCE ON RUSSIA IN 2020-2021?	363
<i>K. TABAGARI</i>	

Literature

ABİSH KEKİLBAYULY' S STORY 'THE HAPPIEST DAY'	367
<i>TURSYMURAT DIANA</i>	
<i>ADILBEKOVA LAZZAT MAKHAYOVNA</i>	
SACRED PLACES OF RESIDENCE IN THE FOLKLORE OF AZERBAIJAN	370
<i>MURSHUDOVA ULDUZ BASHIR</i>	

Sociological Sciences

PARADIGMS OF MANAGEMENT PSYCHOLOGY: RESULTS OF THE XXI CENTURY

Ismailova R.B.

Senior lecturer of the Department of social and humanitarian disciplines, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Almaty Technological University. Almaty, Kazakhstan

Zhalel D. S.

1st year undergraduates, Almaty Technological University. Almaty, Kazakhstan

Rametov N. Sh

1st year undergraduate, Almaty Technological University. Almaty, Kazakhstan

Abstract

In this work, the main principles of the modern management paradigm were studied. It has, on the one hand, the marketing concept of business management that directs the firm to the customer, and on the other hand, the concept of social responsibility of management, based on the tasks of non-destructive integrative impact of management on society and nature, man and economy. At the same time, management is being institutionalized. It becomes an important and effective regulator of various fields of activity.

Keywords: *paradigm, management, management psychology, cybernetics, strategic management, globalization*

The 20th century was called the century of management. During this period, it was formed as an independent field of knowledge that generalizes rich experience and art of management. The prevailing views of management are called management paradigms. Paradigm is a system of views arising from the main ideas and scientific results of a number of great scientists and adopted by the majority of researchers and practitioners. In the 20th century, the paradigm changed. Distinguish the management paradigm of the I and II half of the 20th century. The management paradigm in the first half of the 20th century is associated with the period of formation of industrial society and F. Taylor, A. Fayol, M. Weber, E. It was determined by the views of scholars such as Mayo and other scholars representing the scientific and administrative schools of management, the school of human relations.

The main task of the new paradigm of management at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century is to create a knowledge product. In this regard, leading researchers of management [3] believe that the new paradigm of management requires significant changes in management systems: simplicity, flexibility, efficiency and competitiveness.

Management paradigm (paradigma Latin paradeigma - model) is a basic idea based on a scientific concept, a set of theoretical and methodological rules used as an example, model, standard (template) to explain the meaning of assumptions accepted by the scientific community at a certain stage of the development of science and to solve problems that arise in the process of scientific knowledge. set. Due to accumulation of management experience, management

paradigms are changing. In recent years, management has focused on organizational culture, new methods and principles of management, leadership qualities of the manager. In the current management paradigm, the principle of effective (rational) management is used as guidance. Modern management paradigm: creation of "open system"; improvement of management methods; decentralization of management; effective types of administrative-executive teams, goal-oriented design; It is considered by managing the innovative educational system. Based on the creation of an "open system", the school should adapt to the external environment and be ready for financial, social, cultural, political, scientific and technical changes. The school's success in adapting to the external environment directly depends on the professional qualifications of teachers, creative services, depth of thinking, culture of communication, power structure, management methods and forms, and the competence of the head to organize these works. Management methods are selected in internal and external environmental conditions and are used according to the efficiency of work. Through personal choices of the participants in the pedagogical process, conditions for creative growth will be created and new methods of work will be introduced. Through the decentralization of management, the leader transfers his responsibilities to the members of the administrative council, creating conditions for collective decision-making. Administrative-executive teams will independently solve external and internal problems of the school by using financial, social and psychological methods. Purpose-oriented design activity organizes specific actions on important issues and changes the existing situation. It provides a model of the future in terms of design, real-world calculations, and scientific foundations, especially in open systems. Project thinking is relevant in the change of the paradigm of management of pedagogical systems. Management of an innovative educational system means rapid adaptation to changes and situations in the professional field, life, and continuous development that increases the competitiveness of the educational system.

From the beginning of the 21st century, it can be seen that the results of education began to be socialized. If we consider the process of socialization as the development of a person's ability to solve various problems encountered in life, then the meaning of education in this case is the special development of the ability of students to solve problems based on their social experience and the use of their own capabilities.

New paradigms of education introduce new goals, tasks, priorities, and following values of education in general education schools: long-term history and national learning, traditions; quality of educational programs based on pedagogical skill and professionalism; the culture of the educational system, which is a guarantee of favorable conditions in the school and teacher's reputation; sustainable development of the school, determined on the basis of strategic development priorities. Guided by the principle of competition, the following five priorities are defined in the school's Strategy: innovations, sustainable development, multilingualism, entry into the regional innovation system and entrepreneurial thinking, which will be the main orientation in the direction of qualitative change of the educational institution.

If we formulate the concept of management from a scientific point of view:

- the science of management;
- type of professional management of people's activities;
- group of people engaged in management work;
- science, art, business activities implemented by intellectual, material, financial resources;

- the field of knowledge that carries out management;
- a socio-economic institution influencing the politics, lifestyle, and entrepreneurship of modern society;
- a scientific subject that teaches organizational, socio-technical aspects of management;
- business ability to achieve a set goal using people's work, intellectual skills, enthusiasm;

- social management of the organization;
- type of activity and functions consisting of management of employees at the organizational level;
- mastering the methods and art of communicating with people, special administrative skills and business systems;
- acceleration of human labor;
- delicate (filigree work) management in service with people;
- orientation of management to people;
- leadership in management.

Managerial management is management based on the effective achievement of the set goal by mutual cooperation by creating an environment suitable for the management and employees, which promotes labor productivity aimed at the implementation of the organization's development plan, ensures the creation of a stable management system of the organization, and creates a favorable environment for the work of the management.

Yu. A. Konarzhevsky considers management as a new philosophy of management and defines it in terms of a soft system of management, a success formula, rather than an administrative-command system. In the psychological-pedagogical dictionary: "Pedagogical management is the art of management, that is, a set of principles, methods, tools and forms of management; it is defined as a complex of principles, methods, organizational forms and technical methods of its management aimed at increasing the efficiency of educational and educational processes.

Pedagogical management is a complex of management positions, methods, organizational forms and technological methods aimed at increasing the efficiency of the educational system, and management of the pedagogical system: planning, regulation, control, leadership, and the art of organization.

The dominant paradigm in strategic management is characterized by two main principles: strategy formation and its implementation. Prominent scientists such as Ansoff, Andrews, and Porter made a great contribution to the development of these methods. In general, the essence of strategic management is how strategies are developed and implemented. On the other hand, strategy formation is determined by how the company wants to define its strategy and how it is implemented through Strategic Management. Ultimately, it is the strategy formulation approach that determines the possible management style. On the other hand, the managerial style and the degree of effectiveness of the top leadership may in turn affect the strategy formation process in organizations.

As a result, a clear approach to strategic management is adopted. Strategic management can be effectively carried out only after the company has determined how it intends to create its strategy. Strategy development can be formal or rational, emerging or developing sequentially along a logically based trajectory. Strategic management is about managing the strategy development process and how and where the organization's external environment is analyzed—this precedes strategy selection and implementation. Therefore, the modern management paradigm that should be formed in the 21st century is the management of the growing number of spiritual and creative individuals. They bear all the burden of responsibility in making fateful decisions, find effective ways to implement them.

The 20th century prepared the necessary prerequisites for this:

- a) the noosphere worldview has become the property of the majority;
- b) the intellectual and creative potential of society has increased immeasurably;
- c) the forces of civil society, which determine the transfer of advanced ideas in the field of politics and management, have become significantly stronger.

Favorable scientific prerequisites for the formation of a new paradigm of management are being formed: modern sociological theory, sociology of management are being formed, in

particular, this will allow not only to measure the creative potential of people equal to atomic nuclear reserves, but also to create innovative technologies for its effective identification and use. In a word, by creating social means of creative self-development, a person has the opportunity to transform himself into a spiritual and creative individuality - the creator of a noospheric lifestyle, which eliminates the risk of eco-disaster and contributes to the sustainable and then harmonious development of society based on the appropriate management system.

So, the idea of self-management and self-development should be fully implemented in the 21st century. If the 20th century was the era of managerial revolution, then the 21st should be the next stage of its placement, perhaps its new quality is the revolution of self-management, which should not be seen as the Russian society saw management in the 20th century. The world is turning to a new practice of discovering human vitality through local communities. Their evolution from natural boundaries, from traditional communities to open industrial communities develops as a new type of organization of citizens' life that can provide complete freedom of individual initiative, access to modern knowledge, satisfaction of basic human needs to every person living in a micro-territory. Today, the emergence of territorial communities based on information technologies, the full use of local resources and new forms of energy can be associated not only with all cultural centers, but also with all humanity.

Therefore, the self-governing forces of non-governmental organizations, civil institutions of society are getting additional sources of self-development and are more and more capable of free and voluntary activities aimed at releasing their potential, their funds are not depleted like the funds of individuals united in these associations. In the management of the 20th century, many methods and methods of management were proposed: management of goals, management of results, management of deviations, situational management and many others. In addition, it is often difficult to determine the methods - vague criteria. Moreover, the analysis of the content of known methods shows that they are all in the space of cybernetic representations.

One of the attributes of the cybernetic approach is the division of systems into controlled and controlled systems. The cybernetic approach is also to justify the information value of management, to recognize the universality of management laws for systems of different characteristics, to identify and organize feedback mechanisms operating in management systems, to optimize system behavior based on feedback and in accordance with predetermined goals.

The synergetic approach directs the researcher to take into account the factors of natural development of systems (self-development). The governing body in self-organizing systems is not important. For self-developing systems, the goal becomes irrelevant - the path is important. Synergistic processes are the natural processes of the system reaching new states without external influence. Alternative cybernetic and synergistic approaches are considered meaningful.

All ideas of managers of the 20th century are the subject and object of management. Concepts and schools of management are aimed at finding different ways of the subject's influence on the object of management. Their goal was to effectively use the subject's physical, psychological and intellectual potential for entrepreneurial purposes. By the end of the 20th century, it became clear that this approach had exhausted its possibilities. The basis of interaction was cooperation, complementing the creative abilities of people at different levels of the hierarchical ladder. In the information society, the capabilities of one subject are revealed through the capabilities of another. The concept of "subject - object of management" in management gradually gives way to the concept of self-organization. In other words, a cybernetic approach to management allows for synergy.

Based on the ideas of the cybernetic approach, all management methods known in modern management can be divided into deterministic, programmatic and value-oriented. Feedback and goal-setting factors are used as indicators of management classification.

Using a deterministic method in an organization means first of all setting goals. Feedback ensures that the behavior of the system is strictly consistent with the developed program. The purpose of feedback is to identify deviations of the control object and bring it back to the planned state. The main criterion of the program-objective method is the goal, not the plan. The feedback mechanism provides not only the registration of deviations and the formation of appropriate management effects, but also the complex activities of analyzing the conditions that contribute to the occurrence of these deviations.

In the value-oriented method, the feedback mechanism includes three plans that ensure the correction of the behavior of the management system according to the developed program, the correction of the program (plan) based on the set goal, and its change.

The modern organization is described as an open system that uses situational management technologies, continuously interacts with the unknown environment, making full use of the intellectual and spiritual potential of the personnel. Its main purpose is to live and develop in a changing environment. In the second half of the 20th century, it is known that three methods of management were developed in succession: process, system and situational. The article shows that the last two approaches formed in the last decade of the 20th century and created the concept of knowledge management based on the perspective of a whole person who can fully use all the qualities of thinking; the wealth of management culture accumulated around the world. This is due to radical changes in external conditions, such as the globalization of economic and informational processes, unhindered population migration, massive and rapid improvement of the qualifications of workers and management personnel, and increased unpredictability of the situation in many areas of organizations.

List of references:

1. Алексеевский В.С. Социокультурная концепция общей теории менеджмента. //Менеджмент в России и за рубежом. – 2004. - №2.
2. Блинов А. Внедрение системы управления по целям в российских условиях. //Проблемы теории и практики управления. – 2004. - №1.
3. Веснин. В.Р. Менеджмент. Учебник, 2-ое изд., перераб. и доп., - М., 2004.
4. Иванов В.Н. Управленческая парадигма XXI века. //Специалист. – 2003. - №4.
5. Токарев В. Гипотеза о новой парадигме управления. //Проблемы теории и практики. – 2001. -№3.
6. «Стратегический менеджмент» Ф.Аналоуи, А.Карамии, М.: «Юнити», 2005.

Tarixin yaddaşında və dünyanın diqqətində - Azərbaycan multikulturalizmi

Abdullayeva Səminə Sabir qızı

P.f.d, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Açar sözlər: Müstəqillik illəri, multikulturalizm, etnik qruplar, xalqlar, yaşamaq mədəniyyəti, milli mənsubiyyət, tolerantlıq, mədəni müxtəliflik.

Key words: Years of independence, multiculturalism, ethnic groups, nations, living culture, nationality, tolerance, cultural diversity.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir. Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələr mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin adət-ənəlinə, həyat tərzinə, əqidə və düşüncəsinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətlərdə davamlı sabitliyə və inkişafa nail olmağın qeyri-mümkün olduğu aşkar görünür. Bu səpkidə qarşıdurma və münaqişələrin baş verməməsi üçün insanlarda digər mədəniyyətlərə qarşı dözümlülük və hörmət xüsusiyyətləri gücləndirilməlidir. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan xalqının tarix boyu digər mədəniyyətlərə dözümlü münasibəti onun təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoş məramlığından irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qovuşduğu, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkandır. Mədəni, etnik, dini və s. müxtəlifliklər düzgün tənzimlənmədikdən cəmiyyətin inkişafında natarazlıq baş verir. Bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin düzgün modellərindən biri multikulturalizmdir. Multikulturalizm tərcümədə çoxmədəniyyətlik deməkdir. Çoxmədəniyyətlik dedikdə isə ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Multikulturalizm 1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gəlsədə, termin kimi 1970-ci illərdə əks olunur. The Harper Colins sosiologiya lüğətində (1991) Multikulturalizmin belə bir tərfi verilir: "Multikulturalizm – bir çox cəmiyyətlərin xüsusiyyəti kimi plüralizmin mövcudluğunun etiraf olunması və inkişafı deməkdir. Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin, azlıqların mədəniyyətinin müdafiəsi məsələsini öz qarşısına qoyur. Eyni zamanda o, azlıqların mədəniyyəti ilə əsas mədəniyyətin qeyri- bərabər münasibətlərini nəzərdə saxlayır". Yeni düşüncə tərzinin formalaşması, düşüncə böhranının aradan qaldırılmasının uğuru yalnız yüksək mədəniyyət, multikulturalizmdir. N. Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində elmlə əməlin əlaqəsindən yazaraq qeyd edir ki, "bunların vəhdəti olmadan inkişaf və kamillik qeyri-mümkündür". Mədəniyyətlərin dialoqunu qurmaq üçün başqa mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmək mütləqdir. Samuil Hantunqton "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəminin yenidən qurulması" adlı kitabında qeyd edir: "Yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlər ideoloji, siyasi, iqtisadi deyil, mədəni fərqlər və müxtəlifliklərdi. Öz tarixinə, dininə, dilinə, mənəvi dəyərlərinə müraciət edən xalqlar, öz kimliklərini müəyyən edirlər". 25 il dövlətçilik tarixi baxımından qısa bir dövr olsada, qazandığı tarixi nailiyyətlərin miqyasına, uğurların sayına görə çox böyük əhəmiyyət kəsb edən müddətdir. Bir çox Avropa ekspertləri etiraf edirlərki, onların dövlətləri 50-60 ildə keçdiyi inkişaf yolunu gənc müstəqil Azərbaycan dövləti cəmi 25 ilə qət edib. Avropalılar nəyi nəzərdə tuturlar? Əlbəttə, öncə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını, cəmiyyətin dahada demokratikləşməsini, əsas insan hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunmasını, multikulturalizm və tolerantlıq şəraitində yaşayan xalqlara verilən önəm miqyasını və s. Azərbaycan müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra milli mədəniyyətimizin inkişafında da yeni dövr

başlandı. Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya inteqrasiya yoluna qədəm basdı. Sovet dövrünün mədəniyyəti yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının yeni mədəniyyət siyasətinin düzgün və daha effektiv, milli maraqlarımıza uyğun təşkili əsas istiqamətə çevrildi. Xalqın tərəqqisində tarixi-mill-mədəni köklərə bağlılıq, qarşılıqlı anlaşma, milli birlik, yaradıcı münasibət, müasirlik və s. yaradıldı. Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab edirdi. Məhz onun hakimiyyəti illərində mədəniyyətə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət köklü şəkildə dəyişdi və ölkəmizdə mədəniyyətin inkişafında yeni dövrün başlanğıcı oldu. Müstəqillik illərində mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi daha çevik xarakter aldı. Azərbaycan mədəniyyəti dünyada daha geniş şəkildə tanınmağa başladı, mədəniyyətin inkişafına həsr olunmuş yüzrlər sərəncam və dövlət proqramları qəbul olundu. Möhtərəm prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının mənəvi potensialı daha da zənginləşmiş, milli mədəniyyət və incəsənət, azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında inkişaf etmişdir”. Dövlətimizin apardığı uğurlu mədəniyyət siyasəti nəticəsində İçərişəhər, Şirvanşahlar Saray Kompleksi ilə birgə, Qobustan, muğam və aşıq sənətimiz YUNESKO-nun maddi və qeyri-maddi mədəni irs siyahısında öz yerlərini tutmuşlar. Azərbaycan mədəniyyətinin bu maddi və mənəvi abidələri bəşəriyyətin yaratdığı çox dəyərli əsərlər siyahısına salınmaqla ölkəmizin qədim mədəniyyət diyarı olduğu bir daha təsdiqlənmişdir. Multikulturalizm fərqli mədəniyyətlərin yanaşı və ya birgə yaşayış tərzidir və azsaylı xalqların öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə yanaşı onların yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasıdır. Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalararası anlaşmada aparıcı rol oynayıb. İkincisi Azərbaycanda bütün xalqlar, toplumlar, fərqli dil və din mənsubları ortaq məxrəcə gələ bilir. Azərbaycan tarix boyu müxtəlif xalqların azad, sərbəst və heç bir maneə ilə rastlaşmadan yaşadığı bir məmləkətdir. Ötən əsrin 70-ci illərində ABŞ və Avropada multikulturalizm siyasəti aparılmasına təkan verildi. Multikulturalizm siyasəti yürüdülməyə bir tərəfdən mədəniyyətlərə azadlıq təmin edilsə də, digər tərəfdən dövlətin əsas məqsədi mədəniyyətlərin inteqrasiyasına nail olmaq və vahid ideya ətrafında cəmiyyət qurmaqdır. Lakin 2010-cu ildən sonra Britaniya, Almaniya və Fransa kimi dövlətlər multikulturalizm siyasətinin uğursuzluğa düşər olduğunu və bu siyasətdən imtina etdiklərini bildirdilər. Bu ölkələrdə multikulturalizmin böhranının səbəbi onunla bağlı oldu ki, mədəniyyətlərə təbii inteqrasiya prosesində miqrantların gətirdiyi mədəniyyət daha güclü oldu. Bu zaman Avropa iki problemlə qarşılaşdı: Birinci müsəlmanlar yerli mədəniyyətlə inteqrasiyaya getmədi. Əksinə avropalılarda islama yönəlmə prosesi başladı. İkinci problem isə get-gedə ağ dərililiyin azalması və təbii artım hesabına qaradərillilərin sayının durmadan artması idi. Bu tendensiya perspektivdə Avropada ağ dərililiyin yoxa çıxması təhlükəsini yaratdı. Avropa dövlətlərində ailə planlaşdırılması, qadın kişi bərabərliyi, cinsi azlıqların hüquqları, gender problemləri, qadının cəmiyyətdə rolunun artması və s. kimi məsələlər əslində doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi hesabına yaranır. Lakin etnik qruplar bu dəyərləri istənilən səviyyədə mənimsəmədikləri üçün nəticədə yerli əhali azalmağa, etnik qrupların sayı isə artmağa başladı. Bu isə qərb mədəniyyətinin get-gedə assimilyasiya olmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən Avropa ölkələrinin bir çoxunun multikultural cəmiyyətdən imtina etmələri səbəb olmuşdu. Multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, təəssüf ki, bütün dünyada getdikcə artan anlaşılmazlığa, qarşıdurmaya, milli və dini münasibətlərə aparıb çıxaran yoldur. Bakı Humanitar Forumunda iştirak edən Y. Jdanov Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafı barədə belə fikir söyləmişdir: “Planetdə başqa elə bir bölgə yoxdur ki, buradakı kimi onlarla xalq çox uzun müddətə və birlikdə yaşamış olsun. Bu füsunkar çoxçalarlılıq bütün bəşəriyyətin dəyərli xəzinəsi hesab oluna bilər”. Azərbaycan dünyada məscid, kilsə və sinaqoqun bir arada olduğu, eləcə də müxtəlif din mənsublarının heç bir ayrı-seçkilik halı ilə qarşılaşmadıkları nadir ölkələrdən biri, bəlkə də, birincisidir. Rum patriarxı I Varfolomey 2003-cü ildə Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən ölkəmizdəki tolerantlıq haqqında belə söyləmişdi: “Mən buradakı tolerantlığın səviyyəsindən məmnunam. Azərbaycanda hər kəs istədiyi dinə etiqad edir,

istədiyi kimi ibadət edə bilir” . Bakıda səfərdə olan Roma Papası Fransisk öz çıxışlarının birində belə demişdi: “İnanıram ki, Şərqlə Qərblə arasında qapı olan Azərbaycan hər zaman özündə insanlara sülh və insanın parlaq gələcəyi üçün möhkəm zəmin yaratmaq baxımından əsas təşkil edən açıq olmaq mədəniyyətini inkişaf etdirib”. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Vatikan başçısının Azərbaycana ikinci səfəri baş tutmuşdur. Vatikan başçıları adətən əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrə səfərlər etməzlər. Azərbaycan isə istisnadır. Buna baxmayaraq, Roma Papasının müsəlman Azərbaycana səfəri Azərbaycanın dini və etnik tolerant dövlət olduğunu bir daha sübut etdi. Hazırda ölkəmizdə müsəlmanlarla yanaşı, pravoslav, Roma-katolik konfessiyaları, protestanlığın müxtəlif cərəyanları olan Yevangel-lüteranlar, Yevangel xristian baptistləri, Molokan ruhani xristianları, Alban-udi xristian dini icmaları, Avropa yəhudiləri-əşkinazilər, dağ yəhudiləri olan sefartlar, gürcü yəhudiləri, ənənəvi olmayan din qruplarından olan krişnaçılar, bəhailər və sair dinlərin mənsubları birlikdə yaşayırlar və öz dini etiqadlarını rahatlıqla yerinə yetirirlər. Yer kürəsində yaşayan xalqların sayı mövcud dövlətlərin sayından dəfələrlə çoxdur. Ayrı-ayrı mənbələrdə, təxminən, 3500-dək xalq, millət və etnik qrupun yaşadığı və onların sayının 7, hətta, 10 min olması məlumatlarına rast gəlinir. Onlar 200-dən bir qədər çox dövlətdə məskunlaşmışlar. Bir sıra araşdırmaçıların fikrincə: “millət”, “xalq”, “azsayılı xalq”, “milli azlıq”, “etnik azlıq” terminləri müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tayfaların xalq, ayrı-ayrı xalqların tədricən millət kimi formalaşması prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir. Beynəlxalq aləmdə “azlıq” anlayışı XVI-XVII əsrlərdə Avropada yaşanan protestant-katolik qarşıdurması ilə ortaya çıxmışdır. 1598-ci ildə Fransa kralı IV Henri tərəfindən qəbul edilən Nant Fərmanında və 1648-ci il Vestfal Sülh Sazişində protestant vətəndaşlarını əhatə edən hökmlərdə azlıq hüquqlarına da yer verilmişdir. “Etnik” sözünün etimologiyasından bəhs edən Ronald Cakson qeyd edir ki, “etnik” sözü yunanca “ethnikos”dan törəmiş və cəmiyyətdə xarici qrup, yaxud, milliyət mənasını ifadə edir. Azərbaycanda tarixən müxtəlif xalqların nümayəndələri bir-birinə çox yaxın qonşuluq şəraitində yaşamışdır. Lakin tarixdə heç bir zaman indiki kimi bu ərazidə məskən salan müxtəlif xalqların nümayəndələrini birləşdirən vahid dövlətçilik ideyası olmamışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində: “Mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət təmin olunmalıdır” . Bununla yanaşı, qəbul edilən bir çox qanunlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verildi. “Mədəniyyət haqqında” qanunun 11-ci maddəsi ilə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə önəm verdiyini bir daha sübut etdi. Eləcə də “Təhsil haqqında” qanunda hər kəsin öz dilində təhsil almaq hüququ və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi məsələsi öz əksini tapdı. Bu məqsədlə milli azlıqların məskunlaşdığı Azərbaycanın bir sıra rayonlarında təhsil müəssisələri açıldı, ölkənin radio və televiziya kanallarında milli azlıqların dillərində verilişlər yayımlanması ənənəsi qoyuldu. Həmin ərazilərdə yerli telekanallar fəaliyyət göstərməyə başladı. Milli azlıqların dilində qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başladı. Lakin bütün bunlarla yanaşı, dövlətimizin ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar. Hələ 1897-ci ildə Rusiya imperiyasında aparılmış əhalinin ilk ümumi siyahıyaalınması məlumatlarında Şimali Azərbaycan ərazisində onlarla müxtəlif millətlərin, xalqların, etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı qeydə alınmışdır. İndiki Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı ərazisində yaşamış əhalinin 60,5 faizini azərbaycanlılar, yerdə qalanını isə ruslar, ermənilər, tatlar, talışlar, yəhudilər, ukraynalılar, gürcülər və b. millətlər və xalqlar təşkil etmişdir. 1926-cı ilin ümumittifaq siyahıyaalınmasının yekunlarına görə Azərbaycanda xalqların sayı 95 olmuşdur . 1989-cu ildə SSRİ-də aparılmış sonuncu ümumittifaq əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Azərbaycanda yaşayan millətlərin, xalqların və etnik qrupların sayı əvvəlki illərə nisbətən nəinki azalmamış, əksinə, xeyli çoxalaraq 115-ə çatmışdır . 1999-cu ildə keçirilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası əhalisinin ilk milli siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Azərbaycan əhalisinin milli tərkibi azərbaycanlılarla yanaşı onlarla digər millət və xalqlardan ibarət olmuşdur. 2009-cu ilin siyahıya alınmasına görə ölkə

əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil etmişdir. Dövlətimiz milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur, milli azlıqların məsələləri ilə məşğul olan 50-yədək qeyri-hökumət təşkilatı, mədəniyyət mərkəzləri, xeyriyyə cəmiyyətləri və s. ictimai birliklər fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda yaşayan etnik qrupların dilində 15-dən, rus dilində isə 30-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur. Telekanallarda, milli azlıqların etnik-mədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Milli azlıqların sıx yaşadığı 5 bölgədə isə yerli teleradio kanalları fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda təlim yalnız rus dilində olan 19 və təlim yalnız gürcü dilində olan 6 orta ümumtəhsil, 345 beynəlmiləl orta məktəb fəaliyyət göstərir. Respublikamızda 380-dən artıq dini icmanın mövcud olması və onlara eyni münasibətin göstərilməsi Azərbaycanı dünya miqyasında tolerant ölkə kimi bir daha təsdiqləyir. YUNESKO-nun 2005-ci ildə qəbul etdiyi “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya”ya uyğun olaraq ölkəmizdə yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Bu xalqların milli mədəniyyətinin, incəsənətinin, adət- ənənələrinin və dilinin qorunub saxlanması üçün işlər aparılır. Əsrlər boyu Azərbaycanda 80-dən çox etnosun nümayəndəsi yerli etnos olan azəri türkləri ilə yanaşı yaşayır. Bu tarixi təcrübə azsaylı etnosların və etnik qrupların yoxa çıxması təhlükəsinin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda bir dəfə də olsun dini və etnik ədavət, sayından asılı olmayaraq, etnik azlıqlarla münasibətdə ayrı-seçkilik faktları qeydə alınmayıb, çünki Azərbaycan dövləti onların hər birinə eyni dərəcədə qayğı göstərir. Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların maddi və bədii mədəniyyət nümunələri, milli məişəti dünya ictimaiyyətinə çatdırır. Etnik azlıq və qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə iki ildən bir azsaylı xalqların incəsənəti festivalı keçirilir. Azsaylı xalqların adət- ənənəsini, mətbəxini, folklorunu əhatə edən filmlər və verilişlər ingilis dilinə tərcümə olunaraq Avropa tamaşaçılarına təqdim edilir. Milli azlıqlar öz milli mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər. Hazırda Azərbaycanda onlarla milli mədəniyyət mərkəzi fəaliyyət göstərir. Onların arasında “Birlik” cəmiyyəti, rus icması, slavyan mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-İsrail icması, Ukrayna cəmiyyəti, “Ronai” kürd mədəni mərkəzi, “Samur” ləzgi milli mərkəzi, Azərbaycan-slavyan mədəniyyət mərkəzi, tat mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-tatar cəmiyyəti, “Turqan-tel” tatar mədəniyyət cəmiyyəti, “Yaşlıq” tatar mədəniyyət mərkəzi, “Kırım” Kırım tatarları cəmiyyəti, gürcü cəmiyyəti, Azərbaycan gürcülərinin humanitar cəmiyyəti, ingiloy icması, çeçen mədəniyyət mərkəzi, Ahıska türklərinin “Vətən” cəmiyyəti, Ahıska türk qadınlarının “Sona” cəmiyyəti, talış mədəniyyət mərkəzi, avar cəmiyyəti, dağ yəhudilərinin icması, Avropa yəhudiləri (Aşkenazi) icması, gürcü-yəhudi icması, yəhudilərin qadın humanitar assosiasiyası, “Kapelhaus” alman mədəniyyət icması, “Polonia” polyak mədəniyyət mərkəzi, “Mada” Beynəlxalq talış assosiasiyası, “Avesta” talış assosiasiyası, “Orain” udi mədəniyyət mərkəzi, “Buduc” mədəniyyət mərkəzi, saxur mədəniyyət mərkəzi də vardır. Milli azlıqların sıx yerləşdiyi ərazilərdə həvəskar cəmiyyətlər, milli və dövlət teatrları, həvəskar assosiasiyalar və maraq qrupları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Qusar rayonunda ləzgi, Qax rayonunda isə Gürcü Dövlət teatrları, Astara və Lənkəran rayonlarında talış folklor qrupları fəaliyyət göstərir. Dövlət Radio stansiyası tərəfindən mütəmadi olaraq, kürd, ləzgi, talış, gürcü və rus dillərində verilişlər hazırlanır. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Azərbaycan türkləri mehriban, qonaqpərvər və humanist olduğu üçün respublikamızda yaşayan digər xalqlar özlərini hərtərəfli ifadə edə bilirlər. Azsaylı xalqların hüquqları hər zaman qorunub və onlara ana dilini, mədəniyyətini, dinini yaşatmaq üçün şərait yaradılıb.

XÜLASƏ

Diqqətinizə təqdim edilən bu məqalədə çoxmədəniyyətliliyi, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti ifadə edən multikulturalizm və onun ölkəmizin dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilməsi barədə, qısa da olsa, məlumat verilir. Ayrılıqda hər bir ölkənin və ümumilikdə dünyanın sabit inkişafını təmin etmək, dünyada baş verən qırğın və münaqişələrin qarşısını almaq məqsədilə ayrı-ayrı dövlətlərin, habelə hər bir ölkə vətəndaşının multikultural dəyərlərə maksimum yiyələnməsi zəruri hesab edilir.

Respublikamızda 380-dən artıq dini icmanın mövcud olması və onlara eyni münasibətin göstərilməsi Azərbaycanı dünya miqyasında tolerant ölkə kimi bir daha təsdiqləyir. YUNESKO-nun 2005-ci ildə qəbul etdiyi "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya"ya uyğun olaraq ölkəmizdə yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Bu xalqların milli mədəniyyətinin, incəsənətinin, adət- ənənələrinin və dilinin qorunub saxlanması üçün işlər aparılır.

MƏQALƏ SİYAHISI

1. Uğurlu, Fəxri. Yeni dünyanın astanasında / F. Uğurlu // Yeni Azərbaycan. - 2023.- 27 yanvar. - № 15. - S. 2.
2. Qocayev, İsmayıl. Biz tolerant mühitimizlə dünyada sayılıb-seçilmişik : multikultural dəyərlərimizi təkcə sözümlə deyil, əməlimizlə də mütəmadi təsdiq etmişik / İ. Qocayev // Şərq. - 2023.- 28 yanvar. - № 16. - S. 6.
3. Bayramlı, Nardar. Ölkəmiz tolerantlıq məkanıdır : Avropada isə İslam dəyərlərinə hörmətsizlik davam edir / N. Bayramlı // Yeni Azərbaycan. - 2023.- 26 yanvar. - № 14. - S. 5.
4. Bayramova, Zümrüd. Multikulturalizm həyat tərzimizdir / Z. Bayramova // Səs. - 2023.- 25 yanvar. - № 13. - S. 6.
5. Tağıyev, Tahir. Millətlərarası münasibətlərin Azərbaycan modeli dünyaya örnək kimi qalmaqdadır... / T. Tağıyev // Bakı Xəbər. - 2023.- 13 yanvar. - № 6. - S. 11.

ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ (About women's rights)

Nazym Uzbekkyzy Aliyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Қазіргі кездегі Қазақстандағы еңбек қатынастарының үнемі дамып келе жатқан кезеңінде жүкті әйелдерге арналған нормативтік құқықтық актілерді реттеу және еңбек жағдайларын жақсарту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жүкті әйелдердің құқықтарын қорғау мәселелері басқа салаларға қарағанда, Қазақстан Республикасының заңнамасында барынша реттелген. Бұл туралы мәліметтерді жүкті әйелдерге басқа жұмысшылармен салыстырғанда берілетін преференциялар мен жеңілдіктерден, жүкті әйелдерге қатысты жұмыс берушілерге қойылатын шектеулерден көруге және танысуға болады.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасы жүкті әйелдерді қорғауға бағытталған. Бұл келесі негізгі топтамалардан көрінеді:

- ҚР Заңнамасында көрсетілген басқа қызметкерлермен салыстырғанда жүкті әйелдердің артықшылықтары мен жеңілдіктері;

- ҚР Заңнамасында көрсетілген жүкті әйелдерге қатысты жұмыс берушілерге қойылатын шектеулер.

Басқа қызметкерлермен салыстырғанда жүкті әйелдердің артықшылықтары мен жеңілдіктері:

1. Толық емес жұмыс күні құқығы

Жұмыс беруші жүкті әйелдің жазбаша өтініші бойынша оның толық емес жұмыс уақытын белгілеуі тиіс (Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек кодексі, 70-баптың 3-тармағы, келесіде: ЕК). Сондай-ақ, бұл ереже COVID-19 пандемиясы кезінде пайда болған және/немесе жұмыс істейтін еңбек қатынастарына қатысты (Қазақстандағы жұмыс берушілерге арналған нұсқаулық: COVID-19 жағдайындағы жұмысты ұйымдастыру (ҚР жұмыс берушілер (кәсіпкерлер) конфедерациясы) (2020 ж. Сәуір).

2. Іссапардан бас тарту құқығы

Жүкті әйелдерді іссапарға жіберуге, егер мұндай жұмыстар олар үшін медициналық көрсеткіштер бойынша қарсы көрсетілмесе ғана рұқсат етіледі. Бұл ретте жүкті әйелдер іссапардан бас тартуға құқылы (ЕК, 127 -баптың 4 -тармағы).

3. Жұмыс орнын сақтау құқығы:

Жұмыс орнын (лауазымын) қызметкер үш жасқа толғанға дейін бала күтіміне байланысты демалыс кезеңінде сақтайды (ЕК, 100 -баптың 3 -тармағы).

4. Уақытылы демалу, бала күтімі бойынша демалыс алуға құқық:

Жүкті әйелдерге, бала (балалар) туған әйелдерге бала тууына байланысты келесі демалыс беріледі:

1) босанғанға дейін күнтізбелік жетпіс күнге және босанғаннан кейін елу алты (асқынған босану немесе екі немесе одан да көп бала туылғанда - жетпіс) күнтізбелік күнге созылатын ақылы декреттік демалыс;

2) бала үш жасқа толғанға дейін бала күтіміне байланысты ақысыз демалыс (ЕК, 99 -бап).

Жұмыс берушілерге жүкті әйелдерге қатысты қойылатын шектеулер:

1. Жұмыстан босату кезіндегі шектеулер

Еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша қызметкерлердің санын немесе штатын қысқарту және/немесе өндірістің, орындалатын жұмыстары мен көрсетілетін қызметтердің көлемінің азаюы негізінде бұзу, экономикалық жағдайдың нашарлауы -

жұмыс берушіге жүктілік туралы куәлік берген жүкті әйелдерге, үш жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, он төрт жасқа дейінгі баланы тәрбиелеп отырған жалғызбасты аналарға (мүгедек бала болған жағдайда он сегіз жасқа дейінгі) рұқсат етілмейді. Бұл, сонымен қатар, анасы жоқ балалардың көрсетілген санатын тәрбиелейтін басқа адамдарға да қатысты (ЕК, 54 -баптың 2 -тармағы);

2. Вахталық жұмыс түріне қатысты шектеулер

Он сегіз жасқа толмаған жұмысшыларға, жүктілігі туралы он екі апта болған немесе одан да көп жүкті әйелдерге жүктілік туралы куәлік берген жағдайда, бірінші топтағы мүгедектерге, медициналық анықтама құжаттарын ұсынған күннен бастап вахталық әдіспен жұмыс жасауға жол берілмейді.. Басқа жұмысшылар вахталық әдіспен орындалатын жұмысқа тартылуы мүмкін, егер мұндай жұмыс олар үшін медициналық қорытынды негізінде қарсы көрсетілмесе (ЕК, 135 -баптың 3 -тармағы);

3. Үстеме жұмыстарға шектеулер

Жұмыс берушіге жүктілік туралы куәлік берген жүкті әйелдерге қосымша жұмыс істеуге рұқсат етілмейді (ЕК, 77 -баптың 3 -тармағының 1 -тармақшасы);

4. Түнгі жұмысқа қатысты шектеулер

Он сегіз жасқа дейінгі қызметкерлер мен жұмыс берушіге жүктілік туралы куәлік берген жүкті әйелдерге түнгі уақытта жұмыс істеуге рұқсат етілмейді: (ЕК, 76 -баптың 2 -тармағы);

5. Демалыс/мереке күндері жұмыс істеу кезіндегі шектеулер

Жұмыс берушіге жүктілік туралы куәлік берген жүкті әйелдерді демалыс және мереке күндері жұмысқа тартуға тыйым салынады (ЕК, 85 -баптың 4 -тармағы);

6. Зиянды және/немесе қауіпті өндірістік факторлардың әсерін жоққа шығармайтын жұмысқа қатысты шектеулер Жұмыс беруші медициналық анықтаманың негізінде жүкті әйелді зиянды және/немесе қауіптілік әсерін болдырмайтын басқа жұмысқа ауыстыруға міндетті. Қауіпті өндірістік факторларға қатысты ауысқан жағдайда басқа орындалған жұмыс үшін ақы төленеді, бірақ алдыңғы жұмыс үшін алған орташа жалақыдан төмен емес болу керек («Әйелдерге қатысты кемсідудің барлық түрлерін жою туралы конвенцияны орындау туралы есепті бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 28 ақпандағы № 89 Қаулысы) [1].

Жұмыс беруші он екі және одан да көп аптаға жүктілік туралы куәліктің негізінде вахталық әдіспен жұмыс істейтін жүкті әйелді уақытша орындаған жұмысына қарай ақы төленетін бес күндік немесе алты күндік жұмыс аптасына ауыстыруға міндетті. Бірақ алдыңғы жұмыс үшін орташа жалақыдан төмен емес болу керек. Жүкті әйелге басқа жұмыс ұсынылмайынша, ол орташа жалақыны сақтай отырып жұмыстан босатылады. Егер жүкті әйел жұмыс беруші ұсынған басқа жұмысқа ауысудан бас тартса, ол жүктілік пен босануға байланысты демалыс алғанға дейін ақы төлеусіз қауіпті жұмыстарды орындаудан босатылады (ЕК, 44 -бап);

7. Жыл сайынғы ақылы еңбек демалысынан шақыруды шектеу

Он сегіз жасқа толмаған қызметкерді, жұмыс берушіге жүктілік туралы куәлік берген жүкті әйелдерді, ауыр жұмыстармен, зиянды және/немесе қауіпті жұмыстармен айналысатын қызметкерлерді жыл сайынғы ақылы еңбек демалысынан шақыруға жол берілмейді (ЕК, 95 -баптың 4 -тармағы);

8. Жұмыс уақытының жиынтық есебін қолдануға шектеулер (егер жұмыс күнінің / жұмыс ауысымының ұзақтығы 8 сағаттан артық болса).

Егер жұмыс күнінің (жұмыс ауысымының) ұзақтығы сегіз сағаттан асса, жүкті әйелдер үшін жұмыс уақытының жиынтық есебін қолдануға жол берілмейді (ЕК, 75 -баптың 7 -тармағы).

Көріп отырғанымыздай, Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек Кодексі [2] (ҚР Әділет министрлігі мен Заңнама және құқықтық ақпарат институтының «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінен құжаттың электрондық нұсқасымен үш тілді таныса

аласыз) мемлекетіміздің еңбек нарығындағы жүкті әйелдер құқығын толық қарастырған. Мемлекетіміздің ең қастерлі мерекесі тәуелсіздігіміздің 30 жылдық торқалы тойы қарсаңында, қоғамның өмірге ұрпақ әкелуші тобы, болашағын құраушы азаматтарының аналары - жүкті әйелдер құқықтарын қорғау мәселелерінің ҚР заңнамаларында барынша реттелгендігі ауыз толтырып айтуға болатын жетістіктеріміздің бірі болса керек.

Әдебиеттер:

- 1 «Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық түрлерін жою туралы конвенцияны орындау туралы есепті бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 28 ақпандағы No 89 Қаулысы
- 2 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек Кодексі

Kazakhstan's experience of deradicalization

Temirbayev Talgat Tuluybaevich

PhD, Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Temirbayeva Aigerim Almatkyzy

Phd candidate, Lecturer, Al Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan

Annotation

This article examines Kazakhstan's approach to deradicalization, focusing on its emphasis on addressing the root causes of radicalization, use of theological counseling, and efforts to reintegrate individuals into society. The article highlights the importance of a comprehensive and multidimensional approach to deradicalization, which recognizes the complexity of the issue and promotes a message of peace and tolerance. Kazakhstan's deradicalization program provides a valuable model for other countries seeking to address the challenge of violent extremism, emphasizing the need for a holistic approach that addresses the root causes of radicalization and promotes social and economic integration.

Introduction

In recent years, the threat of violent extremism has become a global concern. Countering this threat requires a multifaceted approach that includes security measures, law enforcement, and social policies. Kazakhstan, a Central Asian nation, has emerged as a leader in the field of deradicalization, offering an effective model that has gained global recognition.

Kazakhstan's unique experience in countering violent extremism can be attributed to its strategic location, its multiethnic population, and its successful integration policies. Located at the crossroads of Europe and Asia, Kazakhstan has a diverse population that includes ethnic Kazakhs, Russians, Uzbeks, and other minorities. The country's successful integration policies have enabled different ethnic and religious groups to coexist peacefully, promoting tolerance, understanding, and social harmony.

The threat of violent extremism in Kazakhstan emerged in the early 2000s when the country experienced a wave of terrorist attacks. The government responded by launching a multifaceted approach that included security measures, law enforcement, and social policies. The government also implemented a comprehensive deradicalization program that aimed to rehabilitate and reintegrate former extremists into society.

The deradicalization program in Kazakhstan is based on the principle of individualized treatment, which recognizes that each person has unique motivations and experiences that lead them to extremism. The program includes counseling, education, and vocational training to help former extremists rebuild their lives and reintegrate into society. The program also provides assistance to the families of former extremists to help them cope with the challenges of reintegrating their loved ones.

One of the key factors that have contributed to Kazakhstan's success in deradicalization is its focus on prevention. The government has implemented various programs to prevent radicalization before it occurs, including community outreach, education, and awareness-raising campaigns. The government has also worked with civil society organizations, religious leaders, and youth groups to promote tolerance and prevent radicalization.

Another factor that has contributed to Kazakhstan's success is its emphasis on collaboration and partnership. The government has worked closely with international organizations, such as the United Nations and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), to develop and implement its deradicalization program. The government has also worked with other countries to share best practices and exchange information.

Kazakhstan's approach to deradicalization has been recognized as a model for other countries to follow. In 2018, the OSCE awarded Kazakhstan's National Security Committee (NSC) the OSCE Prize for Police-Related Activities for its work in preventing and countering violent extremism. The award recognized the NSC's innovative approach to deradicalization, which includes a focus on rehabilitation and reintegration, as well as prevention.

In this article, we will explore the factors that have contributed to Kazakhstan's success in deradicalization and the lessons that can be learned from its experience. We will also examine the challenges that Kazakhstan has faced and the measures that it has taken to overcome them. Ultimately, the article aims to shed light on Kazakhstan's experience of deradicalization and to offer insights into how other countries can learn from its success.

Research Methods

This article will use a mixed-methods approach, combining both qualitative and quantitative research methods. The qualitative methods will include a review of existing literature on Kazakhstan's deradicalization programs, interviews with experts in the field. The quantitative methods will include an analysis of statistical data related to the success rate of the deradicalization program.

Data Collection

The data collection process will involve several steps. First, a literature review will be conducted to identify relevant studies, reports, and articles related to Kazakhstan's deradicalization programs. Second, experts in the field will be identified and interviewed to gain insight into their experiences and perspectives on Kazakhstan's deradicalization efforts. Third, case studies of individuals who have gone through the program will be conducted to gain an in-depth understanding of their experiences.

The statistical data related to the success rate of the deradicalization program will be collected from official sources, such as the National Security Committee of Kazakhstan and other government agencies. The data will include information on the number of individuals who have gone through the program, the success rate of the program, and the recidivism rate among those who have completed the program.

The qualitative data collected through interviews and case studies will be analyzed using a thematic analysis approach. This involves identifying patterns and themes in the data, which will then be organized into categories and subcategories. The quantitative data related to the success rate of the deradicalization program will be analyzed using statistical software, such as SPSS, to calculate descriptive statistics, such as mean, median, and standard deviation.

Introduction to Kazakhstan's Deradicalization Program

The legitimate basis for the complex deradicalization process was:

- 1) State program to counter religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2013-2017;
- 2) State program to counter religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022.

Kazakhstan's deradicalization program has gained attention worldwide for its success in reintegrating individuals who have been radicalized into society. The programs in response to a growing number of individuals joining extremist groups and engaging in terrorist activities. The program is based on a multi-disciplinary approach, involving law enforcement agencies, non-governmental sector: religious leaders, psychologists, social workers and public organizations.

One of the key aspects of the program is its focus on addressing the root causes of radicalization, such as poverty, unemployment, and social marginalization. The program aims to provide individuals with an alternative to extremist ideologies by offering education, employment opportunities, and counseling services. It is important to note that many years of work is carried out with individuals. The program also emphasizes the importance of religious and cultural tolerance, encouraging individuals to embrace diversity and respect different beliefs.

Successes of Kazakhstan's Deradicalization Program

Since the introduction of the deradicalization program in 2013, Kazakhstan has seen a significant decrease in the number of individuals joining extremist groups and engaging in terrorist activities. According to the National Security Committee of Kazakhstan, over 500 individuals have gone through the program, and the success rate of the program is over 90%.

One of the key factors contributing to the success of the program is its holistic approach. The program not only addresses the individual's beliefs and ideology but also provides practical support, such as education and employment opportunities. By addressing the root causes of radicalization, the program helps individuals find a sense of purpose and belonging in society.

Current program also emphasizes the importance of community involvement in the deradicalization process. Religious leaders and community members play a crucial role in helping individuals transition back into society by providing emotional and spiritual support. The program also encourages individuals to reconnect with their families and communities, which helps to strengthen their sense of identity and belonging.

Another factor contributing to the success of the program is its focus on rehabilitation rather than punishment. The program does not seek to punish individuals for their past actions but rather to provide them with the skills and support needed to reintegrate into society. This approach has been effective in reducing recidivism rates among individuals who have completed the program.

Experience of theological deradicalization

One of the most unique aspects of Kazakhstan's deradicalization program is its focus on theological deradicalization. Recognizing the important role that religion plays in the radicalization process, Kazakhstan has developed a program that engages religious leaders in the deradicalization process.

The program involves training religious leaders in theological arguments against violent extremism and providing them with the resources and support needed to engage with individuals

who have been radicalized. Religious leaders are taught how to identify and challenge extremist interpretations of religious texts and how to promote a message of peace and tolerance.

One of the key strengths of the program is its ability to challenge extremist ideology from within the religious community. By engaging with religious leaders and providing them with the tools and resources needed to promote a message of peace and tolerance, the program is able to counter extremist messages at their source.

The program has been successful in engaging religious leaders from a variety of backgrounds, including Muslim, Christian, and Jewish leaders. These leaders have been able to work together to promote a message of peace and tolerance, and to challenge extremist interpretations of religious texts.

In addition to working with religious leaders, the program also offers theological counseling to individuals who have been radicalized. This counseling helps individuals to understand the true meaning of their religion and to reject extremist interpretations that promote violence and hatred.

The success of the program's theological deradicalization approach can be seen in the significant decrease in the number of individuals joining extremist groups and engaging in terrorist activities. By challenging extremist ideology from within the religious community, the program is able to address one of the key drivers of radicalization.

However, the program's theological deradicalization approach is not without its challenges. One of the main challenges is the diversity of religious interpretations within the country. While the program has been successful in engaging religious leaders from a variety of backgrounds, there are still individuals who may hold extremist views and reject the program's message of peace and tolerance.

Another challenge is the potential for backlash from extremist groups. As the program continues to challenge extremist ideology and promote a message of peace and tolerance, it may become a target for extremist groups who see it as a threat to their ideology.

Despite these challenges, Kazakhstan's experience with theological deradicalization provides a valuable model for other countries seeking to address the challenge of violent extremism. By engaging religious leaders and providing theological counseling, the program is able to address one of the key drivers of radicalization and promote a message of peace and tolerance.

Deradicalization of prisoners

Another key aspect of Kazakhstan's deradicalization program is its focus on deradicalizing prisoners. The program recognizes that prisons can be breeding grounds for radicalization, and has developed a specialized program to address this issue.

The program involves providing theological counseling to prisoners who have been radicalized, with the aim of challenging extremist interpretations of religious texts and promoting a message of peace and tolerance. The program also provides vocational training and job placement assistance to help individuals reintegrate into society upon their release from prison.

The program has been successful in deradicalizing a significant number of prisoners. According to government statistics, between 2013 and 2020, more than 1,200 individuals were deradicalized in Kazakhstan's prisons. These individuals were provided with counseling and support to help them reject extremist ideology and reintegrate into society.

One of the key strengths of the program is its focus on theological counseling. By providing prisoners with a deeper understanding of their religion and challenging extremist interpretations, the program is able to address the root causes of radicalization. This approach also helps to build trust between the prisoners and the counselors, which is essential for the success of the program.

In addition to theological counseling, the program also provides prisoners with vocational training and job placement assistance. This is important because it helps individuals to reintegrate

into society upon their release from prison, reducing the likelihood that they will return to a life of crime or extremism.

The success of the program's approach to deradicalizing prisoners can be seen in the significant decrease in the number of individuals engaging in terrorist activities after their release from prison. According to government statistics, only a small percentage of individuals who were released after being deradicalized have returned to extremist activities.

However, the program's approach to deradicalizing prisoners is not without its challenges. One of the main challenges is ensuring that prisoners are willing to participate in the program. Some individuals may be resistant to counseling or may reject the program's message of peace and tolerance.

Another challenge is ensuring that individuals who have been deradicalized are not stigmatized upon their release from prison. In some cases, individuals who have been deradicalized may face discrimination or harassment from their communities.

Despite these challenges, the program's success in deradicalizing prisoners provides a valuable model for other countries seeking to address the challenge of violent extremism. By providing theological counseling and vocational training, the program is able to address the root causes of radicalization and help individuals to reintegrate into society.

Challenges and Future Directions of Kazakhstan's Deradicalization Program

Despite its successes, Kazakhstan's deradicalization program faces several challenges. One of the main challenges is the lack of resources and funding for the program. The program requires a significant investment in terms of staffing, facilities, and training. While the government has allocated funds for the program, more resources are needed to expand the program and reach a larger number of individuals.

Another challenge is the stigma associated with individuals who have been radicalized. Many individuals who have completed the program face social exclusion and discrimination, making it difficult for them to reintegrate into society. Addressing this stigma will require a concerted effort from both the government and the community to promote tolerance and understanding.

Looking to the future, Kazakhstan's deradicalization program has the potential to serve as a model for other countries facing similar challenges. The program's success is a testament to the importance of addressing the root causes of radicalization and providing individuals with the skills and support needed to reintegrate into society. The program's holistic approach, community involvement, and focus on rehabilitation rather than punishment offer valuable lessons for other countries seeking to develop effective deradicalization programs.

Conclusion

Kazakhstan's experience of deradicalization provides a valuable model for other countries seeking to address the challenge of violent extremism. The country has been successful in developing a comprehensive deradicalization program that addresses the root causes of radicalization and provides individuals with the skills and support needed to reintegrate into society.

One of the key factors contributing to the success of Kazakhstan's deradicalization program is its multi-disciplinary approach. The program involves law enforcement agencies, religious leaders, psychologists, and social workers, emphasizing the importance of community involvement in the deradicalization process. The program also recognizes the need to address the

underlying factors that contribute to radicalization, such as poverty, unemployment, and social marginalization, by offering education, employment opportunities, and counseling services.

Another important factor contributing to the success of the program is its focus on rehabilitation rather than punishment. The program does not seek to punish individuals for their past actions but rather to provide them with the skills and support needed to reintegrate into society. By offering education, employment opportunities, and counseling services, the program helps individuals find a sense of purpose and belonging in society.

The success of Kazakhstan's deradicalization program can be seen in the significant decrease in the number of individuals joining extremist groups and engaging in terrorist activities. According to the National Security Committee of Kazakhstan, over 500 individuals have gone through the program, and the success rate of the program is over 90%. The program has also been effective in reducing recidivism rates among individuals who have completed the program.

Despite its successes, Kazakhstan's deradicalization program faces several challenges. One of the main challenges is the lack of resources and funding for the program. The program requires a significant investment in terms of staffing, facilities, and training. While the government has allocated funds for the program, more resources are needed to expand the program and reach a larger number of individuals.

Another challenge is the stigma associated with individuals who have been radicalized. Many individuals who have completed the program face social exclusion and discrimination, making it difficult for them to reintegrate into society. Addressing this stigma will require a concerted effort from both the government and the community to promote tolerance and understanding.

Looking to the future, Kazakhstan's deradicalization program has the potential to serve as a model for other countries facing similar challenges. The program's success is a testament to the importance of addressing the root causes of radicalization and providing individuals with the skills and support needed to reintegrate into society. The program's holistic approach, community involvement, and focus on rehabilitation rather than punishment offer valuable lessons for other countries seeking to develop effective deradicalization programs.

In conclusion, Kazakhstan's experience of deradicalization provides valuable insights into the challenges and successes of implementing a deradicalization program. By addressing the root causes of radicalization and providing practical support and counseling, the program has been successful in reintegrating individuals who have been radicalized into society. The program's holistic approach, community involvement, and focus on rehabilitation rather than punishment offer valuable lessons for other countries seeking to develop effective deradicalization programs. While there are still challenges that need to be addressed, Kazakhstan's deradicalization program offers a model that can be adapted and improved to meet the needs of other countries facing similar challenges.

Acknowledgment

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №AP14972866 – “Terrorism and extremism in the religious sphere: mechanisms of rehabilitation and de-radicalization in Kazakhstan and abroad”).

Psychological Sciences

Socio-psychological features of conflicts and their management

Исмаилова Роза Байжумановна

сениор-лектор кафедры социально-гуманитарных дисциплин, к. п. н., ассоц. Профессор, Алматинский Технологический Университет

Алиева Марта Бакытжановна

кандидат филологических наук и. о. Доцент. Алматинский Технологический Университет

Бейсембаева Арай

магистрант, Алматинский Технологический Университет

Қожабаева Айман Ғалымжанқызы

магистрант, Алматинский Технологический Университет

Each of us had to deal with conflict situations. Conflicts manifest themselves in the activities of all social institutions, social groups, in the relationships between people and play a key role in the life of an individual, family, collective, state, society and man as a whole.

The people working in the organization are different from each other. Actually, they perceive the situation in which they find themselves in different ways due to their individual characteristics. The difference in perception often leads to the fact that people do not agree with each other when solving some issue. This disagreement arises when the situation is really of a conflict nature. The conflict is determined by the fact that the conscious behavior of one of the parties conflicts with the interests of the other party. Many conflicts arise in addition to the desire of their participants. This is due to the fact that people do not have an elementary idea of conflicts, or do not attach importance to them.

Thus, it is worth noting that most researchers consider conflict as a negative reaction and (or) a harmful process that must be avoided. However, conflict, by its nature, is a natural result of people working together and arises from a clash of perceptions, goals or values in a social group whose members care about as a result of the activities of this group. Thus, it is important to take into account that successful conflict management can benefit a social group – without conflicts, the collective regresses to the stage of apathy and emotional (professional) burnout, which will contribute to a significant decrease in the qualitative and quantitative indicators of its activities.

The constructive side is manifested when the conflict is sufficient to motivate people. Usually, for purposes objectively determined by the nature of the work performed. The development of such a conflict is accompanied by a more active exchange of information, coordination of different positions and a desire to understand each other. During the discussion of differences that cannot be taken into account, but also cannot be combined in the existing form, a compromise solution is developed based on a creative and innovative approach to the problem. Such a decision leads to more efficient work in the organization.

Depending on how effective conflict management is, its consequences will become constructive or destructive, which will affect the possibility of future conflicts, eliminate the causes of conflicts or create them.

Psychological studies of conflicts occupy a central place among the studies of other sciences devoted to this problem. This is primarily due to the breadth of the object and subject

fields, and most importantly, the direct access to the personal aspect of conflicts – the definition of psychological mechanisms and personal determinants of conflict behavior.

The variety of psychological studies of conflicts requires their systematization and in-depth analysis, which is also necessary to determine the place of this study. It should be noted that the systematization of psychological studies of conflicts is associated with the same difficulties as the systematization within the framework of interdisciplinary research - the lack of a common ground.

First of all, I would like to focus on the research of conflict within the framework of psychological paradigms, mainly developed in Western psychology:

- Psychoanalytic (S. Freud, A. Adler, K. Horney, E. Fromm) ;
- existential (L. Binswanger, R. Leng, V. Frankl);
- sociotropic (V. McDougall, S. Siegel);
- dynamic (K. Levin);
- sociometric (J. Moreno);
- interactionist (G. Bloomer, M. Kuhn, T. Shibutani);
- neo-behaviorist (N. Miller, J. Dollard) directions.

Studies of Freudian (psychoanalytic) orientation are characterized by a biopsychological interpretation of the causes of conflicts. According to her, conflicts are a consequence of non-compliance of moral social conditions and circumstances, on the one hand, with the requirements of natural instincts, on the other. According to S. Freud, a conflict arises when the force of the impact of social conditions significantly exceeds a person's ability to sublimate. Such conflicts can be expressed in neuroses, criminal behavior, etc.

Following S. Freud, the Austrian psychologist A. Adler considered the source of conflicts in the vulnerability of the individual to the outside world, awareness of his inferiority and imperfection, in an effort to strengthen himself by superiority over others. In his opinion, attempts to get rid of feelings of inferiority lead to neurotic breakdowns, to conflicts.

According to K. Horney, the conflict arises in the system of the individual's relationship with the social environment, and not as an effect of confrontation with this environment of those seeking a way out, initially inherent in the body of psychic forces.

E. Fromm, arguing with S. Freud, argued that in the process of his development, a person comes to isolation and individualization. This is carried out in a constant conflict of personality with the social environment. According to E. Fromm, an individual can get rid of loneliness and a sense of his own "insignificance" only by "escaping from all freedom", which is associated with unconscious activity, which can be studied mainly by psychoanalytic methods.

Based on the statement of Ch. According to Darwin, that the instinct of struggle for survival ensures the existence and development of the species, V. McDougall wrongfully extended it to society. The theory of instincts of social behavior created by him determined the sociotropic direction in psychological research of conflicts.

Exploring the problems of group dynamics, K. Levin considered the problem of conflict from this point of view. According to K. Levin, the basis of the conflict are the mental states of the individual (frustration, tension, discomfort), which reflect the degree of dissatisfaction with the objects of the environment to which the needs of the individual are directed.

In accordance with the psychological theory of sociometry developed by J. Moreno, interpersonal conflicts are determined by the state of emotional relations between people, their likes and dislikes towards each other.

According to representatives of the hyperactionist trend, the main causes of conflicts lie in the process of social interaction.

Representatives of this direction consider conflicts mainly as role-based, i.e. conflicts that arise due to the fact that different groups make different, often contradictory demands on the

bearers of the same role. The basis for understanding the conflict within the framework of the neo-behaviorist orientation is the theory of "frustration-aggression", formulated in the 40s by N. Miller and J. Dollard. The key place in this theory is occupied by the assumption that any condition that prevents the achievement of the goal can cause frustration and lead to the appearance of aggression - the desire to destroy or eliminate the obstacle. Aggressive behavior can remain unrealized due to deterrence by possible negative consequences for the individual or be realized in the form of "displaced aggression" directed not at the direct source of frustration, but at any object.

Psychological studies of conflicts can be classified according to their subject. According to N. V. Grishina, there are only three such subjects:

- socio-psychological aspects of social conflicts, which, like any social phenomenon, contain psychological components as secondary;
- intergroup conflicts arising from the direct interaction of small groups;
- interpersonal conflicts arising in the interaction of individuals.

In discussing the results of conflict studies based on their subjects, the psychological mechanisms of conflicts should be highlighted. Sometimes they are called psychological conflicts proper. According to V. S. Merlin, the main psychological mechanism of conflict is the disintegration of the "personality."

In the latest neo-Freudian theories, significant importance in the development of personality is attached not so much to the motives themselves as to the unconscious forms of reaction to the dissatisfaction of the motive. Dissatisfaction or suppression of the motive causes various forms of aggressive reactions against the real or imaginary "culprit" of dissatisfaction. The orientation of these aggressive reactions to various "culprits" creates attitudes and attitudes of the individual.

An important role in psychological studies of conflict is devoted to the analysis and description of the internal conditions of personality conflict and conflict behavior. A significant contribution to the development of this problem was made by V. S. Merlin. According to V. S. Merlin, "the internal conditions of psychological conflict are reduced to a contradiction between various motives and personal relationships."

Another group of internal conditions, according to V. S. Merlin, is associated with the subjective unsolvability of the situation.

There are other points of view on the psychological mechanisms of conflicts. A number of studies have noted that it has cognitive (Afonkova V. M.), motivational and value-oriented (Semenov V. A., Ershov A. A., etc.), personal (Grishina N. V., Kovalev G. A.) and socio-psychological foundations (Zotova O. I., Kozler L. et al. Psychological studies of conflicts, combined by subject, are traditionally considered according to the degree of involvement as intrapersonal, interpersonal, individual-group and intergroup.

In psychology, there is a multivariate typology of conflict, depending on the criteria that are taken as a basis. A person enters into a conflict in a situation that is significant to him and only when he does not see an opportunity to change it (while actions take the form of an attack or defense), but usually tries not to complicate relations and maintain restraint. In relation to an individual subject, conflicts can be internal and external. The first are intrapersonal; the second are interpersonal, between a person and a group, and intergroup.

Intrapersonal conflict is the confrontation of various tendencies in the personality itself. Such conflict situations are characteristic of very conscientious and thorough people. Intrapersonal conflicts arise in connection with such circumstances as:

- the need to choose between mutually exclusive options of action, each of which is equally desirable;
- mismatch of external requirements and internal position,

- ambiguity of perception of the situation, goals and means of achieving them, especially if necessary to act actively;
- ambiguity of perception of needs and opportunities to satisfy them;
- inability to realize oneself in work, and therefore dissatisfaction with it.

In general, most often we are talking about "choice in conditions of abundance" (motivational conflict) or "choice of the least evil" (role conflict).

Intrapersonal conflict arises when contradictory demands are made on one person. Intrapersonal conflict can also arise as a result of the fact that production requirements are not consistent with personal needs or values. Intrapersonal conflict manifests itself as a response to work overload or underloading.

Interpersonal conflicts are considered to be 75-80% generated by the clash of material interests of individual subjects, although outwardly this manifests itself as a mismatch of characters, personal views or moral values, since, reacting to a situation, a person acts in accordance with his views and character traits, and different people in the same situations behave differently. This type is probably the most common. For managers, such conflicts present the greatest difficulty, because all their actions, regardless of whether they are related to the conflict or not, will first of all be viewed through the prism of this conflict. Most often, such a conflict is a struggle of the head for limited resources, labor, finances. Everyone believes that if resources are limited, then he should convince his superiors to allocate them to him, and not to another manager.

Conflicts between a person and a group are mainly caused by the discrepancy between individual and group norms of behavior. Due to the fact that production groups establish norms of behavior and production, it happens that the expectations of the group are in conflict with the expectations of individuals. In this case, a conflict arises. In other words, there is a conflict between a person and a group if this person takes a position that differs from the position of the group. A conflict between an individual and a group may arise when a leader makes obviously unpopular, tough, forced decisions.

Роль лидеров в стартап-проектах

Исмаилова Роза Байжумановна

Сениор-лектор кафедры социально-гуманитарных дисциплин, к. п. н., ассоц. Профессор, Алматинский технологический университет, Казахстан, г. Алматы

Алиева Марта Бакытжановна

кандидат филологических наук, и.о. доцента, Казахстан, г. Алматы

Нурлыбек Магжан Нурланович

студент, Алматинский технологический университет, Казахстан, г. Алматы

The role of leaders in start-up projects

Ismailova Roza Baizhumanovna

*Senior Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Ph.D., Assoc. Professor, Almaty Technological University
Kazakhstan, Almaty*

Alieva Marta Bakytzhanovna

*candidate of philological sciences, acting associate professor,
Kazakhstan, Almaty*

Nurlybek Magzhan

*student, Almaty Technological University,
Kazakhstan, Almaty*

Batyrov Rabbil

*student, Almaty Technological University,
Kazakhstan, Almaty*

Аннотация

В данной статье обсуждается значение эффективного лидерства в стартап-проектах, особенно в контексте казахстанской предпринимательской экосистемы. В нем исследуются качества и навыки, необходимые для эффективного лидерства в стартап-проектах, и исследуется влияние лидерства на успех стартапов. В статье также освещаются проблемы, с которыми сталкиваются руководители стартап-проектов, такие как ограниченные возможности финансирования и отсутствие институциональной поддержки. Обсуждаются стратегии эффективного лидерства в стартап-проектах, в том числе создание благоприятной рабочей среды, постановка четких целей и показателей эффективности, обеспечение наставничества и рекомендаций для членов команды, а также внедрение инноваций и готовность идти на риск. Статья завершается рекомендациями для начинающих руководителей стартапов в Казахстане и подчеркивает важность эффективного лидерства в успехе стартап-проектов.

Ключевые слова: стартап-проекты, лидерство, эффективность, успех, качества, навыки, стратегии, рабочая среда, цели, наставничество, инновации, принятие риска, инвестиции, финансирование, Казахстан, предпринимательская экосистема

Abstract

This article discusses the importance of effective leadership in start-up projects, especially in the context of the Kazakh entrepreneurial ecosystem. It explores the qualities and skills required for effective leadership in startup projects and explores the impact of leadership on the success of startups. The article also highlights the challenges faced by startup project managers, such as limited funding options and lack of institutional support. Strategies for effective leadership in startup projects are discussed, including creating a supportive work environment, setting clear goals and performance metrics, providing mentorship and guidance to team members, and innovating and taking risks. The article concludes with recommendations for aspiring startup leaders in Kazakhstan and highlights the importance of effective leadership in the success of startup projects.

Keywords: startup projects, leadership, efficiency, success, qualities, skills, strategies, work environment, goals, mentoring, innovation, risk taking, investment, funding, Kazakhstan, entrepreneurial ecosystem

I. Введение

Стартап-проекты — это предпринимательские предприятия, обычно находящиеся на ранних стадиях, характеризующиеся высоким инновационным потенциалом, высоким риском и возможностями быстрого роста. Они создаются для вывода на рынок новых продуктов, услуг или бизнес-моделей с целью разрушить существующую отрасль и создать устойчивое конкурентное преимущество.

Значение стартап-проектов заключается в их способности способствовать экономическому росту и созданию рабочих мест, особенно в развивающихся отраслях и экономиках. Они также предоставляют предпринимателям возможность следовать своей страсти и создавать ценность в выбранной ими области.

Эффективное руководство имеет решающее значение для успеха начинающих проектов, поскольку оно играет жизненно важную роль в создании и реализации четкого видения проекта, воодушевлении членов команды, обеспечении финансирования и преодолении трудностей, возникающих при создании нового предприятия. В этой статье мы рассмотрим качества эффективных лидеров в стартап-проектах, влияние лидерства на успех стартапа, проблемы, с которыми сталкиваются лидеры в стартап-проектах, и стратегии эффективного лидерства.

II. Качества эффективных лидеров стартап-проектов

Лидерство — важнейший компонент любого начинающего проекта, а эффективные лидеры обладают уникальным набором качеств, которые позволяют им успешно руководить своими командами. Вот некоторые из ключевых качеств, которыми обладают эффективные лидеры в стартап-проектах:

Дальновидное и стратегическое мышление. Эффективные руководители стартап-проектов обладают четким и убедительным видением того, куда они хотят привести проект в будущем. Они способны разработать стратегический план для достижения своих целей и постоянно ищут пути совершенствования и инноваций.

Приспособляемость и гибкость. Стартап-проекты часто сталкиваются с неожиданными проблемами, и эффективные лидеры должны уметь приспосабливаться и реагировать на них гибко. Они способны быстро меняться и вносить изменения в свои планы по мере необходимости, чтобы преодолевать препятствия и использовать новые возможности.

Способность мотивировать и вдохновлять членов команды. Стартап-проекты часто характеризуются долгим рабочим днем, высоким уровнем стресса и динамичной средой. Эффективные лидеры стартап-проектов способны мотивировать и вдохновлять членов своей команды на работу для достижения общей цели даже в сложных обстоятельствах.

Четкие коммуникативные навыки. Эффективные лидеры стартап-проектов — отличные коммуникаторы. Они могут четко сформулировать свое видение и цели членам команды, инвесторам и другим заинтересованным сторонам. Они также активно прислушиваются к отзывам и открыты для новых идей и перспектив.

Опыт и знания в соответствующей отрасли: Эффективные руководители стартап-проектов имеют опыт и знания в соответствующей отрасли. У них есть глубокое понимание рынка, конкуренции и проблем, с которыми они столкнутся. Они могут использовать эти знания, чтобы принимать обоснованные решения и вести проект к успеху.

Обладая этими качествами, эффективные лидеры стартап-проектов могут создать прочную основу для своего предприятия и направить свою команду к успеху.

III. Влияние лидерства на успех стартап-проекта

Лидерство оказывает значительное влияние на успех стартап-проектов. Эффективные лидеры способны создать прочную основу для своего предприятия, вдохновлять и мотивировать членов своей команды, а также справляться с трудностями, возникающими при создании нового предприятия. Вот несколько примеров успешных стартапов и их лидеров:

Илон Маск и SpaceX: Илон Маск широко известен как один из самых успешных и инновационных предпринимателей нашего времени. Его компания SpaceX произвела революцию в космической отрасли, разработав многоразовые ракеты и создав первый космический корабль, финансируемый из частных источников, который вышел на орбиту. Дальновидное лидерство Маска и его способность вдохновлять и мотивировать свою команду сыграли важную роль в успехе SpaceX.

Марк Цукерберг и Facebook: Марк Цукерберг — соучредитель и генеральный директор Facebook, одного из самых успешных стартапов всех времен. Его руководство сыграло решающую роль в построении и превращении компании в глобального гиганта социальных сетей с миллиардами пользователей. Стратегическое мышление Цукерберга, четкие коммуникативные навыки и способность к инновациям стали ключом к успеху Facebook.

Исследования показали, что лидерство оказывает значительное влияние на эффективность стартап-проектов. Исследование 102 стартапов и их основателей-генеральных директоров показало, что трансформационное лидерство оказывает значительное и положительное влияние на эффективность стартапов. Тем не менее, не было обнаружено значительного прямого влияния на эффективность стартапов для транзакционного лидерства или лидерства по принципу невмешательства. Кроме того, размер стартапа оказывает существенное положительное сдерживающее влияние на взаимосвязь между лидерством, основанным на невмешательстве, и эффективностью стартапа, а также значительное положительное сдерживающее влияние на взаимосвязь между измерением транзакционного лидерства и управлением по исключениям и производительностью при запуске.

Эффективное руководство также играет решающую роль в привлечении инвестиций и обеспечении финансирования стартап-проектов. Инвесторы с большей вероятностью вкладывают средства в проекты с сильными лидерскими командами, поскольку они считаются более успешными. Эффективные лидеры способны создать привлекательное

видение проекта, сформулировать четкую стратегию достижения своих целей и вызвать доверие у инвесторов.

IV. Проблемы, с которыми сталкиваются руководители стартап-проектов

Начать успешный стартап-проект может быть непросто, и лидеры часто сталкиваются с многочисленными препятствиями. Некоторые из основных проблем, с которыми могут столкнуться руководители стартап-проектов в Казахстане, включают:

Ограниченные возможности финансирования: доступ к финансированию часто является серьезной проблемой для начинающих проектов, особенно на ранних стадиях. Это особенно верно для Казахстана, где венчурный капитал все еще находится в зачаточном состоянии. Лидеры должны творчески подходить к поиску альтернативных источников финансирования, таких как государственные гранты, краудфандинг или бизнес-ангелы.

Отсутствие институциональной поддержки. Во многих случаях начинающим проектам не хватает институциональной поддержки, необходимой для успеха. Это может включать отсутствие поддерживающих политик, неадекватную инфраструктуру или ограниченный доступ к отраслевым сетям. Лидеры должны проявлять инициативу в построении отношений с соответствующими учреждениями и заинтересованными сторонами, чтобы помочь преодолеть эти барьеры.

Культурные и рыночные вызовы: Казахстан — уникальный рынок со своими культурными нюансами и деловой практикой. Лидеры должны уметь справляться с этими проблемами и разрабатывать стратегии, адаптированные к местному рынку. Кроме того, отсутствие развитой стартап-экосистемы может затруднить поиск квалифицированных специалистов и опытных наставников.

Для преодоления этих проблем требуются настойчивые, гибкие и адаптируемые лидеры. Они должны уметь быстро меняться, реагировать на обратную связь и постоянно совершенствовать свои стратегии. Понимая проблемы, с которыми они сталкиваются, и разрабатывая стратегии для их преодоления, лидеры стартап-проектов в Казахстане могут увеличить свои шансы на успех.

V. Стратегии эффективного руководства стартап-проектами

Эффективное руководство имеет важное значение для успеха стартап-проектов. Лидеры должны не только обладать качествами и навыками, необходимыми для эффективного лидерства, но также применять правильные стратегии для создания позитивной рабочей среды, ставить четкие цели и обеспечивать наставничество и руководство членами команды. Ниже приведены некоторые стратегии, которые могут помочь лидерам стартап-проектов в Казахстане добиться успеха:

Создание позитивной рабочей среды. Руководители должны стремиться к созданию позитивной, совместной и поддерживающей рабочей среды. Этого можно достичь, поощряя открытое общение, признавая и награждая членов команды за их вклад, а также поощряя культуру инноваций и обучения.

Постановка четких целей и показателей эффективности. Лидеры должны установить четкие цели и показатели эффективности для своих команд. Это помогает членам команды понять, что от них ожидается, и дает ощущение направления и цели. Лидеры также должны установить показатели для отслеживания прогресса и измерения успеха.

Предоставление наставничества и рекомендаций членам команды. Стартап-проекты могут быть непосильными, особенно для членов команды, которые являются новичками в

отрасли или не имеют опыта. Лидеры должны обеспечивать наставничество и руководство, чтобы помочь членам команды развивать свои навыки и опыт. Это может включать предоставление возможностей для обучения и профессионального развития, а также индивидуальное обучение и обратную связь.

Принятие инноваций и просчитанный риск. Для успеха стартап-проектов требуются инновации и готовность идти на риск. Лидеры должны быть готовы принять новые идеи и пойти на просчитанный риск для достижения успеха. Это означает создание среды, которая поощряет эксперименты и обучение на ошибках.

Принимая эти стратегии, лидеры стартап-проектов в Казахстане могут создать культуру инноваций и сотрудничества, способствующую успеху. Эффективное лидерство необходимо для успеха любого начинающего проекта, и лидеры, которые отдают приоритет этим стратегиям, с большей вероятностью достигнут своих целей и преуспеют в долгосрочной перспективе.

VI. Заключение

Эффективное руководство является решающим фактором успеха стартап-проектов. Лидеры, которые обладают необходимыми качествами и навыками и используют правильные стратегии, могут создать благоприятную рабочую среду, поставить четкие цели, обеспечить наставничество и руководство для членов команды, а также принять инновации и идти на риск. Благодаря эффективному руководству стартап-проекты могут привлечь инвестиции, обеспечить финансирование и добиться долгосрочного успеха.

Стремящиеся стать лидерами стартапов в Казахстане должны уделять первоочередное внимание развитию своих лидерских навыков и опыта. Им следует обращаться за наставничеством и руководством к опытным предпринимателям и лидерам отрасли и работать над развитием культуры инноваций и сотрудничества в своих командах.

В заключение, эффективное лидерство так же важно, как и предлагаемый продукт или услуга, для успеха начинающих проектов. Расставляя приоритеты в лидерстве и принимая правильные стратегии, начинающие лидеры стартапов в Казахстане могут повысить свои шансы на успех и внести свой вклад в рост и развитие предпринимательской экосистемы страны.

Список литературы

1. Аволио, Б.Дж., и Гарднер, В.Л. (2005). Аутентичное развитие лидерства: добраться до корней положительных форм лидерства. *The Leadership Quarterly*, 16 (3), 315-338.
2. Бланк, С., и Дорф, Б. (2012). *Руководство для владельцев стартапов: пошаговое руководство по созданию отличной компании*. Пескадеро, Калифорния: Издательство K&S Ranch.
3. Кардон, М.С., Фу, М.Д., Шеперд, Д., и Виклунд, Дж. (2012). Исследование сердца: Предпринимательские эмоции — горячая тема. *Теория и практика предпринимательства*, 36(1), 1-10.
4. Друкер, П.Ф. (1985). *Инновации и предпринимательство: Практика и принципы*. Нью-Йорк: Харпер и Роу.
5. Джавидан, М., и Уолдман, Д.А. (2003). Изучение харизматического лидерства в государственном секторе: измерение и последствия. *Обзор государственного управления*, 63(2), 187-196.
6. Ким Ю. и Ли Ю. (2017). Влияние лидерства на мотивацию сотрудников в стартапе: посредническая роль психологического расширения прав и возможностей. *Журнал открытых инноваций: технологии, рынок и сложность*, 3 (4), 19.

7. Лутанс, Ф., и Аволио, Б.Дж. (2003). Аутентичное развитие лидерства. В К.С. Кэмерон, Дж. Э. Даттон и Р. Э. Куинн (редакторы), Положительная организационная стипендия: основы новой дисциплины (стр. 241–258). Сан-Франциско, Калифорния: Берретт-Келер.
8. Рис, Г., и Френч, Р. (2010). Руководство, управление и развитие людей. Чартерный Институт персонала и развития.
9. Риджио, RE (2012). Введение в промышленную / организационную психологию (6-е изд.). Река Аппер-Сэдл, Нью-Джерси: Прентис-холл.
10. Уэст, Массачусетс, Боррилл, К.С., Доусон, Дж.Ф., Бродбек, Ф., Шапиро, Д.А., Хавард, Б., и Коулз, Дж. (2002). Ясность руководства и командные инновации в здравоохранении. *The Leadership Quarterly*, 13 (4), 469–494.
11. Шульц, Д.Қазіргі психология тарихы [Текст/Электронный ресурс] = A history of modern psychology. - 11-басылым. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 448 б. - ("Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық"). - ISBN 978-601-7943-12-7<http://>
12. Прутченков, А.С. Элеуметтік-психологиялық тренинг негіздері [Текст/Электронный ресурс] : оқулық / А. С. Прутченков ; аударған Лесова А.А. - Алматы : Альманахъ, 2019. - 138 б. - ISBN 9965-453-59-4<http://library.atu.kz/files/86122.pdf>
13. Королев Л.М. Психология управления [Электронный ресурс] : учебное пособие. - : Дашков и К, 2019. - ISBN 978-5-394-03265-3. <http://www.iprbookshop.ru/85692.html>
14. Бороздина, Г.В., Психология и этика делового общения [Текст/Электронный ресурс] : учебник. - М : Юрайт, 2019. - 463 с. - ISBN 978-5-534-01527-0 <http://library.atu.kz/files/045198.pdf>
15. Тоқсанбаева, Н.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі [Текст] : Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 194 б. - ISBN 978-601-04-2339-8 <http://library.atu.kz/files/50969.pdf>
16. 7. Бабаев, С.Б., Психология негіздері [Текст/Электронный ресурс] : Оқу-анықтамалық қолданба. - Алматы : NURPRESS, 2014. - 106 б. - ISBN 9965-813-11-6 <http://library.atu.kz/files/41423.pdf>
17. Психология управления [Электронный ресурс] : учебное пособие. - : Дашков и К, 2019. - ISBN 978-5-394-03265- <http://www.iprbookshop.ru/85692.html>

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS' AGGRESSIVE BEHAVIOR

B. SAKTAGANOV

PhD., Y. Altynsarin National academy of education of The Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan

K. KAKIMOV

Master's, Y. Altynsarin National academy of education of The Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan

G. ABDIKHAIYMOVA

Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kyzylorda University named after Korkyt Ata

Abstract. *The article deals with the psychological features of the aggressive behavior of adolescents in educational institutions. It is described that educational organizations are not only a place for learning and acquiring competencies, but also a social environment for an important part of children's lives. It is about creating a safe developing educational environment that contributes to the formation of mental health of students, improving the quality of education, ensuring the upbringing and personal development of students, as well as sustainable development and strengthening the physical and social health of students.*

Keywords: *education, educational organizations, teenager, aggressive behavior, psychology, student, feature, environment.*

Introduction

In today's society, the problem of managing aggressive behavior and controlling the expression of adolescent aggressiveness attracts the attention of many specialists - psychologists, psychiatrists, sociologists, and educators - at any age. Aggressiveness in the personality structure of a person, which serves as a prerequisite for the formation of various forms of behavior - constructive, socially positive, prosocial or vice versa - destructive, gives an asocial and antisocial character to actions. According to the data of modern science, it provides reliable information that an aggressive teenager is, first of all, an ordinary child characterized by normal heredity. And the qualities of aggressiveness are acquired under the influence of errors, shortcomings, gaps in educational work, difficulties in the environment.

The development of aggressiveness of a teenager is also influenced by the natural features of his temperament, for example, contributes to the formation of character traits such as anger, lack of self-control and provocation. Many studies have been devoted to determining the influence of the family and school education network on the emergence of aggressiveness in children. Thus, Bandura and Walter, based on surveys and life observations, found that if mothers ignore and even condone their children's aggressive behavior, then the children will be more aggressive [1]. In addition, another study shows that children who are severely punished are more aggressive towards their peers [2]. Moreover, physical punishment for aggressive behavior increases cruelty and aggression in children.

International experience in the prevention of aggressive behavior of adolescents

When considering aggressive behavior programs, it is necessary to emphasize the elements that are common to most of them. Ttofi and Farrington in their meta-analysis show the most effective components of combating aggressive behavior: regular meetings of psychologists or teachers with parents (once a month/quarter if possible, during the implementation period of

the program), conducting seminars and trainings, educational organizations and close contact with legal representatives of children work in communication, the scope of the program, the implementation of disciplinary methods in the activity, etc. In addition, if you control the territory of educational organizations and educational organizations, new forms of classroom management (classroom management) will appear and aggressive behavior in educational organizations as a result of discussed policy and adopted programs, the frequency of bullying situations in educational organizations will decrease.

As mentioned above, there are many programs aimed not only at combating aggressive behavior, but also at combating any deviant or destructive behavior. Ttofi and Farrington believe that the focus of the program's influence may change in the delivery of "disciplinary methods" and "peer work". For example, disciplinary methods for OBPP include controlling the behavior of young children, while discipline for Friendly Schools is aimed at improving the climate of educational institutions - they often have different tactics. It is not enough to consider supervision as a practice that improves the climate of educational organizations. Today, it can be assumed that discipline cannot be maintained without clear educational organization rules, and the transparency and clarity of rules will necessarily improve the climate indicators of educational organizations. At the same time, the OBPP does not necessarily mean that the climate of educational institutions is changing, that its improvement will reduce the prevalence of violence in educational institutions [3].

In the next section, we highlight elements of such generalizations using meta-analysis data.

Work with peers

Support for the psychological well-being of the victimized adolescent and creating a social environment for peers are popular methods of dealing with bullying situations. Many educational organizations - unless they already have a fully functioning anti-bullying program - now use this method as their primary method. For example, in Great Britain in 2007, 62% of educational organizations taught students to resolve conflicts gently. It is also common to teach the skills of "active friendship", that is, the interaction of adolescents, which: 1) respect each other and treat others as equals; 2) rejoice in the success of others, 3) seek to protect each other, 4) remain calm and naturally accept each other; 5) honest and do not seek to change each other. In primary educational organizations, these skills can be practiced during game activities, between breaks, during sports in additional clubs, and in secondary educational organizations, mentoring or complex counseling schedules with the participation of high school students can be used. Special courses are conducted for teenagers in pre-educational organizations themselves or by specialists invited from outside.

For example, the KiVa project is implemented using peer support. Menesini, Nocentini, and Palladino reported another successful peer support schedule focused on two web-based studies called Noncadiamointrappola ("Let's not fall into the trap"). Initially, students created a website to promote anti-harassment and anti-cyberbullying content. An evaluation of effectiveness conducted in eight secondary educational institutions showed a significant reduction in the level of cyberbullying (especially among boys) among those who participated in the program [4].

The role of parents

There is research showing how the characteristics of family relationships affect the likelihood that a student will engage in aggressive behavior as an initiator or victim. For example, it was found that the use of physical punishment and psychological aggression by parents can be a prerequisite for a child from such a family to be involved in bullying in educational institutions. On the other hand, parents can support anti-bullying initiatives, attend education and awareness workshops, and monitor their child's behavior and mental health closely.

This analysis examines eight programs that have been tested and supported at the government level in their countries. Many of these programs are based on the OBPP program, but emerged from research into bullying in educational settings with a national perspective. In the United States, programs aimed at working with social-emotional learning, indirectly related to the Positive Action program, have become widespread [5].

Most of the programs were analyzed using the program effectiveness criteria established by Ttofi & Farrington. We understand the following indicators as efficiency:

- a steady decrease in the prevalence of aggressive behavior during the period of approbation and implementation of the program
- availability of evaluation of delayed results of program use
- description of methodological proposals
- a comprehensive program of introduction of complex anti-bullying techniques.

Within the framework of the considered programs, a direct analysis of the stages of the implementation of the program, the characteristics of the participants in the process of working with different categories of persons, and the indicators of the decrease in the prevalence of bullying in educational organizations was carried out.

Situation of prevention of aggressive behavior in educational organizations of Kazakhstan

According to UNICEF, 150 million children around the world are bullied by their peers in or near educational institutions.

In 2020, according to the statistical data of the National Center of Public Health of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan, every fifth Kazakh teenager aged 11-15 is identified as a victim of bullying or a participant in bullying every month. Involvement in such a situation is more common among boys.

In 2018, the research group "Health Behaviour in School-aged Children" of the National Public Health Center of the Republic of Kazakhstan conducted a survey among Kazakhstani schoolchildren to study indicators of health and well-being among adolescents.

During the survey, teenagers were asked how often they were involved in bullying/cyberbullying and whether they had been bullied in educational institutions in the last two months.

According to the members of the research team of the National Public Health Center of the Republic of Kazakhstan, it has been determined that there are mental abnormalities in the health of both bullies and victims of bullying.

From this we know that 17% of 11-15-year-olds were bullied once a month in educational institutions. It was seen that the number of victims of bullying is higher among urban students compared to rural students.

Currently, educational organizations are required to study, prevent, prevent and eliminate the problem of bullying. This encourages the creation of a favorable developmental educational environment, which allows to improve the psychological health of students, to improve educational activities, to educate and develop the personality of students, and at the same time, to preserve and develop the personal and social health of students.

Prevention of the formation of aggressive and victimizing behavior of teenagers, analysis of reasons and conditions shows that it cannot be effective without fundamentally solving the problems related to the organization of free time of teenagers and children. In this regard, the development of interest clubs, social groups, creative circles on the basis of preventive subjects on the basis of educational organizations for psychological services has been revived, where the natural interest of minors in creativity will have a positive direction. Group work programs are created with adolescents, which are aimed at comprehensive information and prevention of manifestations of aggression in interpersonal relations with peers, as well as auto-aggression manifested in victim behavior.

Conclusion

Aggressive behavior in educational institutions is a common problem among students worldwide. Repeated aggressive behavior toward even one student can have a negative impact on all students, affecting not only the direct participants of the bullying, but also those who witness it. Although there are many bullying, cyberbullying, and mobbing prevention programs, not all of them have been found to be effective.

Many studies on this topic have not yet led to the creation of a unified model against bullying, cyberbullying, and mobbing that is suitable for many countries. Additionally, it is difficult to assess the effectiveness of state-mandated anti-bullying programs because such programs may focus on local problems.

Literature

1. Bandura A., Walters R. Teenage aggression. Studying the influence of upbringing and family relationships. - M.: April Press, Eksmo-Press Publishing House, 1999. - 512 p.
2. Sears. P.S. Identification as a form of behavioral developing. In Harris D.B. (ed.). The concept of development: an issue in the study of human behavior. Minneapolis: Univer. of Minnesota, 1957.
3. KiVa globally. <<http://www.KiVaprogram.net/around-the-world>>.
4. OBPP. <<https://www.blueprintsprograms.org/programs/olweus-bullying-prevention-program/>>.
5. Positive Action: International. < <https://www.positiveaction.net/accolades/international-recognition>>.

THE EFFECT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE EFFECTIVENESS OF ACADEMIC PERFORMANCE

Asadova Nazrin Mirdamat

Phd Baku State University, Lecturer of Baku State University, Baku, Azerbaijan, ORCID ID: 0000-0002-6201-7807

Abstract

In the study, the relationship between emotional intelligence levels, interpersonal relationships and academic success indicators of university students was determined and the influence of these variables on each other was studied. In addition, this study was conducted by grouping indicators of emotional intelligence, interpersonal relationships, and academic success in terms of some demographic factors (gender, age, and course of study). Based on the analysis of scientific literature and the results of our research, we can make some suggestions.

It is very important for universities to provide a social environment to develop students' emotional intelligence and interpersonal relations system. In order to develop students' emotional intelligence level, interpersonal relations and communication skills, universities should organize lectures, seminars, congresses, symposia, conferences, and educational programs and it would be very useful to evaluate the students' activities in this direction.

In the research to be conducted in this direction, university students' emotional intelligence, interpersonal relations and communication skills, academic success level and various variables affecting them can be conducted.

Keywords: intelligence, emotional intelligence, education, academic achievement

Introduction

Within the fast and exhausting demands of modern times, people face many difficulties in expressing themselves, their feelings and their problems. In such a complex situation, people's happiness can be achieved only through spiritual and emotional satisfaction[1]. Considering these problems, another goal of developing the concept of emotional intelligence is that success and happiness are related to factors other than mental intelligence. Because the correct management and expression of emotions, the correct understanding and analysis of other people's emotions will make people more reliable and able to make the right decisions [3]. Thus, due to the development of emotional intelligence, it is possible to achieve the formation of a personality necessary for society, sensitive to the problems of the society in which it lives, responsible, reliable, capable of solving its problems, patient, tolerant, determined, having spiritual and moral values. In this process, it is known that emotional intelligence skills interact with cognitive skills.

As it is known, the educational systems applied in modern times are focused on the development of more cognitive skills, while ensuring the development of some characteristics such as knowledge, skills, interpersonal relations and behaviour in people. Children who spend most of their day in educational institutions, whose family relationships are limited by their parents' hard work schedule and economic difficulties, are increasingly worried about lack of love and attention, loneliness, deviant behaviour, violence, drug addiction, etc. causing such problems. This situation causes people to doubt the role of schools in our society today. However, in our modern era, which we call the information age, the concepts of knowledge and success have

completely changed. Knowing no longer equals success. Knowledge has become a value that can be easily obtained by anyone who wants to collect information [6].

Academic success is the result of the student's achievement of educational goals based on the joint activities of the student, the teacher and the educational institution. Also, academic success is considered the most important conceptualization in the field of education, which is defined as the degree of acquisition of knowledge, skills, and habits of students based on the subjects taught by the teacher and is intended to evaluate the productivity of the education system in the future [10]. The presence of emotional intelligence plays a major role in the level of education, academic success, academic adaptation and the psychological climate of students. Also, based on research, it was found that there is a direct relationship between emotional intelligence and a person's mental health, stress level, satisfaction with the way he lives and feeling happy. Thus, people with a high level of emotional intelligence, in addition to feeling happier, find a way out of stressful situations faster and are less stressed than other people. This research is an important determinant of academic achievement in today's intensive stressful environment for students at every educational level. Emotional intelligence can bridge the gap between learning effort, strong learning, and academic success [3].

Those who study various courses and specialities from us an experimental-psychological study was conducted in order to study the impact of students' emotional intelligence level on their learning activities, academic success indicators and interpersonal relations system.

The study was conducted on students studying at Baku State University and Sumgayit State University. 200 students, including I, II, III and IV year students of the Faculty of Social Sciences and Psychology from Baku State University, and 167 students from the I, II, III and IV years of Sumgayit State University Chemistry and Biology Faculty were involved in the study. The age limit of the students is 17 - Covering 33 years of age. The research was conducted in three stages:

- Preparatory stage (preparation for research, programming)
- Operative stage (the main part of the research - implementation of methodologies)
- Results processing stage (processing of obtained information)

The first stage of the training process consisted of the selection of psychodiagnostic tools in order to study the impact of the level of emotional intelligence of students on their educational activities, academic success indicators and the system of interpersonal relations in higher education institutions.

Theoretically, we have chosen a set of methodologies as a research tool for measuring the level of emotional intelligence of students. We considered it appropriate to use the following methods in the research:

1. Methodology of D.V.Lusin Emln
2. N. Holl's method of diagnosing emotional intelligence
3. MSCEIT methodology developed by J.Mayer, P. Salovey and D. Caruso

In our modern era, especially, students' direct contact with their immediate environment and society plays a big role in making education and training more effective. On this basis, especially in the field of education, students need to use the opportunities created by emotional intelligence to achieve success in learning activities and the system of interpersonal relationships. Many studies have found that emotional intelligence (EQ) is even more important than mental intelligence (IQ) for people to achieve happiness and success.

To determine the relationship between the level of emotional intelligence and academic success indicators of university students in the conducted research, students' GPA (overall average achievement indicators) were also included in the study. The research procedure was carried out in a certain time interval, and a serious attempt was made to fulfil the requirements given to each methodology. The interpretation of the results of each methodology was considered appropriate for the purpose, and the general results were compared. In processing the results, the data

prepared with a five-point Likert scale were evaluated using the SPSS 18 program and mathematical statistical calculations. Descriptive statistical data (demographic characteristics) were determined about the research results, and correlation and regression analysis were conducted to check the relationship and dependence between the variables in the research model. In addition, ANOVA and T-tests were used to determine whether university students' emotional intelligence level, interpersonal relationships, and academic success indicators differed significantly by gender diversity and course in the I-IV year.

Based on the analysis, it is observed that the percentage of low indicators of male students is higher than that of female students. Also, if we pay attention to the high and average performance criteria, the fact that these criteria are higher among female students than boys proves that girls' ability to manage others' emotions is higher than boys'. As a result, we can say that compared to male students, female students have a higher ability to manage the emotions of others.

We can give a general analysis of the data obtained for each scale as follows:

Table 1.

The relationship between emotional intelligence and interpersonal relationships and academic success indicators (Correlation analysis)

Emosional intellekt				
	Differentiation of emotions	Managing emotions	Empathic sensitivity	The use of emotions
Interpersonal relationships	0,494*	0,512*	0,594*	0,548*
Academic success	0,220*	0,206*	0,155*	0,147*

* r (correlation coefficient); Correlation significant at the 1% level

According to the results of the correlation analysis in Table 2, the found values (r = correlation coefficient) are close to + 1, so it was observed that there is a positive correlation here. In other words, the presence of a positive correlation between emotional intelligence, interpersonal relationships and academic success indicators has been determined. According to our research, it was determined that the higher the students' emotional intelligence levels, interpersonal relations system, and communication skills, the higher their academic success indicators are. In other words, as the level of student's emotional intelligence and communication skills decreases, so do the levels of their academic success indicators.

According to the results of our correlation analysis in Table 2, interpersonal relationships and emotional intelligence have a positive relationship with emotion management (r = 0.512, p < 0.01), empathic sensitivity (r = 0.594, p < 0.01), positive use of emotions (r = 0.548, p < 0.01), there is a positive and high correlation between its components, and there is a positive but moderate correlation between the component of differentiation of emotions (r = 0.494, p < 0.01).

Also, according to the results of the correlation analysis in table 2, there is a relationship between academic success and emotion differentiation (r = 0.220, p < 0.01), emotion management (r = 0.206, p < 0.01), empathic sensitivity (r = 0.155, p < 0.01) and emotions use in a positive direction (r = 0.147, p < 0.01) there is a positive but low correlation between the components.

Table 2.

Effect of emotional intelligence components on interpersonal relationships (Regression analysis)

Independent variables	Dependent variables	R ²	Beta	Significance (p)
Differentiation of emotions	Interpersonal relationships	0,312	0,084	0,147
Managing emotions			0,162	0,004*
Empathic sensitivity			0,310	0,000*
Using emotions in a positive direction			0,131	0,036*

ANOVA test: $F = 41,019$; $*p < 0,05$

Looking at the results of the regression analysis in Table 3, 31.2% ($R^2 = 0.312$) of the variation in interpersonal relationships can be explained by the four independent variables (emotional intelligence components) according to the R^2 determination coefficient value. This shows that the level of emotional intelligence affects interpersonal relationships.

Examining the (p) values in the significance column reveals that not all relationships between the dependent and independent variables are significant. According to the obtained results, interpersonal relationships did not have a statistically significant effect on the emotional evaluation of the components of emotional intelligence ($p > 0.05$). The effect of other independent variables was found to be significant ($p < 0.05$). A one-unit increase in the emotional management characteristics of students showing differentiation provided a 0.162-unit increase in interpersonal relationships, holding other independent variables constant. Again, one unit increase in empathic sensitivity indicators of students provided a 0.310 unit increase in interpersonal relations, provided that other independent variables remain constant. A one-unit increase in students' use of emotions in a positive direction, provided that other independent variables remain constant, provided a numerical increase of 0.113 in the interpersonal relations indicator.

Based on the results of the correlation analysis, it was found that there is a positive relationship between emotional intelligence (components), interpersonal relationships and academic success indicators. According to the results of this analysis, a positive and highly indicative correlation was found between interpersonal relations and the components of emotional intelligence, emotional management, empathic sensitivity, and positive use of emotions, and an average relationship with a positive direction was found between the component of the emotional evaluation. That is, it is possible to say that the indicators of emotional intelligence and interpersonal relations of university students have increased, and their academic success indicators have also increased. It can also be said that as the level of emotional intelligence and interpersonal relationships of university students decreases, their academic success indicators also decrease.

According to the results of the regression analysis, it can be statistically said that the effect of emotional management, emotional evaluation, empathic sensitivity and the ability to use emotions in a positive direction, which are components of emotional intelligence. Based on this, the ability of individuals to understand and control their own and others' emotions, express themselves better, and establish interpersonal relationships are important factors. Proper management of emotions, positive use and emphasis on empathic sensitivities are of great importance for developing interpersonal relationships.

LITERATURE:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман. – АСТ Москва, 2009. – С. 478
2. Манойлова М.А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся. - Псков: ПГПИ, 2004. - 140 стр
3. Salovey, P. ve Mayer, J.D.(1990), "Emotional Intelligence", students at risk for school failure", *Journal of Applied Psychology*, 82, 221-234
4. Finn, J. D., & Rock, D. A. (1997). Academic success among students at risk for school failure. *Journal of Applied Psychology*, 82, 221–234.
5. Salovey, P., and Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagin. Cogn. Personal.* 9, 185–211.
6. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence. Why it can matter more than IQ. New York: Bantam Books
7. Holmes, R., Hazadiah, M. D., &Habibah, A. (2005).A guide to research in the social sciences.
8. Lam, LT. ve Kirby, SL. (2002). Is Emotional Intelligence an Advantage? An Exploration of the Impact of Emotional and General Intelligence on Individual Performance. *The Journal of Social Psychology*, 142(1): 133-143.
9. Staff, G. (2001). Emotional Intelligence: The "Missing Piece", http://www.edutopia.org/php/article.php?id=Art_680&key=020, (24.04.2006).
10. Petaling Jaya: Prentice Hall. Jaeger, A. J. & Eagan, M. K. (2007). Exploring the value of emotional intelligence: A means to improve academic performance. *NASPA Journal*, 44(3).

Agricultural Sciences

Economic-ecological features of ordinary walnut (*Juglans regia* L) with regard to the irrigation regime

Nana Parulava

Academic Doctor of Agriculture, I.Tsinamdzghvrishvili named college

Lali Baidauri

Assistant Professor of Technical University of Georgia, Doctor of Agricultural Sciences

Olga Kharashvili

Associate Professor of Technical University of Georgia, Doctor of Agriculture of Technical, university of Georgia

Georgia is recognized as one of the centers of origin of walnut culture. Its origin known since ancient times, which is confirmed but many historical-ethnographic and scientific studies. The favorable soil and climatic conditions of the mountains and the plain of Georgia provide opportunities for the spread of walnuts in most ecological zones.

Walnut culture production is exception in many countries of the world. The only exceptions are the USA and France, where walnut orchards are cultivated, cared for, harvest ted, etc. only but intensive methods. Currently, the total area of walnut orchards and the amount of harvest are determined only by intensive methods. According to FAO data of 2004, the total area of the main nut Europe (walnut, hazelnut, almond) in the world was 260000 609 hectares, and the harvest was 3681 799 tones. In terms of area and yield, almonds are the most with 143 742 hectares of cultivation and 1514 772 tons of yield. Next comes walnuts with 618,310 hectares and 143 2389 tons and hazelnuts with 508 616 hectares and 734 618 tons.

Areas of walnut culture in the world and production indicators are given in table N1.

Table 1

Area of walnut culture and production by county (FAO - 2004 data)

	Countries	Total area (Ha)	Manufacturing of products (T)
1	Azerbaijan	2 680.00	9 409.33
2	USA	85 727.33	282 136.67
3	Bulgaria	6 589.33	3 576.33
4	Spain	7 641.00	20 606.33
5	Turkey	66 756.00	123 333.67
6	Italy	3 900.00	15 000.00
7	Iran	65 666.67	159 333.33
8	India	30 400.00	31 666.67
9	Moldova	288.33	16 629.67
10	Russia	14 000 00	12 500 00
11	Romania	1 975.00	34 650.00
12	Georgia	7 166.67	12 574.33
13	Greece	15 000.00	20 000.00
14	France	15 501.00	27 619.00
15	Ukraine	18 733.33	68 000.00
16	Kyrgyzstan	15 68.67	36 66.67
17	China	180 333.33	383 944.67

As can be seen from table N1, the average yield of walnuts per hectare in the world is 2,3 tons, which indicates the extensive direction of culture production.

China and the USA (California) are the largest producers of walnuts among the countries. Those two countries produce 46,5% percent of walnut production, followed by Iran, Turkey, Ukraine, India, Romania, France, Greece, etc.

According to FAO data, 250.000 tons of walnuts and 60,000 walnuts were sold on the world market in 2000. The main exporting countries are USA 104595 tons, China 25000 tones, and 17000 tons and etc.

Walnut plantations in Georgia are mainly planted on homestead plots and are presented as single trees. These plants are usually random seeding populations.

Until the 1980s, walnut plantations in Georgia were mainly planted with different crops outside in wind breaks, in orchards and along main roads in the form of lanes and alleys (Tbilisi-Gori, Tbilisi- Dusheti, Velitsikhe-Lagodekhi, Lagodekhi-Tsnori). In accordance with this industrial orchards were not planted, which was especially hindered by difficulties related to the production of walnut planting material (grafted seedlings).

Since 1983, with the support of the Ministry of agriculture of Georgia, the implementation of a ten-year program program for the development of walnut crops began. Within the framework of the mentioned program, 20,000 grafted walnut seedlings were imported from Bulgaria, with which 140 hectares of industrial gardens were planted in several regions of Georgia (Kaspi, Gori, Mtskheta). Walnut grafted seedlings were produced in nurseries in Gurjaani (Bakurtsikhe) and Telavi (Shalauri) districts. Due to the political and economic changes developed in the country during the last millennium, the mentioned program could not be implemented, due to which the

cultivation of walnut orchards and the production of grafted seedlings decreased significantly. As a result, the development of this important and economically efficient culture was limited.

According to the data of 2004 (table 2) 98 6510 walnut trees are described in Georgia, of which 82 give a harvest. Walnut producing regions are Imereti, Adjara, Shida Kartli, Samegrelo, Svaneti and Kakheti. One of the main and main difficulties in the development of walnut culture is the fact that the planting material in the local market is represented by seedlings with unknown varietal characteristics and phytosanitary status, which are used to grow walnut plantations, which will undoubtedly lead to a deterioration in the quality of products.

The deficiencies were partially corrected by the United Nations Agriculture and Food Organization (FAO), walnut and hazelnut nurseries rehabilitation project, with the support of which walnut nurseries equipped with breeding cuttings of promising varieties and modern propagation technology (local callus heating apparatus were created in two regions, Kartli and Kakheti).

The intensification of walnut production involves the use of new modern production technologies, the selection of garden constructions the use of plows, based on varieties that produce fruit from side buds. Such technologies are widely used in the USA, France, orchards give up to 3 tons of high-quality products per hectare in the fifth year after planting.

Akura, Aragvi, Atskuri, Kaspura, Manglisuri, Ujarma, Gareji, Goruli, Vanta are recommended for cultivation in family farms in Georgia. In The 1970s and 1980s, varieties of walnuts were imported, 5 from Moldova (Vishinevski, Skinovski, Kostiuzhenski, Korzheutski, Kalarashski, 10 from Bulgaria (Drianovski, Sheinevo, Izvor, 10 Plovidiski, Proslavski, Perushinski, Perusutsa, Slivenski, Silintrenki, Kuklinski).

In 2004, under the FAO project, new promising walnut varieties were introduced: Lara, Hartley, Chandler, Ferte, milota, Ferriar, Alsoszentivan, Ferrori Tiszaczes. Improved varieties have been planted in Gori breeding center, Kaspi and Kvareli breeding nurseries. The agricultural and biological characteristics of these varieties are currently being studied.

The efficiency of irrigation of agricultural crops significantly depends on the choice of irrigation regime. The irrigation regime takes into account the timing of irrigation and the irrigation rate, that is, the volume of water that must be supplied for one irrigation.

The timing of irrigation for the same crop depends on the agro-climatic indicators of the site during the growing season - temperature, precipitation, and others.

The rate of irrigation of agricultural crops is determined by the characteristics of the soil (bulk weight and maximum moisture capacity). True, with gravity irrigation, irrigation systems are designed according to universal form irrigation norms, but in practice, irrigation norms can be regulated within certain limits, depending on the specific soils of the farm.

On 2 hectares of walnuts, located in the village of Mejriskhevi, Gori municipality, a walnut irrigation regime was established using modern irrigation technologies, which increased the yield by 75-89% compared to the previous year. As a result of the experiment, it was found that, along with agro-climatic factors, soil conditions have a great influence on the drip irrigation regime, which should be taken into account when developing appropriate recommendations.

Agroclimatic indicators
Table 2

Zone	Village	Temperature °C		Precipitation mm	
		Average annual	Vegetation period IV-X	Average annual	Vegetation period IV-X
Shida Kartli	Mejvriskevi	16.83	22,00	603	333

Soil samples were taken from the trial plot, laboratory tests of which were carried out in the reclamation laboratory of the Faculty of Agricultural Sciences and Bioengineering of the Technical University. The results of the study are presented in table 2.

Soil hydrophysical indicators
Table 3

Village	Belonging	The name of the soil	Sampling depth in cm	Volumetric mass	Density	Porosity	Limiting water capacity	Maximum molecular moisture
Mejvriskevi	Homestead	Brown carbonate light loam	0-16	1.09	2.40	58.00	45.34	14.66
			16-32	1.31	2.43	46.00	42.99	14.97
			32-48	1.35	2.46	45.00	38.76	15.10
			48-64	1.38	2.48	44.00	39.44	15.58
			64-80	1.45	2.50	42.00	37,89	15.99
			80-96	1.47	2.51	41.00	36.66	16.34
			96-112	1.50	2.52	40.00	34.99	16.42
		Average	0-112	1,36	2.47	45.14	39.44	15.58

Taking into account the maximum moisture capacity of the soil and the agro-climatic conditions of the regions in the period of July-August, the amount of water supplied was enough for 6-14 days.

With the help of built-in droppers, water was supplied to the plants in rows along the entire length of the root system. The amount of water supplied and the irrigation regime varied according to the phases of the plant's vegetation, from this point of view it is especially important (months of July-August). According to the maximum moisture capacity of the soil, the amount of water available to a plant per 1 m² at a depth of 60 cm is 96 liters. Firstly, the amount of water supplied per 1 m² in a full cycle should be 70-70 liters. 80% of the moisture available to the plant, that is, 96X70% ≈ 67 liters.

Taking into account the agro-climatic resources of the region, the mechanical composition of the soil and the plant's need for water, a dropper (model 16.09.50.3.5 l/h) and an irrigation cycle were selected.

According to the area occupied by the plant and the mechanical composition of the soil, the amount of water supplied per plant was calculated, the amount of water supplied per 1 m² is $96 \times 70\% \approx 67$ liters;

1 strip in 1 row, area of irrigated dropper $0.5 \times 20 = 10 \text{ m}^2$;

The amount of water supplied in 1 row (per 10 m²) $10 \times 67 = 670 \text{ L}$;

The amount of water supplied to the queue in one hour $(20 \div 0.5) \times 3.50 \div 0.5 \times 3.5 \approx 140 \text{ l/h}$

With the help of a used dropper (model 16.09.50.3.5 l/h), the duration of 1 row of irrigation will be equal to $670 \div 140 \approx 4.8$ hours.

The amount of water supplied and the irrigation regime varied depending on the vegetation phase of the plant.

With the above irrigation regime and the amount of water supplied, the amount of moisture in the soil did not fall to the point of wilting and, therefore, the plant did not experience moisture stress. Depending on the amount of water supplied, the plant was given the opportunity to absorb both the amount of water necessary for transpiration and the amount of moisture necessary for the full formation of the fruit, which was the result of a successful harvest.

It is well known that each ecological zone as a rule, has its own specific range. This range is created from the varieties that are widespread in this zone and obtained as a result of subsequent selection. In order to further improve the range of walnuts, in most of the countries where walnut culture is industrial, work is being carried out to select the best forms in local populations. Leading countries of walnut-producing world (USA, France, Hungary, Bulgaria, Romania, Ukraine, Moldova and others) are working according to the lecture program to create new breeds with essentially better overall properties. Works of selective nature are ongoing in Georgia as well, to obtain new highly productive genes from the walnut gene pool.

Walnut product are in great demand in great demand on the global market. For some countries, walnut is one of the most important sources of income. The income from timber export is also large, therefore, the further development of walnut as a strategic crop, should be given great attention, so that it becomes an important source of income.

References:

- 1: Vahdati K. Walnut situation in IRAN information Bulletin of thi Research Network on Nuts
- 2: (FAO-CIHEAM) Number 2000 32-33pp
- 3.. Kupreishvili Sh. Z., Kharashvili O.I. – Determination of distances between collecting channels. Problems of agrarian science, coll. of sc. papers. XXVIII, Tbilisi, 2015, pp. 197-199;
- 4.D.gubeladze, O. Kharashvili -gidroteznizeski melioracii Tbilisi, 2021 pp 314-433
- 5.O.kharashvili I.baidauri - Cultivation of agricultural crops Agromelioration measures Tbilisi, 2022248-253 pp

Государственное управление земельными ресурсами Республики Казахстан

Turganaliyev Saken

Ussipbayev Nurlan

Sultanbekov Galymzhan

Yerdaninova Dinara

Turganaliyev Aliaidar

Главной составляющей системы управления земельно-имущественным комплексом лежит управление земельными ресурсами – способ применения и ведения правил проведения земельной политики государства посредством различных механизмов регулирования системы земельных отношений между государством, региональными и местными структурами, категориями земель, землепользователями различных форм собственности и хозяйствования. Управление базируется на трех основных принципах:

- первый принцип – создание устойчивости в управлении земельными ресурсами, определяющей системой показателей являются динамичные и обновленные базы данных земельного кадастра и мониторинга земель, обеспечивающих оперативный учет состояния категорий земель, качественного состава почв, участия субъектов права в рыночном обороте и степени эффективности использованию земель;
- второй принцип – гарантия честности сделок, гласность, обеспечение защиты и конфиденциальности персональных данных;
- третий принцип – профессионализм руководителей на всех уровнях управления.

Управление земельными ресурсами основано на учете и распространении информации о праве собственности на землю, земельном обороте и использовании земли. Такие процессы включают определение имущественных прав: арендное или частное землепользование и его регистрацию, систему платности за землю и имущество, ведение мониторинга и кадастра недвижимости.

В Республике Казахстан управление земельными ресурсами осуществляют представительные, уполномоченные и исполнительные органы. На национальном уровне действуют высшие представительные органы - это Парламент и Правительство Республики Казахстан. Задачей представительных органов (Парламента Республики Казахстан) является принятие решений по нормативно-законодательной базе, обеспечивающей в стране единый правовой подход в области управления земельными ресурсами для всех субъектов хозяйствования. Правительство Республики Казахстан определяет стратегию развития земельных отношений, подготавливает законопроекты, разрабатывает Программы устойчивого развития земельных ресурсов.

Функции региональных и местных представительных органов сводятся к конкретизации общенациональных задач с привязкой норм и правил устанавливать рациональный режим их применения ко всем хозяйствующим субъектам на территории региона. Представительные органы на территориях: областные и районные маслихаты вносят коррективы в законодательную базу территорий, рассматривают другие вопросы по регулированию земельных отношений.

Уполномоченный орган – Комитет по управлению земельными ресурсами, входящий в составе Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан и 20 областных и городских Департаментов по управлению земельными ресурсами реализует земельную политику, и осуществляют контрольно-надзорные функции за соблюдением законодательства. Нами выстроены действующие системы управления земельными ресурсами по уровням иерархии и территориальным органам управления (таблицы 2-4).

В подчинении Комитета государственного имущества и приватизации Министерства финансов Республики Казахстан. находятся Государственная корпорация «Правительство для граждан» и его 17 областных и 3 городских филиалов. В составе Департамента земельного кадастра некоммерческого акционерного общества «Государственная корпорация «Правительство для граждан» функционирует Управление земельного кадастра и Автоматизированной информационной системы государственного земельного кадастра (АИС ГЗК), который участвует в развитии базового компонента «Электронного правительства» для развития которого созданы две подсистемы АИС ГЗК: «работа с пользователем» - информационная подсистема для предоставления данных государственным учреждениям из базы данных АИС ГЗК и через Интернет сайт; информационно-справочная подсистема для предоставления электронных услуг для населения посредством Интернет сайта. В структуре разграничены уровни управления земельными ресурсами: центральный НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан»; областные и районные филиалы (таблица 1).

Наиболее важным звеном в системе управления земельными ресурсами принадлежит областным филиалам НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан»; где проводится экономическая оценка и ведение мониторинга земель, проведение почвенных, геоботанических, агрохимических, инженерно-геологических обследований и изысканий, бонитировки почв, учет количества и качества земель, осуществление государственной кадастровой оценки земель, включающей определение кадастровой (оценочной) стоимости земельных участков; определение потерь сельскохозяйственного производства при изъятии сельскохозяйственных угодий для государственных нужд ведение автоматизированной информационной системы государственного земельного кадастра; изготовление и ведение земельно-кадастровых карт, в том числе цифровых; ведение земельно-кадастровой книги и единого государственного реестра земель.

Таблица 1 – Уровни управления земельными ресурсами

Уровни управления земельными ресурсами	Основные функции
Центральный орган по управлению земельными ресурсами	формирует государственный земельный кадастр (ГЗК) на национальном уровне; осуществляет методическое руководство по проведению зонирования, оценке и бонитировке земель, готовит и представляет Правительству РК национальный доклад «О состоянии использования земель», подготавливает проекты Программ по рациональному использованию земель и др.
Областные филиалы НАО «Государственная корпорация	устанавливают кадастровую стоимость земельных участков, проводят зонирование и оценку земель, почвенное и геоботаническое обследование, бонитировку почв. Формирует банк данных государственного земельного кадастра с использованием системы АИС ГЗК

«Правительство для граждан»	Создает и ведет мониторинг качественного состояния земель с отражением качественного и культуртехнического состояния сельхозугодий
	Осуществляет отвод земель для государственных нужд
	Оказывает услуги по топографическим и землеустроительным работам
Районные филиалы НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан»	Ведут учет кадастровых земельных участков (собственник, местоположение, площадь и состав угодий, кадастровая стоимость)
	Устанавливают границы земельного участка с применением ГРС
	Переоформляет правоустанавливающие документы при разделе земельного участка
	Изготавливают идентификационных документов на земельный участок и присваивает кадастровый номер
	Подготавливают землеустроительные проекты (земельно-кадастровое дело)

Работа с непосредственными земельными собственниками и землепользователями проводится на уровне районов в земельно-кадастровых отделениях.

В условиях рыночной экономики существенно возрастает интерес к объективной и достоверной информации о перспективах развития рынка земли. В связи с этим, необходимо создание земельно-информационного банка данных в системе государственного земельного кадастра на всех уровнях. В настоящее время переход на Управление Автоматизированной информационной системы государственного земельного кадастра и технического обследования на всех уровнях управления сдерживается из-за отсутствия в отдельных центрах специалистов, умеющих работать с современными системами учета базы данных и геоинформационных систем и оборудования. Поэтому имеют место издержки в получении информации и ведении учета.

Стратегическим планом Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. Республики Казахстан на 2017 – 2022 годы намечено развить на качественно новом уровне информационное обеспечение земельно-кадастровыми данными государственных структур и конкретных пользователей о количественном и качественном состоянии земель, в том числе по категориям в соответствии с целевым назначением в электронном и цифровом формате.

Исполнительные органы - управления земельными отношениями (УЗО) при областных акиматах и отделы земельных отношений при районных акиматах ведут учет земель и их оборот, осуществляют правильность проведения сделок.

Исключительно важная роль в управлении земельными ресурсами принадлежит местным (региональным) представительным и исполнительным органам, деятельность которых направлена на адаптацию общенационального законодательства к условиям региона с учетом его геополитической, экономической и природной специфики.

Анализ показал, что на низовом уровне – районе и сельском округе обозначенные в Земельном Кодексе Республики Казахстан компетенции по управлению земельными ресурсами явно недостаточны. Особенно это касается наведения учета в земельном обороте, вывода земель, порядка и прозрачности изменения целевого назначения, выделения участка на конкурсной основе. К тому же мизерные размеры местного бюджета на уровне сельских округов не позволяют содержать землеустроителя для детального учета и предоставления достоверных данных по обороту земли в вышестоящие органы управления земельными ресурсами.

Основными пользователями информации государственного земельного кадастра являются государственные органы и учреждения. В соответствии со статьей 158 Земельного кодекса Республики Казахстан предоставление сведений земельного кадастра в государственные органы осуществляется на бесплатной основе за счет предусмотренных на эти цели бюджетных средств. В то же время для негосударственных структур, физических и юридических лиц получение этой информации ведется на платной основе (таблица 2).

Таблица 2 – Предоставление данных земельного кадастра государственным организациям и негосударственным структурам, физическим и юридическим лицам по Казахстану за 2018 г., млн. тенге

Государственным организациям за счет средств гос. бюджета	В том числе			Негосударственным структурам, всего	В том числе	
	налоговый комитет РК	местным исполнительным органам	другим гос. органам и учреждениям		физическим лицам	юридическим лицам
202,2	79,6	58,7	63,8	71,2	41,4	29,8

Негосударственные пользователи информации меньше обращаются в кадастровые центры, величина платных услуг почти в 3 раза ниже. Считаем, что получение информации от кадастровых центров не зависимо от форм собственности пользователей должна быть на бесплатной основе, об этом же зафиксировано в положении о кадастровых центрах.

Одной из проблем для оценки эффективности использования сельскохозяйственных земель является применение устаревших материалов геоботанического и почвенного обследования, а также плановой основы проектов внутрихозяйственного землеустройства. 76,7% материалов почвенного и геоботанического обследования приходится на 1986-1990 гг. (рисунок 1).

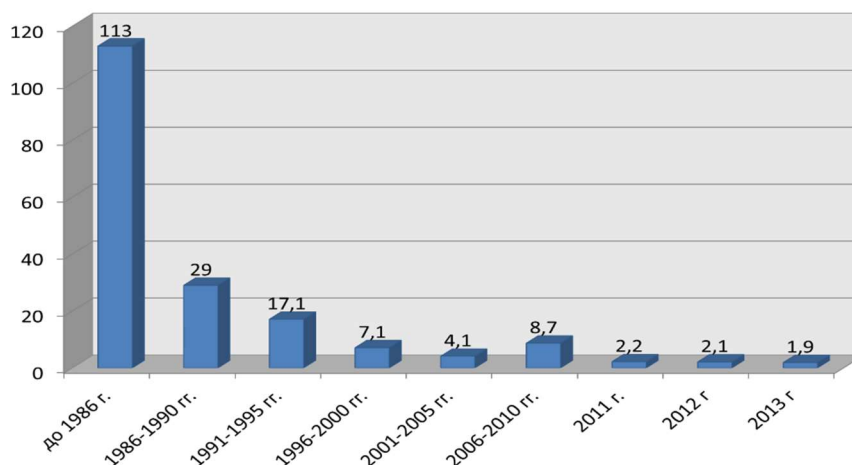

Рисунок 1 - Динамика выполнения объемов почвенного обследования, млн.га

Поэтому качественное состояние пахотных земель и культуртехническое состояние сенокосно-пастбищных угодий базируется на устаревших данных и практически не меняется в течение 20 – ти лет. Использование их искажает реальную картину качественного состояния земель сельскохозяйственного назначения.

В процессе проведенной инвентаризации в 2012-2013 гг. было выявлено 4,9 тыс. неиспользуемых земельных участков сельскохозяйственного назначения на площади 1925,4 тыс.га, из которых 320,0 тыс. га составляет пашня, в том числе 14,6 тыс. га орошаемая.

Местные исполнительные органы районов слабо ведут работы по возврату земель в государственную собственность. Несвоевременно обращаются в суды с требованиями о возврате земельных участков в госсобственность, по которым в течение 1 года истекли установленные законом сроки. Советники аппаратов Акима по юридическим вопросам не всегда участвуют в судебных процессах, не эффективно защищают интересы государства в судах. Слабо ведутся работы по расторжению договоров аренды, хотя в договоре имеется пункт о расторжении договора в одностороннем порядке. Данные проблемы не рассматриваются на заседаниях районной земельной комиссии, разъяснительные работы не ведутся и с сельхозтоваропроизводителями по вопросу рационального использования земель, повышения плодородия почв.

Выезды в командировку в хозяйства Алматинской (Илийский, Аксуский, Кербулакский районы) Акмолинской (Шортандинский, Аршалынский районы), Северо-Казахстанской областей (Мамлютский район) свидетельствует о наличии выведенных из сельхозоборота земель и отсутствии принятия решений местных органов об их возврате в государственную собственность.

В обследуемых районах ряда областей республики выявлен факт отсутствия учета сроков аренды земельного участка, которые должны вестись районными отделами земельных отношений в форме 10 (приложение к ф. 22). Нами выполнена группировка на примере Сырдарьинского района Кызылординской области, где ведется учет прав на долгосрочное арендное землепользование (таблица 3).

Таблица 3 - Градация землепользователей по формам собственности, срокам аренды земельных участков и количеству землепользователей Сырдарьинского района Кызылординской области

Срок (лет)	Временные землепользователи (аренда)							
	КХ		Земли негосударственных. ЮЛ - ХТ		Другие негосударственные. сельхоз. предприятия		Земли гос.ЮЛ - подсобных сельхоз.предпр.	
	кол. зем.	общая площадь (га)	кол. зем.	общая площадь (га)	кол. зем.	общая площадь (га)	кол. зем.	общая площадь (га)
до 5 лет	7	11092	1	5000	2	20	-	-
от 6 до 10л	10	1830	5	2191	-	-	-	-
от 11 до 20	8	1943	2	211	-	-	-	-
от 21 до 30	-	-	-	-	-	-	-	-
от 31 до 40	154	88026	6	44095	-	-	-	-
от 41 до 49	77	14402	13	39167	5	221	-	-
Итого временные		117293		90664		241	1	260
Постоянные	36	2718	-	-	1	19	-	-
Частные	218	16091	8	1347	7	12	-	-
Итого		136102		92011		272		260

Такой механизм учета должен вестись в каждом районе, что создаст условия для оперативной работы по переоформлению землепользований (продление сроков аренды, передачи по наследству).

В отдельных регионах местные исполнительные органы в пределах своей компетенции принимают решения об изменении целевого назначения земельных участков, ранее предоставленных для ведения крестьянского хозяйства на личное подсобное хозяйство и индивидуальное жилищное строительство. Это влечет за собой стихийную застройку на

землях сельскохозяйственного использования, потерю производимой продукции и приводит к дальнейшей сегментации земельных участков. Необходимо строго придерживаться пункта 5 статьи 50 Земельного кодекса РК, где предусмотрено совместными решениями областным представительных и исполнительных органов устанавливать минимальные размеры земельных участков сельскохозяйственного назначения в целях недопущения дальнейшего дробления мелких крестьянских хозяйств.

В сельхозпредприятиях северных областей за сельхозтоваропроизводителями закреплены пастбищные угодья, однако они слабо занимаются развитием животноводства и их основная деятельность связана только с производством зерна. Считаем, что целесообразно пастбища изымать и вернуть в госсобственность либо обязать сельхозпредприятия развивать отрасль животноводства в целях полного использования сельхозугодий на основных земляхпользованиях.

Наряду с определенными проблемами в части проведения качественного и количественного учета земель необходимо отметить возрастающее количество нарушений земельного законодательства. Так, динамика выявленных нарушений земельного законодательства Комитетом по управлению земельными ресурсами за период с 2013 по 2018 годы показывает ежегодный рост количества нарушений (таблица 4).

Таблица 4 - Динамика выявленных нарушений и их устранение за использованием земель с 2012-2017 гг.

Наименование	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015г.	2016 г.	2017 к 2013 гг., %
Выявлено нарушений	2421	7999	3532	3830	9765	превышение в 4 раза
Устранено нарушений	1012	6509	2300	3140	7323	превышение в 7,2 раза
Примечание – данные Комитета по управлению земельными ресурсами						

Как показывают данные таблицы имеет место рост выявленных нарушений. Основными видами нарушений земельного законодательства являются нарушение права государственной собственности на землю (44 %), использование земель не по целевому назначению (22%), нерациональное использование или вывод земель их сельхозоборота (21 %).

Пастбищные угодья, которые являются преобладающим видом сельскохозяйственных угодий, на сегодня деградируют из-за их интенсивного использования, особенно на приаульных территориях. Высокая нагрузка не позволяет восстанавливать деградированные пастбища, в результате чего ухудшается экология на сельских территориях. Местные органы управления земельными ресурсами слабо оказывают влияние на процесс регулирования выпаса скота, находящегося преимущественно в личном подсобном хозяйстве и не применяют ограничения по использованию приаульных пастбищ.

Учитывая общее состояние сельскохозяйственных угодий, на сегодня назрела необходимость разработки региональных программ по рациональному использованию земель и сохранению плодородия почв, где предусмотреть участие инвесторов (в том числе иностранного капитала) на арендных условиях в инвестиционном стратегическом контракте, что входит в компетенцию местных исполнительных органов. Но, к сожалению, следует констатировать, что сегодня нет ни в одном регионе полноценной программы, отсутствует также Программа по рациональному использованию сельскохозяйственных земель на национальном уровне.

Изучив систему управления земельными ресурсами, нами выявлены основные недостатки в их деятельности, которые требуют устранения (таблица 5).

Таблица 5 - Недостатки действующего управления и слабого руководства за использованием земель сельскохозяйственного назначения в Казахстане

Недостатки управления	Расшифровка действий (бездействий)	Последствия
Недостаточное правовое поле в системе платности земель сельскохозяйственного назначения	Арендная плата государственных земель равна земельному налогу, действуют разные механизмы уплаты налога	Создаются неравные экономические условия для К и Ф, СХПК и ТОО по налоговым платежам
Несовершенная работа кадастровых центров, слабая информированность населения	Устаревшая плановая основа, неотработанные формы учета, закрыта информация	Создает трудности земельным собственникам и землепользователям при сделках с землей
Не ведется мониторинг внутрихозяйственного оборота земельных долей в СХПК и ТОО	В областных УЗО и районных отделах земельных отношений нет форм отчетности по внутрихозяйственному обороту земельных долей в ТОО и СХПК	Действует несовершенный механизм выплаты дивидендов на земельную долю, либо полностью отсутствует
Не ведется учет землепользователей по срокам предоставления земель в аренду	Областные УЗО и районные отделы земельных отношений не ведут учет оборота земель по форме 10, отсутствует графа по срокам предоставления земли в аренду	Отсутствие контроля создает условия для несвоевременного переоформления сроков аренды и ее продления, либо имеет место коррупционная составляющая
Слабый государственный контроль за соблюдением земельного законодательства по использованию и обороту земель	Территориальные земельные инспекции (ТЗИ) из-за высокой нагрузки земель на 1 инспектора не охватывают контрольно-надзорными функциями целевое использование сельскохозяйственных земель, особенно в К и Ф.	Происходит возрастание числа правонарушений, нецелевое использование, вывод из оборота, порча, субаренда земель
Отсутствие открытости и гласности по сделкам с землей	Слабая информированность населения по проведению тендеров и аукционов, стоимости земельного участка	Позволяет определенному кругу приобретать земельный участок по низким ценам

Административная коррупция	Исполнительные органы областного и районного звена: акиматы, суды, прокуратуры решают земельные вопросы в интересах определенного круга лиц, ЦОНЫ и органы юстиции затягивают процедуру оформления и регистрации прав на земельный участок, вследствие чего взимают неофициальную плату за оказанные услуги	Значительная часть высокопродуктивных пастбищ (джайлау), а также земельных участков вокруг городов продана, либо оформлена в долгосрочную аренду на подставных лиц, собственники которых проживают в городах
Неполный охват налогообложением и арендной платой	Занижение стоимости недвижимости определенному кругу лиц. Вывод из оборота земель и неуплата налогов (арендной платы)	Уменьшает размер поступления средств в местный бюджет, не стимулирует эффективное использование земель

Основными направлениями по снятию барьеров являются следующие:

- изменить направления действующей системы управления земельными ресурсами на экономическое, т.е., например, перейти на арендные договора и их пролонгацию для эффективных землепользователей и инвестиционные контракты для иностранных граждан и лиц без гражданства. В настоящее время система управления носит более выраженный административный, контролирующий характер;
- создать информационно-кадастровый банк данных на новой геоинформационной основе, перейти на АИС ГЗК на всех уровнях управления;
- создать новую геоботаническую и почвенную основу всех землепользований для оценки качественного и культуртехнического состава сельхозугодий сельскохозяйственных земель;
- завершить проведение полной инвентаризации использования земель с.х. назначения для упорядочения системы учета в площадях возделываемых культур и степени выбытия из обработки пашни и других сельхозугодий;
- по-прежнему не выделяются бюджетные средства для проведения межхозяйственного землеустройства по установлению новых границ СНП, категорий земель, в т.ч. земель запаса, которые используются ЛПХ. Это необходимо для выделения дополнительных земель для развития ЛПХ товарного типа и определения статуса ЛПХ в новых экономических условиях хозяйствования путем придания им новой формы типа ИП или КХ;
- обеспечить достаточный учет по обороту земельных участков, срокам аренды, выводу из оборота ценных угодий для комплексного управления землями сельскохозяйственного назначения;
- требует совершенствование работа кадастровых центров по упорядочению регистрации земельных участков, ведению кадастровых дел, мониторинга земель с целью обеспечения прозрачности и доступности информации для населения;
- требуется внесение изменений в Закон РК «О крестьянском или фермерском хозяйстве», где необходимо уточнить статус крестьянских и фермерских хозяйств. Первые

организованы на основе семейно-трудовой деятельности, вторые - рыночные хозяйства с наемом рабочей силы;

- требуется вести поправки и дополнения в Земельный и Гражданский кодексы РК для усиления статей по организации простых товариществ, сельскохозяйственных производственных кооперативов на новой основе с сохранением прав земельных собственников на землепользование;

- ввести изменения в систему земельного налогообложения сельхозпредприятий и крестьянских хозяйств, увеличить размер налоговых ставок в 5 раз, а арендных платежей в 1,5-3 раза от налоговых ставок, обеспечив сохранение льготных условий налогообложения для крестьянских хозяйств семейного типа;

- разработать регламенты и систему договорных арендных отношений для привлеченных инвестиций (в т.ч. иностранных) в аграрный сектор для повышения эффективности использования земель.

Литература

1. Предложения по совершенствованию системы управления земельно-имущественным комплексом на разных иерархических уровнях. – Алматы: КазНИИ экономики АПК и развития сельских территорий АО «КазАгроИнновация», 2014. - с.

АРАЛ ӨҢІРІНДЕ КҮРІШ ЗИЯНКЕСТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ МЕН БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ ШАРАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Абдрахманова Шолпан Сейтсултановна

педагог- сарапшы, биология пәнінің мұғалімі Байқоңыр қаласы, № 272- орта мектебі

Аннотация

Зерттеу нәтижесінде зиянкестедің түр құрамы, ауру түрлері және олардың күріш егістігінде таралуы анықталды. Мақалада зиянды организмдердің ең қауіпті түрлері, биологиясы және олардың санын азайтуға және зияндылығын кемітуге бағытталған қорғау шаралар жүйесі ұсынылған

Түйін сөз: Күріш, жағалық шыбын, шыбынның дернәсілі, күріш масасы, вегетация кезең, өсімдік қорғау шаралары.

Кіріспе. Ерте кездегі зерттеу жұмыстарының қортындысына қарағанда дүние жүзіне көп тараған дақылдардың бірі күріш деп есептеледі. Күріш аса бағалы дәнді дақыл ретінде 110-ға жуық елінде 150 млн. га жерге егіліп, оның 90 %-ы Азияда, 4%-ы Америкада, 2% Африкада, 4%-ы басқа құрлықтарда өсіріледі.

Азия континентіндегі ең көне әрі өте маңызды азық-түлік дақылдарының бірі күріш. Бұл дақыл әлемнің 112 елінде 145 млн. гектардан астам жерде өсіріледі. Күріш дәнінің жалпы өнімі 1990 жылы 426,6 млн. тоннаға, 1995 жылы 433,0 млн. Тоннаға жетті, ал кейінгі 10 жыл ішінде күріш өндірісінің жылдық орташа көрсеткіші 560 млн. тоннаға жеткен.

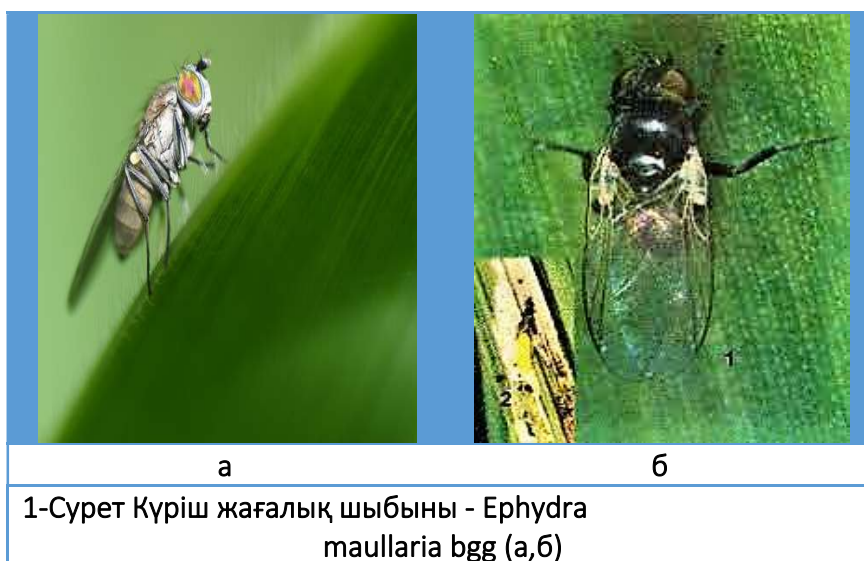
Қазіргі тарихи, археологиялық, палеоботаникалық, лингвистикалық мәліметтерге қарағанда, күріш өте ерте, көне заманнан бері егіліп, екпе дақыл түріне айналған. Күріштің жабайы түрлерін мәдени (екпе) түрге айналдыру 20 мың жыл және оданда бұрын Солтүстік Үндіқытайда жүзеге асқан. Бұл аймаққа Бирма, Лаос, Тайланд, Солтүстік Вьетнам және Юньнанидың оңтүстік бөлігі жатады. Үндіқытайдан күріш Қытайға жеткен, одан Маньчжурия. Корея, Жапония елдеріне тарап, егіле бастаған. Индияның оңтүстік-батысында да жабайы түрлерін екпе дақыл ретінде егіп өсіру аталған аймақтармен қатар жүзеге асқан.

Арал өңірінде ауылшаруашылық дақылдарының егістігіне жыл сайын көптеген зиянкестер, аурулар мен арамшөптер айтарлықтай зиян келтіреді. Зиянды организмдерден қорғау шараларының маңызды түрі шаруашылық –ұйымдастыру және агротехникалық әдістер, ауыспалы егісті енгізу және сақтау, топырақ өңдеу, сорт таңдау, оңтайлы кезеңде себу, тыңайтқыштарды тиімді пайдалану, химиялық және биологиялық өсімдік қорғау шаралары, дер кезінде өнім жинау, дақылды жинап алған соң өсімдік қалдықтарын жою, зиянды организмдердің жаппай таралуын шектейді.

Қызылорда облысы күріш егістігінде кездесетін зиянкестерге жағалық шыбын, күріш масасы, арпа ұңгі қоңызы, швед шыбыны, күріш көбелегі шаян тектестерден дулығар су шаяны жатады. Осы зиянкестер күріш егісіне жыл сайын едәуір зиян келтіреді.

Зерттеулер жүргізу жағдайлары және әдістемесі. Жағалық шыбын- *Ephydra maullaria* bgg кең тараған және күріш егісіне қауіпті зиянкестер қатарына жатады. Жағалық шыбын су жағаларында өсіп-өнетін зиянды жәндіктер тобына жатады. Ол республиканың оңтүстігіндегі

барлық күріш егілетін аудандарда кездеседі. Шыбынының ұзындығы 4мм. Төсі мен бауыры жасыл, ал аяқтары қызғылт–жасыл, қанаттары ұзын (1-сурет а,б).

Шыбынның дернәсілі күңгірт-сарғыш, денесі 12 сегменттен тұрады. Есейген дернәсілдің ұзындығы 7 мм-ге жетеді, денесінің құйрық жағы түтік тәріздес. Дернәсілі өз өмірінде үш рет түлейді.

Ересек зиянды жәндіктер қыстыкүні өсімдік қалдықтарының астында, әртүрлі қуыстарда, ескі үйлер мен шарбақтар да жабысып қыстап шығады.

Қыстап шыққан шыбын ауаның температурасы +10- +12 градустан жоғары және ылғалдылығы 42-45% болған кезде, яғни сәуір айының алғашқы он күндігінің аяғында ұша бастайды. Ұшып шыққан шыбын көлшіктерде, уақытша жиналған суларда, күріштің суландыру жүйесінде мекен етеді. Шыбындар жұмыртқа салғанға дейін су бетіндегі балдырлар мен тұнбадан пайда болған кілегейлерді жеп қоректенеді.

Шыбындардың, қосақтанып жұмыртқа сала бастаған кезеңінде оларды атыздар мен каналдардың немесе басқа да су жолдарының желден ықтасын қуыстарынан табуға болады. Бұл фактілер жағалық шыбынға қарсы күрес жүргізудің уақытын анықтауға жақсы көмек көрсетеді. Бұл ерекшеліктерді химиялық жолмен егістіктерді өңдегенде мұқият ескерген жөн..

Дернәсілдер тууы әуелі уақытша су көздерінде, судың температурасы күріш суына қарағанда 5-6°С-тан жоғары болғанда басталады. Күріш атызында дернәсіл күндізгі судың температурасы 17°С-тан төмен болған кезде пайда болады. Ол мамыр айының бірінші онкүндігінде, күріш тұқымының өсу фазасында байқалады.

Дернәсілдер әуелі топырақтың ылайлы бөлігімен, шіріген өсімдік қалдықтарымен және су бетіндегі балдырлардың қабықтарымен қоректеніп, одан соң күріш көгінің тамырына ауысады. Әуелі дернәсілдер тамыр ұлпасын қырып жейді. Желінген тамырда ойық пайда болады. Үш жастағы дернәсіл күріш көгінің тамырын түгел кеміріп тастайды.

Жағалық шыбынның күріш егістігінде қуыршақтануы 20-25 мамырда басталады. Қуыршақтану орны –күріштің тамыры, жапырағы, сабағы, арамшөптер және атыздың шұңқыры мен сулы жерлер болып табылады. Ересек шыбын қуыршақтың жоғарғы жақ бөлігіндегі саңылаудан шығып денесінің ылғалды сіңірмейтін қасиеті арқасында су бетіне тез жүзіп шығады.

Шыбынның ұшуы күріш егістігінде 25-27 мамырдан бастап, маусым айының аяғына дейін жалғасады. Ұшып шыққан бойда шыбындар қарқынды қоректене бастайды, сонан соң жұптасады. Шыбындар қоректену, жұптасу және жұмыртқа салу кезеңінде атыз жағасы

мен бұрыштарында су бетіндегі арам шөптердің қалдықтарында, желмен ысырып әкелінген көбіктер мен балдырларда жиналады.

Дернәсілдің екінші ұрпағының тууы 3-4 маусымнан басталып, екінші онкүндіктің аяғына дейін жалғасады.

Күріш осы кезеңде түптену дәуірінің бас кезінде болады.

Маусымның аяғында дернәсілдің қуыршақтануы басталады және екінші ұрпақ шыбыны ұша бастайды. Жаз мезгілінде шыбынның ең белсенді қоректенуі сағат 12 мен 18 аралығында, ыстық уақытта 13 пен 15 сағат аралығында болады. Ауаның температурасы 36°C –тан асқанда шыбындар қалтарыс жерлерге, әсіресе, күріш атызының арамшөппен қатты ластанған жерлерінде көп жиналады.

Шілде айынан бастап күріш егістігінде шыбындар жұмыртқа салмайды, себебі сабақтану кезінде күріш атыздағы судың бетін түгелдей көлеңкелеп тастайды (1-кесте).

1-кесте. Жағалық шыбынның даму фенологиясы

	Наурыз			Сәуір			Мамыр			Маусым			Шілде			Тамыз			Қыркүйек			
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	
Күріш себу						*	*	*	*													
Өсу																						
Көктеу							*	*	*													
Түптену								*	*	*	*											
Сабақтану											*	*	*									
Шашақтану													*									
Гүлдеу																						
Пісу																						
Дән байлау																*	*	*				
Жинау																	*	*	*	*		

Зерттеу нәтижесінде атыз суының төменгі қабатына жарық түсу және ондағы жылу азаяды. Атыздағы судың температурасы, тез жылыитын уақытта су жиналған жерлермен салыстырғанда 5-8°C-қа дейін төмендейді.

Соған қарамастан, кеш себілген (25 мамырдан кейін) күріш егістігінде, яғни осы кезеңде күріш әлі түптену дәуірінде болған жағдайда, атыздағы су ағыны жәй және топырағы мен суының тұздану дәрежесі жоғары жерлерде шыбындар кездесуі мүмкін.

Қызылорда облысында жағалық шыбынның одан әрі дамуы, уақытта су көздерінде, қашыртқы суларда және жәндіктің табиғи көп өсіп-өнетін жерлерінде өтеді.

Күріш масасы *Cricotopus silvestris* Қазақстанда күрішке күріш масасының дернәсілі зиян келтіреді. Күріш масасының Chironomidae тұқымдасына жататын екі туыстасы бар: Chironomus sp. және Cricotopus sp. Саны жағынан масаның ең көп кездесетін туысына Chironomus жатады. Бұл екі туыстас Еуропа, Азия және Солтүстік Америкада белгілі.

Күріш масасының қоректенуін зерттеу арқылы оларды Черновский өсімдік қоректіге, ал Гостеева жеміс қоректіге жатқызады (2-сурет а,б). Арал өңірінде масалар барлық күріш өсіретін аймақтарға таралған. Күріш масасының табиғи өніп-өсетін жерлері, жағалық шыбын сияқты, әртүрлі жаңбыр сулары мен көлшіктер. Кейіннен олардың құрғап кетуі нәтижесінде маса күрішке ауысады. Ересек масаның ұзындығы 2,5-тен 4-6 мм-ге дейін жетеді, түсі сарғыш, қанаты түссіз болып келеді.

Еркек масаның қанаты оны құрсақ бөлігіне дейін жауып тұрады, мұрттары қылшықтармен жабылған. Қарын бөлігі ұрғашы масаға қарағанда ұзынша әрі жіңішкелеу, ұрғашы масада ол жуандау және қысқа болып келеді. Аяғы ұзын, әлсіз. Хиرونотус тұясына жататын масаның денесі қара, ал крикотопус тұясына жататын масаның денесі сарғыштау, арқасында үш қара-қоңыр дақтары болады.

Күріш масасының ұрығы кішкене. Оның ұзындығы 6-8, кейде 10 мм-ге дейін жетеді. Түсі ашық сары, басы қоңырлау. Аузының астыңғы иегінде тістері бар.

Өмір сүру кезеңінде ұрықтарын күріш сабанының астына немесе атыздардың ұлтанына тастайды. Күріш масасы үш ұрпақ береді. Ересек маса өсімдік қалдығының астында, арам шөптердің қалдығында, үйілген сабанның астында қыстап шығады. Қыстап шыққан масаның ұшуы сәуірдің 15-17 жұлдызы, ал көктем салқын, ұзақ болған жылдары 28 сәуірден басталады. Масалардың бір бөлігі жұмыртқасын әртүрлі уақытша көлшіктерде салады.

Күріш масасы күріш егісін суға бастырған кезде пайда болады. ал 5-7 күннен кейін атыздарда масаның ұрығы көріне бастайды. Маса дернәсілінің бірінші ұрпағының даму мерзімі шілде айының 1-10 аралығында. Осы уақыттың ішінде дернәсіл үш рет түлейді. Түлеген дернәсілдің басы қызыл түске, кейінірек қоңыр-қара түске айналады. Масаның бірінші қуыршағы мамырдың 27-29 жұлдыздарында пайда болады. Қуыршақтану процесінің ұзақтығы бір тәулік. Осы кезеңде дернәсілдің кеуде сегменттері қатты ұлғаяды, денесі қысқарады. Масаның ұшып шығар кезінде бас жағы мен кеуде бөлігі жарылады да, пайда болған саңылаудан маса шығады. Масаның бірінші ересек ұрпағы маусымның алғашқы онкүндігінен бастап ұша бастайды. Бірінші ұрпақтың жұмыртқа салуы маусымның орта шенінде болады. Ұрғашы маса жұмыртқаны судың бетіне және судың бетінде қалқып тұрған күріш жапырағына салады. Эмбрионалды даму кезеңі 2-3 күнге созылады, жұмыртқасының саны 42-ден 196-ға дейін жетеді. Масаның ұшуы және жұмыртқа салу күннің батуы мен шығу кезіне сәйкес келеді. Күндіз олар күріште, арамшөптерде, оның ішінде, шиінде қозғалмай отырады. Әсіресе оларға күріштің айналасындағы қалың өсімдіктер, мысалы жоңышқа ұнайды (2-кесте).

2-кесте. Күріш масасының егістіктегі фенологиясы

	Наурыз			Сәуір			Мамыр			Маусым			Шілде			Тамыз			Қыркүйек			
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	
Күріш себу					*	*	*	*	*													
Өсу																						
Көктеу						*	*	*	*													
Түптену								*	*	*	*											
Сабақтану											*	*	*	*								
Шашақтану													*	*	*	*						
Гүлдеу																						
Пісу																						
Дән байлау															*	*	*					
Жинау																	*	*	*	*		

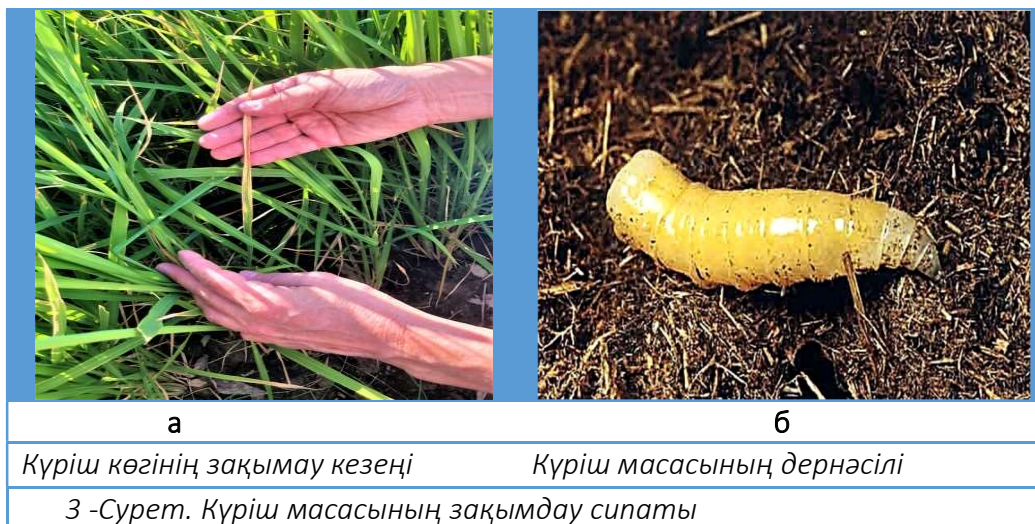
Дернәсілдің екінші ұрпағы күріште маусымның екінші онкүндігінің аяғында үшінші онкүндігінің бас кезінде пайда болады. Күріш осы кезеңде толық түптену-сабақтану фазасында болады. Дернәсілдің қуыршақтануы мен масаның екінші ұрпағының ұшуы шілденің 6-9 жұлдызынан басталады, ал жаппай ұшу шілденің екінші онкүндігіне тура келеді. Үшінші ұрпақтың дернәсілі шілденің екінші онкүндігінің аяғында пайда болады.

Бұл кезеңде туылған дернәсілдер күріш жапырағының және арамшөптердің судың бетінде жүзіп тұрған жапырақтарын зақымдайды.

Үшінші ұрпақ дернәсілінің қуыршақтануы және масаның ұшуы тамыздың 17-19 жұлдызында басталып айдың аяғына дейін созылады

Масаның зақымдау фазасы—дернәсіл. Ол жапырақты, сабақты және өсіп келе жатқан тұқымды зақымдайды. Дернәсіл жапырақтың төменгі жағынан кеміріп жеп тек беткі жұқасын қалдырады.

Нәтижесінде жапырақ бұзылып жіңішке жіпке айналады және өліп қалады. Жапырақ зақымдау кезінде оны дернәсіл түгел немесе жартылай кеміреді, соның арқасында өсімдік өледі немесе бойы сау өсімдікке қарағанда қысқа болады. Күріштің себілген дәнін зақымдау кезінде бойына қажетінше ылғал жинаған дәннің қабығы ашылып, өскін шыққан кезде дернәсіл дәнің ішіне еніп, ұрықты түгел жеп қояды, ал эндоспермге тимейді (3- сурет а, б).

Күріш масасы жұмыртқасының ұзындығы 0,27 мм-ден 0,36 мм-дейін болып, пішіні сопақ болады. Жұмыртқасының түсі кейде сұрғылт - көкшіл, кейде қоңыр- сарғыш. Жұмыртқаны ұрғашы масалар бірден суға немесе су бетінде калқып жүрген күріш жапырақтарына салады. Оңтүстік облыстарда күріш масасы үш ұрпақ, кейде тіпті төрт ұрпақ береді. Зияндылық коэффициенті 24,3 пайыз, ал егіннің жалпы шығыны 11,8 пайызға жетеді.

Қортынды. Күріштің жас өскінін зақымдайтын зиянкестерге жағалық шыбын және күріш масасы жатады. Күріш зиянкестерінен қорғау нәтижелі болу, зиянкестердің пайда болу кезеңі және биологиялық ерекшелігіне, ауа-райының ылғалдылығына т.б. көптеген даму кезеңдеріне қарай қорғау шараларын ұйымдастыру керек. Әсіресе вегетация кезінде зиянкестер көп таралған зияндылығы көп жерлерде қорғау шаралары жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Котлярова Л.А., Әбілдаева Ж. Күріштің зиянды жәндіктері мен аурулары және оларға қарсы күрес шаралары. Қазақстан күріші. Алматы «Қайнар» 1982. б-119-126.
2. Петрова А.И. Болезни. Ресоводство. М. «Колос» 1973. с.212-242.
3. Абилдаева Ж.А., Котлярова Л.А. Поражаемость риса фузариозом// Вестник с.-х. науки Казахстана.-1978.-№7.С.50-534
4. Абиьлдаева Ж. А. Заключительные отчеты Приаральского НИИ агроэкологии по программе № 042 Научного обеспечения АПК РК» за 2001-2005 и 2006-2008 гг.
5. Сиримова Р.А. Фузариозная корневой гнили риса в основных рисосеющих областях Узбекистана и меры борьбы с ней.- Автореф. канд. дисс.- Ташкент, 1999.-18 с.
6. Справочник пестицидов, разрешенных к применению на территории Республики Казахстана, Астана 2009 .144 с.
7. Казенас Л.Д. Болезни сельскохозяйственных растений Казахстана.- Алма-Ата: Кайнар, 1974- 366 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ТРИХОГРАММЫ И БРАКОНА ПРОТИВ ХЛОПКОВОЙ СОВКИ НА ПОСЕВАХ ТОМАТА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Алпысбаева Карлыгаш Азирбековна

PhD, заведующий лабораторией

Шарипова Динара Сабыркызы

PhD, старший научный сотрудник

Нурманов Бауыржан Батырханулы

младший научный сотрудник

Турысбек Айжан Турарбеккызы

старший лаборант

Агабек Айдана Багдаткызы

старший лаборант

Казахский научно-исследовательский институт защиты и карантина растений им. Ж. Жиембаева

Овощи являются одним из ценных продуктов питания населения. Доля их употребления растет из года в год. Параллельно идет и активное увеличение площадей под овощными культурами в открытом грунте. Растет роль защиты растений, которая является одной из актуальных проблем овощеводства. Защита овощей от вредителей одно из обязательных условий получения высококачественной продукции.

Томат - одна из самых распространенных овощных культур. Он происходит из тропических районов южной и центральной Америки. Томат занимает примерно четвертую часть от общей площади овощных культур и десятое место в мире среди продуктов питания растительного происхождения. Самые большие площади томата находятся в США, Китае, Италии, Турции, Египте и России [1, 2]. По Казахстану общая площадь под этой культурой составляет около 28,5 тыс.га. Валовое производство составляет 480 тыс.тонн. Существенным фактором, снижающим урожайность и качество плодов томатов, является вредоносность многих видов насекомых, в том числе хлопковой совки [3].

Хлопковая совка *Helicoverpa armigera* Hbn. - многоядный вредитель, имеющий широкое географическое распространение. Вредоносность вредителя хлопковой совки в некоторых овощеводческих хозяйствах составляет от 15% до 80 % урожая томатов. Хлопковая совка широко распространена в странах Средней Азии, Южном Казахстане, Закавказье, Предкавказье, Нижнем Поволжье, на юге Украины и на Дальнем Востоке. На культуре томатов питаются всеми надземными органами растений: скелетируют молодые листья, повреждают бутоны, цветки и плоды. Бутоны и цветки опадают, плоды теряют качество и товарную ценность, загнивают. Следует отметить, что плодам томата наибольший вред наносят гусеницы старших возрастов, находящиеся внутри плода [4]. В борьбе с ней большое место занимают биологические защиты растений. Их применение считается

наиболее радикальным и экономически приемлемым путем оздоровления экологической обстановки агроценозов в стране, где существует большой энтомо- и фитопатогенный пресс на растения [5].

В Казахстане остро обозначилась проблема неблагоприятных последствий широкого применения химического метода защиты растений. Основным выходом является массовая замена химических средств борьбы экологичными и безопасными для здоровья населения биологическими средствами. Этим вопросом с 2010 года занимаются ученые Казахского научно-исследовательского института защиты растений и карантина им. Ж.Жиембаева.

С помощью феромонных ловушек можно на каждом поле определять начало и массовую яйцекладку, рассчитать плотность вредителя, нормы, сроки и кратность выпуска трихограммы и бракона. Трихограммы борются с вредителем питаясь содержимым яйца вредного насекомого, тем самым уничтожает его уже в состоянии яйца. Против гусениц, отродившихся из незараженных трихограммой яиц, рекомендуется применять эктопаразита гусениц средних и старших возрастов - бракона. Трихограмма и бракон уничтожают зародышей вредителей, яйца которых находятся в земле или в стеблях растений [6-7]. Применение биоагентов позволяет выращивать экологически чистый урожай, не используя химикаты и токсины, а также увеличивает количество и качество урожая растений.

Исследование по изучению эффективности применения трихограммы и бракона проводили в 2022 году на посевах томата крестьянского хозяйства «Муса», расположенном в Енбекшиказахском районе Алматинской области. На посевах томата периодически проводили учеты на 100 модельных (20 проб по 5 растений) растениях для выявления яиц и гусениц вредителя. После каждого учета проводили выпуски энтомофагов, таких как трихограмма и бракон по схеме.

При учетах, которые проводили в первой декаде мая на планируемом участке посадки томата были обнаружены бабочки хлопковой совки на феромоновой ловушке. Для профилактической цели были проведены два выпуска трихограммы по норме - 0,25 и 0,3 гр 6 и 10 мая (таблица). Энтомофагов выпустили на сорные растения по прилегающим к опытному полю территориям.

При следующем учете, который проводили 14 мая на листьях томата были обнаружены яйца и гусеницы хлопковой совки первого поколения. Численность отложенных яиц самками вредителя в среднем была на уровне 12-14 яиц/100 растений. В тот же день был проведен совместный выпуск энтомофагов против *Helicoverpa armigera* Hbn. (0,25 гр трихограммы и 250 особей бракона). После выпуска энтомофагов их биологическая эффективность составила 75,0%.

Таблица - Биологическая эффективность трихограммы и бракона на посадках томата

Дата учета - выпуска	Вариант	Норма выпуска	Среднее количество яиц и гусениц/100 растений		Биологическая эффективность, %
			до выпуска	паразити- рованные	
Первое поколение					
06.05.2022	Трихограмма	0,25	0	0	0
	Контроль		0	0	0
10.05.2022	Трихограмма	0,3	0	0	0
	Контроль		0	0	0
14.05.2022	Трихограмма + бракон	0,25гр +250 особей	12	9	75,0
	Контроль		14	2	14,3
23.05.2022	Бракон	300 особей	3	2	66,7
	Контроль		9	2	22,2
02.06.2022	Бракон	250 особей	3	2	66,7
	Контроль		6	1	16,7
Второе поколение					
12.06.2022	Трихограмма	0,25	24	17	70,8
	Контроль		30	2	6,7
16.06.2022	Трихограмма	0,3	21	15	71,4
	Контроль		32	1	3,1
21.06.2022	Трихограмма + бракон	0,25гр +250 особей	19	14	73,7
	Контроль		35	2	5,7
01.07.2022	Бракон	300 особей	5	3	60,0
	Контроль		16	2	12,5
11.07.2022	Бракон	250 особей	5	3	60,0
	Контроль		15	1	6,7
Третье поколение					
22.07.2022	Трихограмма	0,25	16	10	62,5
	Контроль		37	5	13,5
26.07.2022	Трихограмма	0,3	10	7	70,0
	Контроль		40	4	10,0
01.08.2022	Трихограмма +бракон	0,25гр +250 особей	9	6	66,7
	Контроль		40	3	7,5
	Бракон	300 особей	4	3	75,0
	Контроль		13	1	7,7
21.08.2022	Бракон	250 особей	6	4	66,7
	Контроль		18	3	16,7

Второй и третий выпуск бракона против первого поколения хлопковой совки организован 23 мая и 02 июня на посадках томата при численности гусениц вредителя 3 шт на 100 растений. Биологическая эффективность второго и третьего выпуска бракона

составила 66,7%. Число паразитированных гусениц энтомофагом составило 2 шт на 100 растений.

Во второй декаде июня наблюдался лет бабочек второго поколения хлопковой совки. При осмотре кустов томата на опытном поле 12 и 16 июня обнаружено 24 и 21 шт яиц вредителя на 100 растений. Биологическая эффективность после выпуска бракона составила 70,8% и 71,4%. Число зараженных яиц трихограммой достигло 17 и 15 шт на 100 растений соответственно.

При совместном выпуске трихограммы и бракона против яиц и гусениц вредителя в третьей декаде июня (21.06.) биологическая эффективность применения энтомофагов составила 73,7%.

После совместного выпуска трихограммы и бракона количество обнаруженных гусениц на посевах томата не превышало порога вредности и было на уровне 5 шт на 100 растений. Второй и третий выпуск бракона против второго поколения хлопковой совки производили 1 и 11 июля. Биологическая эффективность применения бракона после двух выпусков составила 60,0%.

Третье поколение хлопковой совки, развитие которого пришлось на третью декаду июля не превысило по своей численности экономический порог вредности – численность яиц в третьем поколении составила 16 и 10 шт на 100 растений. 22 и 26 июля были проведены два выпуска трихограммы, биологическая эффективность составила 62,5% и 70,0% соответственно.

Совместный выпуск трихограммы и бракона проводили первого августа после учета численности яиц и гусениц хлопковой совки на 100 модельных растениях. После применения энтомофагов биологическая эффективность их применения была на уровне 66,7%.

При учете, который проводили 1 и 21 августа на посевах томата были обнаружены гусеницы с наличием 4 и 6 шт на 100 растений. В этот же срок был произведен выпуск бракона против гусениц вредителя. Биологическая эффективность энтомофага составила 75,0% и 66,7%.

Таким образом, своевременный и повторный выпуск трихограммы (против яиц) и бракона (против средних и старших возрастов гусениц) подавляет популяцию хлопковой совки. Биологическая эффективность выпуска энтомофагов в среднем составила от 60,0% до 75,0%. Способ биологической защиты растений трихограммой и браконом является экологичным, что дает возможность использовать его в органической земледелии.

Список использованных литератур

1. Чулкина В.А., Торопова Е.Ю., Стецов Г.Я. Интегрированная защита растений: фитосанитарные системы и технологии: учебник – М.: Колос, 2009. - 669 с.
2. И.Р. Астарханов, А.А. Римиханов, Г.М. Мустафаев основные вредители и болезни томата в южных районах Дагестана и мероприятия в борьбе с ними Ж. Проблемы развития апк региона №3 (23), 2015 г. –С. 15-19.
3. Бозшатаева Г.Т., Оспанова Г.С., Турабаева Г.К. Биоэкологические особенности и вредоносность хлопковой совки на посадках томата в Южно-Казахстанской области // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 5 (часть 3) – С. 429-431
4. Атамирзаев Х.Х. Разработка технологии механизированного разведения бракона и его эффективность на примере борьбы с хлопковой совкой на томатах / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Специальность 06.01.11 - Защита растений от вредителей и болезней. - Ташкент: Узбекский НИИ защиты растений, 1994. — 21 с.

5. Римиханов А.А. Биологический метод борьбы с хлопковой совкой – важный путь охраны окружающей среды от загрязнения пестицидами: сборник статей международной научно-практической конференции, посвященной 65-летию Победы в ВОВ. - Махачкала, 2010. - С. 255-257.

6. Gallego J.R.; Lopez I.; Gamez M.; Cabello T.; Varga Z.; Garay J. Simulation model applied to biological pest control by entomophagous species in commercial tomato greenhouses // Hungarian agr. engineering. - Godollo, 2013; N 25. - P. 67-70.

7. El-Heneidy, A.H., El-Awady S.M. and El-Dawwi H.N. Efficient Control of the Tomato Fruit Worm, *Helicoverpa armigera* (Hübner) by Releasing the Egg Parasitoid, *Trichogramma evanescens* West. in Tomato Fields in Southern Egypt // Egyptian Journal of Biological Pest Control, 20(1), 2010, 21-26

УДК 639.2/3

ПРОИЗВОДСТВО КОМБИКОРМОВ ДЛЯ РЫБ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТВЕРДОФАЗНОЙ УСКОРЕННОЙ БИОФЕРМЕНТАЦИИ

PRODUCTION OF MIXED FODDER FOR FISH BASED ON THE USE OF SOLID-PHASE ACCELERATED BIOFERMENTATION

Махатов Болатхан Махатович

д-р с.-х. наук, академик КазСХА, почетный академик НАН РК

Горин Юрий

главный технолог, НПП «Экопроект», г.Алматы, Казахстан

Жылкышыбаева Меруерт Маликовна

к.б.н., ассоциированный профессор КазНАИУ

Бердалина Акнур Жакыпгереевна

м.в.н., старший преподаватель КазНАИУ

Ключевые слова: комбикорм, пробиотическая кормовая добавка, витаминно - микроэлементный комплекс, рыбоводство, твердофазная ускоренная биоферментация, закваска, всеядные (карп).

Аннотация. Товарная аквакультура в настоящее время является одним из наиболее динамично развивающихся направлений сельского хозяйства. Ежегодный прирост мирового объема производства продукции аквакультуры составляет более 10%, в то время как рыбный промысел остается на одном и том же уровне. При этом в отдаленных местах отмечено ухудшение качественного состава улова в связи с переходом на более мелкие и малоценные объекты промысла.

Рыбоводство в Казахстане имеет тенденцию роста в направлении по выращиванию ценных и перспективных видов рыб, что в свою очередь увеличивает потребность в кормах, отвечающих требованиям как по качеству и по себестоимости. Однако отечественные корма не всегда соответствуют требованиям рыбоводов. Имеются ряд мелких предприятий которые выпускают комбикорма для рыб, работающих, не редко на некачественном сырье. Из за отсутствия отдельных видов кормовых добавок происходит не соблюдения структуры, что приводит к нарушению рецептур комбикормов. Не правильное дозирование в составе комбикормов рыбной и мясокостной муки, может привести к различным заболеваниям желудочно - кишечного тракта. В связи с недостатком кормов рыбоводческим хозяйствам часто приходится увеличивать сроки выращивания, что несомненно ведет к снижению производительности, увеличению себестоимости рыбной продукции и в общем негативно влияет на экономическую эффективность отрасли.

Keywords: mixed fodder, probiotic feed additive, vitamin - microelement complex, fish breeding, solid-phase accelerated biofermentation, starter, omnivores (carp).

Abstract. Commercial aquaculture is currently one of the most dynamically developing areas of agriculture. The annual increase in global aquaculture production is more than 10%, while fisheries remain at the same level. At the same time in remote places there is a deterioration of the quality composition of catches due to the transition to smaller and less valuable objects of fishing.

Fish breeding in Kazakhstan tends to grow in the direction of growing valuable and promising species of fish, which in turn increases the need for feed that complies with both quality and cost requirements. However, domestic feed does not always match the requirements of fish farmers. There are a number of small enterprises that produce mixed fodder for fish, not infrequently working on low-quality raw materials. Because of the lack of certain types of feed additives is not observed structure, which leads to violations of compound feed recipes. Incorrect dosage of fish and meat and bone meal in the compound feed can lead to various diseases of the gastrointestinal tract. In connection with the lack of fodder fish farms often have to increase the growing period, which undoubtedly leads to a decrease in productivity, an increase in the cost of fish products and in general negatively affects the economic efficiency of the branch.

Введение. В наших исследованиях в качестве исходного материала была взята закваска Леснова, которая зарекомендовала себя при кормлении КРС, МРС, птицы как незаменимый пробиотический продукт и который очень широко используется во многих регионах России, где мы принимали непосредственное участие. Выявлено положительное влияние на показатели среднесуточного прироста, надоя и яйценосности [1,2]. В производстве кормов для рыб данная технология еще достаточно не изучена, но на сегодняшний день ведутся поисковые исследовательские работы совместно с российскими специалистами.

Существующие к настоящему времени способы приготовления кормов для животных с применением заквасок имеют ряд недостатков:

- вносится очень большое количество закваски;
- требуется очень длительное время выдержки более 15 суток для заквашивания;

При этом питательность корма невелика, даже при длительной выдержке, что в свою очередь приводит к снижению рентабельности и удорожанию продукции.

Общеизвестно, что пробиотики обеспечивают организм такими же преимуществами, что и антибиотики, но они кроме того обеспечивают быстрый рост собственной микрофлоры в организме [3-5]. В этой связи, внедрение пробиотиков в систему выращивания рыб необходимо в первую очередь для профилактики желудочно-кишечных заболеваний молоди и поддержания резистентности, а так же для повышения физиологического и иммунного статуса организма рыб, стимуляции роста и развития, получения качественной продукции, безопасной в ветеринарно-санитарном отношении. Что, в конечном итоге, положительно влияет на здоровье человека, употребляющего такую продукцию [6-8].

В условиях интенсивного производства, когда на ограниченных площадях концентрируется большое поголовье животных, рыб, птиц повышается риск заражения патогенными микробами. Отсюда особенно жесткие требования предъявляются к состоянию микробного фона в хозяйстве, поскольку постоянное применение кормовых антибиотиков может неизбежно привести к усиленному размножению и последующей циркуляции в хозяйстве условно-патогенных и патогенных микроорганизмов с повышенной резистентностью к антибиотикам [9-11].

Установлено также, что эпизоотическая обстановка ухудшается и в результате желудочно-кишечных инфекций что может привести к снижению сохранности молоди и качества продукции, а также к не эффективности производства. Меры по оздоровлению зачастую оказываются запоздалыми и хозяйства несут большие потери [12,13].

По воздействию пробиотиков можно классифицировать на следующие группы:

1. Применяемые для обеспечения функционального питания животных;
2. Применяемые для реабилитационной терапии и нормализации микробиоценоза после длительного использования antimicrobных средств (антибиотики, сульфаниламиды, нитрофураны и др.);
3. Применяемые для коррекции иммунитета, стимуляции роста и развития молодняка, повышения качества продукции;
4. Применение для терапии при заболеваниях ЖКТ бактериального и вирусного происхождения.

В наших исследованиях впервые в условиях рыбоводческих хозяйств на основе применения метода твердофазной ускоренной биоферментации разработаны кормовые добавки, с включением витаминно-микроэлементного комплекса в рационах рыб. Изучено влияние комбикормов на увеличение продуктивности, улучшения перевариваемости, обмена веществ и физиологическое состояние рыб.

В процессе проводимых исследований нами были получены новые данные, по применению комбикормов при выращивании рыб в рыбоводческих хозяйствах с учетом климатических особенностей Казахстана.

Установлено, что использование в составе рационов пробиотической кормовой добавки, с включением витаминно-микроэлементного комплекса, позволяют улучшить физиологическое состояние рыб, а также показатели морфологического и биохимического состава крови и целом продуктивности рыб [14].

Материалы и методы. Первоначальные опытные образцы комбикормов для карпа были опробованы на базе ООО «Инбиотех» (г. Москва РФ), при этом сеголетки на заключительном этапе достигали 120 грамм. Было использовано пять вариантов кормов. (таблица -1)

Таблица 1. Химический состав кормов, гр\кг

№	Показатели	Варианты кормов				
		1	2	3	4	5
1	Сухие вещества	89	87	88	88	87
2	Не расщепляемый протеин	41,3	54,1	84,8	56,6	66,8
3	Сырой жир	32	32	49	40	42
4	Крахмал	38,5	35,0	9,3	33,3	31,8
5	БЭВ	672	634	433	602	598
6	Клетчатка	6,7	5,2	7,5	6,6	5,8
7	Обмен энергии, мдж/кг	11,8	11,7	11,1	11,8	12,0
8	Сырой протеин	128	168	263	176	207
9	Сырая зела	61,1	73,1	109,2	66,6	64,5

Следует отметить, что корма для рыб как по виду, так и по составу имели большое различие, что отразилось на химическом составе. Основу комбикормов составляет ферментированные растительные ингредиенты с добавлением рыбной муки. При этом комбикорма были обогащены натуральными витаминами, легкоусвояемыми сахарами (углеводами), микробным белком (содержащий весь спектр незаменимых аминокислот), ферментами и ароматическими веществами.

Кроме того в состав производимых комбикормов входили отруби, льняной жмых, шрот соевый, кукуруза, горох, мука рыбная. Известно, что сами по себе пшеничные и ржаные отруби весьма привлекательны с кормовой точки зрения. Они доступны, относительно дешевые, содержат много витаминов, богаты фосфором, никотиновой и пантотеновой кислотами. Белок пшеничных отрубей биологически полноценен, содержится определенное количество незаменимых аминокислот. Перевариваемость органического вещества составляет 63% без применения ферментации [15].

Данное сырье для корма не содержит генномодифицированных компонентов, гормонов и является экологически чистым продуктом, соответствующих международным стандартам.

При приготовлении комбикормов была применена закваска и использован метод твердофазной ускоренной биоферментации с включением витаминно микроэлементного комплекса. Разрабатываемые комбикорма были опробированы при выращивании карпа.

Как мы уже отмечали при производстве комбикормов с закваской был использован метод твердофазной ускоренной биоферментации. При этом следует отметить что получаемый в процессе ферментации микробный белок усваивается в организме животного до 95%.

Используемая закваска представляет собой биологически активные вещества включающие в себя активные форма целлюлозолитических и аминолитических микроорганизмов. Следует отметить, что данная закваска повышает эффективность использования питательных веществ сырья в зависимости от того какое исходное сырье было использовано, обогащает его определенными витаминами и ферментами.

Закваска Леснова была разработана учеными Московской сельскохозяйственной академии им. Тимирязева. После проведения широких производственных испытаний в 1995 г. фармакологический совет Департамента ветеринарии Минсельхозпрода России дал разрешение на массовое производство и применение этой закваски.

Закваска – это культура микроорганизмов, полученная на основе микрофлоры рубца жвачных, законсервированной особым способом, а также с применением экстрактов некоторых травянистых растений, соки которых обладают высокой биологической активностью, экстрактов некоторых древесных растений, вегетативные части которых подвержены разложению с помощью специфических микроорганизмов. Закваска является разновидностью бактериальных заквасок и представляет собой сухой высокоактивный порошкообразный препарат.

В отличие от других существующих бактериальных заквасок она содержит мицелии микроскопических грибов и комплексе макро- и микроэлементов.

Обычно применение промышленных ферментов повышает энергетическую составляющую корма за счет увеличения количества сахаров при разрушении клетчатки, а микробиологическая ферментация с применением закваски увеличивает его белковую составляющую за счет образования дополнительно микробного белка.

Кроме того применение метода твердофазной ферментации позволяет производить новые корма из малоценного растительного сырья. Под действием биологических катализаторов, продуцентов микроорганизмов в ферментерах, процессы протекают при относительно невысоких температурах 50-55⁰С и атмосферном давлении. Время технологического процесса зависит от содержания клетчатки в исходном сырье.

В процессе ферментации растительного сырья в нем происходят биохимические изменения. Разрушаются полиангидридные связи клетчатки, гемицеллюлозы и другие сложные углеводы с последующим образованием глюкозы. При этом в

присутствии азота происходит интенсивное размножение целлюлозолитических микроорганизмов. Разлагаются также пектиновые вещества на высокопереваримые формы. Одновременно происходит очищение сырья от микотоксинов и нитратно-нитритного загрязнения, а так же от болезнетворных микроорганизмов, так как процесс ферментации происходит при температуре 50-55⁰С. Если допустимая доза нитратов в исходном сырье 500 мг/кг, а нитритов 50 мг/кг, то после заквашивания количество первых снижается до 200-270 мг/кг, а вторых до 20-22 мг/кг.

Готовый кормовой продукт приобретает хлебный запах. Получаемый в процессе ферментации микробный белок является настоящим природным премиксом, с высокой концентрацией незаменимых аминокислот, витаминов и наиболее ценных микроэлементов для организма рыб.

Таблица 2. Суточные нормы кормления сеголеток карпа, в % от массы тела.

t ⁰ воды	Средняя масса сеголеток, г.										
	1,0	3,0	5,0	10,0	15, 0	20,0	25, 0	35, 0	60,0	100,0	120,0
11	2,1	2,0	1,9	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,1
13	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0
15	2,1	2,0	1,9	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,1
17	2,8	2,6	2,5	2,3	2,2	2,1	1,9	1,8	1,7	1,6	1,5
19	3,6	3,4	3,1	2,9	2,8	2,7	2,4	2,3	2,2	2,0	1,9
21	4,4	4,2	3,9	3,5	3,4	3,3	3,0	2,9	2,6	2,4	2,3
23	5,2	5,0	4,7	4,1	4,0	3,9	3,6	3,5	3,2	3,0	2,7
25	6,2	5,8	5,5	4,9	4,6	4,5	4,2	4,1	3,8	3,6	3,3
27	7,1	6,6	6,3	5,7	5,3	5,1	4,8	4,7	4,4	4,2	3,9
28	7,6	7,1	6,7	6,1	5,7	5,5	5,2	5,0	4,7	4,5	4,2

При выращивании сеголеток карпа в условиях прудового хозяйства были получены следующие результаты: период роста – 150 суток; начальная масса – 1гр. выживаемость 90% вес к концу эксперимента 120гр. При температуре воды от 11 до 28⁰С.

Выводы. На основании полученных результатов следует отметить, что анализ наметившихся тенденций в развитии технологий повышения питательной ценности кормовых средств показывает, что на сегодняшний день микробиологический метод обогащения белком путем твердофазной ускоренной биоферментации является перспективным направлением.

Исследованиями установлено, что для получения белкового корма, пригодного для использования в рационах рыб, наряду с дрожжами выгодно применять закваску.

Кроме того анализ известной нам информации о состоянии и перспективах разработки промышленных технологий производства кормового белка на основе твердофазного культивирования микроорганизмов, а также имеющийся опыт позволяют предположить, что эта задача технически разрешима.

Основываясь на отмеченных обобщениях и полученных результатах производственного осуществления процессов ускоренной твердофазной биоферментации и синтеза кормового белка, нами разработана технологическая схема процесса и определены параметры оборудования как для малотоннажного, так и для промышленного производства белковых кормовых добавок из различного растительного сырья.

Показано, что для обеспечения нормального протекания ферментации, как с использованием дрожжей, так и смешанных культур- продуцентов кормового белка, перемешивание ферментируемой массы не обязательно должно быть непрерывным, достаточно периодического включения соответствующего механизма, обеспечивающего разрыхление массы и её насыщение атмосферным воздухом.

Библиографический список

1. Леснов П.А. Способ использования закваски в кормсмеси закваска Леснова для приготовления кормов откорма и изобретения. - 1998. № 33 – С.11-12
2. Индустриальное рыбоводство: В 2 ч. Ч. 1. Биологические основы и основные направления разведения рыбы индустриальными методами: Учебное пособие / С.С. Григорьев, Н.А. Седова. – Петропавловск-Камчатский: КамчатГТУ, 2008. – 186 с.
3. Скляр В.Я. Состояние товарного рыбоводства в Южном федеральном округе / Труды Кубанского ГАУ. – 2012. – Вып. 4. – С. 86-89.
4. Ушакова Н., Кузнецова З., Пономарев С. Льняной жмых для карповых и осетровых рыб // Комбикорма. - 2009. - № 8. - С. 58-59.
5. Ткачева И.В. Продуктивность и биологические особенности русского осетра при использовании в рационах пробиотиков / Диссертация на соиск. уч. степени канд. с.-х. наук. – Персиановка, 2011.
6. Данилевская, Н. В. Фармакологические аспекты применения пробиотиков / Н. Ф. Данилевская // Ветеринария. – 2005. – № 11. – С. 6-9.
7. Луговая, И. С. Влияние витаминно-минеральных добавок на здоровье бройлеров / И. С. Луговая, Ю. В. Петрова // Птицеводство. – 2016. – № 7. – С. 24-26.
8. Рекомендации по технологии производства стартовых комбикормов для телят. – Алматы: НПЦРХ, 2020. – 29 с. // Исбеков К.Б., Асылбекова С.Ж., Сидорова В. И., Январёва Н.И., Бектурсунова М.Ж., Койшыбаева С.К., Бадрызлова Н.С., Мухрамова А.А.
9. Тимофеева, Э.Н. Микроэлементы в кормлении кур-несушек / Э.Н.Тимофеева // Птицеводство. – 2012. – №. 1. – С. 25-28.
10. Рядчиков, В.Г. Нормы и рационы кормления сельскохозяйственных животных. Методология, ошибки, перспективы / В.Г. Рядчиков // Сельскохозяйственная биология. - 2006. - Т. 41. - № 4. - С. 68-81.
11. Доклад «Международного регионального семинара по оценке нужд в образовании, тренинге и исследований в рыбном хозяйстве центральной Азии» Ташкент, Узбекистан, 12-14 января 2010 г. продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций Субрегиональный офис по Центральной Азии Анкара, 2011 Отредактировано Б.К. Каримовым Доктора биологических наук, Члена Комитета по Координации развития Науки и Технологий при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Стр. 3-4
12. Горюнова А.И., Данько Е.К. Озерное рыбоводство Казахстана. Промысловое использование и рыбоводное освоение малых водоемов Казахстана. — Алматы, 2012. -19 с.;
13. Технологический регламент производства стартовых комбикормов для молоди рыб (судака, клариевого сома, теляпии). – Алматы: НПЦРХ, 2020. – 38 с.// Сидорова В.И., Январёва Н.И., Бектурсунова М.Ж., Асылбекова С.Ж.
14. Практические рекомендации по предотвращению заболеваний РМС осетровых рыб в условиях УЗВ: профилактика и лечение.– Алматы: НПЦ РХ, 2020. – 21 с.// Исбеков К.Б., Асылбекова С.Ж., Болатбекова З.Т., Сергалиев Н.Х., Абсатиров Г.Г., Туменов А.Н., Сариев Б.Т., Какишев М.Г., Бакиев С.С.
15. Тищенко, П.И. Питательность и переваримость сухого вещества объёмистых кормов из различных культур / П.И. Тищенко // Ветеринария, зоотехния и биотехнология. - 2017. - № 5. - С. 68-73.

Literature

16. Lesnov P.A. Method of using starter in fodder mixture Lesnov's starter for preparing fodder discoveries and inventions. - 1998. № 33 - C.11-12
17. Industrial fish farming: In 2 parts. p. 1. Biological basis and the main directions of fish breeding by industrial methods: Textbook / S.S. Grigoriev, N.A. Sedova. - Petropavlovsk-Kamchatsky: Kamchatka State Technical University, 2008. - 186 c.
18. Sklyarov V.Ya. State of commercial fish breeding in the Southern Federal District / Proceedings of the Kuban GAU. - 2012. - Vol. 4. - C. 86-89.
19. Ushakova N., Kuznetsova Z., Ponomarev S. Flax cake for carp and sturgeon fish // Kombikorma. - 2009. - № 8. - C. 58-59.
20. Tkacheva I.V. Productivity and biological characteristics of Russian sturgeon when using probiotics in diets / Ph. - Persianovka, 2011.
21. Danilevskaya N.V. Pharmacological aspects of the use of probiotics / N.F. Danilevskaya // Veterinary. - 2005. - № 11. - C. 6-9.
22. Lugovaya, I. S. Effect of vitamin and mineral supplements on the health of broilers / I. S. Lugovaya, V. Petrova // Poultry. - 2016. - № 7. - C. 24-26.
23. Tishenkov P.I. Nutritional value and digestibility of dry matter of voluminous fodder from different crops / P.I. Tishenkov // Veterinary, Zootechnics and Biotechnology. - 2017. - № 5. - C. 68-73.
24. Timofeeva E.N. Microelements in the feeding of laying hens / E.N. Timofeeva // Poultry. - 2012. - № 1. - C. 25-28.
25. Ryadchikov V.G. Norms and rations of feeding of farm animals. Methodology, errors, prospects / V.G. Ryadchikov // Agricultural Biology. - 2006. - T. 41. - № 4. - C. 68-81.
26. Report of the "International Regional Workshop on Needs Assessment in Fisheries Education, Training and Research in Central Asia" Tashkent, Uzbekistan, 12-14 January 2010 Food and Agriculture Organization of the United Nations Sub-regional Office for Central Asia Ankara, 2011 Edited by B. K. Karimov Doctor of Biological Sciences, Member of the Committee on Coordination of Science and Technology Development under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Pp. 3-4
27. Goryunova A.I., Danko E.K. Lake fish farming of Kazakhstan. Fisheries use and fish farming of small water bodies of Kazakhstan. - Almaty, 2012. -19 c.;
28. Technological regulations for the production of starter feed for young fish (pikeperch, catfish, tilapia). - Almaty: NPCRH, 2020. - 38 p.// Sidorova V.I., Yanvareva N.I., Bektursunova M.J., Asylbekova S.J.
29. Practical recommendations for the prevention of diseases of RMS sturgeon fish in the conditions of UHF: prevention and treatment.- Almaty: NPC RH, 2020. - 21 p.// Isbekov K.B., Asylbekova S.J., Bolatbekova Z.T., Sergaliev N.H., Absatirov G.G., Tumenov A.N., Sariev B.T., Kakishev MG, Bakiev SS.
30. Recommendations on the technology of production of starter feed for tilapia. - Almaty: NPCRH, 2020. - 29 c. // Isbekov K.B., Asylbekova S.Zh., Sidorova V.I., Yanvarova N.I., Bektursunova M.J., Koishybaeva S.K., Badryzlova N.S., Mukhramova A.A.

Pedagogical Sciences

IMPROVING STUDENTS' DIALOGUE AND MONOLOGY SPEECH SKILLS

Sevda Abbasova

Ph.D., associate professor of the Department of Azerbaijani language and its teaching technology of the Faculty of Philology of Azerbaijan State Pedagogical University

"Speech - the activity of a person who uses language in order to communicate with other members of a certain collective, conversation; of complex content - both information, appeal, incitement, etc. the use of various means of language for its expression" (5, 187).

Language and speech are two aspects of the speech activity of the same event that interact with each other. Language is necessary for speech to be clear and effective, and speech is necessary for language to exist. If language is a means of communication, then speech is communication itself.

The famous Swiss linguist F. de Sössür described the similarities and differences of language and speech in detail for the first time. He considered language and speech to be two different phenomena, and showed that language is the use of grammatical system and vocabulary, i.e. language units, and speech is the use of those units for communication purposes. As a result, these ideas are summarized in such a way that although language and speech are different categories, these two concepts are interconnected and in dialectical unity with each other. The functions of language (informing, communicating, influencing) are also the functions of speech. Language is enriched at the expense of speech, and speech is enriched at the expense of language.

The participation of the speaker and the listener in the speech process is not always the same. In a speech process, the speaker and the listener act equally: he asks a question, the listener answers, the speaker expresses his opinion, the interlocutor expresses his attitude to him. In another form of speech, the listener does not interfere with the conversation of the interviewer, either because of the need or lack of opportunity, and does not show any attitude. Such interpretation and listening creates dialogic and monologic forms of speech.

Dialogical speech. As a form of this speech activity, it is a live communication between two or more people in a certain situation, a conversation. Here, the speaker first thinks internally, then switches to external speech and expresses what he wants to say in words.

The receiver of the idea first listens, then thinks, switches from internal speech to external speech and gives an appropriate answer to the interlocutor. In dialogic speech, the idea expressed by one of the interlocutors is perceived by the other. Here, unlike a monologue speech, there is no prior preparation for the conversation. For this reason, the parties are more active in dialogic speech. During the dialogue, lexical repetitions, answering a question with a question, breaking the word order in a sentence, elliptical construction of an idea, pauses, etc. he can show himself. In such a communication process, in addition to observing all norms of the language, anticipation of intonation should be considered important. The dialogic form of speech is a concise and abbreviated speech characteristic of spoken language. There, the phrases are somewhat short, the syntactic structures are simple. In this type of speech, other means are also used - gestures, facial expressions, hand movements, etc. widely used.

Communication between the parties in the dialogue often takes place in the conditions of exchange of ideas between the participants. One of the interviewees talks about a certain event, subject, issue. Another participant listens to him. Communication takes place in the conditions of one of the parties agreeing or disagreeing with the opinions and opinions of the other, confirming or denying. Therefore, just as there are communicative units that express agreement in dialogic speech, communicative units that express disagreement are also typical for dialogues. The opinion of the interviewer, the reasoning he puts forward, etc. The most used communicative unit in the process of disagreeing with is denial patterns. Common "no" and "no" communicators are typical for the Azerbaijani language. One of the main differences between no and no is the level of relationship with the other party. If the relationship is related to friendship and closeness, the form "no" is often used. "No" is mostly used in formal negotiations.

Monologue speech. Compared to dialogic speech, monologic speech is structurally simple. An idea is expressed by one person in a comprehensive or concise manner. Here, the speaker does not interact with the interlocutor (or interlocutors). The goal of a monologic speech is to convey any content to another person using the main communicative types of speech (description, confirmation, expression, characterization). This is organized, programmed speech. That is, the speaker thinks about what he will say in advance, determines the scope and nature of the idea he will express, chooses the form of addressing a certain person or audience, language materials, imagines the level of the interviewer (interviewers), how what he will say will affect him (them).

In this form of speech, the speaker makes a plan in thought or in writing, putting on a language dress, so to speak, to give the content to be interpreted. What words and phrases to use, how to start and build your speech, etc. determines for himself.

Written and oral speech. When talking about the culture of speech, usually its (speech) oral form is meant, written speech is not included in this concept. In fact, it would not be correct to limit the problems of speech culture to the fluency of speech, appropriate, precise, harmonious, clear, concise and concise expression of language units and other such issues. In addition to these, the problem of speech culture is closely related to written language, which is a visual, concrete means of expression. The expectation of literary language norms in both oral and written forms of the language system is the main condition for the comprehensive development of the language and the expansion of its social function.

Each of the oral and written forms of the literary language has its own characteristics and, therefore, different aspects. Those differences are shown in the linguistic literature as follows:

1. The means of expression of written speech are letters and writing, and the means of expression of oral speech are sound and words;

2. Written speech is a free and detailed form of communication. Here there is no feedback with the interlocutor. The writer always focuses on the extent to which his opinion will reach others, whether it will be clear or not, and tries to make his interpretation clear and understandable as much as he can. For this, it is necessary to use more appropriate and useful language tools in this type of speech. In the writing process, language units and forms, expressions rarely used in conversation, various syntactic structures, expressive means of language (emphatic emphasis, epithet, inversion, ellipsis, anaphora, rhetorical question, etc.) to clearly and correctly express the idea. There is a certain amount of time compared to oral speech. Since there is no such opportunity in oral speech, the speaker has difficulty in forming his thoughts concisely and stylistically correctly, and makes mistakes.

3. In the lexicon of the oral literary language, common words are given a wide place, while in the written literary language scientific, technical, political and other terms are used more often.

4. In the oral form of the literary language, the sentences are mostly short and simple in structure, while in the written language, on the contrary, long and complex sentences are used more often.

5. In the oral literary language, incomplete sentences and short replicas are given a lot of space, and in the written literary language, full, complex sentences are given a lot of space. Therefore, the syntax of the written language is more complex.

6. If the oral literary language is a living language that reflects the main subtleties of thought, various shades of intonation, then the written speech is a kind of artificial, it does not have any level. "The word is able to find its strongest effect, its pure form, only in oral speech. If it is an unopened bud in written speech, it turns into a fragrant flower in oral speech" (8, p. 9).

7. Auxiliary means are used in the oral form of the literary language - facial expressions, gestures and body movements. In the written literary language, the shades of meaning expressed by those tools are conveyed to the reader through certain descriptions.

8. Oral literary language cannot convey this or that idea to the next generation without a certain means. But written speech can perform this function. Written speech arose from the need of people to transfer their knowledge and information to each other. This speech is formed through special training. Literature written in ancient times - the works of Nizami, Fuzuli, Nasimi and others have reached us with the help of written language.

9. The tempo of oral literary language is fast, and the tempo of written literary language is slow and weak.

It is clear from what has been said that written speech is complete, precise, speech with subject and predicate, detailed and has great structural complexity. The difficulties of using writing are related to this. Verbal speech, enriched with non-speech means, is a shorter form of communication conditioned by circumstances. The written speech we currently use is based on certain rules approved by the state, formalized - spelling rules, which are considered important for the speakers of this language, as well as for those who want to learn it.

Oral monologue speech has two forms. The first is organized speech, and the second is spontaneous, that is, unorganized speech.

Organized speech. When we say organized speech, we mean monologue speech. This is a pre-planned, intended speech. Preparing for this speech, making a plan, reading literature, covering the topic, taking notes to achieve consistency of thought, understanding the content to be expressed, choosing suitable words so that it can reach the listener better, building sentences, determining the appropriate way of speaking - intonation it is necessary to stand up. People with superficial knowledge and poor vocabulary find it difficult to speak in front of the audience without prior preparation, to complete the sentences they want to build in the conversation process, and to choose the necessary words. At this time, unnecessary interruptions are allowed. In order to escape from such interruptions, the speaker often uses irrelevant words and expressions (for example, almost, so, mainly, mainly, as they say, proverb, zaddi, what is your name, tell me your name, if it is possible to say so etc.) is forced to use, which causes speech breaks and distraction.

In order not to face such a situation, the speaker should write down the idea he is going to say in the form of notes, and then express it orally. In such an organized speech, the following should be taken into account: a) to be able to give an interesting, attractive, concise introduction to the conversation; b) collect facts, examples, examples related to the content, use them according to the point in the speech; c) write the content of the speech; ç) memorize the speech, rehearse and say it many times; d) to explain the topic in front of the audience.

In his practical activity, the speaker asks "what to say?", "where to say it?", "how to say it?" should try to find answers to their questions. "Say what?" the question implies the interpretation and explanation of issues and problems that are interesting and relevant for the listener. Let's assume that the speaker brings up the issue of looting of material wealth by Armenians in our occupied lands. Undoubtedly, the conversation about this will be listened to with interest. "Say where?" In order to answer the question, the speaker should determine where in the conversation he will present the facts and evidence related to which and how much of our underground and

surface resources have been robbed and the material damage caused to our country as a result of this.

"How to say?" In order to attract the attention of the audience, the speaker should be able to use precise sentences, colorful means of expression, appropriate intonation, and conclude the conversation based on the cause-and-effect relationship.

In teaching activity, the first form of speech is used more widely. The class is built on the basis of the teacher's explanation and presentation in front of the audience, undoubtedly, previously learned, planned ideas and information. Here, measured opinions are expressed in clear and concise sentences, what is said is justified by concrete facts, evidence, and examples, unnecessary details are not allowed. Organized speech (as well as writing) should not be associated only with monologue speech. Depending on the situation and the form of organization of the speech, preparations are also made for dialogic speech. If the speaker is invited to radio and television broadcasts, other official places, round tables for the purpose of exchange of ideas and discussion on any topic, he should study the problem in depth, determine the questions he will ask, think about the possible questions of the interviewer, and answer them logically correctly. , should prepare answers exhausted in content.

The second form of speech is spontaneous speech, that is, without special preparation, free speech. It is a kind of improvisation in conversation. Sometimes such sharp, quick, ready, unpremeditated speech is also called impromptu. In their daily activities, people give opinions, give information, express their opinion, explain a certain issue, clarify, etc. they are attracted to speaking in forms. Such speech is much more difficult than organized speech. Here, the speaker must concentrate his thoughts in an instant, what he will talk about, what he will mention, what facts he will bring, how he will justify his opinions, what form he will choose to give that content, that is, how he will start his speech, what words and phrases to make his thoughts clearer and more effective. phrases, sentences, speech intonation, etc. must determine for himself. In spontaneous speech, language units and facts arise freely as a result of the natural flow of the language, and the most useful and easy ones are processed. In this form of speech, content and form are created almost simultaneously, in parallel. In spontaneous speech, the speaker's life experience, outlook, rich observations, exuberance and fluency of his nature, intellectual talent and wit are of great importance.

Depending on the speech situation, spontaneous speech can be both easy and difficult for the same person. On the street, at work, at home, etc. there is no difficulty in answering questions and participating in conversations. However, in other circumstances, for example, when you are interviewed for radio or television programs, when you are invited to speak in public places, the tension of the speaker inevitably increases, and his intellectual activity becomes intense. He has to concentrate his thoughts, communicate what he has to say, define the main idea that he will convey to the interlocutor (or interlocutors), and express it with more appropriate and effective language units. Spontaneous speech is a natural and lively form of spoken language.

The lecturer should acquire the ability to use both forms of speech. In particular, he should always be ready for spontaneous speech, he should be able to collect and systematize his thoughts under any circumstances, and convey them to others with appropriate words and expressions.

There are a number of types of monologic speech that differ in their structure and characteristics: lecture, report, information, speech, speech, etc.

We intend to talk about this in our future article.

The lecturer should acquire the ability to use both forms of speech. In particular, he should always be ready for spontaneous speech, he should be able to collect and systematize his thoughts under any circumstances, and convey them to others with appropriate words and expressions.

There are a number of types of monologic speech that differ in their structure and characteristics: lecture, report, information, speech, speech, etc.

We intend to talk about this in our future article.

LITERATURE

1. Abdullayev A.S. Speech culture and the art of speaking. Baku, "Maarif", 1981.
2. Abdullayev N.A. Problems of orthography and spelling training. Baku, 1985.
3. Abdullayev N.A., Mammadov Z.T. Spelling - spelling dictionary. Baku, 2004.
4. Abdullayev N.A., Tahirov G.I. Some issues of proper writing training. Baku, 2004.
5. Adilov M.N. and b. Explanatory linguistics terms. Baku, "Maarif", 1989.
6. Aliyev K. Basics of speech culture and style. Baku, 2001.
7. Aliyeva S. The language of court documents in Azerbaijan (abstract), Baku, 2002.
8. Khudiyev N. With the flow of time. Baku, 2004.

METHODS AND CURRENT PROBLEMS OF CONDUCTING SYNTACTIC ANALYSIS

Nazarova Aysel Eldar g.

Graduate student of Azerbaijan State Pedagogical University, Methodology and methodology of teaching in primary classes

One of the types of lexical analysis is syntactic analysis. Syntax, a word of Greek origin, means "combination, arrangement" in our native language. Syntax section is a section of linguistics that deals with word combinations, sentences, their types and rules of combination. The main goal of teaching the syntax section in high school is to develop students' thinking, to form fluent and clear speech in them. By explaining the rules of combining words and sentences, the meaning relationship of words within a sentence, syntactic relationships and their types, the syntax section can be mastered by students, and as a result, a scientific and practical basis for the creation of communication and relationships in the student's speech will be created. When teaching syntax, special attention should be paid to correctness, accuracy and correct use of punctuation marks. It is no coincidence that the morphology section is not taught before the syntax section.

Because the student should first learn individual words, and then learn how to combine them through syntactic relationships, sentences, and sentences to create a text. In order to improve the quality of mother tongue lessons, special attention should be paid to the teaching of the grammar section. Because grammar is the main meaningful, fluent, clear, and coherently organized section of the language. The teaching of the grammar section can be taught in the form of integration with the subject of literature, which will lead to a more efficient result. Because the most beautiful language examples, combinations and sentences of the mother tongue are just literary texts. Literary texts are rich material for grammatical analysis.

The scientific basis of syntactic analysis is the theoretical material studied in the syntax section. Syntactic analysis reinforces the theoretical knowledge that students learn in the syntax section, and plays a special role in turning that knowledge into skills and habits. It is possible to achieve a specific didactic goal by effectively using a number of methods in the process of syntactic analysis. Some difficulties appear during the teaching of the syntax section:

1. The correct assignment of the syntactic function of the conjunctions attached to the words in the cases of the noun;
2. Determining the syntactic task of noun phrases and verb phrases;
3. Distinguishing and differentiating attribute, adverbs of quantity and adverbial modifier of manner from one another;
4. Differentiation of adverbial modifier of place and indirect object;
5. Analyzing fixed word combinations by dividing them into parts during syntactic analysis;
6. Differentiation between fixed word combinations and free word combinations;
7. Analyzing the I type determinative word combination by dividing word combinations into parts or take them together, etc.

Syntactic analysis is an effective pedagogical tool in explaining the above and other issues.

The didactic goal can be achieved by resorting to methods and principles, comparisons and contrasts while conducting syntactic analysis. It is possible to get a successful result by using the linguistic experiment method in the analysis process.

In order to accurately distinguish between the syntactic tasks of free word combinations and fixed word combinations, the student must first consciously understand their essence.

Phraseological units as a lexical unit are ready-made in the language. Unlike phraseological combinations, free combinations are a unit of syntax and arise in the speech process.

During syntactic analysis, the structure of the sentence should be taken into account, the sentence is involved in the analysis according to its content, quality and form.

There are two types of syntactic analysis according to the content: 1) analysis according to the structure of the sentence; 2) analysis according to the sentence members. Due to the quality, there are two types of syntactic analysis: complete and incomplete syntactic analysis; According to the form, syntactic analysis is carried out in two ways: written and oral

According to the content: analysis of the sentence according to its structure; parsing by sentence members

According to the form: Written, oral

Due to the quality: complete, incomplete

The syntactic analysis of a simple sentence is carried out on the basis of a certain scheme.

Sentence types according to purpose and intonation and expressive reading;

Determining the grammatical basis of the sentence;

Determining the type of sentence;

Parsing by sentence members.

Let's look at an example for syntactic analysis:

I am Koroglu, who has a house in Çanlibel. It is a simple sentence. According to purpose and intonation, a sentence is declarative. It is two-member sentence. It is a complete and broad sentence.

I am—a part of predicative, the structure is simple,

Koroğlu is subject, it is expressed by a noun, it is simple.

Having a house in Çanlibel is compound attribute, the verb is expressed with a participle construction

The written form of syntactic analysis is done with conventional signs.

Subject- with one straight line; predicate- two straight lines; attribute- with a wavy line; object- broken-broken line; adverbial modifier- indicated by one wavy and one straight line.

The little girl watered the flowers. Children collected firewood in the yard.

A linguistic analysis of the independent complex sentence

In the syntactic system of our language, there are sentences with two and more than two preditaces-centered, these sentences serve a comprehensive and clear expression of thought, and at the same time have a rich structure and types of meaning. Complex sentences are formed by combining several simple sentences as a whole according to their pronunciation and meaning. Sentences that form a complex sentence are connected to each other as equals, or one depends on the other. Linguistic analysis of complex sentences is based on theoretical knowledge about complex sentences. The didactic tasks set in teaching a complex sentence are as follows:

Concept and types of complex sentences;

The difference between a complex sentence and a simple sentence and the relationship between the sentences that make up the composition;

Understanding of the independent complex sentence and means of connecting its parts;

Types of independent compound sentence according to the participation of the conjunction;

Meaning relationships between the parts of an independent complex sentence.

Some difficulties arise when teaching independent complex sentences. For example, distinguishing sentences similar to each other according to meaning relationships (sentences related to time, sequence, cause and effect);

Identifying independent complex sentences according to their constituent parts;

Determining the common word or the participation of sentence members that belong to separate components of an independent complex sentence;

Distinguishing simple and broad sentences with the same member, simple and broad sentences from the subordinate complex sentences expressed by the same personal words;

Differentiation of sentences closed with some conjunctions (but, only, but).

Syntactic analysis is a convenient pedagogical method for clarifying similar and comparative issues within a sentence. When analyzing a complex sentence linguistically, we can get a successful result by using other methods and principles. Language rules should be deepened, clearly and comprehensively explained during the teaching of independent complex sentences related to sequence, cause and effect, when it is difficult for students to distinguish them. If all three types of sentences are taught by comparative method, the learning result will be successful.

Based on the scientific-theoretical knowledge of the analysis of the independent complex sentence, determining the type of the sentence according to the purpose and intonation, the expressive reading; clarifying that it is an independent complex sentence; determining the constituent parts of the sentence; identification of means of binding components; defining the meaning relationship between components; and in the end, the constituent parts are analyzed as a simple sentence.

The rules for analyzing independent complex sentences according to their form and quality apply to all types of linguistic analysis, for example, It was slowly getting dark, the wind was blowing hard.

It is a declarative sentence according to its purpose and intonation.

It is an independent complex sentence.

It consists of two parts: I. Slowly it gets dark. II. The wind was blowing hard.

Two sentences are connected with intonation.

There is a temporal relationship between the constituent parts: the events happen at the same time, and it is possible to use a connecting conjunction.

What does it do? Garalır is a simple verbal predicate, it is simple in its structure. What? Air is a simple subject, it is expressed by a noun. How? It is adverbial modifier of manner. It is simple. Expressed with a compound adverb.

What does it do? Asirdi- is a simple verbal predicate. What? Wind is a simple subject, it is expressed as a noun. How? Hard- it is an adverbial modifier of manner, it is simple, it is expressed by a derivative adverb.

Linguistic analysis of the subordinate complex sentence

The didactic goal set in the teaching of the subordinate complex sentence consists of the following:

Understanding of the subordinate complex sentence and the difference between the independent complex sentence;

Theoretical information about the main and subordinate sentences and their assessment tools;

To provide theoretical information about the types and kinds of sentences.

Syntactic analysis is the most effective, creative and purposeful methods and techniques used in teaching the subordinate complex sentence. Like other subjects, some difficulties arise during the teaching of the subordinate complex sentence. Let's take a look at the points that are difficult for students to master:

Correctly determine the position of the main and subordinate sentences;

Mixing together subject and object subordinate sentences made up of the same units and connecting words;

So, it is not determined that the sentence in which pronouns such and so are used as a pronoun-pattern is a subordinate sentence of attribute, predicate, adverbial modifier of manner;

Incorrectly defining the function of particle “-mi⁴” as a connective.

READING STRATEGIES AND THEIR CLASSIFICATION

Ismayilova Aysun Yusif g.

Graduate student of Azerbaijan State Pedagogical University. Methodology and methodology of teaching in primary classes

The enormous flow of information and the globalization of modern society encourage the development of a more flexible approach to the organization of reading education.

In the modern science of methodology, there are a large number of studies devoted to the formation of language competence in students in the field of reading. Currently, the landscape in the field of education is undergoing quite serious changes. Based on this, there is a desire to revise some fundamental positions from scratch. Paying attention to the personality of the reader as an active "participant" in the training process, there is a need to show the real communicative needs of students and take into account the features of the formation of reading habits.

Reading as "the process of perceiving and actively processing graphically encoded information according to a certain linguistic system" (Klichnikova, 2003: p.6) is a complex analytical and synthetic activity consisting of the perception and understanding of the text, and the most perfect (mature) reading is a combination of these two processes and it is characterized by the concentration of attention on the side of semantic content. Mature reading is also distinguished by the ability to "read an unfamiliar original text unaided, at the correct speed, with correct comprehension, and for multiple purposes" (Kohonen, 1985: p.21).

In addition, in the context of this study, it seems appropriate to explain and clarify the concept of "reading strategy" itself.

In Russian literature, among researchers such as A.A. Leontyev, R.P. Milrud, M.L. Weisburd, S.A. Blokhin, we find the concept of "reading strategy".

A.A. Leontyev, in turn, talks about heuristic strategies that are formed individually under the influence of special tasks of information acquisition, reading conditions, speech and "reading" experience and relate to certain types of texts and certain situations of semantic perception (Gizerskaya, 2000: p.39). This point of view appeals to the reader's speech experience, which allows him to independently determine the most successful ways of extracting meaning.

R.P. Milrud interprets reading strategies as the planning and implementation of actions that change depending on the cognitive task (Milrud, 2004: p.33). In our opinion, this term has a rather broad meaning. Actions can also be understood as tactics that make up a strategy.

In more recent studies, we observe a slightly different dynamic in the interpretation of the concept of "reading strategy": here the emphasis is on the subject's activity in the reading process. I. G. Rubo interprets "reading strategy" as a certain program consisting of the following mental tasks: information orientation, search, processing and evaluation (Rubo, 1990: p.5). In this context, the process of understanding is considered as an "action plan", but in this interpretation of "strategy", the learner does not make independent decisions, but is simply an executor of actions. From this point of view, such a position becomes practically unacceptable, because in our opinion, the main goal of education is to develop reading skills.

N.N. Smetannikova considers learning strategies or reading strategies as a set of actions used by the student to facilitate learning, make it more efficient, effective and faster. When successful, the student remembers the methods, operations, resources used and later transfers the strategy to other situations, making it universal (Smetannikova, 2005: p.67).

Students should understand the difference between strategy and technique. By "learning strategy" we mean a mental plan for achieving a learning goal. This plan corresponds to the statement "If my goal is to ..., I will do the following ...". A learning technique is a learning action that is deliberately and consciously applied by students to prepare, organize, conduct and control the learning process. Thus, under the name of technique, we can understand the implementation of the strategy directly in the training process.

Thus, strategy is not simply the application of a rule-based tool. It is a set of actions and operations organized to achieve a goal subordinated to movement towards a common final goal. It is skill and will. A reading strategy is a reading strategy that contributes to the development of reading skills and thinking about what is read, the plan of the reader's activity with the text, the program of actions and operations, the procedures of information analysis and the quality of human understanding, including the interaction with the text.

From the point of view of thought processes, reading occurs at different levels: from the ability to roughly understand the content to creative reading, where the reader not only creates the author's train of thought, but also compares, synthesizes, accepts or rejects the main idea, rearranges his mind or rises to a new idea.

Some of the scholarly literature on methodology suggests more than 25 types of reading, but on closer examination, it turns out that types of reading are sometimes understood as different stages of the same type or different ways of fixing what is read. Thus, depending on the target setting, there are introductory reading, reading for learning, browsing, and reading for retrieval strategies. A mature reading skill implies having all types of reading, as well as the ease of switching from one type to another depending on the change in the purpose of obtaining information from a given text.

- Reading to learn is to read carefully, penetrate the meaning with the help of text analysis. The main task of this type is the qualitative aspect of reading, completeness and accuracy of understanding.

- In introductory reading, the main task is to extract the main information (about 70%), thanks to which the meaning of the text is partially understood. The introductory reading is characterized by large texts, and then language redundancy comes into play.

- As a result of the browsing method, the reader gets the most general idea about the content-semantic plan of the text: what it is about. This cursor is a selection arrow. Within this view, a block arrow is used to become more familiar with the "focused" details and parts of the text. It can also end with the presentation of the results of the reading materials in the form of a message or abstract.

Reading for search focuses on reading newspapers and literature by specialty. Its purpose is to quickly find specific information (numbers, characteristics, facts, indicators) in a text or set of texts. It aims to search and find specific information in the text.

- The reader already knows from other sources that this book and article contain such information. Thus, departing from the typical informational structure of texts, it refers to specific parts or sections that are subject to reading without immediate detailed analysis. Retrieving semantic information in reading by searching does not require discursive processes and is automated. Thus, this type of reading, like viewing, involves the ability to navigate the logical and semantic structure of the text, to extract from it the necessary information on a specific problem, to select and combine information from several texts on separate issues.

Various reading models are used during the implementation of reading strategies. Among them, the most used modern reading models are the following:

According to A. Brown, there are three main reading models, consisting of bottom-up, top-down and interactive models:

Bottom up. According to Brown, this model describes reading as a process that begins with the reader's knowledge of letters, sounds, and words and how those words are put together to form sentences. This model is very effective in early childhood, especially for young students. It is effective because the main goal here is to recognize letters, pictures and read individual words. However, when this model is used at higher levels, many disadvantages are revealed because it forgets the reader's expectations, experience and attitudes. Furthermore, this model does not care about context because it only encourages the reader to remember (Brown, 1998: p.4).

Top down. This model suggests that readers begin reading by using what they know about the structure and meaning of language, the structure of stories and other genres, and their knowledge of the world, to predict general meaning in context and specific words.

This model is wider and more realistic. It should be noted here that the more the experience of the students is involved, the more effective the teaching will be. Moreover, this model also encourages readers' guessing skills. However, one of its disadvantages is that cross-cultural identifications can play a major role in the recognition of such texts. For example, in some cultures there may be a lack of information about certain topics, and readers may have great difficulty recognizing what the topic is (Brown, 1998: p.5).

Interactive model. Stanovich argued that this model combines features of bottom-up and top-down models and makes reading more meaningful. Here, readers are more attracted to reading. They make predictions about the reading text using their knowledge of the topic, previous experiences with written words, reading, and their own expectations.

The most important advantage of this model is the combination of communication activities and reading skills. This model can be used to teach reading skills because it is realistic, fun, and appropriate for all students (Brown, 1998: p.5-6).

Now let's get acquainted with other reading models:

1) Read aloud. The main purpose of using this reading model is to teach the reader how to pronounce words and what these words mean. The read-aloud model not only improves readers' reading skills, but also helps improve their speaking skills. At the same time, this reading model arouses interest in reading in the listeners and ensures their mental development. The read-aloud model can be applied in a number of ways:

1. First, the teacher reads the text aloud fluently and clearly. After reading the text, he asks students questions and exercises to determine whether they have understood the text.

1. The teacher divides the students in the class into groups. Then, divide the text into parts and read it to one student from each group.

2. Each student in the class reads the text in turn and then answers the questions about the text.

The main goal of this reading model is to ensure that students pronounce words correctly, read at a clear, fluent pace, and arouse interest in reading. In this reading model, intonation is considered more important than speed.

1) Read silently. In the silent reading model, the main goal is to teach the reader the ability to read quickly. This reading model can be used every day or one day in a classroom setting. During silent reading, students try to read either the teacher's or a text of their own choosing within the time set by the teacher. The teacher can also read the text silently with the students. One of the main tasks of the teacher in the classroom is to prevent students from interrupting each other during reading. After reading the text, there are discussions about the text.

2) Selective reading. This reading model includes certain words in the text, names and surnames, certain facts, etc. is the model used to find faster. Research has shown that people with fast reading skills can perform this search faster than others.

3) Read taking notes. The main purpose of this reading model is to develop students' activity during reading, to help them remember ideas and events, and important information. When using this model, the teacher asks students to take notes about the content of the text while reading.

Students record what they think is important during the reading and their notes are discussed after the reading.

4) Read with predictions. The main goal of this model is to create students' interest in the text and attract their attention. A predictive reading model can be implemented in several ways:

1. The teacher reads part of the text to the students. It then asks the students to guess what might happen next in the text. At this time, students record their guesses. As a next step, the text is read and the accuracy of the predictions is determined.

2. The teacher reads part of the text aloud and clearly. Then, she notes on the board the phrases and questions in the text that she thinks might attract students' attention. The text is read and the answers to the questions are found.

3. Before reading the text, the teacher should read the name of the topic, different pictures, etc. learns students' guesses about the content of the text.

1) Role play. Here, the main goal is for students to understand the content of the text, the character of the characters, their inner world, etc. is to help them understand. After reading the text, students prepare dialogues and performances.

2) Zigzag axis. During this reading model, the text is read to the students in parts. Students explain the part they read to other classmates and thus the reading process continues in a zigzag form (<http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Based on the results of the study of psychological, linguistic and methodological literature on the research topic, the following conclusions were drawn:

Mastering reading strategies has an important impact on the formation of students' ability to acquire necessary knowledge from various information sources, and on overcoming learning difficulties. In addition, training organized on the basis of strategies determines the behavior of both the teacher and the student in the learning process, increases his activity and strengthens the role of the teacher as a developer, educator, stimulator, leader.

Although the methodology mentions many types of reading strategies, there are 4 main types (introductory reading, learning reading, skimming and searching reading) and many reading patterns (aloud, silent, predictive, zigzag, etc.).

References

1. Gizerskaya E.K. A communicative approach to teaching reading to adults. Basic course of the German language course system: dis. ... sugar. ped. Science - Moscow, 2000. - 174 p.

2. Klychnikova Z.I. Psychological features of learning to read in foreign languages. – M.: Просвещение, 2003 – 224 с.

3. Milrud R.P. Competence in learning language // ИЯШ. – 2004. – No. 7. – С. 30-36.

4. Rubo I.G. To the question of the psychological characteristics of strategies for reading scientific text // Foreign language for specialists. Psychological, methodological, linguistic aspects. Caf. foreign языков АН СССР/ отв. Ed. Tsviling M. Ya. - M.: Nauka, 1990. - С. 3 – 10.

5. Smetanikova N.N. Strategic approach to reading education (interdisciplinary problems of reading and literacy). – M.: School library, 2005. – 512 p.

6. Browne Ann. A Practical Guide to Teaching Reading in the Early Years. London: Paul Chapman Publishing Ltd. 1998, p.9

7. Kohonen V. Reading Processes // Communicative Language Teaching in the Classroom. Reporton CDCC Workshop 3. – Strasbourg, 1985.

8. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>

VI GRADE ON «AZERBAIJANI LANGUAGE» TEXTBOOK ANALYSIS OF THE METHODOLOGICAL MANUAL FOR THE TEACHER

Arzu Karimova

Teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

If we concisely analyze the innovations in the content of the methodological manual, we can say that:

1. What is methodological manual? This term came from the combination of the terms method and funds: method – (from the Greek methodox – means the path, manner towards reality, the expected result); its priyom, method, etc. there are also synonyms such as. All of them are a set of primes, principles and rules that streamline theoretical and practical activity, which are used to achieve the goal, to implement this or that pedagogical task. At the same time, comprehended regularities objective factors of the method; based on these patterns, the primacy and tasks of studying pedagogical reality and implementing pedagogical tasks are its objective factors.

They give a brief opening of method training as a pedagogical concept in different ways. In one Literature, its interpretation is as follows: "it is the way to achieve the goal." The method focuses on the realization of the goals and content of training (including upbringing) and is conditioned by them; when the goal and content change, the method also changes. In pedagogy, methods are classified in different ways: research method, training method, upbringing method, management method, etc.

Thus, the methodological tool is training (upbringing, management, etc.) refers to the methods used during. Methodical means depending on what is taught, how to teach. The methodological Manual of the textbook can be for the teacher, as well as for the student. However, since the teacher has not yet been replaced by another force in the organization of training, the methodological manual is also prepared for the teacher.

Methodical manual is the Shilah of the teacher. You also need to master that weapon.

2. What does the use of this methodological tool that we are analyzing give the teacher? Does the methodological manual arm the teacher with new interactive methods?

By the way, it should be noted that methodological tools were also used in the traditional training system. However, those tools have not been able to cover all classes. That is, this work was not carried out systematically. For example, alternative textbooks on the Azerbaijani language were prepared for grades 5-6 in the 1970s, but methodical manuals were not compiled.

A methodological manual has been developed for traditional textbooks for VII-VIII classes, etc.

In short, the development of methodological aids to textbooks has been systematically extended to curriculum textbooks, which is a date dating back to 2008.

3. The methodical guide to work with the textbook "Azerbaijani language" of the VI grade is assessed as a methodical direction given to the lessons established by European teaching methods.

As the first innovation, we want to mention the creation of the textbook on the basis of standards. It is also called an order based on state standards. The language textbook in the state education system consists of 4 content lines and serves to implement the standards of these content lines. None of these content lines can function without text. Because in the curriculum textbook, the Azerbaijani language began with a text, and it itself with a coherent text. Because the text is an example of speech, speech. If there is no example, it is not to teach to speak.

Text is language, and language is a means of communication. On what basis is it possible to teach the language when there is no means of communication?

Up to this point, didactics on such a rule was used in second language training. At present, the training is based on the text in all language textbooks.

4. The analysis of the methodical manual on the VI grade "Azerbaijani language" by text is as follows: sections, topics, content standards, number of hours, page of the textbook and page of the MMV.

In these funds, everything corresponds to what is in the textbook. However, the content standards are indicated according to the topics of each section.

When I say the subject, I mean the main text and one language rule in the methodical manual. And this is the same as in the textbook. But what is offered to the teacher in the methodological manual? MMV has an exemplary planning of each lesson for the teacher.

True, in traditional textbooks, the system of exercises was built according to the principle of easy to difficult. Observation, interview, comparison would be stylistic, spelling, expression and essay purpose. In the past, the works were composed on the basis of non-communicable and communicative texts.

Exercises were also envisaged that allowed the students to carry out their independent work. At the same time, if the first, second, third exercises had the goals of creating concepts, then the seventh, eighth and ninth exercises would have the character of mastering and applying.

In all cases, these studies could not be interactive – integrative functionological. If the traditional study model was designed to gain knowledge about the part of speech, curriculum exercises are focused on mastering speech, text, expression and essay, and being an assessment tool.

Traditional textbooks would not have material for summative assessment lessons by section. Let's consider one of such lessons as a novelty:

1. Lesson 58. Generalizing lesson. Small summative assessment (1 hour).

This lesson is intended for repetition of the text and language rules passed in the relevant section, as well as a small summative assessment. In the textbook, the generalizer gives material for repetition. An example of a small summative assessment of the teachers' methodological manual is presented.

There are hundreds of innovations in the methodological manual. It is beyond the possibility to analyze them all one by one. So let's dwell on the most necessary innovations that we know at the moment and be content with 1-2 examples. The first, which sounds relevant today, is the technological model – training motivation. What is the motivation for training?

Motivation in training is preparation for the work to be done, for the system of knowledge to be learned. They call him pedagogical and psychological training. Concentration of the student's attention on the issue holding a head exercise for opening the door of cognition, etc.

The methodological manual is a map in the teacher's hands that shows how to move, or a compass that shows where to go.

This is how we see this methodical aid. Experienced teachers and young teachers benefit from it. In the course of pedagogical practice, we saw how it was used, and we ourselves benefited as much as necessary.

The methodological manual was prepared by real trainers. We appreciate its innovations.

STUDIES ON TEACHING PHONETICS IN PRIMARY GRADES

Peri Pashayeva

Azerbaijan State Pedagogical University, Ph.D. in pedagogy, associate professor

In modern times, the main purpose of the native language training is to form zaruru speech skills and communicative culture in students, rather than to teach grammatical rules. Therefore, the primary school teacher should carry out systematic and planned work on the speech development of pupils during the teaching of all sections of the Azerbaijani language, ensure the diversity in the content, forms and methods of training materials, taking into account their interests in the learning process. The study of phonetics, like all sections of the language, should create conditions for a single goal - mastering the Azerbaijani language.

Starting from the primary grades, the student is given a certain amount of phonetic knowledge. Still from the period of preparation for the alphabet, children practically “sound”, “letter”. “vowel”. “consonant”, “syllable”, etc. they become familiar with phonetic terms such as: Without this, they will not be able to perform the training of the sound - letter composition of words, which is of great importance during the period of Bookmark training, and in the future they will not be able to master the skills of correct writing and pronunciation. Because the orthoepic and orthographic norms of our language are based on sound and letter relations, which are the main issue of phonetics: during the training of orthoepy, “it is said so, but it is written like this”, and in spelling, the formula is used, which is the opposite, and both principles are rooted in skills related to correct sound pronunciation and sound analysis.

In the provision of phonetic information in elementary grades, it begins with the mention of “sounds and letters”. In Grade II, students learn to distinguish sounds and letters, classify vowels and consonants, in Grade III-the presence of thick and thin, lip and non-lip vowels, deaf and ringing consonants.

Speech sounds are not taught spontaneously, but with a certain sequence and system, with specific means and methods. Language fulfills its function of being the most important means of communication through the sounds of speech. Although language manifests itself in various forms, such as speech that is pronounced, read and heard, it is still realized mainly by sounds. Although the sounds of speech in isolation do not have an independent meaning, the sound complexes formed by them in combination express a certain meaning. Otherwise, various meanings of words and grammatical categories could not arise. In fact, what justifies phonetics as one independent branch of linguistics is that it speaks of sounds of a social nature, word-forming, grammatical form, expressed by a person.

It is known that the content in the subject curriculum on the Azerbaijani language is given in the form of important standards - skills to form in students. That is, the primary school teacher knows in advance what language skills he will have to see in the students at the end of each lesson, plans his work according to him, determines the sequence of steps he will take, selects the tasks he has prepared, the questions he will ask-in short, the methods and means he will use in this direction.

In the subject curriculum, the general training results for the primary education stage (I-IV) indicate that at the end of primary education, the student reads: “freely, correctly, quickly, consciously, expressively and writes competently,...it uses dictionaries, reference books, catalogs”. The above once again proves the need for the formation of phonetic skills for the development of speech of Primary School students. Reading correctly, quickly, consciously,

without recognizing sounds and letters, writing competently, easily using dictionaries, reference books, catalogs, without knowing the order of bookmarks, etc. it is impossible. In the subject curriculum on the Azerbaijani language, succession and prescience were expected in the formation of skills as they passed from class to class. Repeated sub-standards in grades II-III (for example:4.1.3). He uses vocabulary to determine the rules of spelling and pronunciation of new words he comes across) and the development of orthograms, which are presented to students as they move from class to class, is carried out through further complication.

At the end of primary education, the student must demonstrate in his oral speech, reading and writing that he has acquired phonetic knowledge corresponding to the age limit, has mastered phonetic rules. Analyzing the role of phonetic knowledge acquired by students in their mastery of oral and written speech, we come to the following conclusions:

a) it is in the period of literacy training with reference to phonetic knowledge that I-grade students master reading and writing;

b) phonetic knowledge is the correct basis of words: the correct pronunciation of sounds in words, the correct setting of accents, the expectation of a law of harmony, orthoepic norms, etc.

c) phonetic knowledge, together with morphological and lexical knowledge, serves as the basis for the formation of a number of spelling habits in students;

d) phonetic knowledge is important from the point of view of consciously giving intonation to the sentence, anticipating the logical emphasis, pause in the structure of the sentence.

e) knowledge of the sound composition of a word is necessary from the point of view of understanding its meaning and using it locally-in its place according to its purpose in speech practice. This is because distortion of the sound composition of the word or incorrect accentuation can lead to a completely different meaning of the word.(martyr-witness, text-text, captive-century, true-true. and so on.)

According to the meaning, the city-morning, inside-grain, satin-atlas, lesson-reverse, heart-shrapnel, etc. the differentiation of paronyms such as deaf and chirping is closely related to the recognition by students of consonant pairs.

a) it is known that the culture of speech is associated with other norms (stylistic norms, lexical and grammatical norms, ethical norms of speech, etc.) in speech and writing.) is to anticipate orthoepic and orthographic rules. In other words, in order to master the culture of speech, it is necessary to know the phonetic (orthoepic and orthographic) rules and laws of the language, along with the lexical and grammatical rules and laws, and to follow them in the speech process. So, the struggle for the correct pronunciation is a struggle for a common culture of speech. In this regard, the topic "sounds and letters" is aimed at improving the culture of oral and written speech of students it should be oriented.

After gaining certain knowledge about vowels and consonants in the process of teaching phonetics, a primary school teacher can use the following types of exercises in order to develop students' speech.

1. Compilation of new words by changing the consonant at the beginning of the word;
2. Compilation of new words by changing the consonant at the end of the word;
3. Compilation of new words by changing the consonant in the middle of the word;
4. Tasks accompanied by the substitution of vowels in the middle of the word. Since the amount of consonants is small and they can replace each other appropriately within the word, such work attracts children and they become active.

5. Tasks related to adding sound to given words and forming new words also foster a responsible attitude to the use of sound.

Such semantic tasks, organized in elementary school on sound, can help to deeply understand the phonemic nature of sound, and the explanation of the change in meaning that occurs in the word can help enrich the vocabulary of children.

Literature

1. Dəmirçizadə , Müair Azərbaycan dili .Bakı Maarif,1984
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı Nasir 2003

SCIENTIFIC INTERPRETATION OF THE PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF DEVELOPING A HEALTHY LIFESTYLE OF STUDENTS

Khoroshev Alexandr Urevich

Master of Science, <https://orcid.org/0000-0002-9033-4981>, Kokshetau Abay Myrzakhmetov University, Kazakhstan

In the message of the President of the country to the people of Kazakhstan "Kazakhstan - 2030", one of the long-term priorities is the health, education and well-being of the citizens of Kazakhstan. In this context, the problem of protecting the health of the younger generation is relevant, namely the formation of a healthy contingent with the identification of risk groups and patients subject to recovery. In the future, this contingent forms the basis of the country's defense capability and security, which are the priority strategic directions of the republic.

The issues of maternal and child health in Kazakhstan, as in other countries, have been at the center of attention of state structures and the general public for many decades, and efforts to preserve and improve the health of the younger generation have always been considered as the health of the future nation, the potential of public health, contributing to, in turn, the socio-economic progress of society.

The health of the nation, the health of every citizen of Kazakhstan should not be only the task of the state. The choice of each person is his own business. One of the important tasks of the state is to unite the efforts of society, state and non-profit organizations, academic and educational centers, business communities, media agencies and other organizations in order to improve the health and quality of life of citizens of Kazakhstan. The implementation of the task provides for the formation of partnerships that unite all those who are interested in changing the existing situation, characterized by a high prevalence of cardiovascular diseases, diabetes, obesity, cancer and other diseases that can be effectively prevented by maintaining a healthy lifestyle - physical activity, rational nutrition and rejection of bad habits [1].

Human health is its most important value. Herodotus said: "When there is no health, wisdom is silent, art cannot flourish, strength does not play, wealth is useless and the mind is powerless." Socrates to the question "What is health?" answered: "Health is not everything, but everything without health is nothing!" The constitution of the World Health Organization defines health as "a state of complete physical and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity". Some associate health with youth and beauty. For another, it is good strength and blush all over the cheek. Another will sigh sadly, remembering his illnesses and regretting his lost health. According to the World Health Organization, the level of health of the population depends on 20% of heredity, 20% on social conditions, 10% on the level of health care, 50% on lifestyle.

Health has six main aspects:

1. physical (somatic),
2. mental and intellectual,
3. personal,
4. spiritual,
5. emotional,
6. social.

The physical aspect of health includes the concept of how our body is arranged and functions, that it does not have bodily (somatic) diseases, that it is trained and hardened.

The mental and intellectual aspect of health includes the fact of the absence of mental illness, dementia. Characterizes mental health, how a person is able to learn and apply new knowledge; how much and in what direction his character is accentuated; what is his temperament, strength and mobility of the main mental processes.

The personal aspect of health includes a person's awareness of himself as a person, his sense of self, aspiration, self-realization, achievements, value criteria. Someone is looking for success in work, another in art, a third in a family, a fourth in personal enrichment, and so on. Depending on how self-realization does not contradict society and is beneficial for it, how useful it is for the person himself, a characteristic of the personal health of a particular person is formed.

The spiritual aspect of health is the center of a person's being, these are his moral attitudes, the ethics of behavior and perception of the actions of other people, kindness and mercy, the aesthetics of the perception of beauty.

The emotional aspect of health means the ability to understand and control one's feelings and experiences, to express, if necessary, one's feelings in an understandable form, to know the acceptable and unacceptable manifestations of emotion.

The social aspect of health is, first of all, awareness of oneself as a part of society, awareness of one's success in society and in social activities. It is the ability to communicate with people. Industrial relations and professional qualities play a significant role in this aspect. The material side is also important - how this or that person is provided.

The health potential of adults is largely determined by changes in the health status of the adolescent contingent. The unfavorable state of health of adolescents that has accumulated in recent years is largely due to the fact that in the context of the development of a crisis socio-economic situation in the country, there has not been a proper reorientation of the health care system towards disease prevention. The problem that has acquired the most tangible significance in our time is the difficulties with the younger generation. As you know, the formation of a person in terms of his personal and social characteristics occurs in adolescence. This is the period of ontogeny, which is primarily transitional in the biological sense, since puberty occurs at this time, at the same time that other biological systems of the body reach maturity.

A significant problem in finding statistical and reliable information about the main medical and demographic indicators of adolescents and young people is the lack of a unified approach to the definition of adolescence and the system for monitoring the main determinants of their health.

In the Republic of Kazakhstan, according to the established tradition of the legacy of the USSR, adolescence is recorded in the annual official statistical collections "The state of health of the population of the Republic of Kazakhstan and the activities of healthcare organizations", which takes into account only the incidence rate in people aged 15-17 years 11 months 29 days.

The Agency on Statistics of the Republic of Kazakhstan is taking certain actions to streamline age groups in accordance with international standards in relation to adolescents and youth. Thus, this report will present the indicators of two main groups: 15-19 years old and 20-24 years old.

It should be noted that different approaches to the definition of adolescence do not allow comparing Kazakhstani data with the materials of international researchers, making generalizations and conclusions.

In September 2022, it was submitted for discussion and proposed to legally fix the age of young people from 14 to 35 years (against 14-29 years in the current legislation). As a result, in Kazakhstan, twice as many people will be classified as young people - 6.2 million (which means that almost a third of the country's population will "become younger"). They will be covered by youth support programs. The right to vote in elections will have 5.2 million young people. Figure 1 shows two pyramids of population distribution by age and sex ratio. The gap in the population aged 10 to 19 is clearly visible. This means that in the next few years this will result in a shortage of high school students and empty university classrooms (data taken from www.populationpyramid.net).

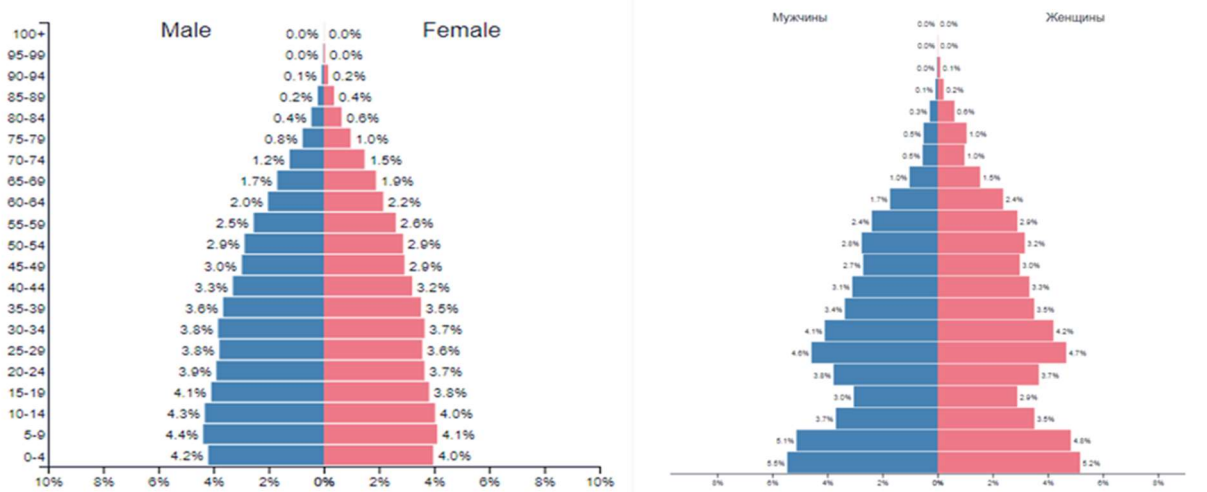

Figure 1 - Comparative age-sex pyramids in the world (a) and in Kazakhstan (b)

The social significance of adolescent health is due to the fact that they represent the reproductive, intellectual, economic, social, political and cultural reserve of society [2].

In accordance with the nature of the territorial distribution of the population of the republic, the largest group of young people lives in places with a high population density: 18% in South Kazakhstan, 12% in Almaty and about 9% in East Kazakhstan regions, respectively.

The life of modern adolescents is associated with behavioral risk factors. Abortions in primigravida adolescents account for 51.6%. That is, almost half of this pregnancy was repeated, which previously ended in either an abortion or the birth of a child. In the republic, the number of registered cases of HIV infection in 2019 amounted to 2335 people. In the total number of HIV-infected. 43.5% are young people aged 15-29 years, of which women make up 16%, men are almost 2 times higher than sick women and make up about 30% [3].

The blurring of the age limits of drug addiction determines the continuity of its growth exponentially. Therefore, the main trend of the present time is a significant expansion of the age limits for initiation to drugs. The age at which the use of so-called "hard" drugs begins shifts to 25-30 years, and the introduction to hashish, on the contrary, is observed in adolescence.

At the same time, the analysis of the functional state of health of students allowed us to establish the following indicators: high level – 12.39%, average – 42.18%, low -36.32%, very low – 9.11% [1].

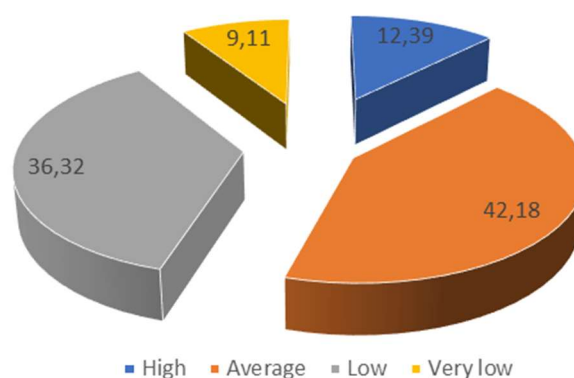

Figure 2. - Indicators of the functional state of health of students

It is necessary to optimize the entire system of measures in the field of maintaining the health of adolescents and young people, namely:

- The role of the family institution in creating a prosperous psychosocial climate that ensures the harmonious development of the child, instilling the skills of self-preserving behavior and reducing the level of bad habits is underestimated.
- There is a lack of scientific research on the main trends in health status, analysis of the causes of death of adolescents and young people and the significance of this category of the population from the standpoint of public health and health.
- The problems of assessing the health status and medical care of adolescents and young people (15-24 years old) are underestimated by specialists and do not have a system of constant monitoring based on actual data;
- The system of medical care for persons aged 15-19 has not been reformed, and the need to provide psychological support to adolescents is underestimated.
- With a high demand for youth health centers being introduced to provide comprehensive medical and psychosocial services to adolescents and youth, they do not receive adequate support from local executive authorities [4].

The study of the problems of the social status and social well-being of adolescents and young people in society, the state of their morbidity and mortality, risky behavior and bad habits shows that the economic growth of the state, social guarantees and the existing system of measures do not sufficiently ensure the full development of the younger generation and protect their health.

Today, teenagers can be attributed to the most socially unprotected sections of society. Involving teenagers in the social development of the state is an important task facing many countries and Kazakhstan.

It should be noted that now the state policy in the field of healthcare is being implemented under the state program for the development of healthcare of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 and the national project “Quality and affordable healthcare for every citizen” Healthy Nation”.

After the spread of coronavirus infection in 2021 in Kazakhstan, the healthcare system has undergone tremendous stress. These difficulties showed how things really are with the material and technical base and medicines in the Republic of Kazakhstan. In addition, Kazakhstan revealed a shortage of highly specialized specialists and, in particular, an insufficient number of psychologists and psychotherapists for adolescents and young people [5].

In the course of the study, the levels of formation of a healthy lifestyle of 1st year students of the Faculty of Natural Sciences were revealed (Table 1).

Table - Levels of formation of a healthy lifestyle of 1st year students

Criteria	Levels		
	high	average	short
Understanding the essence of a health-saving style of behavior	18,3	47,7	34
Focus on the values of health saving	16,3	52	312
Experience in implementing behaviors aimed at maintaining and maintaining one's own health	11,3	45	43,7
Formation of a health-saving style of behavior	15,5	48,3	36,3

The results of the survey found that, on average, only 15.28% of respondents have a high level of formation of a healthy lifestyle. Basically, students are at the middle (48.15%) and low (36.3%) levels according to all criteria [6].

Both the state and researchers are generally unanimous in understanding the need to form a healthy lifestyle for students as a factor in increasing the effectiveness of their professional training. The main way of practical solution of this problem is considered from the position of rational use of means of physical culture and sports. Physical education is necessary as the main tool for the physical, mental and moral improvement of students in conjunction with the entire system of their professional training.

The implementation of a healthy lifestyle, first of all, depends on how future teachers relate to a healthy lifestyle. How deeply students and pupils realize the importance and necessity of a healthy lifestyle for professional development and promising pedagogical activity.

The leading contradiction remains the discrepancy between the ever-increasing requirements for the professional and pedagogical training of the future teacher, as the organizer of a healthy lifestyle at school, on the one hand, and the current state of physical education of students in pedagogical universities. The traditional system of physical education in higher educational institutions does not contribute to an effective solution to the problem of increasing motor activity, does not fully ensure the development of the spiritual, physical and social health of young people.

The formation of a healthy lifestyle of student youth must be considered in the context of the possibility of pedagogical influence on the individual.

The complex of measures for the formation of a healthy lifestyle of student youth should include a set of pedagogical aspects of health saving and their relationship, which are implemented using the entire arsenal of physical education tools: the formation of theoretical knowledge and practical skills for performing motor exercises and increasing motor activity, involvement in sports sections, clubs, encouragement of participation in mass health-improving and sports events, conscious organization of self-study of students.

Today there is a tendency to revise the system of physical education in higher educational institutions, which is due to the spread of ideas of European integration. The program and normative support of physical education in higher educational institutions is aimed exclusively at passing standards to determine the level of physical fitness without taking into account the specifics of the future professional activity of students [6].

One of the necessary conditions for the modernization of the education system is to improve the professional level of teachers and the formation of a pedagogical corps that meets the needs of modern life. A special place in the holistic process of shaping the future teacher belongs to the preservation and strengthening of his health, and the creation of conditions for a healthy lifestyle, which will be reflected in future professional activities. In the process of physical education, great opportunities open up for mental, aesthetic, labor, moral types of personality education [7].

References:

1. Khoroshev A.Yu., Zhamankarin M. M., Mukhamadeyeva R.M., Mukhamadeyeva I.A., Zhumagulova N.S. Problems of introducing modern students to a healthy lifestyle. Journal of Positive School Psychology, Vol. 6 No. 6 (2022), p. 4012-4022, <https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/8108>
2. Khoroshev A.Yu. Pedagogical conditions for the development of a healthy lifestyle of students. Khabarshy KazNPU im. Abaya, Pedagogical Sciences series. - 2020. - №1(65). - Pp. 232-236. http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20200513031424.pdf
3. Khoroshev A.Yu., Surovitskaya Yu.Yu. Zhamankarin M.M. Dementieva N.G. Regulatory universal educational actions. Reports of the Kazakh Academy of Education. - 2020. - No. 3. - pp. 150-154. <https://egi.edu.kz/wp-content/uploads/2020/11/KAO-3-2020.pdf>
4. Logacheva E.A. Healthy lifestyle in the value world of the student Problems of modernization and post-crisis development of modern society (economics, sociology, philosophy, law): Materials of the international scientific and practical conference (March 23, 2012). – In 3 parts. – Part 2. / Ed. V.I. Long. – Saratov: IC "science". - 2012. – PP.117-119.
5. Dorzhu U.V., Saryg S. K., Krasilnikova V.A. ANALYSIS OF LIFESTYLE AND HEALTH STATUS OF TUVSU STUDENTS // Bulletin of Tuva State University. Natural and agricultural sciences. 2019. No.3 (49). pp.19-26.
6. Bugayova L.P., Stegney V.P. Pedagogical aspects of the formation of a healthy lifestyle for students of non-physical specialties // Minsk: BGU, 2021. No.1-2 (124). pp.233-237.
7. Khoroshev A.Yu. Aspects of psychological readiness of an athlete to participate in competitive activities. // Bulletin of the Omsk Regional Institute. - Omsk: OmRI, No. 2. 2019. – P.292-295

JARGONS AND THEIR WAYS OF TRANSLATION

Hasanova Sevda Huseyn

Senior Teacher, Azerbaijan University of Languages, Chair of Theory and Practice of Translation of Germanic languages, ORCID: 0009-0008-1879-3543

Abstract

Jargon was a shaky, primitive hybrid language used during colonial times to communicate between people who did not share a shared language. The terminology used within any activity, profession, organization, or event is known as a jargon and has its roots in France. These words were first used in international linguistics by French linguists. Currently, French linguistics serves as the foundation for the idea of jargon words in European linguistics. However, the political climate and societal division that prevailed in Russia during the 19th century contributed to the distinctive features of argot and jargon words. According to Azerbaijani linguistics, argot is a secret language and jargon is an expressive expression of the language. As a result, Azerbaijani linguists during that time designated the special language used by the working-peasant class, including merchants, food vendors, thieves, criminals, and other members of the lower class, in association with their professions, as argot. The essay examines a class of words known as jargon. The author examines the background and current state of research on this group of words and uses samples from English and Azerbaijani to try to explain their function and significance in translation

Keywords: Jargon, argot, slang, vulgarism, special colloquial language

1. INTRODUCTION

Jargon is a term used to describe words and expressions that are used by specific groups of individuals in specialized or technical ways and typically defined as the specialized vocabulary used by individuals in a given field of endeavor. Depending on their social status or even workplace, a particular group of individuals uses particular words and phrases. According to the story *Do You Talk Posh?* According to David Himelfield, a significant social class indicator is the language we use to describe commonplace items. A linguistics expert named Alan SC Ross created a list of words used by the higher classes and by the rest of society back in 1954. The general finding was that those from lower social groups often use posh words to sound more sophisticated. The distinction between "ill" and "sick" as upper-class and lower-class words is an illustration of this aesthetic difference. The same is true of serviette and napkin, cemetery, and churchyard.

The particular jargon used by a given sector, business, or event is one of the biggest challenges for translators. At summits, terminology that is unfamiliar to the general public is frequently used by experts, who may even coin entirely new words.

Of course, not all of the new words and expressions created at such gatherings will end up in dictionaries. In neither their oral nor written dialogue will they be accepted by the majority. However, when confronted with such jargon, an interpreter or translator must find a solution and translate it into the intended language. Here, industry experts depend on their prior experience, education, and specialization to convey the meaning the term denotes.

But the type of argot used by thieves and criminals was also used to hide their ideas and goals. By jargon, it was meant that the upper classes and nobles brought the words they used when speaking in a foreign language into the Azerbaijan language in order to distinguish themselves from the lower class. Thus, jargon words in Azerbaijan are classified as follows:

"Jargon is a special type of language used by a stable social group of people united by their profession, position in society, interests, age group, and other characteristics." [8]

There are jargons for various professions, such as business, medical, police, military, teacher, engineer, and politician. For example, *"hard copy"* refers to the jargon of many groups and refers to any document that is out of print. *"The 9 to 5"* is business jargon and is named after the working hours. *"Code eight,"* which is police jargon, means the police need help. People from the same specialty or professional group can use jargon during communication because then their speech is understandable. However, when speaking to a larger audience, one should consider the audience and avoid using jargon.

The concept of "jargon" was transferred to Azerbaijani linguistics from Russian linguistics in the 20th century and functions as one of the functional forms of our language. It is linguist A. Aliyev who has conducted the most research on jargons in our country. He referred to Russian linguistics in his studies, mainly to the theories of V. M. Zhirmunsky, an outstanding Russian linguist-scientist. According to A. Aliyev, the classification of slang is as follows:

1. Jargonism in the special professional-lexical system (**stat** = *"immediately"* in medical jargon)
2. Corporate jargon (**low-hanging fruit**; *"easy-to-solve problems"* in business jargon)
3. In thief jargon, "any location subjected to a thorough police search" is slang for those who have lost their face (shakedown).
4. Conventional or secret languages (special jargons created by criminals in Birmingham, England, to keep their thoughts secret from the police) **Chokey** (*"Category A prison"*)
5. Class jargon (which means *"the part deducted from the employee's salary to pay taxes to the government"*)

It is clear from this that he equated the classification of argot and jargon words. It is said in A. Aliyev's article "Jargon and Literary Language," published in the scientific journal "Azerbaijani Linguistics Issues" in 1981:

"Jargons function in colloquial language before passing to literary language." "Colloquial language plays an indispensable role in creating the most favorable conditions and environment for the use of all kinds of slang words." [1, p. 83]

In addition, the same article quoted the opinion of the Russian linguist I.B. Golubov:

"The expressiveness of the jargon lexicon creates conditions for their (i.e., jargon elements) to move into the universal colloquial lexicon, which is not strictly related to the norms of the literary language." [1, p. 83]

Jargon can be isolating and is ineffective for communication. Jargon makes the listener feel out of place in the discussion. Jargon can be confusing for both educators and non-educators because different people may have different or insufficient understandings of the words.

This is not a brand-new issue, and instructors are not solely to blame. Education change initiatives are frequently the origin of educational jargon. By the time new projects are implemented in classrooms, educators have received training on the subject's terminology. They employ it to explain the program or change to the parents and neighbors. By that point, the educators are conversant with the terminology; it is no longer jargon.

2. JARGONS' FUNCTIONS

In Azerbaijan language, jargon is considered "conditional (nominal) language" and has similar characteristics to argot. However, these two elements differ from each other in the way they are formed. The idea that argot is a type of jargon is a theory found only in Azerbaijani and Russian language sources. Jargon is a language game and has the characteristics of emotionality and

expressiveness. According to Russian linguists, jargon is a historical concept, and its origin was mainly caused by factors such as classification and other similar processes in society during the transition from feudalism to communism. Over time, the upper classes, who grew stronger and considered themselves superior to the rest of the people with their education and financial resources, replaced the various words in the sentences they made in their native language with words and phrases from other languages, showing their neglect of their own language and their outlook and literacy ahead of the rest of the population. "Argots in the Azerbaijani Colloquial Language" by Huseyn Khoshbatini, who examines the argots in the Azerbaijani colloquial language with reference to Russian linguistics, says:

"The manifestation of jargon in speech is noted in three ways:

- A guy who uses slang has a bad influence.
- The semantics of the word "change" add jargon flavor to it.
- "The expressiveness of the slang lexicon makes it possible for them to move to the universal colloquial lexicon, which is not strictly related to the norms of the literary language." [3, p. 26]

Jargons are used as an effective stylistic device, including in fiction. because it expresses a person's social position as a member of the class to which he belongs.

According to European linguistics, jargon is a language that is incomprehensible to non-professionals [6, p. 607].

Jargon is characterized by an excessive use of terms, accuracy, and economy in meaning expression. Jargon is characterized by borrowing and compound terms, including unique prepositions and metaphors. Jargon is used by people belonging to a certain profession. Therefore, it is possible to speak in the jargon of programmers, linguists, or teaching staff.

Jargonisms are words with jargonistic characteristics. Jargonisms are used intentionally by people to demonstrate their knowledge in any field. Professionalism is taken as a synonym of jargon in European linguistics.

Generally speaking, "jargon" is the terminology used in connection with a certain field of activity. Jargon is often used within any communicative context and may not be clearly understood outside of that context. Context usually refers to a specific professional field, but any grouping can have its own jargon. The main feature that distinguishes jargon from the rest of the language is its unique vocabulary. This often includes words that belong to the same vocabulary, including words that are used in different meanings, which cause misunderstandings in the communication process as these words have different meanings for people who are not part of the group. In some cases, jargon is considered a form of technical slang and is distinguished from the official terminology used in a particular field of activity.

The terms "jargon," "slang," and "argot" are not always distinguished in literature. Different authors explain these concepts in different ways. According to one of these explanations, jargon differs from slang in that it is essentially implicit. According to others, jargon is specifically associated with professional and technical circles. However, some sources take those terms as synonyms.

Taking jargon and slang as synonyms in English, as well as the existing differences between these two concepts, was discussed in Sh. A. Ahmadova's article "Slangs and their stylistic features in modern English" published in the scientific journal "Philology Issues" in 2015. According to that article, one of the similar characteristics of jargon and slang is that they are informal collections of words and phrases outside the lexical norm. The article says:

"The difference between jargon and slang is the code meanings in jargon words; slang does not need to be translated, while jargon needs to be decoded through translation." Otherwise, it is not so easy for a representative of another social group to understand it." [5, p. 43]

In his article, the author analyzes the characteristics of English jargons from a sociological point of view and classifies them as follows:

- *"Jargons of thieves and vagabonds" (known as **Kant**, a **cryptolect**: It's a secretive jargon that was created specifically to exclude or confuse a particular group—in this case, the cops).*
- *Jargons of jazz people (**gig**—a limited-time jazz concert; **dig**—to appreciate a player's expression)*
- *Musicians' jargon (**all-in** composer service fee; "**jig**"—this type of music is extremely lively and is usually found at the end of a Baroque piece). A jig is typically in 9/8 time. (A famous **jig** example is the Irish Kesh Jig.)*
- *Army jargons (known as military slang) (**bird**—helicopter; "**A**" and "**C**" schools—advanced training schools in the Navy and Coast Guard.)*
- *Sportsmen's jargon (**fan-fan**)*
- *Jargons of other groups (**wolf pack**, patrol cars moving together) [5: p. 43]*

One of the functions of jargon is to communicate an idea in a way that attracts attention. So, within a certain collective, people use the expressiveness of jargons to create a friendly environment. This factor manifests itself more in the European business environment. In most European countries, people in the workplace have created their own lexical option by using jargon as a pun to avoid boring communication. Although the fight against this use of jargon is widespread, some sources claim that this method of usage is not without positive aspects. However, in all areas of general linguistics, whether in everyday speech or the professional lexicon, jargon is considered a burden on the spoken language, and linguists in most countries are trying to reduce the use of jargon and argot words. But since the words argot and jargon entered linguistics, they have influenced both everyday speech and fiction, making this struggle almost impossible.

3. CONCLUSION

Every industry has its own jargon. Making ensuring the public can understand is a challenge for any industry that needs to communicate with the public frequently. Despite the fact that doctors are educated in complex medical terminology, we trust them more when they can reassure us by explaining our specific medical concerns in straightforward terms. As you have seen above, new terms are frequently created in connection to a particular phenomenon or during a concrete event. In some instances, these are words that are still developing in English and may not even have a translation into another language. What might be the best course of action in this situation for you as a translator or interpreter?

Make sure you are familiar with the term's definition before anything else. For a suitable explanation, check online or, if required, speak with the client. If there is no counterpart for the concept in the target tongue and it is new, your only choice is to create one. For the most part, you can transliterate a term into the target language or leave it in its original English form while adding a brief definition to it the first time you use it. Then, whenever the term occurs in the source language, make sure to translate it using the same word in the target language. Consistency is your greatest friend in this situation. Avoid the temptation to try and use any synonyms or additional explanations beyond the first.

Many teachers have trouble conveying concepts to students outside of the classroom. Although they may clearly explain their topics to students, they may find it difficult to communicate with parents or other community members. When discussing educational problems, they frequently resort to using jargon.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ə. Əliyev – Jarqon və ədəbi dil ("Azərbaycan dilçiliyi məsələləri". Bakı-1981. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, səh. 83)
2. Hüseyn Əsgərov – Peşə-sənət leksikası və jarqonlar – ("Dilçilik məsələləri" -№1(2), 2005, səh. 88-95)
3. Hüseyn Xoşbatini – Azərbaycan danışq dilində arqolar. Bakı-2015. "Elm və təhsil". 159 səh.
4. Qılıncxan Bayramov – "Tərcümə sənəti". Bakı-2008. "OKA-Ofset" nəşriyyatı. 218 səh.
5. Ş. A. Əhmədova – Müasir ingilis dilində jarqonlar və onların üslubi xüsusiyyətləri ("Filologiya məsələləri" - №3, 2015, səh. 42-46)
6. Bussmann, H. (Ed.). Routledge dictionary of language and linguistics, translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi London: Routledge. 1998. 1335 p.
7. Colleen Glenney Boggs, "In Defense of Jargon," January 27, 2013. [Electronic resource] / URL: https://www.huffpost.com/entry/jargon_b_2200413?guccounter=1
8. Salikoko Sangol Mufwene—Jargon March 28, 2008 [electronic resource] URL: <https://www.britannica.com/topic/jargon-linguistics>
9. ЖАРГОННАЯ ЛЕКСИКА. [Электронный ресурс] / URL: <http://www.fio.ru/pravila/leksika/zhargonnaya-leksika/>

ҮЗДІКСІЗ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН НЕГІЗДЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тельбаева Ляззат

магистр-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасында техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Экономика салалары мен жұмыс берушілерді бәсекеге қабілетті дағдылары мен білім алуды жалғастыру үшін жеткілікті әлеуеті бар техникалық және қызмет көрсету еңбегінің білікті мамандарымен қамтамасыз ету үшін техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту» мақсаты көзделіп, кәсіптік білім беру жүйесіне оқытудың ақпараттық, дистанциялық интерактивтік технологияларын енгізу іс-шараларын қолға алу міндеттелген. Сондықтанда қазіргі қоғамымызда әрбір оқытушы өз іс-әрекетінде қажетті өзгерістерді әр түрлі тәжірибелер жөніндегі мағлұматтарды жаңа әдіс-тәсілдерді дер кезінде қабылдап, дұрыс пайдалана білуі керек.

Мұндай нақты міндеттер жоғары оқу орындарында кәсіби маман даярлау үдерісінде инновациялық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырудың тиімділігін ескерсек, қарастырып отырған мәселенің өзекті екендігі байқалады.

Яғни, келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беретін кәсіптік білім оқытушыларын инновациялық технологиялар негізінде кәсіби даярлаудың ғылыми-педагогикалық негіздерін қарастыру маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Бүгінгі таңда осы бағытта бірқатар ғылыми еңбектер оқу үдерісінде орын алып отыр мысалы, Ресейлік ғалымдар П.М.Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді шоғырландыру технологиясы, Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның модульды оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және т.б.

Сондықтан бұл мәселе Қазақстандық ғалымдар Ш.М.Қаланова, Ж.А.Қараевтың, Ш.Т.Таубаева, Қ.Қ.Қабдықайыров, С.Н.Лактионова, М.М.Жанпейсованың, Ә.Жүнісбектің, Қ.М.Нағымжанова, Ж.Ж.Жаңабаев және т.б. зерттеулерінде оқытудың жаңа технологияларын жетілдіру бағытында жан-жақты қарастырылады.

Инновациялық үрдісті зерттеу барысында, жүйенің бір жағдайдан екінші бір жағдайға көшуі, жаңалықты енгізу үрдісіне басшылық жасау мәселелерін зерттеу маңыздылығы Н.В.Горбунова, М.В.Кларин, А.В.Лоренс, М.М.Поташник, П.И.Пидкасистый, Л.И.Романова, В.И.Загвязинский, А.Я.Найн, Т.И.Шамова, О.Г.Хомерики, Н.Р.Юсуфбекова және т.б. педагог ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған.

Педагогикалық кадрларды даярлау сапасына және олардың психологиялық-педагогикалық қызметін жетілдіруге Ф.Н.Гоноболдин, А.Г.Ковалев, К.К.Платонов, С.Н. Архангельский және т.б. еңбектерінде мән берілген. Оқытушы қызметінің психологиялық құрылымына, болашақ мұғалімдердің педагогикалық арнайы іскерлігін қалыптастыру жөніндегі мәселелерін А.Н. Щербакова, Н.В.Кузмина, И.Т.Огородников, О.А.Абдуллина, М.Құдайқұлов және т.б. еңбектерінде қарастырылып, жоғары оқу орнындарындағы педагогиканың әртүрлі аспектілеріне, арнайы педагогикалық шеберлікті қалыптастыру проблемаларына, пән мұғалімдерінің квалификациялық біліктіліктеріне мән берілген.

Кәсіптік білім оқытушысын даярлауды жетілдірудің әртүрлі аспектілері Ю.К. Васильев /политехникалық дайындық/, А.П. Сейтешев, О. Сыздықов, Б.К.Момынбаев, В.В. Егоров, К.Өстеміров, Н.Е. Жақсылықова /инженер-педагогтарды даярлау/, У.Н. Нышаналиев, К.А. Дүйсенбаев, М.Ж.Қозыбақов, С.А.Жолдасбекова /еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімінің кәсіби педагогикалық білімін/, Г.А.Уманов, Б.Әбдікәрімов /кәсіби-техникалық білімді/, Г.Т. Хайруллин, Ш.А. Шарапов, Е.А. Байдалинова, К.Ж. Қожақметова, А. Бегметов /оқушылардың еңбекке дайындығын/, Б.К. Белесов, В.А.Кочетова, К.К.Кенжеғалиев, К.В.Әзібаева /политехнизм сұрақтарын/, Н. К. Невзорова кәсіпке баулу үдерісінде оқытушылардың білімі және арнайы іскерліктері мен дағдыларын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерінің даярламасын түзуді қарастырған. Арнайы іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруда жалпы орта білім беретін мектепте орта буын сыныптарындағы «Технология» пәні маңызды орын алады. Сондықтан, конструкторлық технологиялық жүйеде жасалынған конструкторлық-технологиялық білім беру проблемасын Э.Ф.Зеер, В.И.Качнев, Г.В.Кирия, А.Ш.Байтанаева, Л.А.Болотина, К.Иллиаш және т.б. зерттеген.

Болашақ оқытушылардың техникалық конструкциялау мәселесіне оқыту және оларда конструкторлық іскерліктерді қалыптастыру мәселесімен де бірқатар ғалымдар (М.П.Марчак, Б.В.Сименая және т.б.) айналысты. Бұйымға эстетикалық көрініс беру қажеттігі туындағанда олар көркемдеп конструкциялауды техникалыққа қосымша ретінде қарастырады. Конструкторлық іс-әрекеттің психологиялық мәселелерін В.А.Моляко, Я.А.Пономарев және т.б. зерттеген.

Ғасырлар тоғысында білім беру ұғымына деген көзқарас әлемдік деңгейде өзгере бастады, себебі ол дамыған мемлекеттердің өркендеуінің негізгі қозғаушы күшіне айналып отыр. Сондықтан күні бүгінге дейін педагогикалық категория ретінде саналған «*білім беру*» ұғымы кең мағынада маңызды әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуда. Білім беру мәселесімен тек педагогика ғылымы айналыспайды. Білім беруді философия, әлеуметтану, психология, экономика, мәдениеттану тағы басқа әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар өз тұрғысынан қарастырып зерттейді. Сондықтан бұл ұғымның ауқымы кеңейіп үстінде.

Ата-бабаларымыздан асыл мұра болып қалған әлеуметтік тәжірибені, көп жылдық мәдениетті сақтап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізе отырып меңгерту білім беру ұғымымен тығыз байланысты. Педагогикалық әдебиеттерде «*білім беру*» ұғымы 18-19 ғасырларда қалыптасып (Д.Локк, И.Г.Песталоцци), бүгінде педагогиканың жетекші категорияларының бірі болып табылады.

Заман талабына сай білім беру процесі үздіксіз сипатқа ие болып келеді. Әрине білім беру үздіксіз болуы тиіс, себебі қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың жедел дамуына байланысты алған білімдер тез ескіруде, сондықтан адамзат баласы алған білімін үнемі толықтырып, жаңартып отыруы қажет. Білім беру ұғымының мазмұны да өзгерістерге ұшырап, жан-жақты кеңейіп түсті. Педагогика ғылымында оның бірнеше анықтамалары бар.

- Кең мағынадағы *білім беру* - жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға және өмірлік жолын құзырлы таңдауға мүмкіншіліктерін кеңейтуге бағытталған процесс (А.Г.Асмолов).

- *Білім беру* дегеніміз жеке тұлғаның әлеуметтік жетілуі мен жеке өсуі қамтылатын оның қабілеттіліктері мен мінез-құлқын жетілдіру процесі және нәтижесі (ЮНЕСКО, 1997) .

- Педагогикалық энциклопедияда *білім беру* ұғымы - жеке тұлға мен қоғам мүддесі үшін жүргізілетін педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылған әлеуметтендіру процесі (1999 ж).

- *Білім беру* - адам, қоғам, мемлекет мүддесіне, мақсатына бағытталған тәрбие және оқыту процесі (Сластенин В.А.).

Осындай және тағы басқа білім беру ұғымына берілген анықтамалардың көптігі оның кең мағыналылығының, көпқырлылығының, маңыздылығының айқын дәлелі.

Қазіргі білім берудің негізгі мақсаты - тек білім, білік дағдыларды қалыптастыру емес, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік құнды іс-әрекетке қатысуы үшін оның өзіне және

қоғамға қажетті қабілеттерін дамыту. Осы тұрғыдан ойды өрбітетін болсақ, білім беруде тек білімді меңгерту, білік пен дағдыларды қалыптастыру жеткіліксіз. Керісінше білім, білік, дағдылар арқылы жеке тұлғаның үйлесімді түрде эмоционалды, ақыл-ой, адамгершілік, рухани-құндылық, еріктік, дене жағынан толыққанды дамуы маңызды. Білім беру барысында адам мәдени құндылықтарды, ғылыми білімдерді меңгереді. Соның нәтижесінде экономиканың, саясаттың, ғылымның, мәдениеттің, өнердің дамуына зор үлесін қоса алады.

Білім беру саласының әрбір даму кезеңдеріне тән заманауи үлгі, модель ретінде қабылданатын өзіндік теориялық, әдіснамалық ерекшеліктері болады. Бұл жалпы педагогикалық қауымдастықтың қабылдаған даму бағыттарының жиынтығы ғылыми тілде *парадигма* деп аталады. Парадигма ұғымы ең бірінші болып ғылыми пәндердің дамуының түрлі кезеңдерін зерттеген американдық тарихшы Т. Кун болған. Оның пайымдауынша әр ғылымның дамуында мынандай кезеңдер байқалады:

- парадигманың орнығуына дейінгі кезең,
- парадигманың қалыптасуы, орнығуы;
- ғылым сапасындағы дағдарыс, парадигмалардың ауысуы.

Білім беру философиясы көптеген сұрақтарға жауаптар іздестіреді. Қазіргі қоғамдағы жеке тұлғаның алатын орны қандай? Адамзаттың маңызды мәселерін шешудегі білім берудің әлеуметтік рөлінің мәні неде? Қазіргі кездегі білім беру саласы, оның даму бағыттары қандай? Ол болашақта қандай болуы керек? Білім берудің қазіргі жағдайы қанағаттанарлық па?

Ал философия ертеден дамыған ғылымдардың бірі екені белгілі. Философия-грек тілінен аударғанда («филео» - «жақсы көру», «софия» - «ақылдылық») - адамзат қоғамы мен ойлау табиғаты дамуының ең негізгі заңдылықтары туралы ғылым ретінде қарастырылады. Философия ғылымының заңдары көптеген құбылыстарды зерттеуде, танып білуде, түсіндіруде қолданылады. Осыған байланысты білім беру саласындағы көптеген мәселелерді философиялық тұрғыдан түсіндіру көзқарастары қалыптасқан.

Орта кәсіби оқу орнының негізгі мақсаты- өмірде кездесетін қиындықтарды өзі шеше білетін, қоршаған ортамен қарым-қатынасқа дұрыс түсе білетін маман даярлау. Бұл мәселе туралы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына арналған Жолдауында ерекше атап өткен. Президент өз жолдауында: білім беруді, кәсіптік даярлық пен әлеуметтік саланы ХХІ ғасырдың деңгейіне көтерілуді жоспарлап, оны жүзеге асыруға күш-жігерін аямайтынын айтады, сонымен қатар, ХХІ ғасырда білімін дамыта алмаған ел тығырыққа тірелетінін, орта кәсіби оқу орнындағы кәсіби білім беруді әлемдік стандарттар деңгейіне жеткізу керектігін міндеттейді.

Қазақстандағы білім беру жүйесін ұйымдастыру және басқару мәселелерін республика ғалымдары бірнеше бағытта зерттеді. Айталық, қазіргі орта кәсіптік білімнің даму тенденциялары Г.К. Ахметова, Б.Ә. Әбдікәрімов,

С.Ә. Әбдіманапов, Т.Ғ. Ғалиев, В.В. Егоров, А.К. Құсайынов, А.П. Сейтешев және т.б ғалымдардың еңбектерінен көрініс тапты.

Болашақ мамандардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру (А.А. Бейсенбаева, Қ.Ж. Қожахметова, Б.И. Мұқанова, Р.К. Төлеубаева, С.А. Ұзақбаева және т.б) жолдары арнайы іздестірілуде.

Жоғары педагогикалық білімді басқару (З.А. Исаева, С.Т. Кургин, А.А. Калюжный, С.И. Қалиева, Қ.С. Мусин, М.Н. Сарыбеков, К.С. Успанов,

Н.Н. Хан және т.б) мәселелері кеңінен қарастырылуда.

Білім беру саласындағы менеджмент (Т. Баймолдаев, Б.А. Қойшыбаев және т.б), инноватикалық білім беру (Г.К. Нұрғалиева, Ш.Т. Таубаева және т.б) негіздеріне арналған зерттеулер жргізілуде.

Осы аталған бағыттар бойынша жазылған педагогикалық еңбектердің маңызы өте зор. Сондықтан біздің зерттеулеріміздің өзі орта кәсіптік білім беру жүйесінде жүріп жатқан күрделі де қиын өзгерістердің үйлесімділігін табуға арналған. Әлемдік білім кеңістігіне кіруге байланысты қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда, осыған байланысты басқару процесі де көптеген өзгерістерді қажет етеді: яғни, орта кәсіби оқу орнын жаңаша құруды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып, саралауды, оқушылардың шығармашылығын дамытуды, менеджер іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді. Бұрынғы біртұтас, біркелкі оқу мекемелер жүйесінің жойыла бастауына байланысты, орта кәсіби оқу орындарының әр түрлі формалары мен түрлері пайда бола бастады, қазіргі кезде оқитын жерлерді таңдау мүмкіндігі күшеюде, сонымен қатар оқу орындары бір-бірінен оқу бағдарламаларының, оқу жоспарының, ерекшелігімен, оқылатын пәндер тізімімен, жұмыс істеу тәртібімен өзгешеленеді. Сондықтан да басқару басқа қасиетке ие болды, яғни «менеджмент» түріне айналды. Бұрынғы совет уақытынан бері қалыптасып қалған басқарудағы ойлау стереотипі, әкімшілік-әміршілік басқару әдістері нарықтық экономикалық жағдайда қажетті нәтижені бере алмады. «Біз орта кәсіби оқу орнындағы менеджмент жүйесін жетілдіреміз», -деп американдық немесе жапон менеджментінің жетістіктерін көзді жұмып көшіріп алмау қажет, яғни іздің еліміздің спецификалық ерекшеліктерін, экономикалық-қаржы мәселелерін ескере отырып құруымыз қажет.

Әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл процесс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие процесінде нақты өзгерістер енгізумен қатар елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбе бағалай отырып, саралауды, жастардың шығармашылығын дамытуды, менеджер іс-әрекетін жаңаша тұрғыдан ұйымдастыруды талап етеді. Қазіргі білім беру саласында оқитудың жаңа технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Соңғы он жылда инновациялық процесс тек оқыту мен тәрбиелеу процесінде ғана емес, басқару процесінде де кеңінен таралуда.

Қоғам өзгерісіне қарай ой өзгерді, әсіресе бүгінгі нарықтық жағдайдағы экономикалық қиындықтар адам психикасына әсер етпей қоймайды. Сондықтан оның әлеуметтік мінез-құлқын, психикалық реттеу механизмдерін түсіне білудің маңызы бар. Қайткенде менеджердің жақсы жұмыс істеу ынтасын оятуға болады, олардың кәсіптік шеберліктерін қалай шыңдауға болады? Бұл сұрақ тек мені ғана емес, сіздердің де көкейлеріңізде жүргені анық. Біздің ойымызша басқару ісін қайта құрудағы мақсат – «бұйрықшылдықтан» арылу, яғни бүгінгі менеджері бұйрық, жарлықтан қарағанда қарамағындағылармен жемісті ынтымақтастық қарым-қатынасқа көшуі тиіс. Мұның өзі басқару стилін өзгерте отырып жаңа басқару мәдениетін қалыптастыру деген сөз. Орта кәсіби оқу орнын басқару- бұл шығармашылық іс-қимылдар жиынтығы. Бұл жерде ең маңыздысы, басқару теориясының негіздері жөніндегі арнайы біліммен қаруланып қана қоймай, сонымен бірге нықты жағдайларды саралай отырып, нәтижесінде дұрыс қорытынды жасай білу қажеттілігі. Ал дұрыс шешім қабылдау үшін жоғарғы кәсіби шеберлік иесі болу жеткіліксіз. Көп жағдай менеджердің қабілетіне, оның адамдармен қарым-қатынас жасай алуына, жеке ынтасына, сезімталдығына тәуелді. Демек басқаруды үйрену үшін екі бағытты игеру қажет: ғылым негіздері және менеджмент өнері. Кез-келген менеджер өзінің білімі мен тәжірибесіне сүйене отырып басқарады. Басты бағыт пен оң шешім қабылдауға, оның білімі көмектессе, ал сезімталдығы жалпы жұмысты қалай басқару мен бақылау қажеттігін көрсетіп отырады. Сондықтан менеджмент тек қана ғылым ғана емес, немесе білім қоры емес, сонымен бірге ол- өнер.

Күнделікті өзгеріп отыратын жағдайда менеджердің кәсіби біліктілігі оның педагогикалық басқару жұмысында, педагогика, құқық, социология, басқарудағы білімі мен

ұйымдастырушылық, экономикалық, материалдық-техникалық, технологиялық мәселелерді шешуді жоғарғы біліктілігінен көрінеді.

Нарықтық экономика жағдайында басқару үшін стратегиялық және инноватикалық ойы дамыған, басқару мәселелерін шешуге қабілеті жеткілікті, жаңа технологияларды игерген, ұжым құрамында жұмыс істей алатын, өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарайтын және қарым-қатынас мәдениеті жоғары менеджерлердің түбегейлі жаңа түрлерін қызметке тағайындауды талап етеді. Біліктіліктің мазмұны – жеке кәсіптік, интегралдық, сипаттама ретінде менеджменттің төмедегідей басқару функцияларын жүзеге асыра білуімен анықталады. Олар: болжау, ұйымдастыру, бақылау, реттеу, үйлестіру, сәйкестендіру, белсенділігін арттыру, зерттеу.

Басқарудың субъектісі мен объектісі арасындағы өзара байланыс, әрекеттестік болуы қажет. Осындай байланыс әр түрлі жағдайлардағы түрлі жұмыстарды атқаруға тиімділікке алып келуі тиіс. Біріншіден басқарудың субъектісі мен объектісі бір-бірімен сәйкес келуі керек, мұндай сәйкестік болмаса, жұмыс процесінде бір-бірін түсіне алмайды, басқару шешімін дұрыс жүзеге асыра алмайды. Екіншіден басқарудың субъектісі де, объектісі де өз беттерімен жұмыс атқара білуі қажет.

1. Мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқару көптеген компоненттерді біріктіретін күрделі кешенді ерекше құбылыс. Ол дамушы нысандардың (немесе субъектілердің) әртүрлі кезеңдері мен олардың сапалығы арасындағы өзара байланысты жүзеге асыруға және оларды біртұтастыққа біріктіруге жағдай тұғызады, үздіксіз педагогикалық білім беру сияқты күрделі ұйымдасқан жүйенің нәтижелі дамуына мүмкіндік береді. Үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі сабақтастықпен басқару кәсіпке дейінгі даярлық, көпдеңгейлі базалық кәсіби білім беру, кәсіби біліктілікті жетілдіру кезеңдерінің арасындағы диалектикалық байланыстарды жүзеге асырады. басқарудың құрылымдық және қызметтік компоненттерінің өзара әрекеттестігін зерттеу бірқатар жетекші үдерістерді анықтауға мүмкіндік береді.

2. Үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінде мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқару диалектиканың терістеуді терістеу, сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге өтуі, қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресі заңдарына негізделеді.

3. Мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқару мәселелерін зерттеу оның құрылымдық және қызметтік компоненттеріне ерекше назар аударуды қажет етеді. Бұл, сабақтастықпен басқаруды күрделі көпдеңгейлі жүйелік құрылым ретінде қарастыруға және үздіксіз білім беру жүйесінде мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқарудың моделін жасауға мүмкіндік береді.

4. Құрылымдық-функционалдық модель оқушы - студент - мұғалімді даярлауды сабақтастықпен басқарудың барлық компоненттерін жүзеге асырудың мүмкіндіктері жөнінде, үздіксіз білім беру жүйесінің әрбір келесі кезеңіндегі тұлғаның оқу және кәсіби әрекетіндегі өзгерістер туралы толық мағлұмат алуға септігін тигізеді. Ол мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқару үздіксіз білім берудің әрбір кезеңінің ішінде де, келесі кезеңге өтуде де болжамдауға мүмкіндік береді.

5. Теориялық нәтижелер үздіксіз білім беру жүйесінде педагогикалық кадрларды даярлауды сабақтастықпен басқарудың келесідей негізгі психологиялық-педагогикалық шарттарының жиынтығын анықтауға мүмкіндік береді: мұғалімдер даярлаудың барлық кезеңдерінде педагогикалық білім берудің ізгіліктік парадигмасын жүзеге асыру; мұғалімдер даярлаудың идеологиясы, мазмұны мен технологиясы және осы үдерісті басқарудың арасында сабақтастықты жүзеге асыру; басқару үдерісін ізгілендіру; мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқарудың мақсаттарын, міндеттерін, мазмұнын, әдістерін анықтау, үздіксіз педагогикалық білім берудің тұтастай жүйесіндегі мамандар даярлаудың барлық кезеңдерінде олардың өзара байланыстарын орнату.

6. Зерттеу барысындағы педагогикалық кадрларды даярлауды сабақтастықпен басқарудың құрылымдық-функционалдық моделінің тиімділігін эксперимент жүзінде тексеру, үздіксіз педагогикалық білім беру үдерісінде мұғалімнің кезең-кезең бойынша кәсіби қалыптасуының дискреттілігін жоюдың жолдары мен сабақтастықтың жүйе түзуші фактор ретіндегі маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді.

7. Тәжірибелі-эксперимент жұмысының нәтижесі үздіксіз кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесінде мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқарудың тиімді екенін көрсетеді.

8. Мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқаруды жүзеге асырудың технологиясы мұғалімдерді кәсіби даярлауда жаңа сапалы көзқарасты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, зерттеу жұмысы бойынша мынадай ұсыныстар жасауға болады:

1. Үздіксіз кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесінде мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқаруды жүзеге асыруда біздің ұсынған тұжырымдаманы негізге алу керек.

2. Мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқару технологиясы мен механизмін бүгінгі үздіксіз кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесінде пайдаланған жөн.

3. Жоғары және арнайы педагогикалық оқу орындарында мұғалімдерді басқару ісіне даярлауда психологиялық-педагогикалық шарттарды негізге алған жөн.

4. Эксперимент барысында тексеруден өткен әдістемені болашақ мұғалімдерді басқару ісіне даярлауда пайдалануға болады.

5. Зерттеу барысында даярланған бағдарламаларды, оқулықтар мен оқу құралдарын болашақ мұғалімдерге дәріс беру барысында негізге алу қажет.

6. Зерттеу нәтижелерін жоғары және арнайы орта кәсіби-педагогикалық оқу орындарында, педагог кадрлар біліктілігін жетілдіру институттарында пайдалануға болады.

Зерттеу проблемасы күрделі де көпжақты проблеманы толығымен ашып көрсетуді мақсат тұтпайды. Алдағы уақытта: үздіксіз кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесінде мұғалімдерді мектеп ісін басқаруға даярлау; арнайы орта білім беру жүйесінде мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқарудың педагогикалық шарттары; үздіксіз кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдерді даярлауды сабақтастықпен басқарудың әдістемелік негіздері және т.б. проблемалар арнайы зерттеуді талап етеді: психологиялық-

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕКТЕПТЕРДІҢ РӨЛІ

Мустапаева Талшын

магистр-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы

Бүгінгі таңда ХХІ ғасыр табалдырығын еркін аттаған азат ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыру көкейкесті мәселелердің бірі болып отырғаны анық. Сондықтан келешек ұрпақты ұлттық, халықтық тұрғыдан тәрбиелеу қажет.

Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан — 2030» халыққа жолдауында былай деп жазылған: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн» [1]. Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін: оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру; жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту; ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу; жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Ұлттық тәрбие қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімді, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, сыпайы, кішіпейіл болып өседі. Сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағы.

Қазіргі таңда ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет пен тарихымыздың дамып, өркендеуі, халқымыздың рухани бай мұрасын және салт-дәстүрлерін қастерлеу – еліміздің дүниежүзілік өркениеттегі егемендігін, дербестігін дәлелдейді. Осы өркениетті елдер қатарына қосылуға ықпал ететін болмыс – адам болып саналады.

Болашақтың адамы – парасатты, иманды, елгезек те, қаракетшіл, сонымен бірге сұлулықтан ләззат ала білетін адам; ол адамның мәндік күшінің шын бірлігінің мұратын, оның рухани және тәндік кемелдігінің мұратын бейнелейтін салиқалы, жан-жақты дамыған тұлға. Бұл өз заманының талабына сай өмір сүруге қабілетті, эстетикалық талғамы жоғары адам ғана өмірдің әсемдік құндылықтарын жоғары бағалай алады деген түсінікті қамтамасыз етеді. Өйткені, өмір салты, рухани мұра, әсемдік қасиеттер – адам баласының құндылықты эстетикалық тұрғыдан түсінуге мүмкіндік береді.

Құндылықтар мәселесі қазақ халқының сонау көне замандағы сақтардың, ғұндардың, түркілердің ұрпағы екенін бүгінгі Қазақстан жерінен табылған археологиялық байлықтар, көне мәдени жазбаларынан өзінің бастауын алып, шығыстың ұлы ойшылдары Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри және т.б. шығармаларында орын алған, тәлім-тәрбиелік тағылымдарымен

ұштасып, мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа рухани мұра ретінде жалғасып келеді. Осыған орай, бүгінгі таңда салауатты өмір салты ұлттық идеяға да айналуы тиіс мәселе. Өйткені қазақ халқында бұл идеяға негіз болатындай қазақ хандығы тұсында өмір сүрген белгілі ойшыл Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны», Құртқа Сұлтанқожаұлының тәлімдік мұрасы, ұлттың генетикалық тазалығын сақтау үшін жеті атаға дейін қыз алыспауға тиым салған «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заңдары және Тәуке ханның «Жеті жарғысы».

Біздің зерттеуімізге қажетті ұғымның бірі – құндылық. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында: «құндылық» - объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Құндылық ұғымына тұңғыш философиялық анықтаманы Р.Лотце мен Г.Коген берді. Ежелгі философиялық көзқарастарда құндылықтың әртүрлі көріністеріне жататын және табиғи, қоғамдық құбылыстарды, адамның іс-әрекетін бағалауда пайдаланылатын сұлулық, қайырымдылық, мейірімділік секілді этикалық және эстетикалық ұғымдар қолданылды.

Психологиялық сөздікте: «құндылық» түсінігі қоғам үшін әлеуметтік-тарихи маңызы бар, «жеке адам» өмірінің болмысын анықтайтын құбылыс. Басқа жағынан, психологияда құндылық - қоғамдағы моральдық қарым-қатынас.

Осы ұғымдарға берген анықтамаларға сүйене отырып біз, құндылық біріншіден - жеке адамның әсемдік қасиеті, оның сұлулығы, жан дүниесінің тазалығы, мәдениеті болса, екіншіден – эстетикалық сана, талғам, қажеттілік, принцип, мұрат пен мақсат-деп білеміз. Адам өмірінің өзегі – эстетикалық құндылықтар, ал басқа мақсаттар оған жеткізетін баспалдақтар ғана. Сұлулыққа жеткізетін қасиеттер эстетикалық сезім, эстетикалық ләззат, эстетикалық мұрат, эстетикалық талғам, эстетикалық қабылдау, эстетикалық қатынас, эстетикалық пікір, эстетикалық баға және т.б. әсемдік элементтері жатады. Сондықтан, педагогикалық сөздікте: «құндылық» – адамның ішкі талғамы, сезімі, адамдармен қарым-қатынасы, іс-әрекет кезіндегі көрсетілетін этикалық және эстетикалық тәрбиесі"- делінген. Себебі, педагогикада "құндылық" тәрбие арқылы жүзеге асады.

Адамның дүниеге эстетикалық қарым-қатынасы – құндылықтың бір түрі болып табылады. Философтар, әлеуметтанушылардың зерттеу объектісі – адам болғандықтан, олар осы мәселені зерттеумен айналысуға үлкен мән беруде. Мәселен, философ Қ.Әбішев "Адам – жоғары құндылық, ол өздігінен-ақ дербес өзіндік құндылық бола алады, өйткені, адам құндылығы өзінде ғана ұсталады. Бұл мүмкіндік тек қана адамда бар. Адам осы мүмкіндікті іс-әрекет арқылы жүзеге асырады"-дейді [2, 8].

Әлеуметтанушы Б.Ерасов - "Құндылықтардың пайда болуы, адамның қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет, бұл белгілі бір мақсатта жүреді - дейді [3, 14].

Адамзат тарихында үлкен маңызды орын алған адами мәнді қасиеттері бар құбылыс – эстетикалық құндылық болып табылады. Өйткені, адам болмысының басты рухани нысанасы – дүниенің әсемдігін, сұлулығын түсіну және жан сұлулығына ұмтылу болып табылады.

Философиялық сөздікте: «эстетика (гр. Aisthetikos-сезіну, сезімдік) – адамның дүниені эстетикалық тұрғыдан ұғынып-түсіну заңдылықтары туралы, әсемдік заңдарын арқау еткен шығармашылықтың мәнісі мен формалары туралы ғылым» - деп қарастырады.

Педагогика және психология сөздігінде: «эстетикалық тәрбие – болмыстағы және өнердегі сұлулық пен әсемдікті дұрыс қабылдау үшін, адамның эстетикалық түсінігін, сезімін, талғамын қалыптастыру үшін берілетін тәрбие» - деп түсіндіріледі.

Бұл көзқарастан, адамның салауатты өмір салтында әсемдікті, сұлулықты сезініп, оны дамытып отыру қажеттілігін көрсетеді. Осыған байланысты, салауатты өмір салтын қалыптастыруда эстетикалық құндылықтың рөлін, оның маңыздылығын ашып көрсету үшін, оның құрамдас компоненттеріне эстетикалық құндылық – тек тәрбиеден ғана тұрмайды,

яғни ол *эстетикалық мәдениет, эстетикалық сезімдер, эстетикалық ләззат, эстетикалық мұрат, эстетикалық талғам, эстетикалық қабылдау, эстетикалық қатынас, эстетикалық пікір, эстетикалық бағадан* тұратындығын айтуға болады.

Психология ғылымы – салауаттылыққа жан-дүниенің қалыптасу ерекшеліктерін зерттесе, философия ғылымы - өмір сүру дүниетанымын, медицина ғылымы – денсаулықты сақтау, валеология ғылымы - салауатты өмір сүру салтты қалыптастыруды зерттейді. Тұңғыш рет «салауаттылық» деген ұғымды психолог И.И.Брехман енгізді. Психолог И.И.Брехман «Салалауатты өмір салты - мінез-құлық пен дағдыны ретке келтіріп, өзін-өзі түсіне білу» - дейді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Салауатты» сөзінің мәні - парасатты, байыпты, ақылды, ойлы, білімді және сабырлы - деген мағынаны білдірсе, қазақша-орысша аударма сөздікте: «салауатты» (здравствуй) - сәлеметтік, амандық, салауаттылық мағынаны білдіреді. Бұл түсіндірмелер өз кезегінде салауаттылық сипаттамасын, оны қалыптастыру жөніндегі ұстанымның ауқымын кеңейтеді. Ал, «өмір салты», «өмір сүру» - әлеуметтік категория. Өмір салты - қоғамдық болмыстың, аумағындағы адамдардың іс-әрекеті, маңызды жақтарының жүйесі, жиынтығы. «Өмір сүру» - адамдардың табиғаттағы және әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас жүйесі, яғни ұзақ өмір сүруге талпындыратын іс-әрекет.

Сонымен, жоғарыда келтірілген анықтамалардан, эстетикалық құндылықтардың мәні салауатты өмір сүруі үшін ерекше маңызға ие екендігі анық көрінеді.

Біздің зерттеуімізге негіз болған ұғым – салауатты өмір салты. Әлеуметтанушы Т.Ж.Нақыпбеков «Өмір салты субъектінің әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу тәсілі. Өмір салты арқылы қоғамның экономикалық жағдайын, қоғамдық қатынасын, материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейлері көрінеді»-деп атап көрсетеді [4].

Қазақ отбасы тәрбиесінің өзіне тән ерекшеліктері оның халықтық педагогика мұраларының мазмұны мен түрлерінде бейнеленген. Көне заманнан-ақ қазақ халқында жазбаша педагогикалық еңбек жазып қалдырмаса да білгір педагогтар, тәрбиешілер, ұстаздар болған. Олар өз көзқарастары мен әрекеттерінде белгілі-бір дәстүрлі дүниетанымды ұстанып, халықтың мұраттары мен арман-тілектеріне сүйеніп отырған.

Қазақ отбасында дене, еңбек, ақыл-ой, адамгершілік, экономикалық, экологиялық, құқықтық, сұлулық тәрбиелері жүргізілген. Қазақ отбасында аталған тәрбие түрлерін жүзеге асырудың мақсаты жан-жақты жетілген азамат тәрбиелеу болды. Отбасындағы дене тәрбиесінің мақсаты бала денесін дамыту, денсаулығын нығайту, ағзасын шынықтыру және күн тәртібін дұрыс ұйымдастыруға, салауатты өмір салтына тәрбиелеу болды. Сондай-ақ қазақ отбасында адам зиялылығының негізі – ақыл ой тәрбиесі деп есептеледі. Ақыл-ой тәрбиесі арқылы баланы ойлау іс-әрекетінің шарты болатын білім қорымен қаруландыру, негізгі ойлау операцияларын меңгерту, зиялылық біліктері мен дүниетанымын қалыптастыру міндеттері шешіледі. Қазақ халқында ерекше құрметтелетін адамшылдық қасиеттің бірі – ар болып есептеледі. Ары бар адамда намыста, әділдікте, адамгершілік пен имандылықта болары сөзсіз.

Қазақ отбасында балаға тілі шығып, анық сөйлей бастаған кезден-ақ, ағайын туысты, нағашы жұртын, ата-тегін, руын, ел жұртын білдіруге ерекше көңіл бөлген. «Жеті атасын білу» заң болған. Ата-бабаларымыз өз тегінің шығу тарихын білуді әр азаматқа парыз деп ұққан. «Жеті атасын білмеген ер жетім», «Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер» деген аталы сөз содан қалса керек. Баланың өзі шыққан тегін білуі оның азаматтық, елжандылық, отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастырады деп есептеген. Отбасы мүшелері балаға тек жеті атасына дейінгі бабаларының атын жаттатып қана қоймаған. Олардың қандай адам болғанын, өнегелерін үлгі етіп отырған. Әрі сол арқылы отбасы шежіресін жалғастыруға баулуды мақсат еткен. Қазіргі медицина ғылымы дәлелдегендей, жеті атаға дейін қыз алыспай қанның тазалығын, яғни ұлттың таза болуына әкеледі екен, екіншіден, қазақ ұрпағы жеті атасына дейін араласып, ынтымағы бір болсын дегеннен болса керек. Мектеп

қабырғасында тәрбиеленіп жатқан жас ұрпақтарға осы ұлттық тәрбиені сіңіріп, оның ерекшелігін терең білуге, құрметтеуге, үйретуге тиіспіз.

Қазақ халқының салт-дәстүрінің ұрпақ тәрбиесіне қосар үлесі аса зор, мәні үлкен. Ендеше құрметті ата-аналар, ұстаздар оқушыларымызға білім беру барысында ұлттық салт-дәстүрлерді пайдалану олардың ұлттық рухты қалыптастыруға мол үлесін қоспақ. «Баланы жастан» демекші, мектеп оқушыларының санасына халқымыздың тәрбие негізі, асыл қазынасы – салт-дәстүрлерін дұрыс жеткізе білсек, ертеңгі күні олардан зор ұлтжанды қазақ азаматы шығатынына кәміл сенуге болады.

Қазақ отбасының осындай өнегелері жеке бастың мінез-құлқы мен рухани мәдени құндылықтарын қалыптастырудың баспалдақтары болды.

Сонымен, қазақ отбасы тәрбиесіндегі мәдени құндылықтары деп төмендегілерді айтуға болады:

1. Жетілген адам, яғни «Сегіз қырлы, бір сырлы адам» тәрбиелеу.
2. Отанды, халқын, жерін, елін сүю. «Атаның ұлы емес, халықтың ұлын» тәрбиелеу.
3. Адал, арлы азамат тәрбиелеу, яғни «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы».
4. Жеті атасын білуге тәрбиелеу. «Жеті атасын білмеген жетесіз».
5. Отбасы шежіресі және мұрагерлік (туыстық қарым-қатынас, үш жұрт, отбасындағы кенже ұлдың ерекше рөлі). Ата-баба дәстүрін жалғастыру.

Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды.

Қазіргі кезде халықтық педагогика элементтерін бастауыш сыныптарда қазақ тілі, ана тілі, математика, дүниетану, бейнелеу өнері, дене шынықтыру сабақтарында кеңінен қолданудың маңызы артып келеді. Мысалы: математика сабағында ақыл-ой қабілетін дамытатын ойындармен, ән-күй сабақтарында түрлі әуендермен, дүниетану сабағында табиғи денелерді қолдануды және хайуанаттар дүниесін елестететін ойындармен танысады. Оқушыларды жоғары мәдениетті адам етіп тәрбиелеу сіздер мен – біздің басты міндетіміз.

Сондай-ақ ұлттық құндылықтарды оқушы бойына сіңіруде ақын-жазушылар мен еліміздің ұлтжанды азаматтарымен болған кездесулер әсер етеді десек артық болмас.

Қоғамның белгілі қайраткері, ақын М.Шахановтың «Халықта ең бірінші ұлттық рух болуы керек» дегенін әр кез есте сақтап, еліміздің жарқын болашағы үшін атсалысуымыз қажет [5]. Ол үшін біз, ұстаздар қауымы оқушыларға салт-дәстүрлерді жай ғана үйретіп қана қоймай, олардың тәрбиелік түп-тамырын, мәнін, алтын діңгегін түсіндіре білуіміз керек. Ұлттық тәлім тәрбиенің іргетасын дұрыс қалай білу мұғалімдердің ата-аналармен қосылып жүргізген шараларына байланысты болмақ. Өйткені, бірінші ұлттық тәрбиенің ошағы – отбасында, екінші – мектепте болғандықтан, ата-ана мен мектеп, яғни мұғалімдер мен жұртшылық тығыз байланыста болуы шартты нәрсе дей келе мектебімізде ата-аналармен бірлесіп көптеген іс-шаралар өткізіледі, атап айтсақ соның ішінде салт-дәстүрді дәріптеуде Наурыз мейрамы, Ораза Айт күндеріне байланысты имандылық тәрбиесі сынып сағаттарында өткізіліп тұрады.

Елімізде тәрбие беру ісінде бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) маңызы ерекше. Жаңа қазақстандық қоғамда теледидар мен радионы еркін пайдалануға мүмкіндік мол. Радио мен телеарналарда біраз ұлттық болмысымызға сай бағдарламалардың жүргізілуін үлкен игілікті істің бастауы деп санауға болады. Мәселен: «Мың бір мақал, жүз бір жұмбақ», «Алтыбақан», «Ақсүйек», «Шаңырақ», «Бастаңғы», «Айтыс», т.б. бағдарламалардың тәлім-тәрбиелік құндылығы өте зор.

Сонымен қатар, бала тәрбиесінде өзіміздің ұлттық дәстүрімізде жасалған мультфильмдердің, кітаптар мен бейнетаспа үлгілерінің атқарар рөлі де ерекше деп білеміз.

Өскелең ұрпақ білім мен ұлттық тәрбие негіздерін өзінің ұлттық мектебінен алатыны сөзсіз. «Ұлттық мектеп дегеніміз – ұлттық рухта тәрбие беретін орын».

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аласың» демекші, ата дәстүріміздің қалыптаса беруіне отбасы тәрбиесінің ықпалы зор. Әйтседе, күнделікті тірлікте ортақ тәрбие құралы – бұқаралық ақпарат құралдарын баса пайдаланып келеміз.

Қазақтың айтулы қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай былай дейді: «Ұлттық мәдениеттен жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды» [6].

Елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәлім-тәрбие саласындағы, білім жүйесіндегі ізденістерін көрсету басты міндетіміз болып қала бермек.

Ұлттық тәрбие – біздің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін асыл қазынамыз. Ал мұндай мәселелерді зерттеп, көпшіліктің ой-пікірлерін қаум елге жеткізетін негізгі құрал – бұқаралық ақпарат құралдары екені даусыз.

Өмірден қымбат нәрсе бар ма адамда,

Орындыға жұмсасаң өлмес дәрі.

Қасиетін өмірдің білу керек,

Басында ми бар болса, бетінде ары, — деп Шәкәрім ақын жырлағандай, біздің жастарымыздың өз өмірлерін бос өткізбей, білімге жұмсауды, артында өшпейтін із қалдырып, мәнді де, сәнді де бақытты өмір сүруге ұмтылуына көмектесуіміз керек.

Біздің ұлттық өнеріміздің, мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің алдыңғы қатарлы үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жас жеткіншектердің жан дүниесіне сіңіріп, сол арқылы әлемдік рухани өркениеттің өріне шығып, нәр алу – бүгінгі күн талаптарының маңыздысы. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту – баршамыздың парызымыз. Сонда ғана ұлттық сана-сезімі толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Сонымен қорытындай келе, осындай халқымыздың маңдайына біткен ұлттық құндылықтарымызды, сонау өткен ғасырлардан өшпес мұра болып қалыптасып келе жатқан дархан халқымыздың таратқан үлгі насихаты асыл мұраларымызды өздеріңіздің талмай, қажымай еткен еңбектеріңіздің арқасында дарынды да тәрбиелі оқушылардың бойына сіңіріп, ұлттық мәдениетімізді әлемдік деңгейдегі мәдениетке жеткізіп сақтауға деген патриоттық сезімді қалыптастыруға бір кісідей атсалысайық!

Әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: «Қазақстан – 2030». - Астана, 2011, 28 қаңтар.

2 Қ. Әбішев, Ә. Қ. Әбішева Философия: оқу құралы /– Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 220 б.

3 Ерасов Б. Социальная культурология.-Алматы, 2000.

4 Нақыпбеков Т.Ж. «Отбасы – бастапқы тәрбие мектебі» Қазақстан мектебі №1, 2007 ж.

5 Шаханов М. Новая книга поэта: Презентация книги М. Шаханова «Заблуждение цивилизации» / Е. Кузнецова // Казахстанская правда. — 1999. — 20 окт.

6 Мұстафа Шоқай Таңдамалы I Том Алматы Қайнар, 1998.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМІ – ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ- ҰСТАЗ

Мухамеджанова Малика Жалгасовна

магистр-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы Қазақстан Республикасы

Яхияхожа Айгерім Абибуллақызы

6B02124- Хореография мамандығының, 3 курс студенті

Әлемде, елімізде, қоғамда болып жатқан өзгерістер, Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2015-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын, 2020-2025 жылдар арасындағы кешенді тәрбие бағдарламасын іске асыру қазіргі заманғы болашақ мұғалімге жаңа талаптар қояды. Қазіргі заманғы болашақ мұғалім қандай болуы керек?

Әлбетте, бұл сұраққа бірден жауап беру қиын. Әйтсе де, талаптанып көрейік. Біздігінше, ұйымдастырушылық - коммуникативтік дағдыларды дамыту үшін жағдайлар жасап, оқушылардың бойында білімді шығармашылықпен қабылдауға ұмтылысты дамыта алатын, оларды дербес ойлауға, материалды зерделеу барысында өзіне қоятын сұрақтарды, дербес тұжырымдауға үйрететін, олардың қажеттіліктерін толығырақ іске асыратын, пәндерді зерделеуге ынтасын арттыратын, олардың жеке бейімдіктері мен дарын нышандарын ұштай алатын, ынталандыра алатын адам.

Бүгінгі болашақ ұстаз үнемі ізденіс үстінде, сондай-ақ ол "мектеп оқушыларын не нәрсеге оқыту керек?" деген көкейкесті проблемалық сұраққа жауап іздейді. Өз ісіне деген сүйіспеншілікті шәкірттерге деген сүйіспеншілікпен ұштастырады, балаларды оқытып қана қоймайды, сонымен бірге өз шәкірттерінен де оқып-үйрене алады. Әрбір баланың жан түкпірінде жатқан ең тәуір сапаларды анықтауға, балаларды көтермелеуге тиіс. Сонда ғана олар мектепті бітіргеннен кейін өздерінің қоғамдағы орнын анық сезініп, оның игілігі үшін жұмыс істей алады, қоғамымыздың ағымдағы және келешектегі міндеттерін шешуге қатысуға тастүйін дайын болады. Қазіргі заманғы болашақ мұғалім — бұл кәсіби маман. Педагогтың кәсібилігі оның кәсіби жарамдылығымен, кәсіби жол табуымен, дербес дамуымен, яғни өз бойында кәсіби қызметті орындау үшін қажетті қасиеттерді мақсатты түрде қалыптастыруымен анықталады.

Қазіргі заманғы педагогтың, шебер педагогтың айрықша белгілері ұдайы өзін-өзі жетілдіру, өзіне-өзі сын тұрғысынан қарау, білімдарлық және жоғары еңбек мәдениеті болып табылады. Мұғалімнің кәсіби өсуі өздігінен білім алу қажеттілігінсіз мүмкін емес. Қазіргі заманғы мұғалім үшін ешқашанда қол жеткен межеде қалып қоймай, қайткенде алға қарай жүру өте маңызды. Өйткені мұғалім еңбегі - шексіз шығармашылық үшін сарқылмас қайнар.

Қазіргі болашақ мұғалімі үшін оның мамандығы — өзін-өзі іске асыру мүмкіндігі, қанағаттану мен жұртшылықтың тану көзі. Қазіргі заманғы мұғалімі — жадырап күле алатын және төңірегіндегінің бәріне қызыға қарайтын адам. Өйткені әзірше бала мұғалімге қызыға қарайды, сондықтан да мектеп өз тұғырынан түскен жоқ, әлі де өз орнында, әлі де жасай береді.

Педагогиканы демократияландыру болашақ мұғалімге ұйымдастырушылық - коммуникативтік үшін барынша көп мүмкіндіктер береді. Алайда, өкінішке қарай, көптеген педагогтар ұйымдастырушылықты жаңа сабақтарды, тәрбиелеу мен оқытудың жаңа әдістерін әзірлеу деп қана ойлайды.

XXI ғасырдың болашақ мұғалімі — педагогикалық қызметтің әр алуан салаларындағы өз жұмысының қорытындыларын шығаруға, өз тәжірибесін жинақтауға міндетті түрде ұмтылатын тәжірибелі технолог, ұйымдастырушы.

Болашақ мұғалімін даярлау – күрделі де көп деңгейлі үрдіс, ондағы ұйымдастырушылық ептілігі кәсіби-педагогикалық-біліктіліктің компоненті. Әрине өз бетінше жұмыс істеу арқасында олар уақыт өте дамиды. Сол себепті, осы жұмыс алдында мұғалімінің ұйымдастырушылық – коммуникативтік қабілетін оқу-тәрбие мәселелерін шешу кезінде қалыптастыруы дұрыс.

Болашақ мұғалімнің ұйымдастырушылық - коммуникативтік қабілеттерінің деңгейі мен даму дәрежесі оның психологиялық мәдениетіне байланысты, тұлға мәдениеттің бір бөлігі ретінде. Психологиялық мәдениет құрылымы: адамның психикалық іс-әрекет заңдылықтары туралы психикалық білім; оларды балалармен эстетикалық жұмысты ұйымдастыру үрдісінде қолдану ептілігі.

Мектептік аудиторияның психологиялық өзгешеліктерін білу деген, қызығушылық, құндылықтар бағыты, танымдық мүмкіндіктері, тұлғалық қарым-қатынас және т.б. (Ф.Н.Гоноболин, И.А.Зязюн, С.Н.Козлов, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, А.И.Щербаков және т.б.) қарастырылған.

Мұғалімнің іс-әрекетін зерттей келе Ф.Н.Гоноболин мынадай тұжырым айтады: «Тұлға қасиеттерін, педагогикалыққа да қажетті қасиеттерді екі топқа бөлуге болады: жалпы тұлға қасиеттері (жігер, мінез – құлық) және педагогикалық қабілеттер (бағыттылық, мұғалімінің сөйлеу мәдениеті, ұйымдастырушылық қабілеті, коммуникативтік қабілеті)»[1]. Автор ұйымдастырушылық қабілетті педагогикалыққа жатқызады, олардың негізінде, автордың ойынша, жалпы ұйымдастыру, тәртіп сақтау, нақтылық, қажетті әрекеттердің дер кезінде орындалуы.

Ұйымдастыру қабілетін Л.И.Ушанский жалпы тұлға қасиеттеріне теңейді, олар: белсенділік (практикалық тапсырмаларды ынта-жігермен орындау ептілігі); тың ұсыныстар (идеялар мен ұсыныстардың белсенді айқындалуы); ой алғырлығы (құбылыс мәнін түсіну қабілеті мен негізгіні, маңыздысын, қарама-қайшылықтарды анықтау); табандылық (қиыншылыққа төтеу); еңбекқорлық (шыдамдық, жұмысты тиянақты орныдау, төзімділік); тіл табысу (адамдармен қарым-қатынас орнату, тартымдылық):

- байқаушылық (мәндісін, маңыздысын анықтау, оны есте сақтау);
- өзін-өзі қадағалау (түрлі жағдайда өз жүріс-тұрысын, көңіл-күйін қадағалау);
- өз бетінше әрекеттену (мәселелерді өз бетінше шешу және өз шешімін қабылдау);
- құзреттілік (өзі ұйымдастыратын пәнді білу);
- ұйымдастырушылық (өз жұмысын жоспарлау, ондағы бірізділік, жинақтылық)

[2].

Әрине, ұйымдастырушылық жұмысы болашақ мұғаліміне ерекше талап қояды. Өйткені, болашақ мұғалімі – тәрбиелік іс-шараларды өткізу үшін қажетті шығармашылық белсенділік, ой-ұшқырлық, байқаушылық қабілеттерді ескеруі тиіс, олар жоғары деңгейлі интеллект белгісі.

В.С.Сухомлинскийдің пікірінше ең маңызды тұлға қасиеті өзін-өзі меңгеру. Мұнда ұйымдастырушы болу үшін өз оқушының ойын, көңіл-күйін, өмір-тіршілігін білу керек. Және де ұйымдастырушылық ептілігін көрсетуде қуат-қайсарлық та өте маңызды. Қайсарлық белгісі тәртіптілік, өз бетінше әрекеттену ұстамдылық, ал ол үшін сенімсіздік, қорқу сезімін тежеп, өзін-өзі байқау ептілігін қолдану қажет. Басқаша айтсақ, оқушылармен өткізетін жұмыстарды ұйымдастыруда нақты жағдайды бақылап, мақсатқа жету үшін ынта жігермен жұмыс істеу керек [3].

Әлеуметті-психологиялық құбылыстар структурасы ұйымдастырушылық қабілеттерді көрсетуде шешуші роль атқарады: жиналыстар (мотивтер мен түсініктер); әлеуметтік-психологиялық жағдай (көңіл-күй, пікір); әлеуметтік-психологиялық үрдіс (сендіру, түсіндіру); ептіліктер жинағы, ол деген белсенді де жігерлі әрекеттер ептілігі. Ұйымдастырушылық қабілеті болашақ мұғалімнің маңызды сапа-қасиеті оқу-тәрбие жұмыстарында жоғары нәтижелерге жету ынтасы.

Қазіргі күнгі психологтар (К.А.Абдульханова-Славская, Ж.И.Намазбаева және т.б.) ынта жігерді белсенділік формасы деп танытады, өзінше «шығармашылық бастамасы». Ғалымдардың осы пікірімен келісе отырып, біздің ойымызша, осы ынта-жігер өзін-өзі түсіну қабілетін дамытады, кәсіби көтерілу ниетін кеңейтеді де, білімді, ептілік пен дағдыларды молайтуға көмектеседі.

Ұйымдастырушылық - коммуникативтік дағдылар тұлғаның функциональды-динамикалық сапа-қасиеті деп қарастыру, болашақ мұғалімнің кәсіби тапсырмаларды орындауға бағытталған әрекеттерінің тірегі деген түсінікті бекітеді. Ұйымдастырушылық қабілеттің негізінде кәсіби эрудиция, тіл табысу, мейірімділік, талап қою, назар аудару. Эмпатия, педагогикалық шеберлігінің бір құрамдас бөлігі ретінде ұйымдастырушылық қабілеті оның даралығын, педагогикалық техникасын айқындайды (эмоциональды сезімталдылық, педагогикалық интуиция, көркем ой, импровизация жасау қабілеті, сөйлеу мәдениеті, мимика, қимыл-әрекеттері, педагогикалық ықпалы).

Ұйымдастырушылық қабілетін қызметі:

- интегративті қызметі, мұғалім топ ішіндегі әрекеттерді өзара байланыстыру, үйлестіру, бағыт-бағдар беру;
- болжамдық қызметі, әрекеттерді болжау;
- коммуникативтік қызметі, ол алғашқыларымен байланысты.

Ең маңыздысы, ұйымдастырушылық қабілеттің іс-әрекетті бағыттау қызметі. Сол себепті А.И.Ушанскийдің пікірінше: «ұйымдастырушы – қашанда жетекші, бірақ та жетекші ұйымдастырушы бола алмауы да кездеседі». Сондықтан, педагогикалық жұмысты жоғары дәрежеде дамыған ұйымдастырушылық қабілетінсіз орындау мүмкін емес [2].

Практикалық зерттеу нәтижесінде болашақ мұғалімнің жеті ұйымдастырушылық қабілетін анықтадық. Оларды нақты мәселені шешу барысымен байланыстырдық. Мысалыға, «оқыту барысында танылуын, тәрбие беру мәселелерін шешу». Жұмыс мақсатын анықтауға бағытталған. Ал «оқушылар іс-әрекетін жоспарлау» қабілеті деген жұмыс кезеңдерін, ретін, орындау мерзімін, орындау жауапкерлігі, жоспарды құрау: «тәрбиелік іс-шаралар мен сабақта шығармашылық орта, ахуал орнату ептілігі», бұлардың бәрі танымды іздену жұмыстарын эмоциональды нығайту, ал «оқушылардың әртүрлі жұмыстарын ұйымдастыру» деген музыкалық лекторий, хор класын, оркестр және т.б. жұмыс түрлерін ұйымдастыру жұмыстары.

«Аудиториямен дискуссия ұйымдастыру» ептілігі болашақ мұғалімнің оқушыларды жалпы педагогика саласындағы мәселелерді талдау жұмысына ендіру әрекетінен байқалады. «Өзінің психологиялық жағдайын басқару» ептілігі дегеніміз педагогикалық такт, ұстамдық, көңіл-күйді реттеу және т.б., ал «оқушылар мүмкіндіктерін, қабілеттерін, қызығушылығын, ескеріп тапсырмалар дайындау» тапсырмаларды дайындау ептілігі деген сөз.

Болашақ мұғалім білім беру мен тәрбие жұмыстарының барлық түрлерін ұйымдастыра отырып, белсенді педагогикалық ұстаным да жүзеге асыруы керек. Ол үшін, В.А.Сластениннің ойынша ғылыми әдебиетте берілген жүздеген қабілет, ептілік қажет емес, тек жалпы алғанда бірнешесі де жеткілікті. Ғалымның ойынша, олар мынадай болса да болады:

- ұжым немесе тұлғаның қалыптасу деңгейін анықтау қабілеті;

- дамыту мақсатында міндеттерді айқындау;
- мақсатқа жету үшін тиімді құралдарды қолдану мен таңдау;
- нәтижелерді бағалау, оларды өзара салыстыру, сараптау және олардың себебін анықтау [4].

Болашақ мұғалімінің қызметіндегі ұйымдастыру жұмысы оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырумен байланысты. Бұл деген оқыту материалын сараптау, оқу-тәрбие жұмыстарының әртүрлі формаларын ұйымдастыру, сабақтарда мен сыныптан тыс жұмыстарындағы өз әрекеттерін жоспарлау. Ол үшін мынаны білу керек:

Мектептегі оқушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру негіздерін;

«Оқу» бағдарламасының мазмұнын, оның теориялық негіздері мен дидактикалық қағидаларын және әдістемені;

Сабақта, сыныптан тыс іс-шараларда қолдану үшін әдебиет шығарманың көркем бейнелік мәні мен құндылығын анықтау:

- оқушылардың жас ерекшелігін ескеру.

Ұйымдастырушылық қабілетті айқындайтын ептіліктер:

- оқу-тәрбие жұмыстарының тиімді формалары мен әдістемені таңдай алу;
- музыка сабағын құрастыру: жоспар-конспект жазу, қажетті музыкалық шығармаларды таңдау, музыканы оқытудың тиімді әдісін қолдану;

- педагогикалық мәселелерді шешу мен негіздеу;

Оқу бағдарламасын меңгеру мақсатындағы ретроспективті және перспективтік мәселелерді шешуде проблемалы педагогикалық жағдайларды қолдану немесе құрастыру;

- оқушылар музыкалық қабілетін барынша толық көрсете алатын музыкалық іс-әрекеттер түрлерін мақсатқа сай және жас ерекшеліктерін, музыкалық, орындаушылық жағын ескере отырып таңдау;

- мұғалім оқушылар орындаушылық ептілігі мен дағдыларын қалыптастыруды негізгі білімдерді меңгерту ісімен байланыстыру, өзінің педагогикалық әрекеттерін жобалау;

- оқушыларды өз бетінше тұжырым айтуға жетелеу; оқушыларды орындаушылық әрекеттердің барлық түрлерін белсенді меңгеруге бағыттау; оқытуда техникалық құралдарды қолдану.

Жаңа білім беру тұжырымдамасы мен қазіргі күнгі қоғамда болашақ мұғаліміне қандай шығармашылық іс-әрекеттер арқасында өзін таныта алады? Біздің ойымызша олар мынадай болуы мүмкін дейміз:

- танымды шығармашылық, ол деген мұғалімнің оқыту мен тәрбиелеу мазмұнындағы бағыттарды білу; оқушының ішкі көңіл-күйін айқындау; өзінің психикалық жағдайын ішкі көңіл-күйін айқындау; өзінің техникалық жағдайын бақылау және өз іс-әрекеті мен оның нәтижелерін бағалау, жетістіктері мен кемістіктерін талдау;

- жобалау-құрастыру шығармашылығы, ол деген педагогикалық мазмұндағы ақпараттардың мақсаты мен міндеттерін тұжырымдай алу; ақпаратты меңгерту мақсатында оқушылар іс-әрекетін жобасын құрау; оқушылармен өзара әрекеттесу кезінде өзінің іс-әрекеттері қандай болатынын болжау;

- ұйымдастыру шығармашылығы, өз бетінше және бірлесе әрекеттесу істерін ұйымдастыру жоспарын және перспективасын құрау ептілігі; технологиялар қарастыру; оларды тиімді жүзеге асыру құралдары мен әдістемені таңдау; объектпен өзара әрекеттесу мен кері байланыс орнату мақсатында тиімді тексеру жүйесін ұйымдастыру;

- коммуникативтік шығармашылық – қатынас орнату ептілігі, ақпаратпен алмасу және соның негізінде педагогикалық үрдіске қатысушылармен қатынас орнату. Қатынас орнатудағы мақсат – оқытушы мен оқушы арасында рухани бірлікке жету, соның қатарында

жұмыстағы әріптестерімен, ол өзінің басқа адамдармен саналы қатынас орнатуға көмектеседі.

Болашақ мектеп мұғалімі жас ұрпаққа білім беріп қана қоймайды, сонымен бірге оларды тәрбиелейді. Әр оқушының ғылыми-материалистік дүниетанымын және моральдық бейнесін қалыптастырады. Тәрбие жұмысын бір бағытқа салып, оқушыларға қойылатын талаптардың бірлігін қамтамасыз ету сынып жетекшісінің негізгі міндеті болып табылады. Бұл одан өте үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Қазіргі кезде қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге, мектептегі тәрбие жұмысының қайта құрылуына байланысты болашақ мұғалімінің міндеттері де күрделеніп, жаңа сипат, жаңа мазмұнға ие болып отыр. Оның бүкіл іс-әрекеттерін айқындайтын негізгі міндеттер мыналар:

1. Өз сыныбындағы оқушылардың талап-тілектері мен мүдделерін және олардың жеке басының ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу;
2. Сыныптағы оқушылардың не нәрсеге бейімділігін анықтап, оларды ынтымағы жарасқан, жұмысқа икемді ұжым етіп, ұйымдастыру;
3. Оқушыларға арналған ережелердің талаптарын түсіндіру арқылы жауапкершілікке тәрбиелеу;
4. Оқушылардың ата-аналарымен үнемі байланыс жасау;
5. Оқушылардың оқуын тастап кетпеуі үшін алдын-ала тиісті шаралар қолдану;
6. Оқушылар арасында сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру.

Болашақ мұғалімі жұмысының мазмұнын анықтауда мектептің және сыныптың нақтылы жұмыс жағдайын, оқушылардың жас және даралық ерекшеліктерін, сыныптың тәртібі мен оқу үлгерімі дәрежесін, мұғалімдер құрамын ескеру қажет және тәрбие жұмысын белгілі бір жүйемен жүргізу міндет. Мысалы, мұғалім өз сыныбындағы оқушылардың ерекшеліктерін, қабілеттері мен зейінін, интеллектуалдық даму деңгейін ескеріп, оларды "Дарын", "Іскерлер", "Шеберлер", "Ептілер" атты төрт топқа бөліп, жұмыс жүргізсе болады.

"Дарын" тобына, әсіресе, табиғи дарыны мол, жаратылысынан музыкаға, поэзияға бейім оқушыларды топтастыруға болады. Ал, "Іскерлер" тобына іскер, белсенді, қоғамдық жұмыстарға аса жауапкершілікпен қарайтын оқушыларды іріктеп алу керек. Сондай-ақ, "Шеберлер" тобына бес саусақтарынан өнер тамған қылқалам шеберлерін жатқызып, "Ептілер" тобына епті де күшті, спортқа қабілеті бар, шымыр оқушыларды жинаса болар еді.

Болашақ мұғалімі жұмысының қай саласын алсақ та, соның бәрінде де табысқа жетудің негізгі кепілі — оқушыларды жақсы білу. К.Д.Ушинский "Адамға тәрбие беру әдістері" атты белгілі еңбегінде: "Тәрбие беру өнері жұрттың бәріне дерлік таныс және түсінікті іс, ал кейбіреулерге, тіпті, оңай іс болып көрінетін ерекшелігі бар - бұл, адамның онымен теориялық немесе практикалық таныстығы неғұрлым азырақ болған сайын, соғұрлым түсініктірек және оңайырақ болып көрінеді. Жұрттың барлығы дерлік тәрбие беру төзімділікті талап ететінін мойындайды, кейбіреулер бұл үшін туа біткен қабілеттілік пен дағдыдан басқа арнайы білім қажет екеніне... көз жеткізеді" деген екен. Олай болса, оқушыларға жақсы тәрбие беру міндеттері оларды мақсатқа сай, жүйелі түрде зерттеп - білуді талап етеді [5].

Оқушылардың жеке басының ерекшеліктерін танып-білуге ықпал жасайтын негізгі қозғаушы күш - оқушының басты іс-әрекеттері - оқу және қоғамдық жұмыстары. Сондықтан да олардың даралық ерекшеліктерін оқыту және тәрбиелеу үрдісінде зерттеп білу керек.

Болашақ мұғалімнің тәрбие жұмысының бір түрі — оның сыныппен өткізетін тәрбие, сынып сағаты. Сынып сағаты аптаның бір күнінде сабақ кестесінен орын алып, өткізілуі тиіс. Сынып сағатында кластағы барлық тәрбие жұмысын топтастырып жүргізуге болмайды. "Сағат — уақыт өлшемі". Бұл уақыт балалар арасында тәрбие жұмыстарын жүргізу үшін бөлінген, сондықтан оның өз ерекшелігі бар. Туристтік жорықтар, экскурсиялар, спорттық

жарыстар сияқты тәрбиелік шараларды сынып сағаттарымен ауыстыруға, сондай-ақ сынып жиналыстарын өткізуге байланысты сынып сағаттарының уақытын пайдалануға болмайды. Сынып жиналысы оқушылардың қоғамдық ұйымдарының белгілі бір шараларды іске асырудағы өзін-өзі басқару формасы болып табылады. Мұндай жиналыстарды сынып жетекшісі басқармайды, оны арнайы жиналыс сайлаған оқушы немесе активінің басшысы, сондай-ақ мектеп кеңесінің мүшесі басқарады. Әдетте сынып сағаты этикалық, эстетикалық, танымдық, имандылық әңгімелер өткізуге арналуы тиіс. Яғни, "шыдамы шексіз, көңілі кексіз, еңбегі ерен, білімі терең ұстаз болу — мақсатымыз!".

Тәрбие — халықтың ғасырлар бойы жинақталған ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, өмірге деген көзқарасын қалыптастыру.

Ал тәрбиенің негізгі мақсаты — дені сау, ұлттық сана-сезімі, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, ар-ожданы мол, іскер, бойында игі қасиеттер қалыптасқан адам тәрбиелеу. Жалпы оқушылардың өмірінде мектептегі тәрбиенің рөлі зор. Мектептегі басты тұлға ұстаздың міндеті тек білім беру ғана емес, сонымен қатар әрбір оқушының жүрегіне жол тауып, оларды тәлім-тәрбиемен сусындату болып табылады. Бұл тұрғыда тәрбиенің мынадай құралдарын қолданғанымыз жөн: сөз, өнер, ойын, әлеуметтік орта, еңбек құралдары, спорт. Әсіресе сөз бен әлеуметтік ортаның маңызы айрықша. Себебі сөз әрдайым көңіл құлпын ашатын кілт боп есептеледі, яғни оқушыға кейде сын көзбен қарап, қоғамдық пікір айта білсек, талап қойып, болашаққа ұмтылуға сендірсек, келешекте абзал азамат шығары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Гоноболин Ф.Н. Книга об учителе.- Москва: Просвещение, 1998. —260 с.
- 2 Ушанский Л.И Избр. труды в 2-х томах. – М., 1975. – 578 с.
- 3 Сухомлинский В.С. Родительская педагогика - Санкт-Петербург, 2017
- 4 Слостенин В.А. Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. – М., 1997. – 224 с.
- 5 Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Избр. пед соч: В 8 т. – Москва: Педагогика, 1950. – Т.3.-775 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА К ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мухамедвалиева Зарина Асхатовна

Магистр педагогических наук, Заведующая отделением английского языка, Отделение английский язык, Подготовительный Центр, Международный казахско-турецкий Университет имени А. Ясави, г.Кентау, Туркестанская область, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена проблеме использования игровых технологий в процессе подготовки будущих учителей иностранного языка к профессионально-педагогической деятельности. В статье подробно рассмотрены функции педагогических игр, а также обосновывала важность грамотного отбора игровых технологий преподавателем. Особое внимание уделяется видам игр, которые могут быть использованы в процессе языковой подготовки студентов. Делается акцент на роли игр в процессе повышения познавательного интереса и мотивации обучающихся к изучению иностранного языка в высшей школе.

Ключевые слова: изучение иностранного языка, профессиональная подготовка учителей, игровые технологии, функции игры, дидактические игры, деловые игры, ролевые игры, адаптационные игры.

USING OF GAMING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF PREPARING FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS FOR PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY

Mukhamedvaliyeva Zarina Askhatovna

Master of Pedagogical Sciences, The Head of English Language Department, Foundation Center, International Kazakh-Turkish University named after A. Yasawi, Kentau, Turkestan region, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the problem of using game technologies in the process of preparing future teachers of a foreign language for professional pedagogical activity. The article describes in detail the functions of pedagogical games, and also justified the importance of competent selection of game technologies by the teacher. 145 Special attention is paid to the types of games that can be used in the process of language training of students. The emphasis is placed on the role of games in the process of increasing the cognitive interest and motivation of students to learn a foreign language in high school.

Keywords: learning a foreign language, professional training of teachers, game technologies, game functions, didactic games, business games, role-playing games, adaptation games.

В последнее время становится все более очевидным, что главной целью профессиональной подготовки будущего учителя иностранного языка является формирование у выпускника вуза способности и готовности к осуществлению межкультурной коммуникации в устной и письменной формах. Это во многом обусловлено тем фактом, что «формирование иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции будущих учителей является основной целью современного иноязычного образования, так как иноязычная профессионально-коммуникативная компетенция является важным компонентом общей компетентности учителя, которая подготовит педагога к межкультурному профессиональному взаимодействию в будущем». Мы полагаем, что достижению отмеченной выше цели способствует использование в образовательном процессе высшей школы игровых технологий, которые занимают одно из важных мест в инструментарии процесса обучения иностранным языкам.

Обзор отечественной и зарубежной методической литературы показывает, что игровые технологии активно используются педагогами в качестве эффективного средства обучения в языковом образовании. С древнейших времен игра используется как педагогическое средство, поэтому достаточно широко рассматривается в теории и методике обучения, в том числе и профессионального. Теория игр достаточно широко освещена в трудах таких ученых, как П. П. Блонский, Л. С. Выготский, Н. К. Крупская, А. Н. Леонтьев, К. Д. Ушинский, С. Л. Рубинштейн, А. С. Макаренко. Анализ работ данных ученых позволяет сделать вывод о том, что именно игровая технология позволяет обучающемуся быть лично вовлеченным и причастным к функционированию изучаемого явления, что дает ему возможность имитации реальных жизненных условий.

К. Д. Ушинский считал, что игры являются отчасти собственным созданием человека, которое не проходит бесследно, а в известной мере способствует формированию его личности. А. С. Макаренко подчеркивал, что главная ценность игры и ее специфическое значение состоят в том, что она представляет коллективную деятельность и учит общественным отношениям.

Понятие «игровые технологии» включает достаточно большую группу приемов и методов организации педагогического процесса в виде разнообразных педагогических игр. Педагогическая игра отличается точно сформулированной целью обучения и соответствующим этой цели педагогическим результатом, который имеет учебно-познавательную направленность, благодаря которой в сочетании с грамотно организованной учебно-воспитательной работой у студентов «заметно развиваются эстетические чувства, способность замечать, эмоционально воспринимать и любить прекрасное в окружающей действительности: в природе, искусстве, общественной жизни».

Использование в образовательном процессе высшей школы игровых технологий предполагает «интенсивный метод обучения», который заключается в том, что вся учебная информация даётся студенту в течение одного занятия в достаточно больших объёмах, которые превышают субъективные «барьеры» усвоения материала. Активная познавательная деятельность студентов – это то, что способствует организации их внимания и позволяет спокойно и с увлечением работать в течение достаточно длительного времени. При этом следует отметить, что «так как именно на познавательном интересе базируется познавательная активность, познавательные интересы неизбежно проникают во все сферы деятельности человека и активизируют познание» [1, с. 147].

В процессе игры человек в более легкой, доступной и ненапряженной форме работы изучает новый материал, который в то же время активно отрабатывается и закрепляется. В игре крайне важен процесс, так как игра не имеет очевидной для игрока-студента цели. Обучение проходит в процессе активного контакта и взаимодействия обучающихся, которые развивают свои лингвистические и профессиональные способности и в то же время

подготавливаются к дальнейшему виду деятельности. Таким образом, практика развития знаний, умений и навыков студента и является игрой. Заметим, что игровые технологии, используемые преподавателем, должны в полной мере соответствовать целям обучения иностранному языку в вузе, ведь «если цели будут достаточно инструментально заданы, если все более частные цели и обеспечивающие их реализацию конкретные методические задачи будут подводить к достижению конкретных целей».

От того, как преподаватель понимает функции педагогических игр, зависит место и роль игровой технологии в учебном процессе. Таким образом, одна и та же игра может иметь несколько различных функций. Обозначим эти функции более подробно.

Обучающая функция. Игра имеет огромное значение в образовательной сфере, она тесно связана с обучением на занятиях, с наблюдениями в обычной жизни. Игра способствует развитию общеучебных умений и навыков, таких как восприятие какой-либо информации, память и внимание. Очень часто игра является поводом для сообщения новых знаний, для расширения кругозора.

Коммуникативная функция. Игра открывает широкие возможности для коммуникации, позволяет участникам более интенсивно взаимодействовать друг с другом и находить верные стратегии совместной деятельности в процессе общения. Коммуникативная игра направлена на формирование «способностей обучающихся к безбарьерной коммуникации в межкультурном контексте, повышает мотивацию обучающихся к изучению иностранного языка».

Функция создания психологического климата занятия и атмосферы сотрудничества. Игра является тем видом деятельности, где обучающиеся вступают в общение со своими сверстниками. У них есть общая цель, совместные усилия к её достижению, общие переживания. Игровая деятельность позволяет построить с обучающимися доверительные отношения, задать положительный эмоциональный фон занятия.

Функция самореализации и самовыражения человека. Игра способствует развитию воображения, так как именно воображение является условием создания новых ситуаций и образов, правил игры и активизирует познавательную деятельность обучающегося. Участники игры получают широкие возможности выражения собственного мнения, самореализации и проявления творческого потенциала, развитие которого «невозможно вне продуктивной творческой деятельности» [2, с. 227].

Диагностическая функция представляет собой установление и изучение признаков, которые характеризуют состояние и результаты процесса обучения и позволяет на этой основе прогнозировать возможные отклонения, определять пути их предупреждения и, в случае необходимости, коррекции процесса обучения. С помощью игры можно одновременно развивать лингвистические и профессиональные способности будущего учителя иностранного языка и проводить оценку сформированности этих способностей.

Корректирующая функция игры состоит в том, что игры способны оказать помощь в изучении того или иного материала обучающимся с низким уровнем успеваемости, помочь им справиться с переживаниями, препятствующими их нормальному самочувствию и общению со сверстниками в группе.

Ориентирующая функция игры заключается в том, что игры развивают умение ориентироваться в реальных жизненных ситуациях, неоднократное проигрывание которых оставляет глубокий след в сознании студента и способствует формированию опыта, добрых чувств, благородных стремлений, навыков взаимодействия и коллективной жизни. Здесь следует также упомянуть, что иностранный язык является «важнейшим средством формирования у обучающихся социокультурной компетенции, которая и включает в себя уважение к языкам, традициям и культуре других народов».

В психолого-педагогической литературе неоднократно отмечается, что «формирование устойчивого уровня мотивации учения обязывает преподавателя подбирать соответствующие учебные материалы, которые представляли бы собой когнитивную, коммуникативную, профессиональную ценности, носящие творческий характер, стимулировали бы мыслительную активность обучающихся» [3, с. 76]. В данной связи мотивирующая функция игры в том, что игра способна вызывать у студентов интерес к изучению иностранного языка и потребность в его изучении. Игра превращает учебное занятие из скучного мероприятия в увлекательное, повышает интерес студентов к изучению предмета, создает у них положительную мотивацию и стимул к обучению. Кроме того, игра способствует развитию субъектсубъектных отношений на уроке иностранного языка, предполагающих, что студент становится активным субъектом своего учения, так как в современной теории и методике обучения иностранным языкам в вузе подчеркивается необходимость «построения образовательного процесса на принципах взаимодействия и сотрудничества обучающихся и учителя».

В своей практике в процессе подготовки будущих учителей иностранного языка к профессионально-педагогической деятельности мы используем дидактические игры, деловые игры, ролевые игры, игры с использованием структурных моделей и адаптационные игры.

Дидактическая игра имеет перед собой чёткую цель обучения и соответствующие ей педагогические результаты. Целесообразность использования дидактических игр на различных этапах занятия различна. При усвоении новых знаний возможности дидактических игр уступают традиционным формам обучения. Поэтому их мы рекомендуем использовать при проверке результатов обучения, выработке навыков и умений. Дидактические игры берут на себя познавательную нагрузку, функцию интеллектуального развития студента. Они развивают умение оперировать как предметами, так и понятиями. Данный класс игр помогает студенту факультета иностранных языков в развитии интеллектуальных способностей, памяти, мышления, сообразительности.

Характерной особенностью занятия с дидактической игрой является включение игры в его конструкцию в качестве одного из структурных элементов. Остановимся более подробно на видах дидактических игр, применяемых нами в практике преподавания иностранных языков в вузе.

Игры-упражнения совершенствуют познавательные способности студентов, способствуют закреплению учебного материала, развивают умение применять его в новых условиях. Примерами игр-упражнений являются кроссворды, ребусы, викторины в рамках изучаемых разговорных тем.

Игры-путешествия предполагают осмысление и закрепление того или иного учебного материала. Активность студентов в этих играх может быть выражена в виде рассказов, дискуссий, творческих заданий, высказываний, гипотез. Обучающиеся разрабатывают и создают дневники, пишут письма, собирают разнообразный познавательный материал. Эти игры отличает активность воображения, создающая своеобразие этой формы деятельности. Игры-соревнования включают все виды дидактических игр: студенты соревнуются в командах.

Деловая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового и закрепления пройденного материала, развития творческих способностей, формирования общеучебных умений. Учебные деловые игры делают возможным моделирование приближенных к реальной жизни ситуаций, характеризуются наличием конфликтных ситуаций и предполагают обязательную совместную деятельность участников игры, выполняющих предусмотренные сценарием роли.

Ролевые игры являют собой художественно-образное отражение реальных взаимодействий в определенной сфере деятельности. Участникам задаются роли (характеры и личностные особенности) и определенные ситуации. В отличие от деловой, ролевая игра характеризуется меньшим набором структурных компонентов.

Ролевые игры можно разделить по мере возрастания их сложности на имитационные, ситуационные и условные, где «формой проявления интеллектуальной деятельности и активизации творческого потенциала выступает именно сюжет игр».

Имитационные ролевые игры направлены на имитацию определённого профессионального действия. На занятиях имитируется деятельность организации или предприятия. Имитироваться могут события, конкретная деятельность людей и условия, в которых происходит событие или осуществляется деятельность.

Ситуационные ролевые игры связаны с решением какой-либо узкой конкретной проблемы – игровой ситуации. В ситуационных ролевых играх необходимым элементом служит воображаемая ситуация и наличие роли, в которую студенту нужно войти для достижения цели. Эти игры позволяют обучающемуся углублять и закреплять ценные качества личности, осваивать правила межкультурной коммуникации, поскольку «посредством изучения иностранного языка происходит не только знакомство с культурой стран изучаемого языка, но и, опосредованное сравнительно-сопоставительным анализом, осознание особенностей своей национальной культуры, знакомство с общечеловеческими ценностями».

Условные ролевые игры, используемые нами в учебном процессе, как правило, посвящены разрешению учебных конфликтов, которые могут возникнуть в процессе межкультурной коммуникации.

К играм, построенным на основе структурной модели и используемым нами в организации учебного процесса на факультете иностранных языков, относятся такие игры, как «Отгадай кто?», «Бинго», «Правда или ложь?», «Kahoot!». Данные игры весьма удобны тем, что готовую форму преподаватель может наполнить своим содержанием, используя игру для отработки учебного материала, самопроверки обучающихся, а также их интеллектуального развития.

Проблема поиска эффективных методов и приемов обучения общаться на иностранном языке является актуальной по сей день. Результативное личностное развитие учащихся возможно в том случае, если учебная деятельность имеет эмоциональную окраску. Принято считать, что огромное значение при организации образовательного процесса имеет мотивация обучения и создание заинтересованности у ученика.

Таким образом, наиболее сильные мотивирующие факторы в рассматриваемом процессе – это приемы обучения, удовлетворяющие потребность учеников в многообразии выполняемых ими упражнений и новизне изучаемого материала. Использование разных нестандартных приемов способствует закреплению языковых явлений в кратковременной и долговременной памяти, созданию более стойких зрительных и слуховых образов, формированию новых нейронных связей, а также поддержанию интереса и активности учащихся.

Актуальность данной проблемы вызвана следующими факторами. В первую очередь, углубленный учебный процесс ставит перед собой задачу поиска средств поддержания у учащихся интереса к изучаемому предмету и вовлеченности на протяжении всего урока. Эффективным средством решения этой задачи являются учебные игры.

Во-вторых, одной из наиболее важных проблем преподавания английского языка является обучение говорению. Именно говорение – неотъемлемая часть в процессе изучения иностранного языка. Главная его цель – создание условий для раскрытия коммуникативной функции языка и приближение процесса обучения к реальным условиям,

что повышает мотивацию к изучению иностранного языка. Если условия для процесса говорения некомфортны или неблагоприятны, то у ученика возникают сложности. Вовлечению учащихся в устную коммуникацию прекрасно помогает игровая деятельность. Именно поэтому все большее количество педагогов отдает предпочтение так называемым активным методам обучения, главной из которых является игра.

Существует множество определений игры. По определению М. Ф. Стронина, «игра – вид деятельности в условиях ситуаций, направленных на воссоздание и усвоение общественного опыта, в котором складывается и совершенствуется самоуправление поведением».

По мнению М. Ю. Курбатовой, «игра легко вписывается в урок и доставляет учащимся удовольствие. Игры для детей в младшем школьном возрасте очень важны». В. А. Сухомлинский говорил: «Без игры нет и не может быть полноценного умственного развития. Игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий. Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности».

Следовательно, игровой метод обучения – интересный и эффективный метод в организации учебной деятельности на первой ступени обучения языку.

Е. И. Пассов выделяет следующие цели использования игры в ходе учебного процесса:

- формирование навыков;
- развитие речевых умений;
- умение общаться;
- развитие необходимых способностей и психических функций;
- запоминание речевого материала.

Стоит отметить, что у игрового процесса имеется ряд функций:

- обучающая – создает возможность повторения усвоенного материала в ситуациях, приближенных к реальным условиям. Так, ребенок сможет научиться выражать свои мысли на иностранном языке, и, что еще более
- важно, не будет бояться использовать полученные знания в будущем – в настоящих условиях; мотивационная, эмоциональная – помогает вызвать в ребенке желание и интерес к изучению иностранного языка. Ребенок будет посещать
- уроки иностранного языка с удовольствием, быстро включаться в образовательный процесс, что ускорит усвоение материала; воспитательная – если игра хорошо продумана, то в ученике
- можно развить и укрепить чувство ответственности, гибкость, самостоятельность и умение работать в команде.

Использование игр на уроках иностранного языка помогает учителю глубже раскрыть личностный потенциал каждого ученика, его положительные качества (трудолюбие, активность, умение работать в сотрудничестве, инициативность, самостоятельность, и т. д.), сохранить и укрепить учебную мотивацию. Кроме того, благодаря игре идет активизация лексического и грамматического материала, прекрасно отрабатывается произношение, а также развиваются навыки и умения аудирования и устной речи. Данный метод помогает, в том числе улучшать творческие и мыслительные способности ученика. «Все это благодаря тому, что в игровом процессе предполагается принятие решения: как же поступить, что и как ответить, как выиграть. Чувство равенства и вовлекающая в процесс атмосфера дают возможность ребятам преодолеть стеснительность, скованность и снять языковой барьер» [3, с. 183].

Игры, в свою очередь, бывают разными, выполняют различные функции и имеют свои направления. М. Ф. Стронин подразделяет игры на следующие категории:

- «лексические – игры, которые способствуют запоминанию новых
- слов, их качественному запоминанию и употреблению в ситуациях, приближенных к реальным условиям; грамматические – игры, помогающие ребенку лучше усвоить речевые образцы и употреблять их правильно;
- фонетические – игры, способствующие формированию произносительных навыков и отработке интонации. С течением времени фонетические игры проводятся на уровне слов, предложений, рифмовок, скороговорок, стихов, песен;
- орфографические игры на освоение правильного написания слов в английском языке;
- творческие игры развивают речевые навыки и умения. В данном случае хорошими помощниками выступают яркие и цветные материалы, карточки, игрушки, фигурки, постеры, картинки и так далее. Они тренируют у ребенка воображение, создают любовь к творчеству и помогают более качественному освоению информации».

С точки зрения психологии лексические игры являются лучшим способом представления и усвоения лексики для детей, учащихся в начальной школе. «С помощью лексических игр можно решить две проблемы:

- вызвать у учащихся потребность в новых словах;
- дать им эти слова в удобном для использования виде».

Грамматические игры, в свою очередь, являются эффективным приёмом работы в формировании грамматического навыка. Способность играть выражается в том, что ученики с легкостью принимают воображаемую ситуацию. Это позволяет применять на уроках сюжетные игры сказочного содержания для эффективного введения, закрепления и активизации грамматического материала.

Каждая из данных категорий играет важную роль в процессе обучения английскому языку. Лучше всего использовать их в комплексе, чередуя их друг с другом. Таким образом, такой механизм будет способствовать более эффективному запоминанию, повторению, закреплению и усвоению информации. Увлекательная сторона игрового процесса, в свою очередь, придаст эмоциональной окраски, увлекательности, что повлечет за собой повышения мотивации к изучению иностранного языка и активизацию психических процессов ребенка. Благодаря всему этому, усваиваемый материал надолго сохранится в памяти ученика.

Еще одной категорией, актуальной на сегодняшний день является ролевая игра, которая становится более популярной среди учителей иностранных языков, так как она обладает большими обучающими возможностями.

1. «Ролевую игру можно расценивать как самую точную модель общения. Ведь она предполагает подражание действительности в её наиболее существенных чертах.
2. Ролевая игра предполагает усиление личностной сопричастности ко всему происходящему. Ученик входит в ситуацию, хотя и не через своё «Я», но через «Я» соответствующей роли.
3. Ролевая игра способствует формированию учебного сотрудничества и партнёрства.
4. Ролевая игра имеет образовательное значение» [4, с. 66].

Таким образом, игра придает учебному общению коммуникативную направленность, укрепляет интерес к изучению иностранного языка и значительно повышает качество овладения им.

На проведение игры с учениками влияет множество факторов, которые стоит учитывать: атмосфера, правильно выбранное время, правила самой игры, необходимое количество участников, соответствие возраста, необходимая база знаний и так далее. Поэтому важно выделить методические аспекты проведения игр:

- должен быть проведен подготовительный этап (убедиться, что у детей есть необходимая база знаний (лексики и грамматики) и навыков для данной игры);
- игра должна соответствовать возрасту участников и быть понятной;
- учитель должен сам, в первую очередь, верить в эффективность и полезность игры; игра должна быть продуктивной и вызывать желание выполнить задание учеником как можно лучше;
- педагог должен убедиться, что игра принята всей группой положительно;
- ее проведение должно быть в творческой и благоприятной атмосфере;
- в игре желательно использовать наглядность и, при необходимости, жестикуляции и эмоции для привнесения увлекательности процессу.

В заключении стоит отметить, что игра – неотъемлемая часть в процессе изучения иностранного языка на начальном этапе. Она помогает ненавязчиво и увлекательно преподнести информацию учащимся, сделать образовательный процесс более захватывающим, глубоко заинтересовать данным предметом учеников, особенно в первые годы обучения. Присутствие языкового барьера у учеников порой – настоящая проблема. Игра своей непринужденностью и дружелюбной атмосферой помогает их снять и позволяет ребенку не расстраиваться из-за ошибок, дарит большее чувство уверенности и свободы. Игра позволяет облегчить учебный процесс и для педагога, и для учеников, не формируя у них образ того, что английский – это скучно и неинтересно, а, наоборот, помогает вовлекать, мотивирует, развивает, воспитывает, вдохновляет и открывает новые возможности.

Адаптационные игры представляют собой форму воссоздания предметного и социального содержания профессиональной деятельности, моделирования систем отношений, характерных для данного вида практики. Для этих игр характерно отсутствие определенной структуры, установленного порядка действий, плана. Подобные игры предполагают экспромт, импровизацию, творчество. Выбор игры, в первую очередь, зависит от того, каков учащийся, что ему необходимо, какие воспитательные задачи требуют своего разрешения.

Резюмируя вышеизложенное, следует отметить, что игры являются методом обучения, который можно отнести к группе активных способов обучения практическому владению иностранным языком. Игра представляет собой условное воспроизведение её участниками реальной практической деятельности, создаёт условия реального общения. Игра способствует повышению уровня мотивации обучающихся к изучению иностранного языка, является действенным средством повышения интереса студентов к учебе. Таким образом, использование игровых технологий в процессе подготовки будущих учителей иностранного языка к профессионально-педагогической деятельности значительно облегчает учебный процесс, делает его более интересным, доступным и посильным для обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Казмирова С. Н. Игровая форма в преподавании иностранного языка // Филология и лингвистика. 2017. № 1. С. 46–48.
2. Коньшева А. В. Игра в обучении иностранному языку. Теория и практика М. : ТетраСистемс, 2015. 288 с.
3. Сатюкова А. А., Фоминых М. В. Современная классификация игр (на основе теории М. Ф. Стронина) // Молодой ученый. 2016. № 7. С. 65–71.
4. Эльконин Д. Б. Психология игры. М. : Директ-Медиа, 2008. 703 с

ОӘЖ378

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Жармұхамбетова Лаура Асыгатовна

Алматы мемлекеттік бизнес колледжі, тарих пәнінің оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Колледждің білім беру жүйесін жаңғырту - бұл оқу орнының түлектерінде бастамашылдық, ұтқырлық және конструктивтілік сияқты қасиеттердің болуын талап ететін уақыт талабына жауап беру қажет. Болашақ маман теориялық білім алуда өмір бойы өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылысты, тәуелсіз шешім қабылдай білуді, практикалық қызметте жаңа технологияларды қолдану қажеттілігін түсінуді қалыптастыруы керек. Сонымен қатар, колледж түлегі болашақ кәсіби және әлеуметтік салаларға бейімделе білуі, ұжымда жұмыс істей білуі, шамадан тыс жүктемелерге, стресстік жағдайларға дайын болуы және олардан тез шығу дағдыларын меңгеруі керек [1].

Студенттердің ХХІ ғасыр маманының құзыреттерін алу процесі жастардың белсенді тәуелсіз қызметі, соның ішінде өздерінің интеллектуалды ақпарат ағындарын құру жағдайында ғана тиімді болуы мүмкін [2].

Еліміздегі кәсіби білім әрқашан теориялық білімге негізделген. Қазіргі уақытта оны оқытудың қолданбалы, практикалық бағытының жоқтығы үшін мәселе туындағанмен, біздің ойымызша, семинарлар мен практикалық сабақтардың, курстық және өзіндік жұмыстарды жазудың қалыптасқан жүйесі әрқашан зерттеу қызметінің бастапқы дағдыларын ғана емес, сонымен қатар тиісті кәсіби саладағы практикалық мәселелерді шешу жолдары туралы жалпы идеяларды қалыптастыруға ықпал етті [3].

Отандық және шетелдік оқу орындарында тарихты оқытудың жаңа тәсілдерін қолдану мәселелері бірнеше рет талқылау жасалған. Батыс ғалымдары Еуропаның көптеген елдерінде жалпы білім беретін пәндерді оқыту орта мектепте аяқталатынына, ал колледждерде кәсіптік даярлық берілетініне назар аударады.

Қазіргі отандық зерттеушілер тарихты оқытудың жаңа мазмұны мен әдістемесін дамыту тарихтың оқу пәні ретіндегі логикасы тарих ғылымының логикасына және жалпы ғылыми білімнің даму логикасына сәйкес келетін заманауи оқыту технологияларына көшуді көздейтінін атап көрсетеді. Оқушыларда жасалған тарихи идеялардың танымдық маңыздылығына назар аударылады, ол - нақты тарихи көріністер мен ұсыныстар тарихи ұғымдарды қалыптастырудың негізі болып табылады және өткен көріністердің мазмұны неғұрлым ауқымды болса, бұл ұғымдар соғұрлым мағыналы және маңызды болады.

Біздің ойымызша, тарихты оқытудың тиімді тәсілдеріне "жаратылыстану ғылымдарының тұжырымдамаларын, принциптері мен ойлау жүйесін тікелей қолдану", жекелеген бір типті оқиғаларды зерттеуге емес, "ерекше оқиғалары мен бифуркацияларды зерттеуге" баса назар аудару ұсыныстары жатады. Тарихты зерттеудің нәтижесі тек нақты білім ғана емес, сонымен бірге өткен оқиғаларды түсіндіре білу және қоғам дамуының объективті және субъективті факторларын ескере отырып, себеп-салдарлық байланыстар орнату, сондай-ақ өз ұстанымын дәлелдей білу болуы керек деген ереже ерекше маңызды [3].

Кез-келген әлеуметтік жүйенің дамуындағы туындаған мәселелер әрқашан оның нәтижесінің балама нұсқаларына мүмкіндік береді. Тарихи шындықты нақты түсіну тарихи процесс туралы саяси идеяларды жеңуге, жас ұрпаққа әлеуметтік қасиеттерді таңдауда тәуелсіздікке үйретуге мүмкіндік береді [4].

Қазіргі еліміздегі экономикалық даму жағдайында жұмыс беруші кәсіби арнаулы білімнен құзыретті қызметкерді, мемлекет – заңды азаматты, қоғамды-тиімді әлеуметтік өміршеңдікке қабілетті адамды дайындауды талап етеді. Демек,біздің пікірімізше білім берудегі құзыреттілік тәсіл шараларды жүзеге асыруға ықпал етеді.

Колледждің оқу үрдісіндегі қолданыстағы стандарттары оқудың барлық кезеңдерінде студенттердің жоғары уәждемесіне байланысты тиімділігі өзін-өзі қамтамасыз ететін қызмет түрі ретінде таным процесін жандандыруға жағдай жасайды. Студенттердің өзіндік жұмысын жетілдіруге ерекше назар аударылады.

Тарих гуманитарлық циклдің оқу пәні ретінде студенттерді кәсіби білім беру және дүниетанымдық даярлаудың маңызды саласы болып табылады және студенттердің жүйелі ойлауын ғана емес, сонымен бірге әлемдік тарихи процесс туралы, еліміздің жалпы әлемдегі миссиясы және оның өркениеттің бір бөлігі ретінде дамуы туралы тұтас түсінік қалыптастыруды мақсат етеді.

Тарих курсы студенттерге дүниежүзілік тарихи процестің даму заңдары мен факторлары туралы жүйелі білім беруге, таңдалған кәсіби салаға енуді жеңілдететін тарихи ойлауды дамытуға көмектесуге арналған. Әр түрлі тарихи қақтығыстарды қарау аясында өткеннен алынған ақпаратты қабылдау, талдау және жалпылаудың маңызды дағдылары дамиды, студенттерге ақпараттық ағындарды көбейтуге және таратуға мүмкіндік беретін интеллектуалды даму пайда болады.

Колледжде тарихты оқытудың инновациялық әдістерін енгізу қажеттілігі инновацияларға жүйелі көзқарас маңыздылығын арттырғанда және оқу үрдісінің көптеген аспектілерін қамтуы аса қажет. [5].

Шектеулі аудиториялық жүктеме жағдайында оқытудың дәстүрлі әдістерін – дәрістерді, семинарларды қолдану тарихи оқиғаларды, құбылыстар мен процестерге түсінік беру шектелгендіктен заманауи оқытушыны практикаға енгізу үшін қолайлы жаңа формалар мен дидактикалық құралдарды қолдану қажеттілігі туындайды.

Біздің ойымызша, оқу жұмысының проблемалық және ойын түрлері перспективалы болып табылады, бұл сабақтарда оқытушының беделінің қысымынсыз, еркін түрде жүргізілетін ғылыми полемиканы ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Оқу материалдарын талқылауында тарихи фактілерді, оқиғаларды, процестер мен құбылыстарды шығармашылық тұрғыдан түсіну ақпаратты сыни бағалаумен және болған оқиғаларға тарихи баламалар тұрғысынан тану кезінде күрделі проблемалық мәселелерді шешумен біріктіріледі. Сол принципті студенттердің ойлау процесінде тарихнаманың болжамды функциясын өзекті мәселесін қазіргі заманның шындығымен сәйкестендіру қажет.

Кейс-стади әдісі (case-study) немесе нақты жағдайлар әдісі, мысалы, өзекті тақырыпты зерттеу кезінде " Кенесары хан - көрнекті саяси қайраткер ме?", біз тарихи кейіпкерлердің тұлғасын талдау әдісін қолданамыз. Студенттер сабақ жоспарын, әдебиеттер тізімін алдын ала алады, хан отаршылық кезінде Долгов пен Герн елшілігінің қойған шарттарының түпкі мақсатын білу және позициясымен анықталады, берілген жоспар бойынша негізгі сұрақтарды дайындайды, оқытушымен кеңеседі. Алдағы пікірталасты біздің көзқарасымыз бойынша алдын-ала бағыттау мүмкін емес, өйткені сабақтың бұл түрі студенттердің өзіндік шығармашылық жұмысын қамтиды, оның барысында олар тарихи білім мен фактілерді қолдана білуді, оларға баға беруді, өз пікірлерін білдіруді және қорғауды көрсетеді. [6]

Таңдалған әдіс нақты жағдайларды талдау негізінде танымдық процесті белсендіруге ықпал етеді және студенттердің жалпы коммуникативті және зияткерлік әлеуетін дамытуға бағытталған. Кейстерді пайдалану кезінде мәлімделген мәселемен кезең-кезеңімен танысу пайда болады. Алдымен оның ұжымдық талқылауы жүреді, содан кейін әр қатысушы өзінің жеке ұстанымын білдіреді. Кейс-стади әдісінің айрықша ерекшелігі – жеке дұрыс шешімнің болмауы негізінен оны қабылдау алгоритмін таңдауға мүмкіндік береді және сонымен бірге

зерттеу жұмысының элементтерімен таныстырады. Алайда, кейс-стадиге, тарихи кейіпкерлердің сот процестерін модельдеу әдісі сияқты, студенттердің мұқият дайындығы жағдайында, олар қажетті ақпарат жинаған кезде ғана емес, сонымен қатар тұрақты қарым-қатынас пен өзіндік жұмыс дағдыларын игерген кезде жүгінуге болады.

Сондықтан, тақырыпты зерттеу кезінде студенттердің пікірсайысы үлкен қызығушылық тудырады.

Оқу сабақтарын пікірталастар, пікірталастар, рөлдік ойындар және т.б. түрінде өткізу, егер талқылау студенттердің бастапқы білімі бар және таңдалған тақырыптар кәсіби санатқа жатпайтын мәселелер бойынша жүргізілсе, тиімдірек болатындығын атап өткен жөн. Сонымен қатар, тарихи мәселелерді қарастыру стратегиясы фактілерді қарапайым баяндаудан бір немесе басқа мәселені кеңірек қоюға біртіндеп жетілдіруді қамтуы керек.

Оқу үрдісіндегі әрбір жаңа тақырыптың алдында материалдың мазмұнын жаңартатын проблемалық мәселені қою оның қабылдауы мен тыңдаушылардан талап етілетін білім берудегі туындаған мәселені жояды. Осындай дәріс диалогқа айналады, бұл аудиторияның танымдық белсенділігін ынталандырады, зерттеу процесін имитациялайтын оның ерекше интеллектуалды маңыздылығын тудырады. Бұл ретте сабақ барысында оқытушы мен студенттер де талқылаудың негізгі мәселелерін ұсынуға белсенді қатыса алады. Сонымен, "Кенесары ханның тұлғалық рөлі" тақырыбында дәріс оқығанда оқытушы келесі проблемалық сұрақты ұсына алады: "Кез-келген адам қоғамның сипатын өзгертетін маңызды тәуелсіз фактор бола ала ма, әлде ол тек алдыңғы дамуды жүзеге асырады және сөзсіз көрінуі керек пе?"

Біздің тәжірибеміз әртүрлі тарихи материалдарды игеру процесінде проблемалық оқытуды қолдану белгілі бір мәселелердің түсініксіздігі мен пікірталастарына байланысты, әсіресе отандық тарих аясында өзекті және сұранысқа ие технология екенін көрсетеді.

Дәріс жұмысында проблемалық әдісті қолдану мұғалімнен жоғары деңгейдегі кәсібилік пен үлкен дайындықты талап етеді. Осыған байланысты, курсты игерудің алғашқы кезеңдерінде оқытушылар, біздің ойымызша, оны оқу сабақтарының қазірдің өзінде қосымша ретінде ғана қолдануы керек.

Студенттердің тарих ғылымына деген қызығушылығын арттырудың тағы бір тәсілі – тарихи өткенді терең түсінуге және оның қазіргі заманмен байланысты іс-шаралар, тарихты жасаушы ретіндегі өзінің ерекше позициясын ашқан кезде хабардар болу мүмкіндігі. [7]

Тарихи дереккөздерге сүйенбестен тарихты зерттеу тарихи шындықты жеңілдетілген, жалпы қабылдауға әкелетінін, таным процесін басқалардың интеллектуалды пікірталасқа айналдыратынын атап өткен жөн. Осыған байланысты жобалармен жұмыс істеу барысында студенттердің тарихи мұрағаттар орналастырылған электрондық ресурстарды пайдалануы өзекті болып табылады.

Білім беру стандарттарының соңғы нұсқаларында студенттер мен оқытушылардың алдына қойылған мақсаттар мен міндеттер болып табылатын:

- студенттердің ақыл-ой қызметін ынталандыратын проблемалық, жобалық, ойын әдістері мен әдістемелерін қамтитын инновациялық педагогикалық технологиялар кешенін қолдану арқылы қол жеткізуге болады;

- сабақтарды өткізудің диалогтық (интерактивті) нысандары (кейс-стади, пікірталас, пікірталас), студенттердің ақыл-ой белсенділігін ынталандыратын оқытушы мен студенттер арасындағы өзара түсіністік, оқу міндеттерін бірлесіп шешу, оқушылардың жағымды қарым-қатынас дағдыларын игеру.

Қорытындылай келе, жоғарыда сипатталған тарихты оқыту әдістері оқу үрдісіне сәйкес оқытылатын басқа пәндерге экстраполяциялануы мүмкін.

Тарих сабақтарын жаңа форматта өткізу пән оқытушысының пікірталасты ұйымдастыру және жүргізу тәсілдерін кәсіби меңгеруі, оның қашықтықтан виртуалды оқыту орталарында

нақты бағдарлануы, қажетті ақпаратты өз бетінше таба алатын, тарихи бастапқы дереккөздерді қоса алғанда, ақпаратты өңдей және талдай алатын студенттердің жоғары уәждемесі мен белсенділігі жағдайында ғана мүмкін болады. Дегенмен, атап өтілетін жағдай, орта мектепте қалыптаспаған білімнің негізінде студенттердің көпшілігі шешімдерді талап ететін оқу міндеттеріне сәйкес келмегендіктен мүмкіндік төмендеген. Яғни, тарих курсына білім беру және зерттеу қызметіне деген ынтасын жоғалтады. Ал оқытушы пәннің мазмұндық компонентінің шамадан ұлғаюы аясында студенттердің аудиториялық және практикалық сабақтарының қатынасы жағдайында алдымен теориялық мәселелерді таңдауда күрделі мәселе туындайды, оларды зерттеу білім беру стандарттары мен бағдарламаларында белгіленген мақсаттарды қамтамасыз етеді және студенттердің қажетті тарихи білім алуына ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Здерева Г.В. Тарих ғылымы әдістемесінің заманауи мәселелері және тарихты оқыту // Гуманитарлық институттың хабаршысы. 2007. № 1. 8-10 бет.
2. Салимгареев М.В., Суслов А. Ю. Университеттегі тарих курсына рөлдік ойын әдістемесі // Тұрақты дамуды басқару. 2016. № 2. 98-102 бет.
3. Герич А.А. "Тарих" пәні бойынша дәріс материалдарын дайындау кезінде мұрағат құжаттарының электрондық жарияланымдарын пайдалану // Қазан мемлекеттік энергетикалық университетінің хабаршысы. 2013. № 4. 111-112 бет.
4. Козлова О.В., Сеченкова А.В. Университетте гуманитарлық пәндерді оқытудағы жобалық тәсіл // Педагогикалық ғылымдар. Әлеуметтік даму теориясы мен практикасы. 2015. № 15. 146-148бет.
5. Valeeva E. E., Kraysman N. V. The impact of globalization on changing roles of university professors. In: Proceedings of 2014 International Conference on Interactive Collaborative Learning, ICL 2014–2015. p. 934–935.
6. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
7. «Қазақстан тарихы» және «Құқық негіздері» пәндері бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. - Астана: «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2016. – 118 б.

УДК 378

К вопросу оптимального планирования учебного процесса

Асанов Наухан Алтаевич

д.п.н., проф., Каз НУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Кандидат Мейраамгул

АО «Алматинский технологический университет», г.Алматы, Казахстан

Узехан Дина Бекзатовна

АО «Алматинский технологический университет», г.Алматы, Казахстан

Одним из основных условий достижений успеха в планировании учебного процесса в его организации и проведения, является обоснованность и оптимальность его планирования.

Чтобы оптимизировать эффективность передачи содержания материала лекции (практикума или лабораторной работы) и использовать с большей отдачей, необходимо уделять большое внимание точному планированию занятия.

При планировании учебного процесса необходимо увязывают как его содержание, так и его форму.

Форма влияет на содержание и во многом определяет эффективность восприятия материала, будь то лекция, практикум, лабораторная или коллоквиум.

Для обеспечения полноценной подготовки специалиста необходим определенный комплекс составляющих.

Рассмотрим некоторые из них, которые на наш взгляд являются наиболее весомыми и которые являются фундаментальными. И так.

Образовательная деятельность высших учебных заведений Республики Казахстан регламентируется Законом «Об образовании» от 29.06.20 г. № 351-VI (вводится в действие с 1 июля 2021 г.). В главе 4, статье 21 «Образовательные программы высшего образования», записано, что образовательные программы в зависимости от содержания и их направления (назначения) подразделяются на: типовые и рабочие. Типовые учебные программы разрабатываются в соответствии с требованиями государственных общеобязательных стандартов образования.

Рабочие учебные программы разрабатываются на основе соответствующих типовых учебных планов и (или) типовых учебных программ.

Рабочие учебные планы и рабочие учебные программы разрабатываются организациями высшего и (или) послевузовского образования на основе образовательных программ высшего и послевузовского образования.

Содержание образовательных программ высшего образования предусматривает изучение цикла общеобразовательных дисциплин, цикла базовых дисциплин, цикла профилирующих дисциплин, а также прохождение профессиональной практики по соответствующим направлениям подготовки кадров.

Подготовка специалиста начинается с разработки рабочего учебного плана специальности, который базируется на типовом учебном плане данной специальности (Стандарта специальности). А в типовой учебный план входят типовые учебные программы дисциплины.

Рабочий учебный план должен включать в себя точные формулировки наименований учебных дисциплин соответственно ГОСО РК по специальности того года, для набора студентов которого составляется данный план.

Типовая учебная программа является составной частью ГОСО РК, а на ее основе разрабатывается рабочая учебная программа дисциплины. Основное содержание дисциплины определяется утвержденной типовой учебной программой. Рабочая программа должна раскрывать типовую программу и дополнять ее, включать такие компоненты как: региональный, вузовский, профессиональный (которые учитывают квалификационные требования к выпускнику данной специальности и особенности настоящего момента).

Кроме того, учебный материал, определяющий основное содержание дисциплины должен соответствовать ГОСО РК по специальности, он должен отвечать требованиям и пожеланиям заказчиков на специалистов, квалифицированным характеристикам, современному научному уровню соответствующей науки и др., а также должен быть согласован с возможностью использования разнообразных форм преподавания дисциплины в данном вузе (организация лабораторного практикума, лекционных демонстраций, наличием технических средств обучения и т.п.).

Содержание образовательных программ высшего образования предусматривает изучение цикла общеобразовательных дисциплин, цикла базовых дисциплин, цикла профилирующих дисциплин, а также прохождение профессиональной практики по соответствующим направлениям подготовки кадров с ориентиром на результаты обучения и соответствие национальной рамке квалификаций и отраслевым рамкам квалификаций.

Образовательные программы высшего образования включают дисциплины обязательного компонента и компонента по выбору.

В рамках компонента по выбору обучающийся при определении индивидуальной траектории обучения может выбирать:

- 1) дисциплины по основной образовательной программе;
- 2) дисциплины по дополнительной образовательной программе.

Планированию цикла дисциплин, каждой дисциплины в отдельности, каждого ее раздела должно предшествовать неоднократное продумывание всего содержания учебного материала и методологии ее изложения, анализ оптимальных путей передачи знаний студентам, прививая им умения и навыки, выбор оптимальных форм проведения занятий, распределение всего учебного материала специальности между дисциплинами, а по каждой дисциплине – между видами занятий, а по каждому виду занятий – между аудиторной формой (лекция, практикум и лабораторная) и формой самостоятельной работы студентов (СРСП и СРС). А внутри аудиторной формы – между разными темами и модулями, между разными последовательными занятиями, при этом необходимо учитывать хронометраж для выполнения всех требований предъявляемых к каждому из видов занятий.

Каждая дисциплина состоит из: лекций, практических (семинарских) и лабораторных занятий; заданий для СРС и СРСП.

При разработке содержания дисциплины необходимо разбивать на модули, разделы, темы и отдельные виды работ по каждому занятию.

Модуль – это самостоятельный раздел курса, основой которого является одно фундаментальное понятие данной дисциплины. Каждый модуль через понятийный аппарат имеет связь с другими дисциплинами. Материал каждого модуля базируется на предыдущих, повторяя и закрепляя их.

Содержание лекций должно включать – формулировку темы и основные вопросы каждой темы, которые раскрывают излагаемый материал; перечень контрольных вопросов

помогающие обучающемуся более подробно вникнуть и переработать материал конкретной темы.

Можно обладать ораторским искусством, обладать высокой эрудицией и глубоким владением материалом, но если не будет четкого планирования дисциплины, то изложение материала экспромтом может увлечь преподавателя на какие – то отдельные вопросы, в ущерб остальному содержанию дисциплины. Но это не говорит о том, что не надо импровизировать, только импровизацию надо проводить в определенных рамках, чтобы не пострадали другие разделы.

Содержание семинарских и практических занятий включает название темы, которая рассматривается на данном занятии. Указание на то, что рассматривается ли данная тема на занятии впервые или она определялась на лекции. Перечень конкретных вопросов, рассматриваемых на семинаре или примерно количество и уровень рассматриваемых на занятии задач или практических заданий, а также выдаваемых домашних заданий.

При организации проведения практических занятий необходимо планировать их так, чтобы обеспечить приобретение студентами навыков и умений в решении учебных задач по конкретной дисциплине, необходимой в дальнейшем специалистам в их практической деятельности, для решения уже практических задач и проблем по своей специальности.

Содержание лабораторных занятий - должно быть обоснованно и подробно раскрыто с учетом специфики обучения студентов конкретной специальности и имеющегося оборудования в лаборатории. В рабочей программе привести перечень лабораторных работ с указанием аудиторных часов, отводимых на каждую работу.

Лабораторные работы направлены на выработку практических навыков и умений. Лабораторный практикум, как правило, проходит в специальных учебных лабораториях или компьютерных классах. Выбор оборудования определяется учебной тематикой лабораторных работ.

Задания по Самостоятельной работе студентов (СРС) – должны включать отдельные вопросы тем дисциплины, которые не рассматриваются во время аудиторных занятий выносятся для самостоятельного изучения студентами. В перечень вопросов необходимо вынести такие, которые позволят самостоятельно освоить часть учебного материала и оценить привлекательность познаний нового, что является одной из главных целей образования, с ориентиром на всю дальнейшую творческую деятельность.

Задания для СРС включают: перечень вопросов; время, отводимое на самостоятельную подготовку; недельные сроки выдачи заданий и сроки из сдачи преподавателю; список литературы.

Необходимо учитывать бюджет времени студента, т.к. время, отводимое на выполнение заданий по СРС вместе со временем на подготовку всех видов аудиторных занятий – 50% от количества аудиторных часов. Необходимо помнить, что на все виды СРС студенту отводится – 3 (три)

академических часа в день.

Учебный процесс – это обязательный контакт преподавателя со студентами. Во время проведения занятий необходима обратная связь со студентами. Одной из таких связей служит контроль знаний студентов. Выделим основные. Контроль знаний студентов осуществляется в виде: текущего контроля, рубежного контроля и во время экзаменационной сессии. Коротко рассмотрим первых два.

Текущий контроль – в рабочей программе не отражается, но планируется одновременно с составлением программы.

Текущий контроль проводится либо на каждом занятии, либо не реже, чем через занятие. Форма проведения текущего контроля в зависимости от специфики дисциплины

устанавливается преподавателем (предварительно обсудив и утвердив на заседании кафедры).

Текущий контроль может проводиться на каждом виде занятий, в том числе и на лекции в виде мини контрольных на 3 – 5 минут с коротким ответом на один конкретный вопрос темы. Но, как правило – на практических (семинарских) или лабораторных занятиях, когда обеспечен тесный контакт преподавателя со студентами и оценка знаний (более полный ответ) студента будет более объективной.

Рубежный контроль (РК) – проводится как правило в течение семестра 2 раза.

Рубежный контроль проводится во время аудиторных занятий, за счет части его времени, что заранее планируется в рабочей программе дисциплины. Если в учебном плане предусмотрены практические (семинарские) или лабораторные занятия, то РК, как правило, проводятся вовремя этих занятий.

За проведение и проверку знаний на каждом РК на одного студента преподавателю, при расчете его педагогической нагрузки, выделяется 0,25 учебных часа. Это отражается в индивидуальном плане преподавателя и входит в расчет педагогической нагрузки кафедры.

Рубежный контроль проводится после завершения обучения по одному, а чаще несколькими модулям программы дисциплины с целью обобщения результатов обучения по ним, для анализа и взаимосвязи учебного материала с материалом других тем и других дисциплин. Но чаще, для удобства организации учебного процесса, РК проводят: первую на 8 неделе, а вторую – на 15.

Рубежные контроли в зависимости от специфики дисциплины и изучаемого материала могут проводиться в следующих видах: устный или письменный опрос, компьютерное или письменное тестирование, письменная контрольная работа, оценка участия студента в диспутах, круглых столах, деловых играх, решении ситуационных задач и т.п.

Целесообразность форм и видов РК, а также индивидуальных заданий по СРС по каждой дисциплине обсуждаются на заседании кафедры при рассмотрении рабочей программы дисциплины на каждый учебный год и отражаются в этой программе, где указывается также необходимые вопросы или тестовые задания.

Рабочий учебный план специальности состоит из дисциплин, которые формируют будущего специалиста. А каждая дисциплина начинается с разработки Учебно-методического комплекса дисциплины (УМКД), который включает в себя следующие разделы:

Силлабус для студентов очного обучения

Силлабус для студентов дистанционного обучения

Глоссарий

Лекционный комплекс (с вопросами и тестами для самопроверки после каждой лекции)

Методические указания для выполнения (практических, семинарских или лабораторных) занятий

Методические указания для выполнения самостоятельной работы обучаемого

Методические указания для выполнения самостоятельной работы обучаемого под руководством преподавателя (для студентов очного обучения)

Методические указания для выполнения индивидуальных контрольных заданий для заочной формы обучения

Вопросы входного контроля

Тесты для рубежного контроля №1

Тесты для рубежного контроля №2

Программное и мультимедийное сопровождение занятий

Список использованных источников:

1. **Закон Республики Казахстан «Об образовании»** (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.01.2021 г.).
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 декабря 2007 года N 1270 «Об утверждении Правил государственной аттестации организаций образования».

Learn to unlearn for transformative learning, an epistemological look

JOSE MANUEL SALUM TOME

Ph.D., Doctor of Education, Catholic University of Temuco

Abstracts

The present work corresponds to a reflection about several theories and approaches of the learning and their relevance in the training of social agents, reflection that emerges from the practice of the training, and attending to the fact that the meaning of what it implies to learn and how it is that is learned is not at the center of the discussion in universities in Latin America, which emphasizes more what to teach rather than how to teach.

Keywords: Learning, unlearning, relearning and continuing education

Justification

The present work corresponds a reflection on various theories and approaches to learning and their relevance in the training of social workers, reflection that emerges from the practice of training, and considering the fact that the sense of what is involved in **learning** and how **What is learned** is not at the center of the discussion in universities in Latin America, in which more emphasis is placed on what to teach rather than how to teach.

. Without pretending to analyze praxis or be a guide on how to implement the transition from the prevailing training model, called informational, to another with a transformational nature, the working hypothesis on the training of social agents and, in particular, leadership training, is based on the importance of understanding the concept of learning, of how to learn and, therefore, of how to teach, since adults require **unlearning**, at the same time as **learning**, to achieve transformational learning that allows them not only to acquire new knowledge but also stimulate behavior modification in light of reviewing their own frames of reference.

To achieve this proposal, the learners and also the teachers must review not only what they do, but how they think and who they are. The process is not only cognitive, but also emotional and bodily. Therefore, a dynamic and integrated approach is proposed that works in the three fields and that in each one of them the concept of unlearning is the main idea. Additionally, a series of approaches are suggested, such as first, second and third cycle learning and paradigm revision; among others.

Introduction

It is almost incredible that, in Higher Education and Training centers, more emphasis is placed on what is taught, content, and not on how it is taught, methodologies, and that more experts are hired in certain specialized areas of knowledge, but not they have been trained in the methodological aspect.

Observations made in various educational centers in Latin American countries show that the pedagogical process itself is downplayed, and that this limitation does not occur only at higher levels of education, but also at secondary and primary levels, although in the latter the symptom is less. That is, less attention is paid to pedagogical development in higher-level educational centers, generally focused on the search and transfer of knowledge as information, than in primary and secondary education centers, today, in Chile, under the reform process, precisely in the review of their pedagogical approaches.

And this does not happen due to a lack of theories and / or research in the field of epistemology, namely, authors such as Humberto Maturana and previously Paulo Freire, offer us a very reference point to understand that we must worry about how to teach from a knowledge of how is it that we learn, and, if learning is not adequate, how is it that we unlearn.

This problem is approached, by way of reflection, and some conclusions are shared in this document that are reached from the implicit premises in an analysis of the dynamic and essential process in education such as learning. And it is approached from the deepening of what is understood by learning and the usefulness of unlearning, postulating that this dynamic gives greater light to the teaching process.

The reflections that are presented are supported by more than a decade of experience in the training of young people in educational centers of different levels and of training carried out both for teachers and students, as well as exchange of ideas with colleagues in relation to the subject and specialized bibliographic review. Everything that was most relevant and pertinent to the subject was pointed out to give way to a proposal that is offered not to be a practical guide, but as a reflection that invites us to continue investigating and raising awareness that the problem subsists and is rooted in the work of educational centers.

So, the purpose of this work is, at the same time as a reflection, an invitation to educational agents to reconsider the concepts already mentioned: learn, how to learn, how to unlearn and therefore, how to teach. Also, to consider the hypothesis that maintains that adults require unlearning at the same time as learning, to achieve transformational learning, and thus contribute to dynamic and meaningful learning.

The document is organized in six sections. In the first, an attempt is made to analyze the approaches and concepts of traditional, informational education and learning, and why their permanence in current times and the need to move from this approach to one more in line with the rhythm of post-modern society, namely, a transformational approach. In turn, it leads to what is understood by education: object of analysis in the second section, which defines both transformative education and, as its variant, meaningful education. In light of the above, the third section opens a new key aspect for learning oriented to modify behavior, which for the author is the essence of education and training. Likewise, it is carried out, in synthesis, the importance of the unlearning process and its link with vigorous learning.

In the fifth section, some possible learning strategies are briefly indicated that would make it possible to dynamize the process, giving relevance to teaching practice in the processes of change. In the sixth and last section, a final reflection is made that synthesizes and makes explicit the main proposals of this document: From information to transformation

Learning to unlearn for a transformative learning, an Epistemological look.

1.- Education and learning A stagnant process?

"The most perfect image of the Cosmos is the river ..." This sentence expressed by Heraclitus of Ephesus in the 6th century BC, to refer to the continuous evolution of what exists is today very applicable in the field of knowledge and therefore in relation to truths that sustain the human being. Then, given that the truths are constantly changing, a sort of negotiation occurs regarding which ones will or will not be accepted in order to attribute meaning to things, to events and to the human being himself. If this is so, it is contradictory to try to make teaching a simple process of transferring information from a subject who teaches (teacher or trainer) to a subject who learns (student or apprentice), moreover, it is an epistemological claim of a dogmatic nature.

, where the one who teaches pretends that knowledge is reduced to data and that he is the possessor of such knowledge.

What could we say then of the master classes? As knowledge transfer, they are valid, but if we consider that knowledge is not something given, but rather it is built, as suggested by the cognitive theories of learning, among which we can highlight Piaget, Ausubel, Gagné, among others, we have to conclude that all teacher-centered pedagogical practice is insufficient. Hence, it is necessary to review and / or generate strategies that promote discussion on issues that promote a change in perspective, which does not mean in any way suppressing the flow of information, but rather changing the form, viewing education not as a product, but as a process.

If we consider the approach of Mezirow (2000) and Kegan (1982, 1994, 2000) who, based on the approaches of Piaget and Freire, we can consider that a transformational approach is necessary, which implies looking at how it is learned, how it is thought, what we understand by education and what are the implications of transformative learning, aspects that will be considered below. As Mezirow says "Transformative learning refers to the process through which we transform established frames of reference (perspectives of meanings, habits of thought, mental frames... etc.) to make them more inclusive, discriminating, open, emotionally capable of changing and reflective, in such a way that they generate beliefs and opinions that prove to be truer and more justified so that they generate action "

The permanence of the emphasis on the content or information seems to make sense if we take into account that the person who is capable of mastering a lot of information and transferring it is considered wise, either from European or North American authors, and who can cite these authors as support. to their knowledge, without further analysis or discernment. It is taken for granted that, if someone whose fame has transcended, what is said is true, and so should proceed. There is a kind of dependence on thought, a denial of the possibility of being authentic and generating new proposals more in line with reality. For example, the education in Finland is very good, its methodology, principles and values very pertinent, but for the Finns, not for Latin America.

Another reason for maintaining the tradition is the fear that teachers have of being confronted by students with questions that they may not be able to answer. They feel questioned in their wisdom and authority, since they assume the category of experts from the infallibility of their knowledge. Thus, the concept "education" refers to various meanings and theories, as many as perspectives of what is intended when you want to teach. But what we do agree on is that there is no unintended educational process, and necessarily behind each acceptance of the concept, an idea of society, of being human, and of learning is implicit.

If education is considered as a process of information transfer, a prevailing trend in the various educational fields, and in which this information is called by teachers' "content" and by student's "subject", the emphasis is on what teaching, and the concept of the student is that of a passive subject in which a standardized level of mastery of the content established as mandatory must be achieved. This is so from a behavioral perspective of learning where the response must be expected, uniform and quantifiable, from which it necessarily derives that knowledge is oversized as a simple cognitive process, of a rational and memory nature, and other elements that are not considered they are also combined in the learning process, as are the emotional and physical.

In this process focused on what to teach, the subject who learns in his capacity as a person is ignored, he is considered rather a passive entity that must be filled with information, this is what Freire called banking education in his work "Pedagogy of the oppressed" (1970) and from which I will take a fragment: "In banking education there are two different types of subjects, the educator and the student. The educator is the one who knows, the only one who has knowledge. He is the one who transmits his knowledge to the learner. The learner receives this

knowledge from the educator without participating in the process, let's say it is like a filing cabinet ... This education refers to reality as something static, detained, divided with contents totally alien to the learner "

It is also necessary to consider that the rationalist and categorizing heritage of the Greco-Roman culture exerts its millenary influences on the ways of thinking of our Latin America, from Aristotle and his consideration of the human being as a rational animal to Hegel, ("Everything rational is real") Descartes and Kant, among others, have paid homage to reason and set aside the set of affective and bodily capacities that are also involved in the learning process. Rational categorizations are useful, but they do not allow us to see reality in a complete way, not to understand ourselves in a changing world and in which we can dialogue from a holistic perspective. Knowledge constitutes the main basis for the exercise of people, of their wealth and well-being and of society. The right to access knowledge gives the opportunity to participate in social, cultural and economic life, increasing any possibility of a true social inclusion, and at the same time increases the improvement of employability, through continuous education.

Now well , moving towards a knowledge society also implies inequalities and social exclusion reach. One effort that involves teaching is to bridge this gap and increase the educational level in adults and the incipient need for lifelong education.

In this sense, the challenges for the training of people today are much more extensive and complex, which increasingly refer to how to develop human resources for the benefit of each and every student in the school system, having as a center what they are the competencies that have the greatest impact on the growth as a whole person of the students.

Knowledge about how cognitive processes work in the brain, allows:

- Develop the natural way in which the child's brain learns.
- Understand how the physical, emotional and intellectual domains naturally integrate in the child and provide an appropriate learning environment for self-discovery.
- Create meaningful, engaging experiences for children to explore, evaluate, and learn.

Knowing the neurobiological principles that govern children's cognitive and affective development provides the teacher with the tools to enrich and harmoniously enhance the talents of each student and thus allow learning to be a process that produces a relatively permanent change in the way of feeling, think and act of the student and teachers.

From the foregoing we can affirm that teaching is facilitating the conditions for the expected changes in student behavior to occur.

The question is: Where do we start?

For knowing the organ that allows us to be, learn, do, be, love, live and coexist, and that in our brain, which allows us to learn, unlearn and then relearn, from a young age and for continuing education.

Education as a meaningful process

Our condition as social beings lead us to understand the educational process as a highly significant process, a process of encounter between two human realities with circumstances, beliefs, ideas and experiences: the subject who teaches and the subject who learns. These roles are not fixed, because it is an encounter between people, and people have a world that is their own and a world that is shared, and, in the shared one, today there is access to information in a fluid way through cyberspace. So, it is necessary to reaffirm the need to change the emphasis on education and move it from the focus of what to teach, to how we learn, what are the factors that make effective and dynamic learning possible and what should be kept in mind when considering to the person of the learner.

First, the concept of learning must be rejected as an exclusively rational process, and at least two theories must be considered, that of multiple intelligences, Howard Gardner, and that of emotional intelligence, Daniel Goleman. The first considered that for the development of life one needs or makes use of more than one type of intelligence, which are presented as a network of autonomous sets related to each other, and among which we can mention mathematical logic, linguistics, spatial etc. And the second, Goleman, considers that the ability to recognize our emotions and those of others makes it possible to develop social skills, motivate ourselves, etc. Both theories are very important to broaden the understanding of the learning process and that must be taken into account when teaching. Add to this part of the message that Humberto Maturana, Chilean biologist and epistemologist, gave to educators in the Bío Bío region, Chile, at the ceremony to start the 2017 school year: "Amar educa. If we create a space that welcomes, that listens, in which we tell the truth and answer the questions and give ourselves time to be there with the child, that child will become a thoughtful, serious, responsible person who will welcome from itself. Being able to choose what to do, being able to choose if one wants what they chose or not... are some questions that appear".

Consider also the physiological factor, or body factor very underrated from traditional paradigms where duality prevailing mind-body as two complementary dimensions, but the light of modern theories, including contributions from I to neuroscience, we understand that there at least three perceptual modalities or ways of receiving the information that comes to us from the outside and that condition our interpretation of that information, modalities that are recognized with the acronym VAK, to understand that there is different visual, auditory and kinesthetic modality in different types of subject. Based on this, it is understandable that not all students interpret the content presented by the teacher in the same way, if the surrounding reality is not the same for everyone, with which the complexity and richness of learning becomes more interesting and never uniform.

We can then consider that learning is, as the cognitive theories of Piaget, Vygotsky, and others propose it, a construction of meanings not only from one or more subjects, but also with interaction of the social and cultural environment, in which symbols, beliefs, expectations and ways of perceiving reality are combined to give meaning to what has been learned.

Considering learning in this way, the relationship between the subject who teaches, (or who intends to teach, in Freire's words), teacher or instructor, needs to be one of cooperation. Both, active subjects of the process, owe respect to their being as persons, in the fullest sense of the word, and in which the one who teaches becomes facilitated of the student's learning, who from the development of their potential and their own experiences give meaning to the experiences offered by the teacher for this purpose. This makes education a meaningful task, and with possibilities of a true social advance where each and every one can effectively learn to be, to know, to assert and assert.

Learning as behavior modification

In the words of Maturana, "To educate is to live together and, therefore, to agree to live together in a space of reciprocal acceptance in which the emotion and actions of those who live together are transformed according to the conversations that constitute that living together" ("The sense of the human", 1992)

From this quote, I allow myself to point out as an indispensable requirement to say that learning has taken place, that it is reflected in the work of the learner and the teacher, given the dynamics of this process that is not for life, it is life.

The modification of behavior in any area in which it is required cannot be imposed, as it entails a value framework that is generated from the person as such, in their way of perceiving the environment and themselves. Learning modifies behavior yes and only yes when the change

occurs in the subject as such, and this is possible with an education and / or training that considers and respects him as a person. For this, it is necessary to learn to unlearn and learn again according to the requirements of the time and space in which the subject or subjects are, a task that is difficult, but necessary. (some reasons that generate resistance to change have already been exposed)

Unlearning as a dynamic strategy

In a world of constant change, the task of learning to unlearn is imperative, as already mentioned, especially in the field of education and training. Several authors have dealt with the subject, among others Moreno Olivos (2005) and Cegarra and Rodrigo (2004) who consider it necessary for teachers to learn to unlearn because they must prepare students to face the future. From its postulates, we can describe the sequence of steps necessary to unlearn:

1.- Situate oneself in the here and now (reality): Recognize what happens and to whom it happens, assume that there are lessons from the past that are not valid in the present (now) and others that may be valid in another context, but not where it is located (here).

2.- Distinction between personal opinion (subjective) and a general principle or rule. All subjects have personal experiences, but they cannot be taken as valid criteria for situations in another context. To get caught up in personal judgment is to abandon the possibility of growth and knowledge. This is a step that requires humility, and every human being has the right to have an opinion but must recognize that this is... opinion.

3.- Preparation of the personal and / or collective map. Objectively evaluate learning from the contrast between the interpretation of reality (map) and reality itself, a step that is possible only in the exchange of opinions, experiences and knowledge.

4.- Search for new perspectives, understandings and solutions to evaluate if what is considered valid, what has been learned, is still relevant, current and valid for the field to which it refers. If not, the next step is taken ...

5.- Unlearn: It is convenient to make a list of what has been considered "invalid" and proceed to its elimination. (This is the most difficult step, since the accumulation of knowledge is one of the most deeply rooted claims of wisdom in our Western culture, and there is a lot of literature about it)

If this step is taken, the reconstruction continues, or rather, with the possibility of new learning.

6.- Reconstruction of learning and sharing of these: This step needs to be done together, both in the generating phase and the installation or legitimation of them. Let us remember that every learning process is generated in coexistence with the other or others, in exchange spaces full of affection.

7.- Return to transformed reality: New looks make new paths possible. Once the most significant aspects are reconsidered, a broader perspective is acquired that allows generating more pertinent, but never definitive, knowledge, therefore many times it will be necessary to unlearn again.

It is necessary to point out that, although the steps can be enumerated, this is not a mechanical process, as it is not a human process, it requires reflection on the subject and both individual and collective motivation, it is necessary to abandon the comfort of tradition to innovate, generating changes that bring us closer to the possibility of understanding our environment and ourselves.

Unlearning is a complex phenomenon that has at least three limitations:

1.- The individual factor given by resistance to change. Whether due to dogmatism, comfort, fear of innovation, there is, as has already been analyzed, a tendency to do the same and in the same way.

2.- The biological factor: It is known, from neuroscience studies, that the brain has great plasticity, but this manifests itself more strongly in the first years of life and decreases as one advances in

age. However, if a constant activity of new neural connections, new learning, is maintained, the brain responds adequately to changes even in adulthood, protecting itself from exercise and adequate nutrition.

3.- The social factor: Social influences that reinforce negative views of the changes exist and weigh, being more common to highlight the failures than the successes. This, added to a strong successful and competitive conception, obstructs the possibility of innovation, mainly in the field of secondary schools, where studying is identified with absorbing content that is then measured with standardized tests.

Changes are possible to the consider transformative learning it is to overturn the traditional concepts and acquire the ability to constantly transform and develop in our students the same capacity, processing involving Camber our frames of reference we had for sure, and be able to build new ones, more inclusive, demanding, open and flexible.

Strategies that dynamize the unlearning process

The studies that have been carried out in this regard emphasize resistance to change but realize that it is possible. There are models that can be applied, of which there are successful experiences at different levels of education, some are described by way of example:

1.- The inverted classroom or Flipped Classroom, which consists of changing the traditional method in which the teacher is the center of the class and whose task is to pass the contents to achieve learning in passive students who will have to incorporate them in a uniform way. The roles are reversed and now the students will be the protagonists of the process, and in an interactive process, they will learn dynamically.

The characteristics of this model are more or less the following:

- a) The interaction of the students with the materials: this must be prepared in advance by the teacher and / or the students according to the objectives of the class. They can be cards, documentaries, videos, etc.
- b) Use of ICTs (Information and Communication Technologies), which are available to everyone and which, when used in a programmed manner and with a clear purpose, allows access to up-to-date, diverse and relevant information. content to be treated.
- c) Active learning: it has been said that the shortcomings of traditional methods are, among others, the emphasis on what to teach, by inverting the class, the emphasis goes to how to learn, and with this model a dynamic learning is generated, active and participative, since it is the student who is discovering, with the help of the teacher, who has now become a guide and facilitator, the various possibilities of building knowledge from their own experiences.
- d) It encourages dialogue, cooperation, autonomous thinking and the generation of ideas: Being a participatory model, the student feels responsible for the process, not in an individualistic way, but with a team spirit, eliminating that competitive desire that so much damage has been done to the formation of people. The collaboration that is achieved generates in the students senses of responsibility in the processes, also developing other essential necessary values such as respect, tolerance, and, by generating their personal vision, they dare to exchange ideas and base them.
- e) It is a model that takes advantage of higher cognitive processes such as analysis, evaluation and application

Once students begin to appreciate the freedom provided by an open and collaborative model such as the Inverted Classroom, they will be more motivated to take control and conduct learning outside of the classroom.

2.- Problem-based learning (PBL) is a strategy that arises from the previous model, (AI) and whose purpose is for the student to build their learning, develop their skills and attitudes through real-

life actions, which will allow the student to student will be able to analyze and face problems in the same way that they will in their professional development.

The most relevant feature of PBL is the use of problems as a starting point for the acquisition of new knowledge, which entails a leading role for the student and not for the teacher, who will become a facilitator of the process, not a transmitter of information. The process begins with presenting a problem, then learning needs are identified, needed information is sought, and then back to the problem.

It is a very valuable method because knowledge management is not based on the information given by the teacher, it focuses on the student's search for this knowledge, thus generating reflective practice, teamwork and adaptation to changes.

3.- Socratic Dialogues: Although it is true that today the use of ICTs is essential in teaching, so is discussion and thematic analysis. Learning to argue with fundamentals, express ideas, learn to listen, and be tolerant are also necessary lessons, and learning by doing recovers a fundamental role in the development of these skills.

In Socratic dialogues, the role of the teacher is also secondary, and consists of guiding the discussion based on themes and readings given in advance. Those who participate are the students, asking questions, giving opinions, highlighting the collected information. By opposing ideas, achieving consensus, students will form new judgments on the subject, giving rise to new learnings built together, and if doubts and / or points of disagreement are generated, new discussions, new research and perhaps new ones are generated. consensus.

This methodology also dynamizes the educational process, and reinforces the possibility of unlearning and relearning, as it is worked methodically, it becomes an effective tool for the teacher.

When presenting these strategies, the entire development process described in the relevant bibliography has not been detailed, only a succinct description has been made as a way to invite people to venture into these and other similar strategies, now available to everyone in cyberspace, and, if the need for it has really been understood, then we can say that transformational learning will be a reality.

Reflection

The topic of learning and learning to unlearn is a topic rooted in pedagogy and that runs through the entire educational process, and basically consists of daring to think and do things differently from how they have been thought and done previously, which requires having the audacity and courage to abandon security and dogmatism to enter the world of possibility. It is an essential concept in the process of but not only in education it is necessary to learn to unlearn, also in the business, environmental and social world in general, since the world is constantly changing and with it the sphere of knowledge.

To learn to unlearn we need to consider that learning is not just a passive process of a rational nature, it is also emotional and bodily, and, as we get older, it is more difficult to unlearn, as beliefs are more ingrained and plasticity is lost brain, unless we get into the habit of constantly innovating. Learning to unlearn is a transformation process that turns us into active subjects, capable of generating significant changes both on a personal and social level, which leads to appreciating our environment and life in community, discarding competition and success to enter a idea of more sustainable progress.

Although transformational learning is complex, as learning to unlearn is complex, it is possible and necessary, it invites us to reflect on ourselves and our work as human beings in a world of which we are part, and that of our ability to understanding the processes of change and adapting to them creatively will depend neither more nor less on our survival.

References webgraphy

Referencias Webgrafía

- [1]. www.eligeeducar.cl › Cómo aprenden los niños
- [2]. conversandoenpositivo.cl/.../index.php?
- [3]. www.monografias.com › Educacion
- [4]. <https://www.nubemia.com/aula-invertida-otra-forma-de-aprender/>
- [5]. <https://www.goconqr.com/es/ensenar/aula-invertida>
- [6]. <https://educra.cl/aprendizaje-basado-en-problemas-el-metodoabp/>
- [7]. <https://www.cae.net/es/4-pilares-fundamentales-del-aula-invertida-o-flippedclassroom/> [8]. sitios.itesm.mx/va/dide2/tecnicas_didacticas/abp/abp.pdf
- [9]. [https://inclusioncalidadeducativa.wordpress.com/..](https://inclusioncalidadeducativa.wordpress.com/)
- (10). Maturana, H. (2020). “La reflexión es lo único que nos saca de cualquier trampa”, Diario UChileMiércoles 22 de julio 2020

УДК 372.83

DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE SPECIALIST USING INTERNET TECHNOLOGIES

Zoia Adamia

Doctor of Philology, Professor Guram Tavatrtiladze Tbilisi Teaching University

Volodymyr Biletskyi

doctor of technical sciences, professor, NTU "Kharkiv Polytechnic Institute", Kharkiv, Ukraine

Hanna Onkovich

Doctor of Pedagogical Sciences, professor, Kyiv Medical University, Kyiv, Ukraine

Artem Onkovych

Kyiv National University of Culture and Arts

ABSTRACT The article examines and analyzes the peculiarities of Internet didactics and its components in order to increase the effectiveness of the educational process and scientific research, . Examples illustrate the use of blog didactics, Wikididactics, webinar didactics, and specialized online lecture courses. In the context of Internet didactics, the topic of information reliability is raised. As an example, the modern Ukrainian classification of scientific and educational publications is presented. Formulated methodical approaches and recommendations for their use.

Keywords:; media culture, media didactics, media didactics of higher school, Internet didactics, media education, professionally oriented media education, professional competence, media competence, professionally oriented special course, development of professional competence.

A general statement of the problem and its connection with important scientific or practical tasks. In 2011, developing the concept of "media didactics," G. Onkovych distinguished between "**old media**" and "**new media**" [1]. At the same time, 10 years ago, the use of "old media" (press, cinema, radio, television) in the educational process was already being summarized. It should be noted that this series can be continued with various technical teaching aids - from individual ones (diaphones, projectors, etc.) to special teaching and controlling machines (e.g., "Lastivka", "KISI" «Ластівка», «КИСИ»). At the same time, the technologies of presodidactics and presolingual didactics, radio didactics, television didactics, film didactics were revealed, and thematic lessons were offered, i.e., it was about taking into account individual professional interests and educational trajectories of students. "**Media didactics**" was seen as an "**umbrella concept**".

At the same time, in the early 2000s, information and communication technologies, which had previously spread rapidly in developed countries, were gaining popularity. The concept of "new media", in particular "**Internet didactics**", is distinguished [2].

The essence of the term "**Internet didactics**" stems from its two components. Didactics is a branch of pedagogy that studies the patterns of learning knowledge, skills and abilities, and the formation of beliefs. If we consider the Internet as one of the modern channels of information dissemination, then Internet didactics is the acquisition of knowledge, skills, and beliefs through Internet channels. And soon this concept will quickly become an umbrella term as well.

An analysis of recent research and publications that have begun to address this issue. The modern educational process is largely based on the use of media sources. There is a need for such educational phenomena as media literacy [3], media competence [4, 5, 6, 7], media culture [8, 9], which have become key features of a specialist's professionalism. Their acquisition is accompanied by the development of media education technologies [10, 11, 12]. In recent years, there has been an understanding that it is thanks to media education technologies that media and information literacy is formed and developed in a person throughout his or her life. These technologies gain a special impetus in the years when a person forms a circle of interests and determines his or her life needs. Young people spend a lot of time on the Internet to search for information, study, communicate, and have fun. There is an urgent need to use media and information technologies in the educational process to make learning modern, interesting, dynamic, interactive, as these technologies have qualitatively new opportunities [13, 14, 15].

I.A. Sakhnevych from Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas was one of the first in Ukraine to study the development of media competence of future specialists. In her PhD thesis "Pedagogical Conditions for the Application of Media Education Technologies in the Professional Training of Future Oil and Gas Specialists" [16], she proposed a system of professionally oriented media technologies and compiled a Workshop for independent mastery of the basics of media competence for students of I-IV courses of technical specialties [17]. Currently, professionally oriented special courses aimed at developing professional competence are gaining popularity. There are many professional publications about the experience of their implementation in the educational space.

Highlighting the previously unresolved parts of the general problem to which the article is devoted. Today, researchers and practitioners have considered and implemented various aspects of the use of mass media and their products in the educational process. Various universities are offering special courses in media education, which indicates the development of media didactics in higher education, which is being enriched with the latest technologies, terms, and concepts. There is a need to summarize these theoretical developments based on the experience of practitioners. In the article we reveal the components of Internet didactics on the example of the use of blog didactics, videodidactics, webinar didactics, specialized online lecture courses, introduce libraries and card catalogs in the Internet space, as well as raise the topic of information reliability and offer a thematic plan for the special course **"Professionally Oriented Media Education"**.

Formulation of the article's goals (task statement). Internet didactics is a part of media didactics that studies the patterns of learning knowledge, skills and abilities, forming beliefs based on media sources and using media products (print media, radio channels, television, the Internet). Its goal is to develop media literacy/media competence, i.e. to teach how to use information and communication technology, express oneself and communicate through media and Internet tools, consciously perceive and critically interpret information, and separate reality from its virtual simulation. Because the functions of the media (the Internet) are very different: informational, influential, commentary and evaluation, educational and entertainment. We need to take from this sea of information in a short time only what is necessary for the educational process, training and research and abstract from a number of other functions of the Internet.

Therefore, this article discusses the peculiarities of Internet didactics and its components to improve the efficiency of the educational process and research. To do this, we will consider some of the possibilities of Internet didactics components, such as press didactics, blog didactics, videodidactics, webinar didactics, etc.

Presentation of the main research material with full justification of the scientific results obtained

Blog didactics

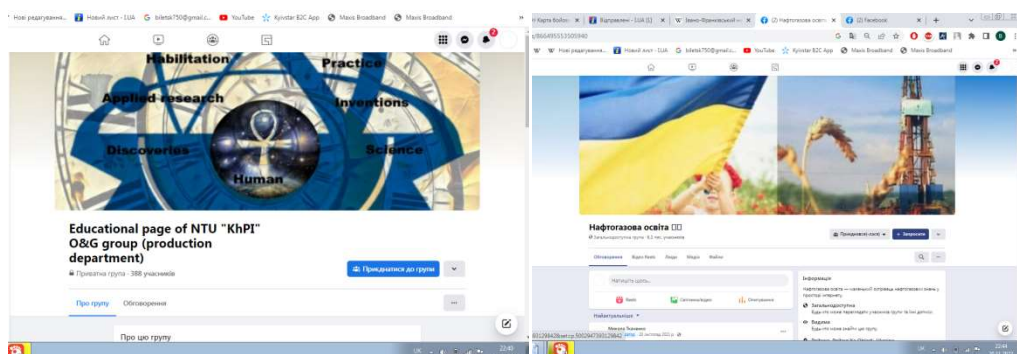
A blog is a website (a set of web pages) whose main content is regularly added entries, images, or multimedia - a combination of different forms of information presentation on one medium, such as text, sound, and graphics, or, more recently, animation and video. Blogs are characterized by short entries of temporary significance. The aggregate of all blogs on the Internet is called the blogosphere. A single blog post has a title, date of publication, and content. As a rule, readers can leave comments (feedback to a post) on each post using a simple Web form. Thus, blog didactics is the use of the blogosphere for educational and informational purposes. It should be noted that the blogosphere is a set of all blogs and their interconnections that are an element of the network space, uniting an online community or social network. Interconnected blogs form a dynamic global information shell, which is one of the main differences between blogs and ordinary web pages and online forums." [21]

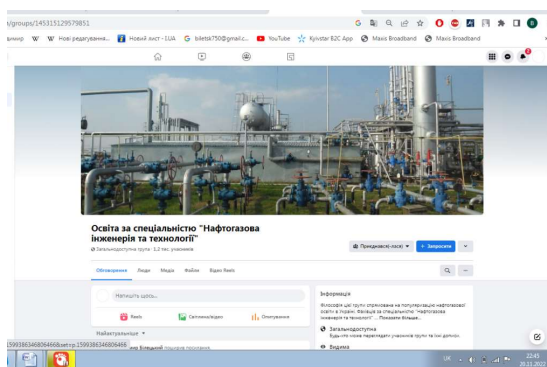
Today, "**Pedagogical**" and "**Scientific and Pedagogical**" blogs are already widespread in the social network. Among them, there are professionally oriented blogs of "**Pedagogical**" and "**Scientific and Pedagogical**" blog didactics [22], from which new concepts are gradually being distinguished and added to the content: "**Engineering**" [23], "**Medical**", "**Legal**", "**Economic**" blog didactics, etc. depending on the professional needs of the information consumer. [24]

In Ukraine, the area of professionally oriented media education in higher education, which contributes to the formation of media and information literacy of future professionals, is actively researched within the framework of the scientific school of Hanna Onkovych.

A blog can be created on one of the social networks. For example, on Facebook, LinkedIn and Twitter, etc. It is clear that we are talking about blogs as professionally oriented pages. For example, in the field of oil and gas engineering. If a few years ago such a resource was seen as a reserve for improving the professional competence of future specialists, today it has already become an active part of the daily practice of educational and business structures in the industry. Let's illustrate the experience of technical and technological blog didactics in oil and gas engineering on the example of Facebook.

Educational page of NTU "KhPI" O&G group (production department)
(<https://www.facebook.com/groups/219798795841870>) 400 users.

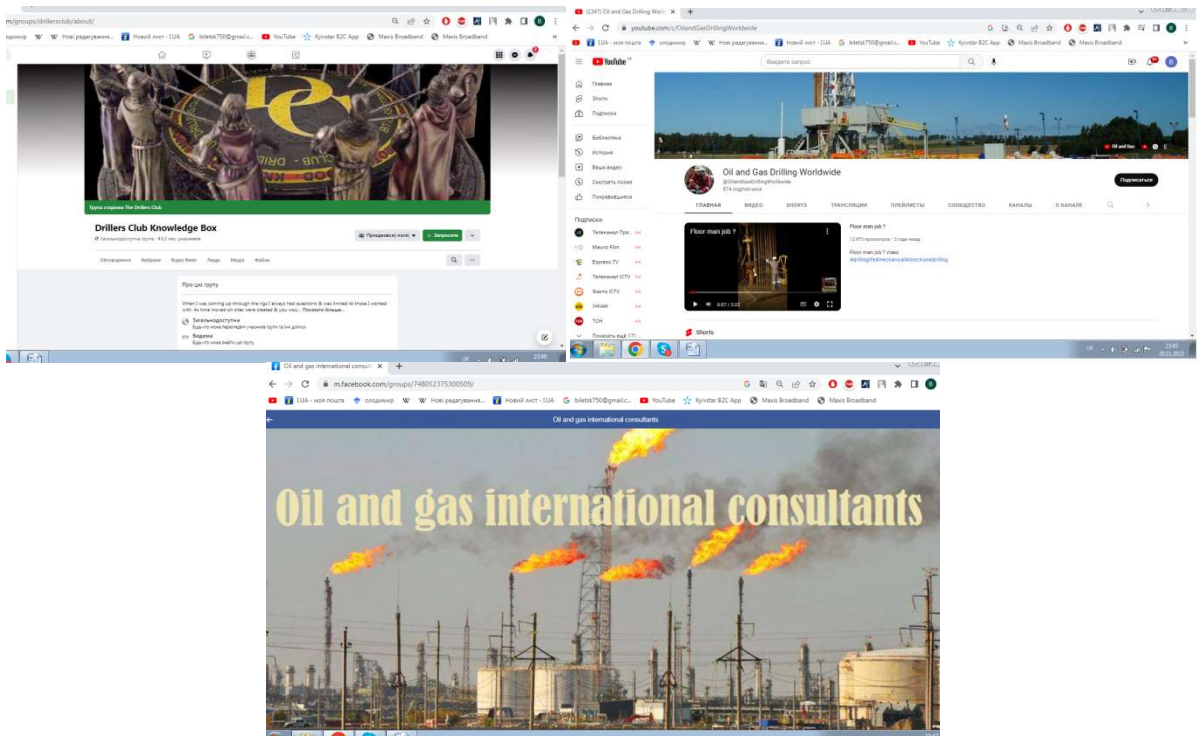
The Oil and Gas Education blog was launched in August 2017. As of February 2023, the group has 6100 members. **"Oil and Gas Education"** is an information resource covering a wide range of issues of the oil and gas sector of the economy. Main sections: - Drilling equipment - Drilling tools - Oil and gas production equipment - Special equipment - Job search in oil and gas companies - Oil and gas companies - Oil and gas service companies - News of oil and gas companies - Exhibitions and forums of the oil and gas industry. The page is intended for students, teachers and employees of companies engaged in well drilling, oil and gas production.

The blog page **"Education in Oil and Gas Engineering and Technology"** was launched in spring 2018. The post-presentation emphasizes: **"The philosophy of this group is aimed at popularizing oil and gas education in Ukraine."** The group's administrators are well-known experts in the field. As of February 2023, the group has 1.2 thousand members.

Currently, the creation of the groups **"Oil and Gas Education"** and **"Education in Oil and Gas Engineering and Technology"** is an example of the successful application of media education technologies in the Ukrainian domestic media space, including higher education media didactics, professional media education, and multimedia didactics. These blogs were initiated by specialists of the oil and gas industry, which is actively developing in the country, and the servers are located in the newly industrialized Eastern Ukrainian oil and gas region.

Other similar platforms on Facebook are examples of successful use of online didactics: "Drillers Club Knowledge Box", 43.3 thousand members; (created: September 21, 2016); Oil and Gas Drilling worldwide, 2.3 thousand members; Oil and gas international consultants, 82.7 thousand members (created in 2015).

These pages contain the full texts of educational books, including textbooks, manuals, lecture courses and workshops, reference books, dictionaries, industry encyclopedias, as well as monographs and significant scientific articles. There are also trailers of educational films and the films themselves, as well as animated videos that reveal the design and functioning of the devices, and show the technological and natural processes. At the same time, cinema and Internet didactic technologies are widely used: thematic effects such as slow-motion and fast-motion filming, multiplicity in combination with professional programs used to model natural and technical objects: SolidWorks, STATGRAPHICS Plus for Windows, software: Smedvig Technologies, Roxar Software Solutions, Western Atlas, Landmark Graphics, Paradigm Geophysical, CogniSeis, CGG Petrosystems, PGS Tigress, Seismic Microtechnology, GeoMatic, Quick look, Tigress, Western Atlas, DV-Geo, etc.

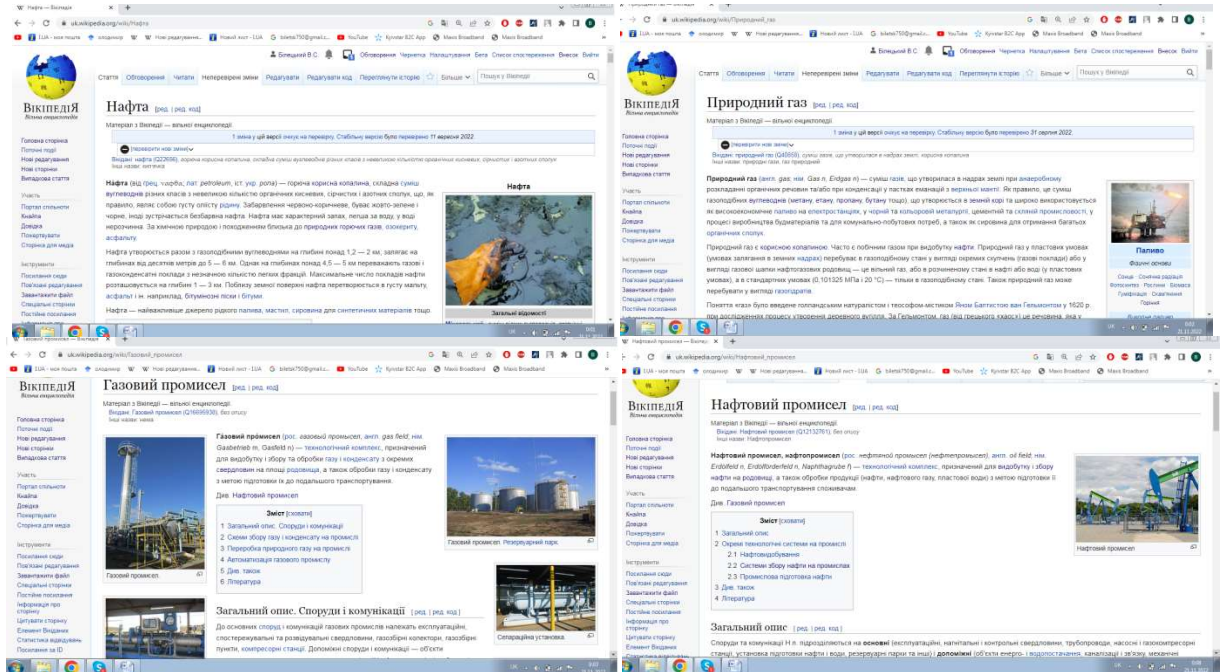

Particular attention is paid to the latest technologies in the field of oil and gas production and transportation of hydrocarbons: snubbing (work under pressure), coiled tubing (performed on wells using a flexible pipe string), top drive drilling, pigging (cleaning pipelines from the inside), horizontal drilling, offshore gas and oil production and Deepwater mining technologies, the latest methods of hydrocarbon production stimulation, including various types of Water injection, acid treatments, hydraulic fracturing, etc. In addition, the consumer of information gets acquainted with new research on the geology of oil and gas, follows the development of the discussion on their abiogenic origin and the development of unconventional hydrocarbons - methane hydrates in the oceans and seas, oil sands (Alberta, Canada), shale gas and oil, etc. All these topics are of great interest to students, scientists, and consumers alike, as they decide the fate of the future energy supply of mankind. In addition, these blog pages include the exchange of experience, news, and new job and study opportunities around the world in the oil and gas industry. And these are just some examples of oil and gas blogs on social media. The professional blogosphere is very developed.

Facebook provides functions for online discussions and coverage of current and planned events (roundtables, conferences, announcements of launch of important facilities, site statistics, etc.)

Wikididactics

Everyone probably knows that Wikipedia is a global, free and multilingual and free online encyclopedia, the most popular reference book on the Internet. Wikipedia was founded by American philosopher Larry Sanger and American Internet entrepreneur Jimmy Wales. The official opening took place on January 15, 2001, and the Ukrainian sector was launched on January 30, 2004.

The educational opportunities of Wikipedia have attracted the attention of many teachers who have begun to use Wikipedia in the educational process. This is how the concept of "Wikididactics" emerged [25, 26]. Wikipedia consists of 329 language sections. The largest Wikipedia by the number of articles is English, which contains more than 6 million articles. The Ukrainian version is 16th in the world and contains more than 1.2 million articles. In terms of the amount of information and topics, Wikipedia is considered the most comprehensive encyclopedia ever created in the history of mankind. It is read or accessed by about 6 billion people a year, i.e. the majority of the world's inhabitants (8 billion).

How can this online resource be useful for education and research? Mainly, as a primary, operational reference.

Along with such Wikipedia tools as wikification, interwiki, and categorization, the use of video files is also useful.

Some related Internet projects are also useful: - free library - Wikisource, - free textbooks (Wikibooks), - dictionary - Wiktionary, - collections of quotes - Wikiquote, - free news - Wikinews, - free catalog of biological species - Wikispecies, - collection of media files - Wikimedia Commons.

Wikipedia is called a "people's encyclopedia". And not all articles there can be trusted. That is why we offer this resource only as a primary search engine and reference. Unfortunately, we (Ukraine, the National Academy of Sciences, universities, and scholars) are almost all Terra Incognita for the world. Here is a great untapped media resource [28, 29, 30, 31, 32, 33, 34].

Libraries and card catalogs in the Internet space

The next step after Wikididactics (primary information) is the full texts of AS (authoritative sources). Today, in the era of IT technologies, we have a number of libraries and card catalogs on the Internet. For example: Ukrainian online libraries Electronic Library. Works are available in electronic format: HTML, PDF, DjVu, Txt, FB2, EPUB, DOC, and other formats. Among the scientific libraries, the Library of the All-Ukrainian Expert Network <http://www.experts.in.ua/ua/baza/doc/index.php> and the Ukrainian Technical Literature <https://ukrtechlibrary.wordpress.com/> deserve special attention.

Webinar didactics

A webinar is a way of organizing online meetings, a format for conducting seminars, trainings, and other events via the Internet. Webinar is a neologism formed by combining the words web and seminar. To organize a webinar, video conferencing technologies, Internet telephony, etc. are used. Webinars are common in the business environment. This is one of the most progressive, effective and popular modern means of distance learning. Webinars are also becoming increasingly important in distance education. The use of a variety of webinars in the educational process has identified another complex Internet didactics - webinar didactics [35].

Examples:

Webinar "Competitions of the Climate, Energy and Mobility cluster of the Horizon Europe program"

https://www.youtube.com/watch?v=tR3QYNNgWLk&ab_channel=AgencyEuropeanInno ;

Webinar "EIC grants for research and innovation: Pathfinder & Transition tools"
https://www.youtube.com/watch?v=6skfMAAcem0&ab_channel=AgencyEuropeanInno ;

Webinar "Integration of universities into European digital innovation networks"
https://www.youtube.com/watch?v=CiFOe595w24&ab_channel=AgencyEuropeanInno

Webinar conferences, a series of webinars on a specific topic, have gained popularity, and webinar marathons, where conferences last for several days, are also successful. In particular, the webinar marathon for foreign language teachers is a success. Webinars are usually innovative, often initiated and developed by enthusiastic professionals themselves. The weekly cycle of webinars, united by the idea of presenting the latest methods and achievements in teaching languages as foreign languages, lasted more than two months - from May 30 to July 25, 2020. This project was initiated as an international project of the International Scientific and Educational Organization of Philologists "West-East" ISPOP "Free Webinar Marathon for Philologists and Teachers". It was attended by Bulgarian, Georgian, French, German, Polish, Slovak, Hungarian, Ukrainian, Spanish, and Ukrainian philologists and teachers of these languages as foreign languages. The goal of the project is to use remote methods (webinars) to help philologists, teachers, young professionals, and students who teach or learn foreign languages to replenish their theoretical and practical knowledge and skills, as well as to solve the problem of overcoming borders for professional communication between specialists between countries. Among the 14 institutions that participated in the project were the initiator of the event, the Tskhum-Abkhazian Academy of Sciences (Tbilisi, Georgia), universities from Germany, France, Slovakia, Georgia, Poland, Hungary, Israel, and Ukrainian ones: Kharkiv National University of Construction and Architecture and Kyiv Medical University. These webinars presented the latest achievements in foreign language teaching methods, intercultural didactics, text linguistics, and other relevant issues of education and upbringing. The recordings of the webinars, which were opened and

hosted by Zoia Adamia, are now available for viewing on several platforms, including the YouTube page: https://www.youtube.com/results?search_query=ispop

The webinar for philologists who teach Ukrainian as a foreign language was led by the project manager, Professor Zoia Adamia (ISPOP, Georgia), and featured speakers Professor Hanna Onkovich (Kyiv Medical University, Ukraine), Associate Professor Olena Polovynko (Associate Member of the Research Group on Orientalism, Slavic Studies and Neo-Eleanism at the University of Strasbourg (Ukraine-France), a group of scientists from the Department of Ukrainian Language and Language Training of Foreign Citizens of Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture Tetiana Krech, Professor, Head of the Department and Associate Professor Iryna Mileva, Associate Professor Olena Kucherenko, Art. Maria Khodakivska, Lecturer, and Professor Maria Moczah-Klejndienst (Poland, John Paul II Catholic University of Lublin) [36]. Today, webinars are becoming the most popular form of distance interactive learning not only among educators. This newest form of education and self-education requires further observations, generalizations and recommendations.

Online lecture courses

Online lecture courses are becoming more and more popular, in particular: Khan Academy (khanacademy.org), edX online courses of Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology (edx.org), Coursera - Stanford, Princeton, Michigan and Pennsylvania universities (coursera.org), Prometheus project (Taras Shevchenko National University of Kyiv, KPI and Kyiv-Mohyla Academy, Lviv IT School), etc. A unique educational project in the oil and gas industry <https://deep-platform.com.ua/>

Reliability of information. Classification of information

The Internet is a huge number of resources - websites, web pages, social, news, educational, scientific and other networks. How to figure out which sources to trust almost unconditionally, which to take into account but check, and which not to trust at all?

"Authoritative" sources (AS - authoritative sources) are considered to be those that retain editorial integrity, as opposed to OS - original sources, which are usually not verified by other independent sources), which allows for verification of information. These sources include published works in any form (paper or electronic) in all languages. In general, they are distinguished:

A primary source is a document or person that provides direct evidence of facts, in other words, a source that is extremely close to the situation being described. In our business, a primary source is, for example, an array of data about an object - experimental, control room, etc. Primary sources require competent processing (e.g., experimental data sets - processing using modeling methods, mathematical statistics), commenting, and generalization. Primary sources are not yet AS. It is only primary information, on the basis of which AS may or may not be formed.

A secondary source describes one or more primary sources. Secondary sources in the form of scientific articles and books published by scientific publishers (especially those published in scientific journals) are carefully checked and usually contain accurate information, which makes them reliable (authoritative) sources.

The tertiary source, in turn, summarizes the secondary sources. Encyclopedias in the vast majority of cases are tertiary sources.

So, we get information from the Internet using mainly SECONDARY and TERTIARY sources. At the same time, tertiary sources are almost always unquestionable (unless they are outdated). But secondary sources, as they say, "have options". It is important to focus on these options.

Scientific articles

1. **Scientific articles.** At the end of the twentieth century, the All-Union Institute of Scientific and Technical Information (VINITI) and its analogues (e.g., TsNIILugol) determined whether an article belonged to AS or not. These institutes compiled a list of scientific articles by field, which were published (and are still published in the Russian Federation) in special rough (i.e., large volume) refereed journals). Under such a system, researchers are forced to spend almost 50% of their working time on information activities in search of reliable sources and thematic reviews (to be at the "cutting edge of progress").

In the XXI century. The Western world + China, India and other developed countries have moved to a different criterion paradigm of sorting sources "AS - OS". Scientometric databases have been created, organized and operated by special institutes and information services. For example, the Scopus database indexes scientific journals, conference proceedings, and serial book publications. The developer and owner of **SciVerse Scopus** is the **Elsevier Publishing Corporation**. In addition to the capabilities of the abstract journals, the computerization of this process and the Internet allows you to quickly find the desired publication, determine their rating, journal rating (Impact Factor), author rating (Hirsch Index), etc.

According to **Open Science in Ukraine**, all scientometric databases can be classified into three categories according to the complexity of registration: **A, B, C.**

"CATEGORY A". EASY REGISTRATION: These are databases-catalogs of scientific journals that will consider the editorial board's application for registration relatively quickly. In addition, many of these databases tend to independently export metadata of scientific journals from other databases, archives, repositories, etc., which creates a "snowball" effect, spreading information about the journal on the Internet.

Databases of category "A":

- Universe Impact Factor,
- Global Impact Factor,
- CiteFactor,
- Sindexs,
- Ukrainian scientific journals,
- General Impact Factor,
- Electronic Journals Library,
- MIAR 2015 year,
- Cosmos impact factor etc.

"CATEGORY B". REGISTRATION OF MEDIUM COMPLEXITY. These are more demanding databases, which usually have their own algorithms for calculating the Impact factor, as well as ratings based on it. The terms of consideration of applications in these databases range from 1 month to six months or even 1 year. Registration in the databases makes the journal authoritative in the eyes of a wide range of the scientific community, and indexing in some of them serves as a kind of "step" before indexing in Scopus and Web of Science.

Databases of category "B":

- Index Copernicus,
- Open Academic Journals Index,
- E-Library, DOAJ,
- UlrichsWeb,

- EBSCOhost,
- Vernadsky National Library of Ukraine etc.

"CATEGORY C". These are the **Scopus** and **Web of Science** databases - the most influential scientometric databases, registration in which can be the result of many years of hard work to improve the quality of scientific articles, increase the level of integration of the journal and its authors into the global research community, and apply numerous standards for the design of scientific information. The moderation of journals here is the strictest, and the requirements are the most stringent. Applications are considered for more than a year or for several years. Indexing in these databases indicates the highest level of recognition of the journal in the scientific community.

Within these scientometric databases, there is a gradation of the importance of scientific journals. For example, Scopus classifies journals into quartiles - according to the degree of importance of the journal Q1, Q2, Q3 and Q4.

Which journals and information should you trust? Of course, scientometric information is the most trustworthy (up to 100%). And the more authoritative the scientometric database, the greater the trust in the information. The professional periodicals of Ukrainian universities, according to the list of the Ministry of Education and Science, are also worthy of attention and trust. But here, one should additionally take into account the rating of the university itself and the rating of the authors.

In some cases, you can also use other publications - publications that are not registered with the Ministry of Education and Science and are not listed on scientometric pages.

2. Manuals, textbooks, lecture notes. Monographs

Manuals, textbooks, and lecture notes are educational literature. Lecture notes are the first step, followed by manuals and textbooks as they improve. In the national tradition, these publications should have:

- **ISBN (International Standard Book Number)** is a universal identification number assigned to a book or brochure for the purpose of identification. At the same time, publications without ISBN are not considered printed works. And they are not recommended.
- **Reviewers** - as a rule, candidates and doctors of sciences from different organizations, preferably both scientists and practitioners
- Recommendation of the Academic Council of the university or institute for publication
- A publishing house that has the right to print (registered by the Book Chamber of Ukraine)
- Electronic printing in the Electronic Libraries of Ukraine, University Repositories is desirable.

The year of publication of the textbook is of great importance. Each industry has its own pace of significant updates and innovations. For example, in IT technologies, information becomes outdated in a year and a half, and in oil and gas engineering, according to estimates, in 3-5 years. Therefore, educational publications should be updated with the same frequency.

Monographs ("a scientific study devoted to one topic", English monograph, German and French Monographie from the Greek μόνος "one, single" and γράφω "write") are a scientific work owned by one or more authors in the form of a book with an in-depth study of one or more (closely related) topics. In addition to the above requirements, a monograph must be free of plagiarized elements.

***Architects of the Internet space.
Or how to convey information to the scientific community***

Already at the university, students create their own blogs, often educational (for example, <https://www.youtube.com/channel/UClOoS24mwct8mEb1WLZwS5w/featured>), and begin to conduct their own research as part of the educational process. This is a global practice. What platforms can and should a researcher register on in order to communicate the results of their research to the scientific community, engage in dialogue, discussions, keep abreast of employment, etc.? Here is an indicative list based on practice, in particular:

1. Web pages:

- on **Wikipedia** (in different languages):
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87#%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C
- **ORCID** is an alphanumeric code for the unique identification of authors and participants in scientific communication, as well as the ORCID website and services for searching for authors and their bibliographic results (and other information provided by users). <https://orcid.org/0000-0003-2936-9680>
- **SCIENTISTS OF UKRAINE** <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0317885>
- **LinkedIn** is a social network for finding and establishing business contacts. LinkedIn has more than 774 million registered users (as of 2021) representing 150 business sectors from 200 countries
<https://www.linkedin.com/in/%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80-volodymyr-%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-biletskyy-229915120?trk=hp-identity-name>

2. Scientific metrics, citation indices, presence in scientometric databases and libraries:

- **Scopus:** h=6 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56962707500>
- In **Google Scholar:** h=25
<https://scholar.google.com.ua/citations?user=4aX6d9IAAAJ&hl=ru&scioq=%D0%92.%D0%A1.%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9>
- In **Web of Science**
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1117790>
- **WorldCat** - WorldCat is the world's largest bibliographic database with more than 240 million records of all types of works in 470 languages (as of 2011). The database is created by the joint efforts of more than 72,000 libraries from 171 countries within the framework of the OCLC Online Computer Library Center <https://www.worldcat.org/identities/lccn-n95-67723/>
- In the databases of the **Library of Congress** <https://id.loc.gov/authorities/names/n95067723.html> ,
- In the databases of the **German National Library** <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=nid%3D1046701495> ,
- In the databases of the **National Library of Poland (Deskryptory BN)** <http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/KHW/makwww.exe?BM=1&NU=1&IM=4&WI=9810543619405606>

3. Full texts of papers

ResearchGate is a scientific portal and social network, a means of collaboration between researchers in any scientific discipline. ResearchGate contains web applications, including semantic search (search by abstract), file sharing, sharing of the publication database, forums, methodological discussions, groups, etc. Members can create their own personal blog within the network. <https://www.researchgate.net/profile/Volodymyr-Biletskyi>

Repositories of higher education institutions (eNTUKhPIIR): for example, the main page of NTU KhPI (НТУ ХПІ) <http://repository.kpi.kharkov>).

In addition, if desired, linkedin and Facebook resources can be used to familiarize the scientific community with the full texts of research results, articles, monographs, educational literature, etc.

Based on the above, and taking into account the works [41-51], we propose a generalized thematic plan for the special course "Professionally Oriented Media Education". The topics (left) are labeled with media didactic terminology. The content (right) is filled with professional media sources.

PROFESSIONALLY ORIENTED MEDIA EDUCATION

Thematic plan

Theme	Contents
Theme 1. Terminology of media education	Introduction: subject, purpose and objectives of media education. Concepts of "media culture", "media education", "media literacy", "media pedagogy", "media product", "media text". Key concepts and theories of media education
Theme 2. Media competence of a specialist	Fundamentals of media competence. Development of professional competence by means of media education, "Old", "New" and "Newest" media. A brief overview of the development of the press, radio, television, film, video, and the Internet. Based on the materials of the specialty
Theme 3. Press didactics	Publishing activities of the industry in encyclopedias, reference books, educational literature - manuals, textbooks, lecture notes, methodological material (paper and online publications). Publishing activities of educational, scientific and publishing institutions of professional orientation: media education perspective.
Theme 4. Media didactics and Internet didactics	Media didactics and Internet didactics Media didactics and its components (press didactics, film didactics, radio didactics, television didactics, multimedia didactics, Internet didactics). Internet didactics and its components (video didactics, site didactics, blog didactics, webinar didactics, etc.) based on the materials of the specialty
Theme 5. Development of critical thinking Cinema didactics	Media education is a means of developing critical thinking as one of the professional competencies. Critical thinking in the search for new ways to solve scientific and educational problems. Educational, documentary, feature films through critical thinking of the future specialist.
Theme 6. Wikididactics	The field of the future specialty in the Ukrainian, Latin and English sectors of Wikipedia.
Theme 7. Blog and site didactics	Sites and blogs of professional orientation in the social network and their media education function
Theme 8.	Webinars on the theory and practice of the chosen specialty

Webinar didactics	
Theme 9. Bibliodidactics. Museum didactics	Branch libraries and museums, their media education activities. Specialized libraries and museums online. Branch museums on the Internet.
Theme 10. Final class	Conference as a media education technology. Defense of abstracts on the topic of the course (credit class).

Conclusions:

1. The article discusses and analyzes the features of Internet didactics and its components in order to improve the efficiency of the educational process and research. The examples illustrate the use of blog didactics, videodidactics, webinar didactics, specialized online lecture courses.
2. In the context of Internet didactics, the topic of information reliability is raised, the current national classification of scientific and educational publications is presented. Methodological approaches and recommendations for their use are formulated.
3. The structure of the special course "Vocationally Oriented Media Education" is presented, the media didactic sections of which are commented on with professionally oriented content.

LIST OF REFERENCES AND INTERNET RESOURCES

1. Нові медіа. Укладач Валерій Лисенко. Київ, 2011. 97 с.
2. Онкович Г.В. Медіаосвіта в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку // Нові технології навчання. – № 62. М-ли другого Міжнародного семінару „Навчально-виховне середовище та моральність у XXI столітті” / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ – Вінниця, 2010. С.89 – 92.
3. Ганна Онкович. Медіа- та інформаційна грамотність у сучасній вищій освіті України / Г. В. Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. – № 1 (Дод. 1). – [Темат. вип.] : Наука і вища освіта. – Київ, 2014. – С. 85–87.
4. Онкович Г.В. Медіакомпетентність – фахова якість сучасного випускника вищої школи // Проблеми освіти, 2014. – Т. 78. – № 1. –С. 205-211
5. Чемерис І.М. Формування професійної компетентності майбутніх журналістів засобами іншомовних періодичних видань : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.04.). К., В.о. АПН України, Ін-т вищої освіти, 2008. – 20 с.
6. Лашук Н.М. Формування медіакомпетентності майбутніх маркетологів у процесі фахової підготовки: : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Чернігів, Національний Університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г.Шевченка, 2019. - 20 с.
7. Медіакомпетентність фахівця : кол. монографія / Г. В. Онкович, Ю. М. Горун, В. О. Кравчук, Н. О. Литвин, І. В. Костюхіна, К. А. Нагорна ; за наук. ред. Г. В. Онкович ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти.–Київ : Логос 2013.–286 с.
8. Балабанова К.Є. Формування медіакультури сучасного фахівця бібліотечної справи: навчальна програма модуля для підвищення кваліфікації бібліотекарів професійно-технічних навчальних закладів Медіадидактика вищої школи:програми спецкурсів. К.: Логос, 2013. -

9. Медіадидактика вищої школи: програми спецкурсів / Ганна Володимирівна Онкович, Катерина Євгенівна Балабанова, Інна Юріївна Гуріненко, Наталя Мар'янівна Духаніна, Артем Дмитрович Онкович, Інна Андріївна Сахневич, Ольга Каролівна Янишин ; за наук. ред. Г. В. Онкович ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. – Київ : Логос, 2013. – 195 с.
10. Онкович Г.В. Медіаосвітні технології і компетентнісний підхід / Онкович Г.В. – Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій колі України: матеріали методологічного семінару. – К.: Педагогічна думка, 2009. – С. 206 – 217.
11. Biletsky, V., Onkovych, H. & Yanyshyn, O. (2019) MEDIA EDUCATION TECHNOLOGIES IN DEVELOPING STUDENTS PROFESSIONAL COMPETENCE // Scientific Journal WEST-EAST. Vol 2/2 N1 (October, 2019). p. 110-114. doi: <https://doi.org/10.33739/2587-5434-2019-2-2-110-114>
12. Onkovych, H. & Onkovych, A. (2020). Media Didactics as a way to comprehend professionally oriented terminological systems. International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists " WEST-EAST " (ISPOP). Scientific Journal "WEST-EAST:.. Vol. 3, N1 (March, 2020). pp. 38-46. doi: <https://doi.org/10.33739/2587-5434-2020-3-1-38-46>
13. Новітні освітні технології сучасної медіадидактики : монографія / Г. В. Онкович, В. В. Агаркова, М. М. Боголюбова, О. М. Ляліна, А. Д. Онкович, Л.В. Редько-Шпак, Н. М. Флегонтова; За наук. ред. д. п. н., проф. Г. В. Онкович. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 156 с
14. Ганна Онкович. Медіадидактика вищої школи: український досвід / Ганна Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. / Ін-т вищ освіти НАПН України. – Київ, 2013. – № 1. – С. 23–29.
15. Онкович Г.В. Розвиток медіадидактики вищої школи: український досвід // Обрії друкарства, 2020. – № 1(8). – С. 130-150.
16. Сахневич, Інна Андріївна. Педагогічні умови застосування медіаосвітніх технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців нафтогазового профілю : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інна Андріївна Сахневич; В.о. Ін-т вищої освіти НАПН України.– К. : [б.в.], 2012.– 20 с..
17. Сахневич І. А. Практикум для самостійного володіння основами медіакомпетентності для студентів І–IV курсів технічних спеціальностей / І.І. А. Сахневич ; [за заг. ред. Г. В. Онкович]. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 118 с.
18. https://www.facebook.com/groups/866495553505940/?multi_permaLinks=1032710503551110%2C1032176773604483¬if_id=1524010543948588¬if_t=group_activity&ref=notif_6100
19. (https://www.facebook.com/groups/145315129579851/?hc_location=group)
20. Білецький Володимир, Онкович Ганна. Елементи професійно орієнтованої медіаосвіти у розвитку фахової компетентності студентів спеціальності «нафтогазова інженерія» // Theoretical foundations of pedagogy and education: collective monograph / Kazachiner O., Boychuk Y., Halii A. – etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2022. 602 p. Available at : DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.PED.2 URL: <https://isg-konf.com/theoretical-foundations-of-pedagogy-and-education-2/>. - С.309-313.
21. Сахневич І.А. Застосування сайто- і блогодидактики у вивченні англійської мови професійного спрямування у ВТЗО (на прикладі спеціальності "Геологія")/ІА. Сахневич/ – Всеукраїнський науково-практичний журнал "Директор школи, ліцею, гімназії": зб. наук. праць. – Спеціальний тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – №6. – Кн. 2 – Т. III (81). – К.: Гнозис, 2018. – С. 326-336.
22. Криворотенко О. Г. Онкович Г. В. Педагогічна блогодидактика вчителів української мови та літератури // Проблеми освіти : збірник наукових праць : Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», 2019. Т.92, - С. 82 – 88.
23. Білецький В.С., Онкович Г.В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика у нафтогазовій справі // Геотехнології, 2019. – Ч. 2. - С.55 – 63.

24. Новітні освітні технології сучасної медіадидактики : монографія / Г. В. Онкович, В. В. Агаркова, М. М. Боголюбова, О. М. Ляліна, А. Д. Онкович, Л.В. Редько-Шпак, Н. М. Флегонтова; За наук. ред. д. п. н., проф. Г. В. Онкович. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 156 с
25. Онкович Г.В., Білецький В. С., Онкович А. Д. Вікідидактика в соціальній мережі Фейсбук // Innovations and prospects of world science: Proceedings of I International Scientific and Practical Conference Vancouver, Canada 8-10 September 2021. Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. 408 p.- С. 211-221.
26. Категорія:Вікіпроекти
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F:%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82%D0%B8> .
27. Category:Members of the National Academy of Sciences of Ukraine.
https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Full_Members_of_the_National_Academy_of_Sciences_of_Ukraine
28. ВІКІПЕДІЯ
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0
29. Category:Ukrainian_mining_engineers
https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Ukrainian_mining_engineers
30. Категорія:Українські гірничі інженери - Вікіпедія
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F:%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B3%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%96_%D1%96%D0%BD%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B8
31. Білецький В.С., Онкович Г.В., Онкович А.Д., Балабанова К.Є. Вікідидактика: контент-аналіз просування нових складників медіаосвіти в соціальній мережі Фейсбук / PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. – Вып. 22. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 369 с. С. 101-115.
32. Білецький В.С., Онкович Г.В., Онкович А.Д. Вікідидактика–складник новітньої медіадидактики в соціальній мережі Фейсбук // Соціальні та економічні аспекти освіти у сучасному суспільстві. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/30082021/7645 - Location - Warsaw, Poland. 20 серпня 2021. – С.3-7. (XXXI International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society . Fields of Science: Social Science and Economics Company) . – С.3-7
33. Онкович Г.В., Білецький В. С., Онкович А. Д. Вікідидактика в соціальній мережі Фейсбук // Innovations and prospects of world science: Proceedings of I International Scientific and Practical Conference Vancouver, Canada 8-10 September 2021. Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. 408 p.- С. 211-221.
34. Онкович Г.В., Адамія З.К., Онкович А.Д., Боголюбова М.М., Ляліна О.О. Нове в медіаосвіті: вебінародидактика // Сучасні аспекти науки: II-ий том колективної монографії / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. ☑ Київ; Братислава: ФОП КА҃ДИБА Т.П., 2020. 223 с.- С.172-189.
35. Онкович Г.В., Онкович А.Д., Корж М.О. Спецкурс «професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності: з досвіду впровадження // Multidisciplinary academic notes. Science research and practice. Proceedings of the XXIV International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain. 2022. Pp. – 394-404. DOI: 10.46299/ISG.2022.1.24

36. Онкович Г.В., Адамія З.К., Онкович А.Д., Боголюбова М.М., Ляліна О.О. Нове в медіаосвіті: вебінаридидактика // Сучасні аспекти науки: II-ий том колективної монографії / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. -Київ; Братислава: ФОП Кандиба Т.П., 2020. - С.172-189.
37. Онкович Г.В., Онкович А.Д. Професійно орієнтована медіаосвіта: студентський поступ // Modern research in world science. Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua". Lviv, Ukraine. 2022. Pp. 563-570.
38. Білецький В.С., Онкович Г.В. Спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх бакалаврів та магістрів інженерних спеціальностей в галузі автоматики // July 15, 2022; Berlin, Germany. II International Scientific and Theoretical Conference «Features of the development of modern science in the pandemic's era» DOI:<https://doi.org/10.36074/scientia-15.07.2022> - С.54-59.
39. Формування професійно-комунікативної компетентності студентів технічних спеціальностей у вищих навчальних закладах [підрозд. 4.7 до кол. монографії] / Г. В. Онкович, О. К. Янишин, І. А. Сахневич, К. В. Балабанова // Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю : [кол.] монографія / [Г. В. Онкович, М. І. Бойченко, Н. М. Дем'яненко й ін. ; за заг. ред. Г. В. Онкович] ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. – Київ : Пед. думка, 2012. – Розд. 4 : Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа, підрозд. 4.7. – С. 312–319.
40. Онкович А.В., Онкович А.Д. Media didactics as a way to comprehend professionally-oriented terminological systems // International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists (ISPOP): Журнал "WEST-EAST" , March, 2020 / 1. – Том 3. – С. 38-46.
41. Ганна Онкович. Медіадидактика вищої школи: український досвід / Ганна Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. / Ін-т вищ освіти НАПН України. – Київ, 2013. – № 1. – С. 23–29.
42. Ганна Онкович. Професійно-орієнтована медіаосвіта у вищій школі / Г. В. Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. / Ін-т вищ. освіти НАПН України. – Київ, 2014. – № 2 (53). – С. 80–87
43. Онкович Г.В. Проблематика медіаосвіти на сторінках часопису «Вища освіта України» (до 20-річчя часопису «Вища освіта України») // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Українська освіта аксіологія європейського вибору». 21 жовтня, 2021 р. – С. 292-300.
44. Ganna Onkovich. Media Didactics in Higher Education: Oriented Media Education // European Conference on Information Literacy, Istanbul (Turkey) October 22–25, 2013 : abstracts / Editors: Serap Kurbanoglu, Esther Grassian, Diane Mizrachi, Ralph Catts, Sumeyye Akca, Sonja Spiranec. – Ankara : Hacettepe University Department of Information Management, 2013. – P. 101.
45. Онкович Г.В. Медіадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Український інформаційний простір, 2020. – 1(5). – С.179-196.
46. Онкович Г.В. Розвиток медіадидактики вищої школи: український досвід // Обрії друкарства, 2020. – № 1(8). – С. 130-150.
47. Онкович Г.В., Онкович А. Д., Флегонтова Н.М., Ляліна О.О. Спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності: з досвіду викладання // Актуальні пріоритети сучасної науки, освіти та практики. Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної конференції. Париж Франція. 2022. – С. 555-562. URL: <https://isg-konf.com/actual-priorities-of-modern-science-education-and-practice-two/>Доступно за адресою: DOI: 10.46299/ISG.2022.1.21
48. Профіль «Медіаосвіта» https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=search_authors&hl=ru&mauthors=label:%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0

49. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization UNESCO. In Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, 1999.
50. Онкович Г.В., Флегонтова Н.М., Ляліна О.О. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців з охорони здоров'я // Неперервна педагогічна освіта XXI століття: зб. матеріалів XIX Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О.П. Рудницької / [наук. ред.: Г.І. Сотська, М.П. Вовк]. – Вип. 5 (17). – К.: Талком, 2022. – С. 133-135.
51. Онкович А., Онкович Г., Ляліна О. Вікідидактика: тематичні вікіуроки – шлях до нової освіти // Нові технології навчання: збірник наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Київ, 2020. Вип. 94. 338 с. 244 - С.244-252.

A SCOPING REVIEW OF DIGITAL TRENDS AND TENDENCIES IN LANGUAGE LEARNING: THE CASE OF SELF-STUDY

Kokeyeva Aida

Student «6B01701- Training of foreign language teachers», Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Ravshanbekova Munisa

Student «6B01701- Training of foreign language teachers», Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Ossokina Darya

PhD, Associate professor at Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Key words: digitalization, foreign language teaching, gamification, self-assessment, artificial intelligence, clip thinking, trend.

Abstract: This study is devoted to the review and analysis of updated methods for learning foreign languages in the digital space. The relevance of the topic is confirmed by the widespread use of digital educational technologies, which has led to an innovative approach to self-learning foreign languages, increasing the information content, interactivity and learning efficiency. This work is devoted to the study of innovation in the learning of a foreign language through the use of multimedia and digital technologies. Thus, the following tasks are solved in this work: the revealing of essence of digitalization trends in self-study of foreign languages; the the consideration of pros and cons of trends and tendencies of independent learning, and the analyze of trends effecting on participants in the educational process.

Introduction

One of the main trends of the XXI century is the intensive development of information and communication technologies in the world, which have an active impact on the process of education and upbringing. The use of digital technologies in education is changing the pattern of knowledge transfer and student learning methods. Integration into the educational process of the Internet, mobile communications and digital tools significantly intensify the teaching of a foreign language, building an individual educational trajectory based on problem-based learning, forming the ability for independent educational and cognitive activities, developing communicative and intercultural competencies

CURRENT TRENDS

Scientific articles by Kazakhstani and foreign authors devoted to teaching a foreign language in the new conditions of digitalization over the past year were considered to collect research material. The analysis revealed the following trends in teaching a foreign language, which is a direct effect of the digitalization of education: “gamification of education”, “clip thinking as

the main way of perceiving information”, as well as “self-assessment of students using artificial intelligence”. Consider the essence of each trend.

Gamification in education is one of the most relevant trends in self-learning since the process includes game elements in the educational program, which allows you effectively assimilate the material. This term comes from the word "gamification", "game" (game)+ification. Playing technology makes it possible to concentrate on a specific topic, increasing the involvement of students and motivating them to progress in education. With the help of this technology, you can interest students who are not fond of learning languages. Moreover, gamification is a great way to develop competitiveness among students. Gamification is one of the effective methods of teaching foreign languages, which remains relevant for a long time. For example, apps like "Enjoy Listening and Playing" for students in grades 2-4 help memorize new terms quickly for beginners. Moreover, this application has multimedia tasks based on an English book.

For middle-aged students, there are also applications based on game technologies. According to statistics, recently the Mind Map application is gaining an increasing number of users. The main privilege of this application is that it aims to learn the language through various tasks that require the use of imagination, critical thinking, and all types of memory: auditory, mechanical visual. Thanks to this, students can memorize the lexical material of the language without difficulty. The essence of this technology is that each student can self-learn using the listed applications, analyze their results and work on mistakes. Since one of the functions of gamification is to keep students interested in the process of learning a certain material through various games and interesting tasks, students can progress in learning foreign languages. [1]

Clip thinking is the main way of perceiving information. Frequently updated information technologies have led to changes in the perception of our environment, giving rise to the risk of information overload. Due to the inevitable increase in the volume of the information flow, we began to perceive it differently - fragmentally, quickly, in detail, and concisely. This trend towards convenient, as fast as possible, short and bright packaging of content is called clip thinking. The roots of the term lie in the concept of “clip culture”, which was introduced by sociologist Alvin Toffler in his work “The Third Wave” in 1980 [2].

Clip thinking is a term of recent decades that describes the way of perceiving information that is characteristic of the new generation. In a broad sense, all the features of higher mental functions belong to clip thinking: attention, memory, thinking, speech, and perception. If we take each of them, then in the conditions of clip thinking it turns into a process that is maximally compressed in time. This means that modern society much easy perceives short, conveniently packaged units of text or small colourful pictures.

Clip thinking is a completely new phenomenon that cannot be denied or ignored, and is already being used in the educational process. Understanding the inevitability of the phenomenon of "clip thinking" and involving it in the process of teaching a foreign language gives us great opportunities for the successful implementation of independent learning of a foreign language, as well as any other academic subject [3].

Technologies that rely on fragmented material and allow a deep impact on the perception of the student are presentations, videos, Padlets, web quests, mind maps, formulas and diagrams. The use of clip thinking allows a person to quickly memorize a set of foreign words and expressions using non-traditional methods, such as Quiziz, Quizlet, WordArt services, which help to visualize words in an attractive way.

Self-assessment of students using artificial intelligence is another trend gaining popularity in digital learning space. Recently, the term artificial intelligence has become very relevant, especially in the education system. Artificial intelligence is a science and technology that studies the creation of complex computer programs or intricately designed machines that mimic human behavior, thereby performing their tasks. Artificial intelligence has become a key factor in the

modern educational system, aimed at developing student self-learning. This technology allows each student to effectively master the given material. Moreover, the student can develop their self-assessment skills with the help of various programs or applications:

1. With the help of automatic scoring, students can determine their level of language proficiency without the help of a teacher, which makes it easier for both the teacher and the student. Grading programs help students save time and learn from the comfort of their homes. For example, the IELTS prep app, which includes not only test items, but also listening and reading tasks, automatically grades or calculates points after completing the tasks.

2. The educational system is aimed at the full-fledged education of each student, but, despite this, each student needs his approach to learning. Based on this, new innovative technologies in digitalization for self-assessment were created: chat robots and AI-driven applications like Duolingo and IELTS writing. These digital technologies provide an opportunity to get feedback for each student, which gives significant progress in learning.

3. One of the effective technologies in education is interval training, which distributes the load of the curriculum for a certain time. This technology has also been transformed into digital applications based on the interval effect and self-assessment. For example, the educational application WordBit controls the study of new words or phrases. This program checks the quality of the studied words and reveals the corresponding result.

It should be noted that digital applications are gaining an increasing number of users, since it makes possible to save time and independently monitor progress in learning a language. [4]

It is considered the advantages and disadvantages of the identified trends in teaching a foreign language and analyzed their effect on the student and the learning process.

ANALYSIS AND DISCUSSIONS

First of all, it should be noted that gaming technology is far from new. Nevertheless, digitalization in education has influenced the development of this technology. Accordingly, digital applications and various tasks were invented, such as quests, simulators, and games with elements of modeling and forecasting. Of course, the use of such methods in teaching makes the lesson much more interesting. This technology can attract those students who are not interested in learning foreign languages and speed up the learning process.

One of the positive points is the absence of restrictions on the number of participants. Students can interact with other students from different parts of the world. This process increases the motivation of students.

Gamification includes the principle of rewarding students after completing a task. Based on this, each student has his own specific goal to achieve the award. To achieve the goal, the student uses all kinds of resources and concentrates more on the task.

On the other hand, there are negative aspects of gamification. For example, each person tends to adapt and, having gotten used to a certain method, the presentation of material, students may stop perceiving traditional methods.

Another significant disadvantage of gaming technology is the need for serious teacher training. In traditional teaching, the teacher needs to prepare a lesson plan, while gamification requires much more time and effort. But the main problem is to complete all the tasks according to the plan in 45 minutes. [5]

The main effect of this trend can be considered efficiency, since, according to statistics, this technology showed that 80% of students worked harder and achieved significant results. Research shows that gaming technology has influenced the development of the cognitive process.

It should also be noted that there was significant progress among students of foreign languages in the perception and processing of information when using gamification technology.

One of the reasons for the effectiveness of this technique is that during the training the student can monitor his progress. What's more, digital apps analyze training time and constantly send notifications of achieved goals. Based on the arguments presented, it can be noted that the benefits of gamification outweigh its negative sides. This technique is excellent not only in learning the language in the school educational system but also in self-study.

Analyzing the effect of digitalization on education, namely the considered trends in teaching a foreign language, it should be emphasized that the traditional method of teaching a foreign language assumes that students have the ability of linear thinking or linear perception of educational information. Therefore, it interprets clip thinking as a negative phenomenon, with which should be struggled. But in fact, clip consciousness has both disadvantages and advantages:

1. Protective reaction of the body to information overload. The brain cannot constantly focus on complex information and protects itself from overload by filtering the intense flow of information and breaking it into small fragments.

2. Dynamism of cognitive activity. Clip thinking makes it possible to quickly switch from one object to another, easily get involved in work, and adapt to ongoing changes and innovations.

3. Multitasking. Clip thinking is the ability to perform several tasks at once, distributing attention between the flows of information coming from each of the current tasks.

The negative aspects of clip thinking should also be noted:

1. Decreased concentration. It became more difficult to concentrate on specific, difficult-to-perceive information. It is very challenging for people with clip thinking to cope with work that requires perseverance and routine operations.

2. Exposure to manipulation. A person with a clip consciousness does not have time to analyze information and make an informed decision, which means that he cannot perceive information critically.

3. Reduced critical analysis. There is no time to think about the major information, as the person immediately switches to the next stream. Superficial perception leads to the fact that we are not able to analyze the information received and draw deep conclusions from it.

4. The sharpness of empathy is lost. A feature of the information society is the weakening of the feeling of empathy that arises as a result of the impact of a huge flow of information on human consciousness. At the same time, the sensitivity threshold decreases, since there is no way to skip all events through the heart.

Of course, clip thinking affects the self-learning of foreign languages:

1. The main enemy of clip thinking is the book. The skills of working with bulky material and tracking logical connections are lost due to a lack of understanding of long linear texts. That is why new forms of reading are consolidated - a cursory reading of headings, first paragraphs and an instant search for a key idea.

2. In the past the goal of education was to give the student a sum of knowledge, now it is to teach how to find information. Learning tasks performed in the classroom often only realize educational goals: consolidating knowledge, and developing skills and abilities. This negatively affects the development of students and does not allow them to master the educational material qualitatively. Now there are more and more technologies that enliven the lesson and contribute to the implementation of not only educational but also developmental goals.

3. An innovative approach to the technique of memorizing new information is being developed. Mnemonics formed the basis of associative methods of memorizing foreign words. Thanks to visual and sound associative chains, our brain better forms connections between new information in the language being studied and previously acquired in the native language.

It seems important to us to take into account the characteristics of young people and, at the same time, to combat the possible negative effects of clip thinking. When learning a foreign language, we cannot help but use the wealth of texts, films, programs and even entire learning

platforms. But at the same time, they are obliged to activate the activity of students in order to, if possible, form the skills and abilities of critical thinking. It is necessary to develop such skills as the ability to work with concepts (give your own definition), assess the reliability of a source (distinguishing scientific information from fakes), set a goal and find a result, the ability to formulate questions and lead a discussion, identify a logical connection, interpretation, self-examination, etc., but at the same time not to avoid visuality, emotionality and associativity [6].

The effective use of artificial intelligence elements in self-assessment of the quality of knowledge contributes to the enhanced development of language learning, providing opportunities that can be attributed to the advantages:

1. Absence of human error. By completely eliminating mistakes by human, the use of AI programs in the control of acquired knowledge provides an instant and accurate result of the student's work.

2. 24-hour access. If earlier we had the opportunity to independently acquire knowledge through various media, and then wait for the onset of the test work with the teacher, now at any time you can find out the quality of mastering your knowledge using AI programs.

3. Individual learning path. After receiving the self-control results, the AI program identifies the most embarrassing elements of the training program to master and provides recommendations for repetition of the learned topics or even complete retraining.

However, there are also disadvantages to using artificial intelligence in self-assessment:

1. Low awareness of committed mistakes. The AI program only detects errors made in the student's independent work and does not provide a full explanation of the correct answer. Thus, the student does not realize the reason for the incorrectness in his answer and continues to learn further with a greater likelihood of repeating his mistakes. This case can most often be related to the grammar of the language being studied.

2. Inaccuracies in the verification of written and oral speech, reproduced by a person. The lack of cognitive consciousness in AI programs does not allow testing of human knowledge in the process of transferring thoughts from one language to another due to the ambiguity of words.

It should be noted that the emergence of artificial intelligence in human life has greatly influenced the educational process, namely the self-assessment of students in this way:

1. The student's honesty with himself. Traditional independent work involves testing knowledge for assessment, but when a student has a personal desire to test his knowledge, he tries to get not only the highest score but to be firmly confident in his knowledge. Self-learning lies on the full responsibility of the student himself, which means that self-assessment will take place honestly for himself in the first place.

2. Great motivation. Non-traditional methods of testing the quality of knowledge are showing increasing interest among students studying foreign languages. Simultaneously automating the testing of learning outcomes gives rapid progress, awakening the desire for the best indicators for testing the quality of knowledge.

It can be concluded that the best results of using computer programs can be observed with the self-control of phonetic, lexical, and grammatical content, and partly in the technique of reading, writing and speaking. This is due to the clear determinism of computer programs, following a strictly established algorithm of actions [7].

Conclusions

Technology is at the forefront of changes in education in the 21st century with a new focus on independent learning. There is no doubt that the use of information technology for learning foreign languages makes it possible to acquire knowledge and skills in non-standard and effective ways in modern conditions. The active use of new technologies has led to current trends in the independent study of foreign languages. Obviously, the student needs to be motivated, interested

and willing to learn it. And it is gamification as the most common trend that provides this opportunity to all students, adapting to the individual preferences and goals of the student. The second trend of clip thinking has changed the way information is perceived, introducing instant memorization of bright, concise and important material through associations. It is obvious that without the use of artificial intelligence in assessing those with knowledge, it is difficult to imagine teaching foreign languages, the frequent use of which has led to a new trend. In conclusion, it should be added that the purpose and tasks of the work have been fulfilled.

Reference

1. O. V. Orlova, V. N. Titova. Gamification as a way to organize learning // TSPU Bulletin. - 2020, No 4 – 162p.
2. Toffler E.: The Third Wave. – U.S, 1980. – 544p.
3. Trutneva K. The problem of clip thinking in the modern world when teaching foreign languages // Ref. Libr. "Scientific aspect No. 2-2019".
4. Isaeva Tatiana Evgenevna. The use of artificial intelligence in the educational process of higher educational institutions (on the example of foreign languages teaching. – 2020. -7 p.
5. Bijieva S.Kh., Urusova F.A.-A. Gamification of education: problems of use and development prospects//World of Science. - 2020. - 10p.
6. I. N. Chuhai. Improving the Skills of Critical Thinking in The Foreign Language Classes // Materials of the IV International scientific and practical conference – Minsk, 2021. – P. 585-590.
7. Zemlyakova T., Zemlyakov V.: Advantages and Disadvantages of Using Artificial Intelligence When Learning a Foreign Language. // Ref. Libr. Psychology and pedagogics in official activity – Belgorod, 2021. – P. 126-129.

УДК 378

Формирование практических навыков учащихся средствами игровых технологии на уроке географии

Жиемурат Жұлдыз Сатмұратқызы

Магистр педагогических наук, заместитель декана факультета, АО «Алматинский технологический университет», г.Алматы, Казахстан

Аннотация: В этой статье рассмотрено, что использование игровых приемов в обучении учащихся на уроке географии способствует развитию коммуникативных, творческих способностей учеников, умению анализировать и делать выводы, иметь свою точку зрения, умение работать как в коллективе, так и самостоятельно, что содействует формированию знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: активные формы обучения, развитие воображения, развитие мышления, развитие коммуникативных способностей, развитие воли, развитие знаний, развитие кругозора учащихся.

Аңдатпа: Бұл мақалада оқушыларды оқытуда география сабағында ойын әдістерін қолдану оқушылардың коммуникативті, шығармашылық қабілеттерін, талдау және қорытынды жасай алу қабілеттерін дамытуға, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға, ұжымда да, өз бетінше де жұмыс жасай білуге, білім, білік қалыптастыруға ықпал ететіндігі туралы айтылған.

Кілтті сөздер: оқытудың белсенді формалары, қиялын дамыту, ойлау қабілетін дамыту, қарым-қатынас қабілеттерін дамыту, ерік-жігерін дамыту, білімін дамыту, оқушылардың көкжиегін дамыту.

Abstract: This article discusses that the use of game techniques in teaching students in a geography lesson promotes the development of students' communicative, creative abilities, the ability to analyze and draw conclusions, have their own point of view, the ability to work both in a team and independently, which contributes to the formation of knowledge, skills.

Keywords: active forms of learning, development of imagination, development of thinking, development of communication skills, development of will, development of knowledge, development of students' horizons.

Активные формы обучения, в их числе и игровые, получили в последнее годы частое использование на уроках географии. Применение игровых методов обучения в географии решает множество задач. Они способствуют росту познавательного интереса к предмету, активизируют учебную деятельность учеников на уроках, способствуют развитию творческой личности ученика. Многие из игр часто носят проблемный характер, на который надо дать ответ, а пути решения не понятны. Игры дают возможности ученикам для взаимообучения, так как предполагают групповые формы работы и процесс совместного обсуждения проблем. Игры учат учеников, с одной стороны, проверить и закрепить свои знания, а с другой – приобрести новые, углубленно изучить карту. Материал для некоторых географических игр (ребусы, шарады, кроссворды, геолото, геодомино) желательно стоит поручить подготовить самим ученикам.

Целью образования в настоящее время является дальнейшее развитие исторически сложившейся педагогической системы на основе создания условий для формирования профессионально компетентной, социально активной, творчески самостоятельной личности. В настоящее время мы наблюдаем также преобразование образовательного пространства, которое из парадигмы «подражание» вступило в парадигму «информация». При переходе к информационному обществу все более важным для учителя становится приобщение учащихся к самостоятельной работе для достижения заданного качества обучения в условиях модернизации образования, реализации современных технологий обучения, развития у учащихся культуры самообразования, самоорганизации и самоконтроля. Таким образом, современное состояние обучения учеников требует необходимость поиска новых путей повышения качества их теоретической подготовки, готовности к самостоятельному творческому труду, а главное средств и методов обучения.

В последнее время можно заметить, что игровые технологии достаточно широко внедрились в педагогическую практику. Игровые методы обучения представляют собой наиболее удачное и перспективное нововведение последних лет. В процессе деловой дидактической игры развивается целеустремленность, активность, динамичность и продуктивность мышления, прочность и оперативность памяти, стремление к совершенству и вера в свои силы. С дидактической точки зрения игровое обучение перспективно тем, что не противостоит современным педагогическим теориям и может стать одной из форм интегрированного обучения.

С целью повышения познавательной деятельности у учеников все чаще используются различные игры. Как показывает практика учителей, во многих случаях передача готовых знаний не всегда побуждает человека к готовности и способности выявлять, анализировать и определять самостоятельно пути их разрешения. Необходим совершенно другой подход к организации обучения, меняющий в целом систему взаимоотношений и взаимодействий между учителем и учениками. Преподаватель перестает быть для учеников лишь источником знаний, становится консультантом по руководству познавательной деятельности учеников, ориентированной на разрешение проблем. Ученик сейчас должен стать активным участником учебного процесса. Учащиеся сами формируют цель, выявляют проблемы, анализируют информацию, вырабатывают критерии и возможные пути решения проблем. Ученик превращается в главную фигуру всего учебно-воспитательного процесса, что и делает обучение по-настоящему личностно-ориентированным.[1]

Творческие способности людей развиваются в ходе определенной деятельности. Нет иного пути активизации познавательных способностей учеников, кроме организации их активной деятельности. Умелое использование приемов и методов, обеспечивающих высокую активность ученика в ходе обучения, их способность в учебном познании, является средством развития познавательных способностей обучаемых

В настоящее время игровая деятельность на уроке используется в следующих случаях:

- Как метод позволяющий освоить термины, темы и даже разделы учебного предмета;
- как элементы (иногда весьма существенные) более обширных форм обучения;
- в качестве урока или его части (введения, объяснения, закрепления, упражнения, контроля);
- как технология внеклассной работы.

Понятие «игровые педагогические технологии» включает в себя множество групп методов и приемов организации педагогического процесса в форме различных педагогических игр.

Отличие от обычных игр педагогическая игра обладает существенным признаком — четко поставленной целью обучения и соответствующим ей педагогическим результатом,

которые могут быть обоснованы, выделены в явном виде и характеризуются учебно-познавательной направленностью.

Игровая форма занятий создается на уроках при помощи игровых приемов и ситуаций, которые выступают как средство побуждения, стимулирования учащихся к учебной деятельности.

При урочных формах урока использование игр на уроке проходит следующим образом: дидактическая цель ставится перед учащимися в форме игровой задачи; учебная деятельность подчиняется правилам игры; учебный материал используется в качестве ее средства. В учебную деятельность вводится элемент соревнования, который переводит дидактическую задачу в игровую; успешное выполнение дидактического задания связывается с игровым результатом. [2]

По мнению Д.Б. Эльконина, «человеческая игра – это такая деятельность, в которой отражаются социальные отношения между людьми вне условий непосредственно утилитарной деятельности».

Игровые технологии включают в себя средства, которые активизируют и интенсифицируют деятельность учащихся. В процессе игры педагог часто становится организатором самостоятельного учебного познания учеников; взаимодействие школьников с учебным материалом, друг с другом и с учителем строится как учебно-познавательное, в котором учитель выступает не как источник информации, а как организующее начало в самостоятельном познании материала учениками. Именно в таких случаях игровой метод обучения можно отнести к инновационным видам обучения.

Игра — это вид деятельности в условиях ситуаций, направленных на воссоздание и усвоение социального опыта, в котором складывается и совершенствуется самоуправление поведением. Невозможно не заметить значение игры и оценить развлекательно-рекреативными возможностями. В этом и состоит ее феномен, что, являясь развлечением, отдыхом, она способна перерасти в обучение.

Функции игровых технологий:

- Способствование повышению интереса учеников в освоении учебного материала на уроках географии через множество форм игровых деятельности.
- Развитие творческих и коммуникативных способностей учеников.
- Толерантное отношение к окружающим.
- Формирование навыков использования дополнительных источников добывания знаний.

По мнению С.А.Шмакова, как феномен педагогической культуры игра выполняет следующие важные функции:

- Функция социализации.

Игра — есть сильнейшее средство включения ребенка в систему общественных отношений, усвоения им богатств культуры.

- Функция межнациональной коммуникации.

Игра позволяет ребенку усваивать общечеловеческие ценности, культуру представителей разных национальностей, поскольку «игры национальны и в то же время интернациональны, межнациональны, общечеловечески».

- Функция самореализации ребенка в игре как «полигоне человеческой практики».

Игра позволяет, с одной стороны, построить и проверить проект снятия конкретных жизненных затруднений в практике ребенка, с другой — выявить недостатки опыта.

- Коммуникативная функция игры ярко иллюстрирует тот факт, что игра — деятельность коммуникативная, позволяющая ребенку войти в реальный контекст сложнейших человеческих коммуникаций.

- Диагностическая функция игры предоставляет возможность педагогу диагностировать различные проявления ребенка (интеллектуальные, творческие,

эмоциональные и др.). В то же время игра — «поле самовыражения», в котором ребенок проверяет свои силы, возможности в свободных действиях, самовыражает и самоутверждает себя.

• Терапевтическая функция игры заключается в использовании игры как средства преодоления различных трудностей, возникающих у ребенка в поведении, общении, учении.

«Эффект игровой терапии определяется практикой новых социальных отношений, которые ребенок получает в ролевой игре. Именно практика новых реальных отношений, в которые ролевая игра ставит ребенка как со взрослым, так и со сверстниками, отношений свободы и сотрудничества, взамен отношений принуждения и агрессии, приводит в конце концов к терапевтическому эффекту».

• Функция коррекции — есть внесение позитивных изменений, дополнений в структуру личностных показателей ребенка. В игре этот процесс происходит естественно, мягко.

Использование игровых технологии позволяет педагогу:

- Создать необходимые условия, которые нужны для овладения общеучебными умениями и навыками.
- Создать условия для воспитания сплоченного коллектива.
- Развивать коммуникативные качества учеников.
- Формировать навыки коллективной работы, способствовать внедрению в практику педагогики сотрудничества.
- Снизить количество неудовлетворительных оценок по предмету.

Целевые ориентации педагогических игр:

Дидактические:

- расширение кругозора, познавательная деятельность;
- применение ЗУН на практике;
- формирование определенных способностей, нужных в практике;
- развитие общеучебных умений и навыков.

Воспитывающие:

- воспитание самостоятельности;
- формирование нравственных, эстетических и мировоззренческих взглядов;
- воспитание сотрудничества, коллективизма, общительности, коммуникативности.

Развивающие:

- развитие внимания, памяти, речи, мышления;
- умение сравнивать, сопоставлять, находить аналогии;
- развитие воображения, фантазии, творческих способностей;
- умение находить лучшие пути решения проблем;
- развитие мотивации учебной деятельности.

Социализирующие:

- приобщение к нормам и ценностям общества;
- адаптации к условиям окружающей среды;
- стрессовый контроль, саморегуляция;
- обучение общению. [3]

На практике можно заметить, что игра способствует не только умению выражать себя, действовать, но и умению сочувствовать.

Для учеников игра – увлекательное занятие. Этим-то она и привлекает учителей. Игра хороша тем, что все равны. Игра посильна даже слабым ученикам. Более того, слабый ученик может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь оказывается наиболее важным, чем знание предмета. Чувство равенства, атмосфера увлеченности и радости,

ощущение посильности заданий – все это дает возможность ребятам преодолеть скованность и положительно воздействует на результаты обучения.

Психологическое воздействие игры заметно в интеллектуальном росте учащихся. Педагогически и психологически обдуманное использование ее на уроке обеспечивает развитие потребности в мыслительной деятельности. А это ведет к интеллектуальной активности, умственной и познавательной самостоятельности и инициативности учеников.[4]

Благодаря игре возрастает потребность в творческой деятельности, в поиске возможных путей и средств актуализации накопленных знаний, навыков и умений. Игра способствует развитию памяти и воображения, оказывая воздействие на развитие эмоционально-волевой стороны учеников, учит управлять своими эмоциями, организовывать свою деятельность. Игра способна изменить отношение учеников к тому или иному явлению, факту, проблеме.[5]

Проведя анализ психолого-педагогической литературы, можно сделать следующие выводы:

- игровые технологии значительно повышают мотивацию к изучению школьных предметов;
- игра является средством активизации познавательной деятельности учащихся, способствующим ее актуализации;
- игра способствует коммуникативно-деятельностному характеру обучения, обеспечивает развитие речемыслительной деятельности учащихся.

Список используемой литературы.

- 1) Беспалько В.П. Слагаемые педагогических технологий. М. Дрофа, 2003г.
- 2) Блаженков В.А. Приемы развивающего обучения географии. Москва: Дрофа, 2006.
- 3) «География 7-10 классы. Активизация познавательной деятельности». Волгоград:Учитель, 2009 г.
- 4) «Современные образовательные технологии». М: КноРус,2009.
- 5) Ресурсы Интернет.

Қ.МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ КОМЕДИЯЛЫҚ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ «МӘҢГҮРТТІК» МӘСЕЛЕСІ

Кожекеева Бекзада Шакизадаевна

Филология ғылымдарының кандидаты., қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан

Искакова Асият Газизовна

Аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан

***Аннотация.** Бұл мақалада Қ.Мұхамеджановтың комедиялық драмаларындағы мәңгүрттік мәселесі туралы айтылған. Автор бұл комедияда мәңгүрттенген адамға ұлттық құндылықтарымызды дәріптей отырып, рухани негізімізді таныта және әсер ету арқылы ғана ұлттық ой санамызды қалпына келтіре алатындығымыз туралы ой қозғайды. Автор комедиясының бір ерекшелігі жаман кейіпкерлер сол күйінде жаман болып қала бермейді. Сол кейіпкерді екінші комедиясында жақсы ортаға түсіріп, оларды жақсы кейіпкер етіп шығарып отырады. Автор уақыттың бір орында қалмайтынын, уақыт пен заман талабына жастарды бейімдесе тез орнына келетіндігін жақсы таныған. Сол себепті де комедияларының жалғасын беріп онда кейіпкерлерін дұрыс жағына бұрып, өзгеше түр бере білген. Қ. Мұхамеджанов комедияларында өз ана тілін білмеушілік, опасыздық, жемқорлық, жағымпаздық, жалған белсенділік, алаяқтық секілді ұлттық санамызға жат және дінімізде де рұқсат етілмейтін қылықтарды ащы сарказммен беріп отырады. Қоғамда орын алған келеңсіз қылықтарды күлкі ете отырып, оқырман ойын ондай қасиеттерден арылту ұстанымын береді.*

Кілт сөздер: мәңгүрт, драма, комедия

Қалтай Мұхамеджановтың комедиясындағы мәңгүрттік мәселесіне тоқталмас бұрын ең алдымен «мәңгүрт» сөзіне толықтай анықтама беріп алуды жөн көрдік. Мәңгүрт дегеніміз кімдер? Мәңгүрттік қоғамды жайласа біздің болашағымызға қандай әсері бар?

«Мәңгүрт» ұғымы халқымыздың сөз қолданысына кеше бүгін еніп, өз ана тілін, тарихын білмейтін, рухани кедей деген ұғымды арқалай салған жоқ. Бұл сөз ғасыр өткелдерінен өтіп, заман ағымына сай өзгеріп отырған сөз. Көшіп қонып, төрт түлік малдың сырына қанық, жауынгер халықтың сөз қолданысында бұл «мәңгүрт» сөзі ертеден қолданыста бар сөз. Біз бұл туралы Ә. Кекілбаев «Күй» повесінде «Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан бастың құйқасын тесіп кері өсті. Алты тұтқын елі қайда жері қайда екенін білмейтін мәңгүртке айналды» [1, 29 б.]. Бұл повесте түрікмен мен қазақтар арасындағы қақтығыста қолға түскен алты тұтқынның шашын алып, оған түйенің терісінен кепеш кигізіп мәңгүрт жасағандығы айтылады. Сонымен Ә. Кекілбаев шығармасында елін, туған жерінің қайда екенін білмей иесінің ғана тілін алып, одан артық қимыл жасай алмайтын, еркін ойлана алмайтын адамды мәңгүрт деген екен. Ал Ш. Айтматов «Ғасырдан да ұзақ күн» романында (1980ж) «Мәңгүрт үнсіз. Бірдеңе есіне түсіргісі келіп, ышқынып-ақ отыр, тіпті қиналғаннан кеңсірігі терлеп те кетті, бірақ көз алдын дір-дір еткен тұнжыр тұман тұтты да тұрды» [2, 110 б.]. Бұл шығармада да Ә. Кекілбаев шығармасы секілді қолға түскен тұтқынды азаптап мәңгүрт жасаған. Енді сол мәңгүрттің анасы келіп есімін сұрағанда есіне ештеңе түсіре алмай, ақыл естен айырылған мәңгүртті бейнелеген.

Сонымен, ерте жаугершілік заманда «мәңгүрт» сөзі басына кепеш кигізіліп, ақыл есінен айырылған адамға айтылатынын білдік.

Ал Қазіргі қоғамда М. Шаханов «Екі Шыңғыс өнегесі және мәңгүрттік қасіреті» атты өлеңінде тілін білмеген адамды мәңгүрт деп санаған.

«...Тіл-ұлы Ана, өз анасын менсінбеудің мұңы бар,

Кінәлілер сөзсіз оның кие-күшін ұғынар...

Қаптап кетті өлкемізді әңгүдіктер - әңгүрттер,

Тілін, рухын сүймегеннің барлығы да мәңгүрттер.

Бұл бағытпен мүмкін бе ертең ұлттың ұлт боп қалмағы?

Міне, Айтматов ойларының салмағы мен толғағы...». [3, 200 б.] Ақын бұдан өзге өлеңдерінде де ана тілін, туған жерін, ұлтын, салт-дәстүрін сыйламаған адамды мәңгүрттер қатарына жатқызған.

Ал Қ. Мұхамеджанов комедияларында мәңгүрттік мәселесін ақын М.Шаханов секілді ұлттық сарында көтерді. Сонымен, «мәңгүрт» сөзі екі түрлі сипатқа ие болған; бірі ақыл есінен айырылған адам, екіншісі өз ұлтының ұлттық рухынан, мұрасынан нәр алмаған адам. Ақын М. Шаханов мәңгүрттердің қоғамға кесір-кесапатын айтып жар сала сақтандырса, Қ.Мұхамеджанов мәңгүрттерді қоғамның келемеж-күлкісіне қалдырып, ұялтпақ ниетте жазған. Ғалым Ж. Әбілұлы Қ.Мұхамеджанов комедиясында мәңгүрт адам Ә. Кекілбаев шығармаларындағы белгілі бір мәңгүрт атағын алған құл немесе тұтқын еместігі туралы «Қ. Мұхамеджанов комедиясындағы мәңгүрттік – қондырма емес, тірі процесс. Оның белсенділігі қондырма мәңгүрттіктен жүз есе күшті» - деп баға берген [4, 85 б.]. Ж.Әбіловтың (1995) айтуынша сол заманда автордың комедияларында мәңгүрт адамның көрінбеу себебі мәңгүрттік идеясының сол сәтте ұлттық сана биігінде көрінбеуінде деген [4, 84 б.].

Қ. Мұхамеджанов комедияларында өз ана тілін білмеушілік, опасыздық, жемқорлық, жағымпаздық, жалған белсенділік, алаяқтық секілді ұлттық санамызға жат және дінімізде де рұқсат етілмейтін қылықтарды әжуалаған. Театр сынының негізін қалаушы Р. Нұрғалиев «...адамгершілік мораль табиғатына жат мінезді комедиограф Қалтай Мұхамеджанов бірнеше шығармасында мансұқ етіп, сан алуан бейнелерді сахнаға шығарды» [5, 268 б.]. .Адамгершілік қасиетсіз біз халқымызды, жерімізді сыртқы жаудан қалай сақтап қалмақпыз.

Мәңгүрттік бұл бір адамның ғана басындағы кесел деп қарасақ қателескеніміз. Бұл ұлттың, мемлекеттің болашағына төнген қауіпті кесел. Театр сыншысы, аудармашы, педагог Ә. Сығай Қ. Мұхамеджанов комедиясындағы мәңгүрттік мәселесі туралы «Парақорлық, алаяқтық, жалған жаны ашығандық, бюрократизм - осы тақылеттес сүреңсіз көріністер бүгінгі қоғамымызда кездесіп қалып жүрген жоқ па?» - деген [6, 47 б.]. Комедияда әшкереленген жат қылықтардың барлығымен қазірдің өзінде қоғам әлі күрес жүргізіп келе жатыр. Комедиядағы жат қылықтар жай ғана күлкі үшін құрылмаған, ондағы әжуа болған қылықтар ұрпақ үшін үлкен кесел.

С.Ордалиев комедияда әлеуметтік қайшылықтарға қарағанда нанымдылық пен мағыналылық тән дей келе «...өскелең өмірге кесір-кесапатын тигізер ұнамсыз қылық иелерінің арасындағы қақтығыстар басым жатады да, автордың әжуа-әшкересінің негізгі нысанына айналып отырады» [7, 133 б.]. Қандай жазушы, ақын, драматург болмасын өз заманының олқылықтарын, кемшіліктерін айналып өтіп кете алмайды. Қ.Мұхамеджанов комедиясындағы мәңгүрттік мәселесі қазіргі қоғамның ғана күресіп келе жатқан мәселесі емес ол кеңестік заманнан бері келе жатқан күрес. Б.Майлиннің «Талтаңбайдың тәртібі» (1934) комедиясындағы орысша сөйлеуге тырысқан, елден ерек, ірі болып көрінуге ұмтылған моральдік бейнесін кір шалған Талтаңбаев, Қ. Мұхамеджанов комедияларында қайта бас көтерген. Талтаңбаевтың бойындағы кемшіліктер одан әрі Арыстан мен Марфуғаның бойында пісіп жетілген. Марфуға мен Арыстан орысша сөйлеп ана тілін үйренуге құлықсыз болады, сонымен қатар бұл жастар шет ел мәдениетіне еліктеуші ретінде танылады.

Талтаңбаев үшін білімге ұмтылмау, орыс мәдениетін үйренбеу надандық болып саналады. Ж. Әбілұлы Талтаңбаевты не себепті орысша сөйлеткендігі туралы «...Талтаңбаевтың бойындағы ескінің сарқыншағы саналатын күлкілі мінез-құлқын одан сайын келекеге айналдыру үшін оның орысша сауатсыздығын күшейткіш фон ретінде алып отыр...» [4, 41 б.]. Сол себепті Б. Майлин комедиясында ұлттық рухани мәдениетке деген немқұрайлылық көтерілмеген керсінше сауатсыздық әшкереленген. Ал Қалтай Мұхамеджанов өз ана тілін білмеуді ар санап қоғамның ащы мысқылына қалдырып, көрерменіне ой сала білген. Сол себепті Р. Нұрғали (2013) Қ.Мұхамеджановты ескішілдікті сынға алған Б. Майлин шығармаларын заман талабына сай жалғастырды десе [5, 256 б.] Ә. Тәжібаев «...Өз тілін білмеушілерді мазақтау, еліктемей, солықтап жүрген стилиягаларға күлу сәтті шыққан...» - деп оң баға берген [8, 278 б.]. «Бөлтірік бөрік астында» коммунистік рухта тәрбиеленген жастар өмірінен хабар береді. Бәрінің ой арманы асқақ, бірі елге қызмет еткісі келсе, бірі белді қызмет иесі болып ауырдың үстімен жеңілдің астымен өтіп өмір сүргісі келеді. Автор комедиясының бір ерекшелігі жаман кейіпкерлер сол күйінде жаман болып қала бермейді. Сол кейіпкерді екінші комедиясында жақсы ортаға түсіріп, оларды жақсы кейіпкер етіп шығарып отырады. Автор жастардың бір орында қалмайтынын, уақыт пен заман талабына бейім келетіндігін жақсы таныған. Б.Құндақбаевтың айтуынша Қ.Мұхамеджанов комедиясындағы қандай кейіпкер болсын оны баттитып қара бояумен сырламайды дей келе [9, 236 б.] «...Тіпті ұнамсыз кейіпкерлердің өзінің де, адамға деген сенімі мол. Адам тұмысынан жаман болып жаралмайтыны драматург шығармаларында диалектикалық тұрғыдан суреттеледі» - деп автордың көзқарасын дәл таныған. «Бөлтірік бөрік астында» комедиясындағы Марфуға қаланың ақ саусақ қызы, орысша сөйлейтін, қазақ тілін үйренуге құлықсыз, үй тірлігіне олақ етіп көрсеткен. Ал кейінгі «Құдағи келіпті» (1960) жарық көрген комедиясында Марфуғаны ауыл тірлігіне бейімдеп, бір үйдің сүйікті келіні болғандығын көрсетеді. Ерке мінезді қаланың қызын ауылға әкеліп колхоз шаруашылығына араластырып комедияны қызықты ете білген. Себебі «Құдағи келіпті» комедиясы «Бөлтірік бөрік астында» комедиясының жалғасы секілді. «Бөлтірік бөрік астында» комедиясы автордың алғашқы туындысы болғандықтан бұл комедияға кейіпкерлер бірде араласып бірде араласпай қалып кетіп, жібі сетінеп кете беретін туынды деген секілді сын-пікірдің астында қалған. Бірақ бұл комедияның көтеріп отырған мәселесі өзекті, өмірден өз орнын таппаған, қаңбақ секілді тұрақсыз жастарды сынға алғандықтан бұл туындының негізгі көрермені жастар болды. Ә. Тәжібаев бұл комедияны қуана көрушілер оқушылар, жастар деген. Ал Б.Құндақбаевтың айтуынша бұл комедия қанша сын арқаласа да сахнада ұзақ өмір сүргендігін айтады Ал Ә. Сығай бұл комедияны автор қанша шабандәу жазса да қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, орыс театрларында үнемі қойылып жүргендігін айтып автордың жанр мүмкіндігіне қарай үн қатып отырғандығын баса айтқан. Өзіміз күнде қоғамнан көріп жүрген олқылықты драматург елеусіз қалдырмаған публицистік шеберлік танытқан дей келе «...ортақ кемшіліктерді ортамыздан сылып тастап отыру драматургтің азаматтық, суреткерлік, адамгершілік кредосы.» - деп автордың адамгершілік қасиетіне үлкен баға берген [6, 41 б.].

«Бөлтірік бөрік астында» комедиясында ұлттық құндылықтарымызға жат қылықтар опасыздық, ана тілге немқұрайлы қараушылық, шет ел мәдениетіне еліктеушілік секілді жастардың мәңгүрттігі әшкереленген. Комедия Сапардың Жәмиладай қыздың әкесі қызметтік мансабымының өсуіне көмектеседі деп өз отбасын тастап Жәмилаға үйленуге шешім қабылдауынан басталып, Сапардың арам пыйғылы іске аспай қалғандығымен аяқталады. Сапар магистратураны аяқтап, аспирантураға түсу үшін белді профессорлардың асты-үстіне түсіп, сондай профессордың қызына үйленіп жаны қиналмай өмір сүргісі келеді. Осы мақсатына жету жолында ештеңеден аянып қалмайды, арын аяққа таптайды, әйелі

Раушанды баласымен төркініне қайтармақ болады. Әнуардың «Мықтылардың қызы қайсы бірімізге жетеді. Ортамыздан сені шығардық болмай ма?» - деп Сапарды кекетуінің өзінен Сапардың бет-бейнесі ашылып тұр [10, 145 б.]. Автор өз отбасына адал бола алмаған адамның қоғам үшін де мемлекет үшін де сатқын болатындығын Сапардың дикторлық қызметтегі сөзі арқылы жеткізген. «Диктор... дегенде бізге жат қылықтар. Социалистік семья Отанның бір бөлігі. Біздің Отан - семьялардан құралады. Семьясын сүйіп, семья бірлігін сақтаған адам ол Отанға деген үлкен махаббаттың да иесі екендігіне күмән жоқ» [10, 132 б.]. Сапардың бұл сөзі арқылы оның сөзінен ісі алшақ жататын кейіпкер екендігін көріп отырмыз. Сапардың өз отбасына жасаған опасыздығын ағасы Бекен ар санап бұл біздің тұқым емес «бөрік астындағы бөлтірік екен» - деуінің өзі үлкен тапқырлық. Б.Момышұлының «Опасызда Отан жоқ, Отанда опасызға орын жоқ» - деген нақыл сөзі осы шығармаға өзек болады деп ойлаймын. Комедияда Сапардың отбасына деген опасыздығы әшкереленіп, адал махаббат, отбасына деген адалдық сезімдер ардақталады. Ә. Тәжібаев «...Сапар жарға, досқа опасыз, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүруге үйренген, оңай оқып, оңай өсуді, пана, сүйеу болар адамдармен тез үйлесіп, қайтсе де жұғысуға, олардың көңілдерінен шығуға тырысады. Автордың тілімен айтқанда Сапар - бөлтірік...» - деп Сапардың жағымсыз қылықтарын жіпке тізіп берген [8, 278 б.].

Бұл комедияда опасыздықтан бөлек туған ана тілді үйренуге немқұрайлылық таныту, шет ел мәдениетіне еліктеу сынды әрекеттер сынға алынып комедияны одан әрмен жандандыра түскен. Комедия кейіпкері Марфуға мен Арыстанның шет ел мәдениетіне еліктеуін автор қатарластарының сынына ұшыратып тіл өткірлігімен әжуалайды. Автор тағы да Әнуардың ащы тілімен Арыстанның киген киімін қоғамға жат екендігін айтқызып сынға алған. «Жауырынына қалта салынбапты», «Шашты да өріп жүретін уақыт жеткен жоқ па?» - деген кекетуінен автордың қоғамдағы жастардың кемшілігін өте орынды тапқандығын көреміз. Арыстан да жолдастарына есе беріп қоймайды, шамасы келгенше білімді, философ болып көрінгісі келеді.

Арыстан: «Философтар білу керек. «Моданың өзін заман туғызады» осыған орай қазақ: «Заманың түлкі болса, тазы болып бір шал» деген.

Әнуар (күліп): Қазіргі түрің шынында тазыға ұқсайды, шала бер енді» Арыстанның түрін автор тазыға ұқсатып, көрермен жастарға үлкен ой сала білген. Марфуға да мода қууы жағынан Арыстаннан еш қалыспаған кейіпкер. «Спасибо, хоть вы признаете мою культурный адам екенімді» - деп мәдениетті боламыз деп жүріп өз сүйкімдерін өздері кетірген. Марфуға Сұңғаттың әйелі бола тұра төсек жинау, ыдыс жуу секілді үй тірлігін күйеуінің мойнына арта салады. Халқымыздың салт- санасында, өмір сүру салтында отанасы ешқашан күйеуіне бұйыра сөйлеп, ыдыс жуғызбаған. Бұл тұстан біз кеңестік замандағы әйел теңсіздігі деп ұранның қазақ жастарының санасына қалай әсер еткендігін көріп отырмыз. Автор өз ана тілін білмеген адамның өзге елдің де ұлттық мұрасынан нәр ала алмайтындығын дөп таныған. Марфуғаның орыс тілінің грамматикасын үйренуге болатынын, ал қазақ тілін үйренуге шыдай алмайтындығын айтуы нағыз мәңгүрттік. Сұңғаттың әйелі Марфуғаның орыс тілін білгенімен, оның орыс әдебиетінен құр алақан екендігін баса айтады. Автор жеңіл ойлы Арыстан мен Марфуға секілді адамдар өмірден өз орнын тауып кетуі де қиын екендігін жеткізген. Автор: «Анығын айтқанда, өз ана тілін де, екінші ана тілін де толық игере алмаған, рухани жағынан бейшара біреуді көрсетпек едім.» - деп комедиядағы өзіндік ұстанымын ашып айтты.

Ә. Сығай біздің қоғамда Арыстан мен Марфуға секілді адамдардың қатары көбеймесе азаймады. Өз салт-санасын бойына сіңіре алмай жүріп өзге шет ел мәдениетіне еліктеп шала бүлінгендер біздің қоғамда жоқ деп айта алмаймыз деп Қ.Мұхамеджановтың қоғамдағы мәңгүрттік мәселесін көтеріп отырғандығын тани білген. Ж.Әбілұлының айтуынша Марфуғаның тіл тазалығын сақтай алмауының себебі бір кездегі орыс тілін үйренуге деген

құштарлықтың әсері болды деп өз тұжырымын айтады. Қорыта келе бодан елдің ұрпағы мәңгүртке айналып бара жатқандығын қоғамдағы көзі ашық жазушылар мен драматургтер, ақындар жүрегімен сезіп, қаламымен тосқауыл бола білген.

«Құдағи келіпті» бұл комедия «Бөлтірік бөрік астында» комедиясының жалғасы іспетті. Марфуғаның шешесі Айшаға Марфуғаның атынан Арыстан жалған хат жазып ауылға алып келеді. Комедияны Айша адуынды мінезімен, қызым ауылда қандай күн көріп жүр екен деп келіп Марфуғаны алып кетем деп әлек салуымен қызықты. Арыстанның басты мақсаты ауылдан екі жыл колхозда жұмыс жасады деген справка жаздырдып институтқа түсіп кету.

Автор бұл комедияда мәңгүрттенген адамға ұлттық құндылықтарымызбен әсер ету арқылы ғана ұлттық ой санамызды қалпына келтіре алтындығымызға көз жеткізген. Қ.Мұхамеджановта санасы өзге ұлттың мәдениетімен уланған екі жасты мысал етіп алып отыр. Бұл комедияда Марфуғаны қаладан ұлттық сананың қаймағы бұзылмаған ауылға әкеліп одан қазақ тілінде сөйлей алатын, ауылға мақтаулы, үлгілі келін шығарған. Ал Арыстанды сол баяғы қалпынша ауылды менсінбейді әрі жасы отызға келсе де өмірден өз орнын таппаған Марфуға секілді қазақтың салт-санасы бұзылмаған, қайнаған еңбек пен тәрбиенің ортасына түспегендіктен қаңбақша күн кешіп жатыр, бұрынғыша шет ел мәдениетіне әлі еліктеп жүр деп көрсетеді. Аргентинский ансамбльге «Танго» келіп соған үш рет барғандығын айтып соған жас балаша мәз болып жүргендігі Арыстанның түсінігі өзгеше екендігін байқаймыз. Автор Арыстанды ауылда оқымаса да өмірден көріп білгені көп өзі бір кәсіппен айналысып жүрген Шәріптің ащы тілімен сынап әжуалап отырады. Комедия соңы Айша қызын қалаға кетуге көндіре алмауымен, Арыстанның жалған хат жазып сауатсыз Айшаны алдағаны әшкере болғандығымен аяқталады. Марфуға ауыл балалары, енесі Қымбат пен жеңгесі Фатиманы қимайды. Күйеуі Сұңғат, мектеп директоры Кеңес, колхоз басшысы Сәрсен, сиыршы Дауылбайлар да Марфуғаны жібергісі келмейді. Марфуғаның өзгергенін, осы ауыл адамдарының ілтипатымен, ыстық ықыласынан және өзінің де ауылдан кеткісі келмегендігінен байқаймыз.

С. Ордалиевтің айтуынша Марфуға жеңілтек ананың тәрбиесін алып өскен, ендігі оның тәрбие алып жатқан ортасы қайнаған тірлік ортасы. Марфуғаның бойында бұрынғы мешандықтың бір түйірі де қалған жоқ деді. Ал Арыстан сенделген образы туралы «...Не оқуда, не жұмыста жоқ, берекесіз сергелдең тоғышар жастың бейнесін танытады...». Мұндағы тоғышар, мешандық деп отырғаны ой өрісі тар адам деген мағынаны білдіреді. Әсте мәңгүрт адам да ой өрісі тар ақылсыз келеді. Арыстанның оқуға түсу үшін екі жыл колхозда жұмыс істеді деген справка жазып бер деп Сұңғатты қылмысқа итермелеуі, отызға келсе де жанын қинап жұмыс істемегендігі, ең бастысы өмірден өз орнын таппай сенделуі нағыз мәңгүрттік.

Ә. Тәжібаев «Қалтай өмірден қалып қойған іссіздікке, ұрынған мүсәпір мешандық, мүгедек жалқаулық, әйтпесе мәдениеті шамалы дүмбілездерді, ауылдағы бұрын «ел басқарғыш» болып, кейін аттан түссе де ерден түспей жүргендерді көрген сияқты,...» - деп автордың жастар арасындағы кемшіліктерді жазғандығына назар аударады. Өмірден қалып, іссіздікке ұрынған, мүсәпір, мүгедек жалқаулық деп баға берген кейіпкер Арыстан екеніне күмән жоқ. Автор осы Арыстан арқылы көрерменге үлкен ой тастап отыр. Адамның өмірден өз орнын таппай сенделіп, шет ел мәдениетіне еріп, елпектеп жүре беруі ойсыздық, санасыздық емей немене?

Пайдаланған әдебиеттер

1. Кеңілбаев Ә. 1 том - Алматы. Жазушы баспасы, 1989 ж 1981,
2. Айтматов Ш. Боранды бекет. - Астана: Аударма, 2005.–50 бет.
3. Шаханов М. Ғашықтық ғаламаты. Өнер баспасы - Алматы 2012 ж.
4. Жұмабай Ә. Қалтай Мұхамеджанов драматургиясы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның қолжазбасы.1995 ж.
5. Нұрғалиев Р. Арқау. Қазақ драматургиясының жанр жүйесі. Екі томдық шығармалар. Монография. I том. - Алматы . Жазушы. 1991 ж.
6. Сығай Ә. Сахнаға сапар. (Драматургия мен театр мәселелері хақында) 1990 ж.
7. Ордалиев С. Конфликт және характер. Зерттеулер. Жазушы баспасы.1970 ж.
8. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен алыптасуы - Алматы . Жазушы. 1971 ж.
9. Құндақбаев Б. Уақыт және театр» Зерттеулер мен мақалалар. - Алматы. Өнер баспасы.1981 ж.
10. Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. 2-том. - Алматы 1978 ж.

EXTRA-CLASS EDUCATION AS A BASIS FOR FORMING STUDENTS' COGNITIVE INTEREST IN TEACHING BIOLOGY

Salybekova N.N.

PhD doctor of the International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasawi, Republic of Kazakhstan, Turkestan

Kenshimbayeva N.K.

Master student, International Kazakh-Turkish University named after K.A. Yasawi, Republic of Kazakhstan, Turkestan

The type of cognitive activity of students outside of classes, its formation and development is associated with cognitive interest, learning motives and other factors. The works of a number of psychologists and didacticists are devoted to cognitive interest and its formation. Some of them reveal the psychological nature of curiosity [1], others consider cognitive interest as a motive of behavior (Leontiev A. N., Bozhovich L. I.), the preferred orientation of a person, his attention (Ribot G., Dobrynin N. F.), his thoughts, the orientation of his thoughts (S. L. Rubinshtein), representation of mental and emotional activity (Strong E.K., Rubinshtein S.L.), life meaning and emotional attractiveness of a person (Kovalev A.G.), as an important tools of learning (Babansky Yu.K., Traitak D. I.) and others.

Shchukina G.I. paid a lot of attention to study the cognitive interest and cognitive activity of students. She describes cognitive interest as "a complex attitude to objects and phenomena of the surrounding reality, expressing a person's desire to comprehensively study, to know their important properties." According to Shchukina G.I., the cognitive interest of students is focused on obtaining knowledge, as well as on the learning process itself, and to the cognitive activity. Treitak D. considers cognitive interest as "an unconstrained emotional orientation of the student's psyche to the constant aspiration for active knowledge of the subject of study." [2].

Using the methodology of content analysis, Lanina I.Ya. gives the following definition of cognitive interest: "a student's cognitive interest is a person's positive attitude to the knowledge of the surrounding reality, which is aimed at actively mastering subjectively significant learning objects" [3].

The formation of cognitive interest, which is an important driving force behind the actions and behavior of the child, is a complex task and is carried out through initial stages similar to interest. Curiosity is the simplest stage of orientation associated with the novelty of a topic. Based on curiosity may form the "visible" cognitive interest, a period in which interest will go beyond the observable level.

In the early stages of the development of cognitive interest, a good result is effective if it corresponds to the logic of the lesson and does not deviate from the main questions. Various game moments used in training, repeated information included in the lesson, may cause short-term interest. This creates activity in the classroom, which is reflected in the number of raised hands and hasty student responses. The desire for entertainment often leads to negative phenomena, as students are not used to intense mental work. Early interest usually leads to a desire to read children's literature about nature, to watch appropriate programs on television, but this is not always a precondition for a permanent interest in biology [4].

As Traitak D.Ya. notes, if the teacher uses interesting historical facts, the effectiveness of the lesson will increase, but make sure that these facts do not “drown” the story about the biological characteristics of the objects being studied. However, “just a minute of the game”, no entertainment in the classroom can replace the joy of getting to know the complex problems of biology, which makes it possible to understand the laws of wildlife, the diversity of the plant world [5].

Babansky Yu.K. emphasizes the positive aspects of entertainment and writes about this “... no need to cause laughter or excitement in the classroom. It should contribute to an increase in cognitive activity in the process of assimilation of the material currently taught in the lesson” [6].

Cognitive interest, as the third stage of its development, is characterized by the student's entering into important connections, relationships, laws of knowledge, the desire to solve problematic issues and situations. Thus, entertainment can be considered as the first impulse of cognitive interest, emotional memory, a means of conveying emotions. The highest stage in the development of cognitive interest - the stage of theoretical interest - is characterized by the desire of students to master the theoretical foundations of the science under study and apply them in practice [7].

According to psychologists, cognitive interest is a "mixture" of many mental processes. Joy, experience, voluntary effort, and even the possibility of choice are at the heart of a deep act of cognition and the formation of interest.

Ways of formation of cognitive interest in the methodology of teaching biology considered in the works of Rykov N.A., Bryunovt E.P., Traitak D. Ya. and other methodologists. Traitak D.I. devoted his Ph.D. and doctoral dissertations to the study of the development of cognitive interest in botany [8-9]. The development of cognitive interest is influenced by many factors, among which the leading place is given to the content of education.

Shchukina G.I. considers that innovative elements of the studied material to be an important condition for the successful development of cognitive interest. Other researchers, including methodologists, adhere to the same opinion. Presenting of educational material only with theory, on the contrary, alienates students from the subject. The use of additional materials from popular science literature, for example, in local history, as a rule, interests students, encouraging them to active cognitive activity. Often, teachers refer to interesting facts, offer students to read this or that book, independently receive information about the lesson, try to draw students' attention to a familiar, simple thing and look at it from the other side. A very effective method of generating interest is to familiarize students with the historical facts of biological discoveries: Dutch scientist Van - Helmont, English Joseph Priestley, discussion of the results of Italian experiments Malpighi, Darwin K., Timiryazev K.A., Michurin I.V., Vavilov N.I., Scriabin K.I. and other in their works, the main prerequisites for cognitive interest are examined in detail.

Considering the learning conditions that contribute to the formation of cognitive interest, Shchukina G.I. focuses on creating an emotional situation in the classroom (practice, communication, visual aids, teacher's emotional speech, entertainment in teaching, the use of cognitive games). Rykov attached great importance to the use of methods of awakening cognitive interest - surprise, novelty, the importance of the material being studied. At the same time, he noted that students love the subject when the teacher give new interesting information not mentioned in the textbook [10].

Mendeleev D.I. considered emotional impact an important factor in the formation of interest. According to him, an enthusiastic, knowledgeable teacher arouses joy and interest in students, and then forms and develops a cognitive interest in his subject. Such a teacher monitors the development of science, enriches it with new knowledge, constantly reads popular science and scientific literature, reports all the news.

Another important condition for learning that contributes to the formation of cognitive interest is the involvement of students in intellectual activity through the use of intellectual games, its importance in the formation of cognitive interest was emphasized by Tritak D.I. showed [11].

Learning activities of students should not be easy. An important role in posing problematic issues and creating problematic situations is played by attracting attention and interest, as well as involving students in a free exchange of opinions on certain issues. Students should experience the joy of their own progress, which is possible only in the presence of "mental activity" through the use of various teaching methods and techniques [12].

The third important condition for the development of students' cognitive activity is the use of their interest as a stimulus for voluntary efforts. Solving practical and life problems, overcoming difficulties and obstacles brings them the joy of learning and contributes to further progress in acquiring the necessary knowledge and skills. One of them are games that are very popular among young people now. The widespread biological KTK in schools is carried out according to the TV channel KTK model. For the KTK, two teams are usually selected from several classes (preferably parallel), each of which, 2-3 weeks before the start of the competition, prepares a biological greeting, questions, riddles, poems and stories about wildlife for the opposite team.

To evaluate the work of the teams during the competition, a jury is selected, prepared in advance for the KTK, which includes class teachers of students who are actively participating in the KTK, the chairman of the student team of the school. All work is supervised by the organizer of the KTK - the teacher. The teacher offers the participants relevant literature, is interested in the preparation of the game, gives advice, advises how to make this or that team idea as interesting as possible.

All students of the school are invited to the biological KTK. The date of the KTK will be announced earlier by posting a colorful notice in the school foyer.

Recreational biology classes are usually organized in classrooms or several classrooms. The duration of one lesson is an academic hour.

Each lesson of interesting biology (botany, zoology, etc.) is prepared in advance by groups or individual students under the guidance of a teacher. From the presented literature, the necessary information is selected, summarized, and visual aids are prepared. When activities are given a game form (for example, in the form of a trip), the host should be prepared.

During the lesson itself, the host invites students to go on a trip, names stops during which pre-prepared groups visit plants (entertaining botany), animals (entertaining zoology), etc. and gives interesting information about

The host can advise the participants to find any biological riddles, solve crossword puzzles, answer quiz questions.

Moreover, various biological parties are organized, for example, "Forest Treasures", "Journey to the Homeland of Indoor Plants" and others. Before each evening, a lot of preparatory work is carried out: the program of the evening is compiled, the topics of reports and messages are distributed among the organizers, its interesting part (questions-quizzes, biological games, crossword puzzles), performances of artists (poems, performances), design, exhibition of naturalistic works of students.

The value of such preparation for holding evenings lies, first of all, in the fact that students can independently work with various popular science and reference literature (at the same time, their biological horizons expand), understand and creatively process the information that was found. At the same time, one of the important tasks of the school be carried out in connection with the development of creative activity and independence of adolescents, the ability to navigate in the flow of modern information. If the teacher uses ready-made scenarios and invites students (hosts) to memorize a particular text and repeat it in the evening, the educational effect of the evenings will be less.

All students take part in activities related to saving environment and landscaping outside the schools which are organized by the school. This work is organized by the school administration, biology teacher, class teachers, youth, schoolchildren.

Before each these kind of activities, the clubs determine the scope and nature of the work, receive the necessary instructions, acquire the necessary skills, then are divided into classes, acquaint students with the upcoming work and help them in their implementation.

Diary of observations. In the course of extracurricular work, it is necessary to develop the ability to conduct and create sketches of observed phenomena in clubs. The diary should belong to every observer who conducts personal experiments and observations and works on some general topic.

Monitoring records allow you to carefully understand the material being viewed, identify unclear issues, find errors and draw the necessary conclusions. Keeping a diary is difficult, especially for a naturalist. Many students do not know how to write an observation, so they do not like to write it. Often this is due to not knowing what to record in the observation diary.

Particular attention should be paid to keeping a diary of observation. To do this, the instructions for the task should indicate what exactly needs to be written in them. It's a good idea to review your observation logs as often as possible and note what is missing and what notes you can make based on what you see. Good journal entries should be read in class. This work is facilitated by the organization of special competitions for good competition. Contestants are asked to observe the development and growth of any animal in the wilderness or the growth of plants growing in a biology classroom and write a story based on the observation.

Good control notes should always be placed on the wall newspaper. Extracurricular activities are different, so it is impossible to adopt a single form of keeping a diary.

It is difficult to describe what they saw while working. Therefore, it is helpful to have students sketch along with their checklists. It is very useful to post photographs of observed objects in diaries.

Wall press - newspapers, bulletins, montages are responsible for organizing extracurricular work in biology and communication clubs with other students. The main disadvantage of this type of club activity is that they often copy interesting information from magazines and other popular science literature into their "newspapers", which do not reflect the work of the club and the work of individual young people in the wall press. In addition, information about the biology club should be included in the school publication. If, for example, the collection of seeds and fruits of trees and shrubs is planned, then the press should contain notes on its socially useful significance. Then in the next issue of the newspaper there should be a series of notes about the achievements of the school and the enthusiasm of individual students in this activity.

Exhibitions of student works.

Exhibitions of the best works of students are of great importance in developing interest in extracurricular activities in biology. Their organization corresponds to the holding of any biological party (or holiday), the final lesson of the club, the beginning of the school year.

The exhibition includes diaries of students' observations, photographs taken in nature, collections and herbariums, cultivated plants, and other exhibitions, for example, "student summer works", "autumn gifts", "works of young naturalists in a forest nursery", etc. can be called

The exhibition is organized in the assembly hall of the school in the biology room. It should be open to all interested parties (both students and parents) after the lessons. It is necessary to organize the duty of participants at the exhibition. It is useful to single out guides among the best young men to get acquainted with the work of students. It is useful to have a book of reviews where young naturalists and private clubs evaluate the work.

In all types of extracurricular activities and development a single principle of learning is implemented. All types of extracurricular activities are interconnected and complement each other. In extracurricular activities, there is a direct and feedback connection made. Types of extracurricular activities allow students to move from individual work to work in a team, which has great importance for education.

Extra-curricular activities, conducted in the system of the entire educational process, develop students' diverse interests, independence in work, practical skills, their worldview and thinking. The forms of such lessons are very diverse, but depend on the content and methods of the lesson; in the classroom, students find satisfaction in extracurricular activities and re-develop and concentrate interest in the classroom.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant no. AP14871864)

REFERENCES

1. Beljaeva M.F. Letnie zadaniya po botanike. // *Biologija v shkole*. [Pedagogical problems of formation of cognitive interests of students]- 1969.-№2.- S. 35 -39. [in Russian]
2. Shhukina G.I. Pedagogicheskie problemy formirovanija pozna-vatel'nyh interesov uchashhihsja. - M. : Pedagogika, APN SSSR, [Pedagogical problems of formation of cognitive interests of students. - M. : Pedagogy, APN of the USSR], 1988 . - 203 s. [in Russian]
3. Lanina I. Ja. Metodika formirovanija poznavatel'nogo inte-resa v processe obuchenija fizike : Dis.: dokt. ped. nauk. - L., . [Methods of forming the cognitive interest in the process of teaching physics: Doctor of Pedagogical Sciences. - L.], 1986. - 379 s. [in Russian]
4. Domashenko I. A. O razvitii u uchashhihsja interesa k biologii. // *Biologija v shkole*. [On the development of students' interest in biology. // *Biology at School*.] - 1966. - № 1. - S. 39 - 43. [in Russian]
5. Trajtk D. I. Mesto i znachenie zanimatel'nosti v prepodavanii botaniki. // *Biologija v shkole*. [The Place and Importance of Entertaining in the Teaching of Botany. // *Biology at School*] - 1970. - № 3. - S. 30 - 34. [in Russian]
6. Vybor metodov obuchenija v srednej shkole / Pod. red. Ju. K. Babanskogo. - M.: Pedagogika , [The choice of teaching methods in secondary school / Edited by Y. K. Babansky. - M.: Pedagogica], 1981 . - 176 s. [in Russian]
7. Blagodarova G.V. Tvorcheskie raboty uchashhihsja v shkol'nom kurse biologii. - Frunze: Mektep, [Creative works of students in the school course of biology. - Frunze: Mektep], 1970. - 64. [in Russian]
8. Trajtk D. I. Osnovy formirovanija povyshenija interesa uchashhihsja k uchebnomu predmetu botaniki: Dis.... dokt. ped. nauk. - L., [Fundamentals of Formation of Increasing Students' Interest in the Subject of Botany: Dissertation.... D. in pedagogical sciences. – L.],1969. - 771l. [in Russian]
9. Trajtk D. I. Razvitie interesa uchashhihsja k botanike: Dis. . . . kand. ped. nauk. - L., [The Development of Students' Interest in Botany: Dissertation ... Candidate of Pedagogical Sciences. - L.], 1959. - 392 l, 19 l. (prilozhenie). [in Russian]
10. Rykov N. A. O nekotoryh priemah vozbuzhdenija poznavatel'nogo interesa na urokah. // *Biologija v shkole*. [On some methods of arousing cognitive interest in the classroom. // *Biology at school*.]- 1967. - № 6. - S. 28 - 32. [in Russian]
11. Trajtk D. I. Kak sdelat' interesnoj vneklassnuju rabotu po biologii. - M.: Prosveshhenie, [How to make interesting extracurricular work in biology. - Moscow: Prosveshcheniye], 1991. - 144 s. [in Russian]
12. Brunovt E.P. O tvorcheskom provedenii uroka po biologii. // *Biologija v shkole*. [On the creative conduct of a biology lesson. // *Biology at School*.] - 1990. - № 4 .- S. 22 - 27. [in Russian]

REFERENCES

1. Beljaeva M.F. Summer assignments in botany. // *Biology at School*. . - 1969.-№2.- P. 35 -39. [in Russian]
2. Shhukina G.I. *Pedagogical problems of formation of cognitive interests of students*. - M. : *Pedagogy, APN of the USSR*, 1988 . - 203 P. [in Russian]
3. Lanina I. Ja. *Methods of forming the cognitive interest in the process of teaching physics: Doctor of Pedagogical Sciences*. - L., 1986. - 379 P. [in Russian]
4. Domashenko I. A. *On the development of students' interest in biology*. // *Biology at School*. - 1966. - № 1. - P. 39 - 43. [in Russian]
5. Trajtak D. I. *The Place and Importance of Entertaining in the Teaching of Botany*. // *Biology at School*. - 1970. - № 3. - P. 30 - 34. [in Russian]
6. *The choice of teaching methods in secondary school / Edited by Y. K. Babansky*. - M.: *Pedagogica*, 1981. - 176 p. [in Russian]
7. Blagodarova G.V. *Creative works of students in the school course of biology*. - Frunze: *Mektep*, 1970. –P. 64. [in Russian]
8. Trajtak D. I. *Fundamentals of Formation of Increasing Students' Interest in the Subject of Botany: Dissertation.... D. in pedagogical sciences*. - L., 1969. – 771 p. [in Russian]
9. Trajtak D. I. *The Development of Students' Interest in Botany: Dissertation ... Candidate of Pedagogical Sciences*. - L., 1959. - 392 P., 19 P. (Appendix). [in Russian]
10. Rykov N. A. *On some methods of arousing cognitive interest in the classroom*. // *Biology at school*. - 1967. - № 6. - P. 28 - 32. [in Russian]
11. Trajtak D. I. *How to make interesting extracurricular work in biology*. - Moscow: *Prosveshcheniye*, 1991. - 144 p. [in Russian]
12. Brunovt E.P. *On the creative conduct of a biology lesson*. // *Biology at School*. - 1990. - № 4 .- P. 22 - 27. [in Russian]

Technical Sciences

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ И РАЗРАБОТКА РЕШЕНИЙ ПО ПОВЫШЕНИЮ ПРОПУСКНОЙ СПОСОБНОСТИ, УСТОЙЧИВОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СЕТЕЙ 110 КВ В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА

Ломадзе Владислав Алексеевич

Магистрант Toraighyrov University Республики Казахстан

Введение

В северном регионе Казахстана быстро растет спрос на электроэнергию, что требует наличия надежной и стабильной электросетевой инфраструктуры для удовлетворения растущего спроса. Электрические сети 110 кВ в регионе являются основой системы передачи и распределения электроэнергии.

Эти сети сталкиваются с такими проблемами, как ограничение мощности, нестабильность и неэффективность, что приводит к перебоям в подаче электроэнергии, колебаниям напряжения и низкому качеству электроэнергии. Цель данной статьи - определить возможности исследования и разработать решения для улучшения пропускной способности, стабильности и эффективности региональных электрических сетей 110 кВ в северном регионе Казахстана.

Электрические сети 110 кВ в северном регионе Казахстана были построены в 1970-х и 1980-х годах. Эти сети в основном используются для передачи электроэнергии от электростанций к распределительным сетям и крупным промышленным потребителям. Сети состоят из высоковольтных линий электропередач, трансформаторов и оборудования подстанций. Однако в связи с быстрым экономическим ростом региона спрос на электроэнергию значительно увеличился, что привело к ограничению мощности, нестабильности и неэффективности инфраструктуры электросетей.

Прогнозирование нагрузки является важнейшим аспектом планирования и эксплуатации электросетей. Точное прогнозирование нагрузки помогает предсказать будущий спрос на электроэнергию, что необходимо для планирования, составления графиков и обслуживания электросетей. Прогнозирование нагрузки может быть выполнено с использованием различных методов, таких как регрессионный анализ, искусственные нейронные сети и анализ временных рядов. Исследования могут быть проведены для разработки моделей прогнозирования нагрузки, специфичных для северного региона Казахстана.

Улучшение качества электроэнергии

Качество электроэнергии - важный аспект работы электросети, который относится к стабильности напряжения и частоты. Низкое качество электроэнергии может привести к колебаниям напряжения, гармоническим искажениям и другим нарушениям, что приводит к выходу из строя оборудования и увеличению затрат на обслуживание. Можно провести исследования для определения источников проблем качества электроэнергии в электросети и разработать решения для смягчения этих проблем.

Хранение энергии

Технологии хранения энергии, такие как аккумуляторы и маховики, могут помочь в повышении стабильности и эффективности энергосистемы. Системы хранения энергии могут использоваться для накопления избыточной электроэнергии в непиковые часы и высвобождения ее в часы пикового спроса. Это может помочь снизить потребность в пиковых электростанциях и повысить общую эффективность энергосистемы. Можно провести исследования для определения наиболее подходящих технологий хранения энергии для северного региона Казахстана и разработать стратегии их интеграции в энергосистему.

Обнаружение и диагностика неисправностей

Обнаружение и диагностика неисправностей является важным аспектом обслуживания энергосистемы. Неисправности в электросети могут привести к отключению электроэнергии и повреждению оборудования, что ведет к увеличению затрат на обслуживание и снижению надежности. Можно проводить исследования для разработки методов обнаружения и диагностики неисправностей, которые могут выявлять неисправности в электросети в режиме реального времени и способствовать быстрому ремонту и обслуживанию.

Модернизация электросетей

Существующие электрические сети 110 кВ в северном регионе Казахстана были построены несколько десятилетий назад и могут потребовать модернизации для удовлетворения текущего и будущего спроса на электроэнергию. Модернизация может включать замену старого оборудования, установку современных систем мониторинга и управления, а также интеграцию возобновляемых источников энергии. Можно провести исследования для разработки стратегий модернизации электросетей, специфичных для северного региона Казахстана.

Следующие решения могут быть реализованы для улучшения пропускной способности, стабильности и эффективности региональных электросетей 110 кВ в северном регионе Казахстана.

Модернизация линий электропередач

Модернизация линий электропередач может помочь в увеличении пропускной способности энергосистемы и снижении потерь при передаче электроэнергии. Этого можно достичь путем замены старых и неэффективных линий электропередач на новые линии с высокой пропускной способностью. Кроме того, установка новых линий электропередач

Системы мониторинга линий электропередач могут помочь в выявлении неисправностей и смягчении последствий отключения электроэнергии.

Внедрение систем хранения энергии

Внедрение систем хранения энергии может помочь в снижении пикового спроса и повышении стабильности энергосистемы. Системы хранения энергии могут накапливать избыток электроэнергии в непиковые часы и высвобождать ее в часы пикового спроса, снижая потребность в пиковых электростанциях и повышая общую эффективность энергосистемы.

Использовать передовые системы мониторинга и управления

Установка современных систем мониторинга и управления может помочь в повышении стабильности и надежности энергосистемы. Эти системы могут контролировать электросеть в режиме реального времени и способствовать быстрому реагированию на сбои и нарушения. Кроме того, внедрение систем диспетчерского контроля и сбора данных (SCADA) может помочь в оптимизации производства и передачи электроэнергии.

Развитие возобновляемых источников энергии

Развитие возобновляемых источников энергии, таких как ветер и солнце, может помочь снизить зависимость от традиционных электростанций, работающих на ископаемом топливе, и повысить эффективность энергосистемы. Возобновляемые источники энергии могут быть интегрированы в энергосистему с помощью передовой силовой электроники и систем управления.

Улучшение качества электроэнергии

Улучшение качества электроэнергии необходимо для обеспечения стабильности и надежности энергосистемы. Этого можно достичь путем установки нового оборудования для регулирования напряжения и фильтров гармоник, а также путем улучшения системы заземления. Кроме того, внедрение автоматических регуляторов напряжения (AVR) и систем компенсации реактивной мощности может помочь в стабилизации напряжения и снижении его колебаний.

Заключение

В северном регионе Казахстана быстро растет спрос на электроэнергию, что требует надежной и стабильной электросетевой инфраструктуры. Существующие электрические сети 110 кВ в регионе сталкиваются с такими проблемами, как ограничение пропускной способности, нестабильность и неэффективность. Для повышения пропускной способности, стабильности и эффективности электросети можно проводить исследования в таких областях, как прогнозирование нагрузки, повышение качества электроэнергии, хранение энергии, обнаружение и диагностика неисправностей и модернизация электросети.

Такие решения, как модернизация линий электропередач, внедрение накопителей энергии, использование передовых систем мониторинга и управления, развитие возобновляемых источников энергии и повышение качества электроэнергии, могут быть реализованы для решения проблем, стоящих перед инфраструктурой электросетей. Эти

решения могут помочь в обеспечении надежности и стабильности энергосистемы и удовлетворении растущего спроса на электроэнергию в регионе.

UDC 553.08

SCIENTIFIC AND TECHNICAL REVIEW (GROUND-PENETRATING RADAR) OF DEVICES: OPERATING PRINCIPLE

Shakhatova Aliya

Phd student, L.N. Gumilyev Eurasian National University

Mirgalikyzy Tolkyn

Phd, L.N. Gumilyev Eurasian National University

Abstract

In this paper a comparative analysis of existing ground penetrating radars for solving problems of electrical exploration is carried out. The technical characteristics of such GPRs were considered: Mala (Sweden), Zond-12S (Latvia), Loza-5 (Russia), OKO (Russia), SIR-20 (USA).

The presence of a variety of dielectric materials, combined with a wide RF spectrum, leads to a wide range of GPR applications and is a major research challenge.

A review was made of the historical development of georadar research in the world. A mathematical model for the interpretation of radargrams is also considered.

Key words: georadar, electrical exploration, Maxwell's equations, antenna frequency, depth of occurrence, cylindrical coordinate system, methods of geophysics, geological materials, geological environment, georadar systems

Introduction

Currently, ground penetrating radar (GPR) is a tool for solving problems of electrical exploration. This method of geophysics uses radio waves to study "objects", which means any dielectric material. From the very beginning, ground penetrating radar has been applied mainly to natural geological materials. Modern GPR systems are applied to many other media such as wood, concrete and asphalt, etc.

The most common model of GPR measurements involves the use of a transmitter and receiver with a fixed geometry, which move along the surface to detect reflections from underground objects, and in some tasks it is useful to use them for transillumination of the studied volume of a localized object. Both concepts are depicted in Figure 1.

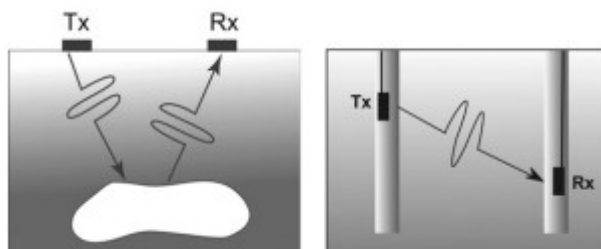

Figure 1 Ground penetrating radar (GPR) uses radio waves to probe the interior of lossy dielectric materials. Two measurement modes are commonly used. In the first, reflected or scattered energy is detected. In the second, there is an effect on the energy transmitted through the material [1]

The use of ground penetrating radars began in the 20th century. During this time, a large number of studies have been carried out on the propagation of radio waves above and along the surface of the Earth. There was a huge amount of research on communications, direction finding and radar. Table 1 shows the history of the development of the use of GPR research methods around the world [1].

Table 1

No	Years	Research
1	1950-1955	During this time period, the first reported attempt was made to measure subsurface characteristics using radio wave signals.
2	1955-1960	A famous observation of RF sensing of geological materials occurred when the US Air Force reported altimeter errors while trying to land a plane on the Greenland ice sheet. This was the first time that repeated signs of penetration into the subsoil through natural material were recorded. This marked the beginning of an era of researchers focused on the development of radio echo sounding in ice.
3	1960-1965	Most of the activity during this interval was associated with ice radio sounding.
4	1965-1970	In addition, applications in other favorable geological materials have begun to be explored. investigated use in coal mines as in some cases coal can be a low loss dielectric material. Similarly, for the same reasons, an assessment of underground salt deposits was initiated. This period was the beginning of the planning of the lunar scientific mission under the Apollo program. Several experiments were designed to study the surface of the Moon, which was thought to have electrical characteristics similar to those of ice.
5	1970-1975	The Apollo 17 lunar exploration program included an experiment on the electrical properties of the surface, while the lunar orbiter carried a pulsed radar echo sounder similar to ice sounders that made measurements from orbit above the lunar surface. During the same period, Geophysical Survey Systems Inc. was founded, which was engaged in the production and sale of ground-based radars. In addition, a better understanding of the electrical properties of geological materials at radio frequencies has become available..
6	1975-1980	During this period, the number of applications began to grow due to the availability of technology and a better understanding of geology. The Geological Survey of Canada has explored a number of applications, chief among which is engineering in frozen ground conditions. GPR experiments were reported by the Stanford Research Institute, where measurements were made for archaeological applications. Other work during this period, paralleling the Geological Survey of Canada's permafrost efforts, was led by Olhoeft of the USGS, who worked on the Alaska pipeline routes. This has led to a number of constantly improving ground penetrating radar measurements and work in this geological setting by the Geological Survey of Canada. These results have been presented. In addition, of particular interest was the possibility of using downhole radar to investigate the quality of shutters at potential solid nuclear waste disposal sites.
7	1980-1985	The initial optimism of the technology has given way to the fact that many environments are unfavorable for GPR. Considerable confusion arose as to whether the failures were related to the equipment or due to natural

		materials. In addition, there was very little money available for technology development. At this time, the Japanese corporation OYO developed a radar product called Georadar, created in collaboration with Xadar developers. This instrument had some initial commercial success in Europe. A-Cubed Inc. was formed in 1981 and began developing penetrating radars. Developments of low-frequency digital georadar have been reported. This technology led to the creation of the PulseEKKO GPR series.
8	1985-1990	The US Environmental Protection Agency has launched many initiatives to explore and clean up contaminated land. Georadar was a natural tool for high-resolution subsurface mapping, and as a result, a strong commercial incentive began to emerge. In addition, many of the previous applications have been continuously explored and commercial products have moved to low frequency ground penetrating radars with full digital recording. Other applications have emerged, such as the classification of soils for agricultural use.
	1990–1995	Commercially, Geophysical Survey Systems Inc. showed great commercial success and was bought by OYO Corporation. During this period Mala Geosciences emerged from Swedish geological surveys. ERA in the UK has also become more active, using its research on unexploded ordnance and landmine detection to create commercial products. Sensors & Software Inc. grew rapidly by expanding the PulseEKKO product line. In terms of research, much attention has been paid to both the geophysical and electrical engineering communities. Developments such as multiple data acquisition, digital data processing and 2D numerical modeling have expanded.
9	1995-2000	Strong research groups have emerged at a number of universities. Under the leadership of Alan Green, the University of Texas at Dallas led by George McMechan and a group from TU-Delft led by Jacob Fokkema are some examples of groups advancing the development of expertise and the advancement of GPR. Understanding this full vectorial nature of the fields has become more interesting. In addition, there has been much more pressure to obtain accurate position information than was historically necessary because the need to manipulate the data requires very precisely controlled position information.
10	2000-2020	Since 2003 Timer CJSC has been carrying out joint field tests of subsurface sounding radars and optoelectronic devices that make it possible to build images of the earth's surface in the ultraviolet, visible, infrared and UHF ranges. It has been proven that, at least for some environments and objects (graves, archaeological sites, minefields, oil-contaminated areas), such joint research can significantly improve the accuracy of object detection and increase the productivity of subsurface radars. In 2005, work was basically completed on the creation of the basic design of the new model range of the GROT 12 underground sounding radar. GROT 12 was developed after honing tests of the GROT-11 georadar for its subsequent replacement for carrying out survey work at great depths.

Over the past 5 years, also in Kazakhstan, scientific and technical work was carried out on the basis of georadar research [1-10].

1 Comparative analysis of georadar by technical characteristics

In this article, a comparative analysis of commonly used ground penetrating radars around the world will be carried out.

Georadar models Mala, Zond-12C, Loza-5, OKO, SIR-20 were selected for analysis.

Table 2

No	Characteristic name	Manufacturer country	Software	Specifications
1	Mala	Sweden	Radar Systems	800-250 MHz (optimal results 250 MHz)
2	Zond-12C	Latvia Radar Systems	Prism 25	2000-300 MHz (optimal results 750 MHz)
3	Loza-5	(continuation of the GROT-5,6,7 series)	KROT	400-15 MHz
4	OKO	Russia	Geoscan-32	700-250 MHz
5	SIR-20	USA	RADAN NT	1500-80 MHz

GPRs are intended for:

- detection underground (under water) of metal and non-metal objects;
- search for pipelines and product pipelines;
- quality control of the pavement of airfields and highways, detection of gullies under the pavement of airfields, highways and railway tracks;
- detection of leaks in product pipelines;
- determination of the depth of soil freezing and the level of groundwater;
- archaeological work, etc.

The construction of the device is based on the use of classical principles of radar. However, unlike a conventional radar, the transmitting antenna of the device emits pulses of short duration (units of nanoseconds), which have 2–3 half-periods of a quasi-harmonic signal and a fairly wide radiation spectrum. The central frequency of the signal for the described georadar is 250, 700 or 1300 MHz, depending on the type of antennas.

The choice of pulse duration is determined by the required probing depth and the resolution of the instrument. This pulse shape in time $f(t)$ is determined by the Puzyrev pulse formula.

$$e^{k^2 t^2} \sin \omega(t + \psi) = e^{k^2 T^2 \left(\frac{t}{T}\right)^2} \sin 2\pi \left(\frac{t}{T} + \frac{\psi}{T}\right) \quad (1)$$

where, k - damping factor; ω – circular frequency; ψ – *phase shift*

For the formation of such pulses, the excitation of a broadband transmitting antenna by a voltage drop is used. The pulse radiated into the medium under study is reflected from objects in it or inhomogeneities of the medium that have a dielectric permittivity or conductivity different from the medium (metal, voids, other medium, etc.), is received by a broadband receiving antenna, amplified in a broadband amplifier, using an analog -digital converter (ADC) is converted into digital form and stored in a long-term memory (DZU) for further processing. At the same time, the information is sent for processing to the computer system. After processing, the received information is displayed on the indicator. The general characteristics of the devices are given in Table 3 [13-14].

Table 3 General characteristics of the devices

№	Parameter name	Parameter values		
		Antennas of great depth sounding	Medium depth sounding antennas	High Definition Antennas
1	Depth of sounding, m	5-10	2-4	0,7-1,5
2	Resolution, m	0,3	0,1	0,03-0,05
3	Pulse duration, m	5-6	2,0	1,0
4	Average frequency of the spectrum, MHz	250	700	1300
5	Pulse amplitude at the input of the transmitting antenna, V	400-500	300-500	30

2 Overview of Mala GeoScience georadar capabilities

Mala Professional Explorer (ProEx) is a GPR system from Mala GeoScience with a full range of functionality. ProEx is the next evolution of the RAMAC/GPR system, which has gained worldwide recognition for its modularity, flexibility and superior data quality. By combining various modules of the Professional Explorer system, you can get several dozen GPR configurations for solving a wide variety of subsurface sounding problems. The sounding frequency range from 25 to 2300 MHz makes it possible to conduct research at depths from a few centimeters to 60 meters. The work can be carried out in the usual profiling mode, in the multichannel mode or in the mode of layer-by-layer determination of wave velocities by the Common Deep Point Method [14].

Table 4

Approximate depth ranges for different Mala antenna frequencies

Частота антенны (Гц)	Нижний предел размера объекта цели (м)	Приблизительный диапазон глубин * (м)	Примерная глубина проникновения (м)
100	0,1-1	2-15	15-25
250	0,05-0,5	1-10	5-15
500	0,04	1-5	3-10
800	0,02	0,4-2	1-6

Table 5

Technical characteristics of the GPR Mala Easy Locator HDR [36]

Power supply	Li-Ion battery 12 V / 8.7 Ah
Power consumed by the system	2.4 A
Time of continuous work	14 hours (4 battery packs)
Working temperature	-20° to +50°C
Degree of protection	IP65
Max. working speed	>25 km/h

Max. scan speed	>1024 scans/s at 700 samples
Display	TFT color LCD, 10.4 inches, sunlight readable
Dimensions with wheels	67x47x19 cm (without handle)
Total system weight	21.5 kg
Antenna	250 MHz high dynamic range
DGPS receiver (SBAS)	built-in, external devices are also supported

Mala Geoscience ground penetrating radars allow you to emit electromagnetic pulses at fixed intervals or distances, or to be triggered remotely using a keyboard. Most often, studies are carried out with fixed distance intervals - traces are recorded after the antenna passes a given distance. The devices that make such measurements possible are the belt chain and the measuring wheel. The principle by which they both work is the same - both contain a roller and a device that counts the number of its rotations, which is equivalent to a given unit of distance. Shooting with a remote trigger makes the operator independent of changes in the speed of the antennas; in addition, it is more accurate based on measurements taken at fixed intervals and much faster than tests run remotely from the keyboard. Figure 1 shows how an above-surface survey is carried out based on the Mala RAMAC/GPR georadar.

Figure 1. Mala RAMAC/GPR in the field in a coal mine

However, measurements of this type are not without drawbacks. When using a belt chain, possible antenna positioning errors can be the result of: tensioning the chain, sliding it along the measuring roller, getting stuck in natural obstacles. Measurement errors with the measuring wheel can be associated with its sliding over the surface of the study area. When used on uneven terrain, the wheel erroneously overestimates the distance traveled. To eliminate such inaccuracies, geodetic instruments should be used. In this regard, special positioning devices are used (Figure 2). GNSS usage is shown in Figure 2.

Figure 2. GNSS positioning from Leica

Conclusion

In this paper, we correctly compared GPRs of approximately the same frequency range, or, more precisely, GPRs with the same sounding pulse duration. A literary review of the historical development of georadar research was carried out. The main capabilities of the Mala GeoScience georadar are shown.

The solution of the mathematical problem under the conditions of GPR application is also presented.

References

- 1 Jol, H. "Ground Penetrating Radar." Ground Penetrating Radar. 2009. SCOPUS, www.scopus.com, doi:10.1016/B978-0-444-53348-7.X0001-4.
- 2 Kabanihin S.I., Iskakov K.T., SHolpanbaev B.B., SHishlenin M.A., Tokseit D.K. Razrabotka matematicheskoy modeli po obrabotke signala s ispol'zovaniem dannyh laboratornyh issledovaniy. Vestnik Karagandinskogo universiteta, №4(92), 2018.
- 3 Iskakov K.T., Boranbaev S.A., Tokseit D.K., SHolpanbaev B.B. Eksperimental'nye issledovaniya dlya modelirovaniya istochnika. Vestnik Gosudarstvennogo universiteta imeni SHakarima goroda Semej. - g. Semej, 2019. - S. 81-85.
- 4 Iskakov K.T., Mukanova B.G., Berdyshev A.S., Kembay A.S., Tokseit D.K. Mathematical modeling of the source and environment response for the equation of geoelectrics Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni E.A. Buketova, g.Karagandy, 2019 - S. 129-140, №2(94).
- 5 Iskakov K.T., Tokseit D.K., Mirgalikyzy T., Oralbekova Z.O. Creation and testing of a new mathematical software for processing georadar data. Recenziruemoe nauchnoe izdanie, indeksiruemoe v baze dannyh Scopus s nenulevym impakt-faktorom, naunyj zhurnal "Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications", volume 7, issue 4, 2019. - R. 86-99.
- 6 Iskakov K.T., Mukanova ZH.A., Baranchuk K.I., Oralbekova ZH.O., Omarhanova D.ZH. Charakteristiki i interfejs bazy dannyh signala po dannyh georadara //Nauchnyj zhurnal "Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva". - g. Nur-Sultan, 2019 g., №4(129).
- 7 Mukanova B.G., Iskakov K.T., Kembay A., Boranbaev S.A. Inverse Source Identification Problem for the Wave Equation: An Application for Interpreting GPR Data //Eurasian Journal of

Mathematical and Computer Applications. - 2020. - Vol.8. - issue 3., 78-91 r. - DOI:10.32523/2306-6172-2016-4-3-15-28.

8 Kabanikhin S.I., Iskakov K.T., Tokseit D.K., Shishlenin M.A., Toibekov A.T. Recovery problem for a singularly perturbed differential equation with an initial jump //Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Matematika. № 4 (100), 2020 g.

9 Tokseit D.K., Boranbaev S.A., Oralbekova ZH.O., Nurzhanova A.B. Opredeleniya geoelektricheskogo razreza po georadarnym dannym //Vestnik Vostochno-Kazahstanskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta imeni D. Serikbaeva №3/2020 g. - 154-160 s.

10 <http://www.georadargrot.com/eng/about/history>

11 <https://www.geoinfo.ru/product/analiticheskaya-sluzhba-geoinfo/konferenciya-georadar-2018-specialisty-vnov-dokazali-polzu-tehnologii-georadiolokacii-37232.shtml>

12 <https://ingeo.kz/?p=2258>

13 <https://www.geo-ndt.ru/pribor-6446-georadar-mala-easy-locator-hdr.htm>

14 Kabanikhin S.I., Iskakov K.T., Bektemesov M.A., SHishlenin M.A. Algoritmy i chislennyye metody resheniya obratnyh i nekorrektnykh zadach. – Astana, 2011. – 328s.

- 4 Кулагин В.А., Евстигнеев В.В. // Вестник Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности. 2009. Т. 14. № 6. С. 242–245.
- 5 Дубровская О.Г., Кулагин В.А. // Вестник КрасГАУ. 2007. № 2 (17). С. 146–153.
- 6 Дубровская О.Г., Евстигнеев В.В., Кулагин В.А. // Безопасность жизнедеятельности. 2012. № 3. С. 26–30.
- 7 Степанян Р.С., Айрапетян Г.С., Аракелян А.Г. и др. // Биофизика. 1999. Т. 44. Вып. 2. С. 197–202.
- 8 Дерпгольц В.Ф. Мир воды. Л.: Недра, 1979. 254 с.
- 9 Букатый В.И., Нестерук П.И. // Ползуновский вестник. 2010. № 2. С. 60–65.
- 10 Стебелева О.П., Сапожникова Е.С., Криволицкий А.С. // Вестник ассоциации выпускников КГТУ. Красноярск: ПИК «Офсет», 2011. С. 78–83.

Chemical Sciences

HYDROALKYLATION OF BENZENE WITH ACETONE USING BIFUNCTIONAL CATALYSTS

Salimli Shukufa Zeydulla girl

Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical Technology, Department of technology of organic substances and high molecular compounds

Amirov Sabir

k.u.f.d., Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical Technology, Department of technology of organic substances and high molecular compounds

Summary

Currently, cumene (isopropylbenzene) is obtained by alkylation of benzene with propylene. The production of Kumol is more than 8 million. 600 thousand tons in Russia. Cumene is used in the production of phenol. As the production of phenol increases every year, the production of cumene also increases. The main goal here is the hydroalkylation of benzene with acetone in the presence of a solid catalyst and the development of a new method for obtaining cumene. It is of great importance to develop new highly profitable and environmentally friendly methods for acetone processing. Therefore, it is most profitable to obtain cumene by alkylation of acetone with benzene. The main issue is the acquisition of cumene and diisopropylbenzenes. For this purpose, a high-quality catalyst was developed that provides 83% selectivity of cumene in 97% conversion of acetone connecting copper-containing zeolite components.

Keywords: benzene, cumene, catalyst, zeolite catalyst

It has been shown in the literature that the one-step alkylation of acetone with benzene to give isopropylbenzene is less common. A small number of articles and patents have been written for this process.

During the hydroalkylation of acetone with benzene, bifunctional catalytic systems, which include alkylating and metal-containing substances, are always used as catalysts. The metal species catalyzes the hydrogenation of acetone to the corresponding alcohol, and the alkylating species catalyzes the alkylation.

Copper [1,2], nickel [2,4], cobalt [2,4], rhenium [2,4], or silver [5] are used as the hydrogenating agent of the catalyst.

Zeolites such as zeolite beta, mordepit, faujasite(Y), MCM-22, ZSM-5, ZSM-12 are used as an alkaline component.

Treatment with platinum or palladium can lead to hydrogenation of the benzene ring and the formation of reaction byproducts. Therefore, T. Takai saw the formation of cyclohexane by taking zeolite beta and platinum deposited on coal as a reaction catalyst.

Bifunctional catalysts have two layers. The first layer is a metal substance, the second is a zeolite or a mixture of a zeolite and a metal-containing substance. To get bifunctional catalyst, granules of metal and acid substances with a size of 1 cm are mixed, catalyst particles are formed. Acidic substances are treated as metal carriers or vice versa.

Effect of catalyst in the production of isopropylbenzene from benzene and acetone.

In the hydroalkylation of acetone with benzene, the following conditions are given: temperature 50-350°C, pressure 0.1-10 Mpa and mass feeding rate 0.1-200 hours⁻¹

By increasing the temperature, the researchers were able to increase the conversion of acetone from 11% at 150oC to 71% at 270oC. However, selectivity to cumene is 100% at all temperatures.

Hydrogenation component	2Cu/SiO ₂	4Cu/SiO ₂	6Cu/SiO ₂	11Cu/SiO ₂	17Cu/SiO ₂	27Cu/SiO ₂
Acetone conversion, % Selectivity	1,0	23,6	41,2	48,9	48,4	53,0
Weight %						
Isopropanol	24,0	97,5	98,4	98,3	98,0	93,5
Methyl isobutyl ketone	7,1	1,5	1,3	1,2	1,4	4,3
Methylisobutyl-carbinol	6,4	0,4	0,3	0,5	0,6	2,2
Mesityl oxide	62,5	0,6	0,9	0	0	0

We see two reactions taking place in the bifunctional catalyst: hydrogenation of acetone to isopropanol and alkylation of benzene with isopropyl alcohol.

The catalysts used in the hydrogenation of acetone to isopropanol are:

Platinum-containing: P1/Al₂O₃[13-15], P1/Na/Al₂O₃[19], P1/Na/TiO₂[19], P1+Au[14]

Nickel-containing: Ni/Al₂O₃[24,25], P1-Ni/SiO₂[19], P1-Ni/Al₂O₃[19]

Iron content: Fe/Al₂O₃[27]

Copper-containing: Cu[40-42], Cu₂O[40,42], CuO[40,42], Cu/SiO₂[41]

Experimental

The nature of the metal has an important effect on the hydrogenation reaction of acetone. A wide range of catalytic systems has been shown for the hydrogenation process of acetone. The obtained activity series of catalysts deposited on aluminum oxide is as follows: at the same time, N.N. Rimar et al. show that the selectivity of isopropanol formation in technetium-containing samples is low compared to other catalysts for propane formation. Using the studied catalysts, the authors were able to achieve 80% isopropanol yield at 100oC in W>Tc/Al₂O₃.

When using catalysts, we see that isopropanol is not the only product of the process: the catalyst contains up to 81% isophorone, up to 67% methylisobutylcarbinol, up to 35% methylisobutylketone. Among the catalysts used in acetone conversion, cobalt-containing catalyst prevails.

Scientists have studied the metals nickel and cobalt. It was found that during the hydrogenation of acetone to isopropanol at a temperature of 60-95oC, cobalt and nickel catalysts and blacks of these metals show the highest activity. Scientists connect this issue with the increase in the size of the metal particles, and finally, the reduction of the energy of contact of the reacting substances with the metal and the increase of the surface activity of the adsorbed particles.

A comparison of platinum powder and platinum activity deposited in platinum dust deposited on gold layers, a physical mixture of titanium, aluminum, silicon oxides, platinum and titanium oxide showed that the only hydrogenation product is isopropanol when using deposited platinum, the use of platinum or its mixture with TiO₂ led to the appearance of propane in the reaction products. causes. Scientists attribute this fact to the complete hydrogenation of acetone to propane in metal particles. In contrast to B. Sen, S. Narayanan et al., while investigating nickel, iron, and cobalt catalysts supported on alumina, found that 100% selectivity for isopropyl alcohol was possible only when using the bulk composition.

The result

A method was proposed for the production of cumene, an important product of petrochemical synthesis, by hydroalkylation of acetone with benzene in the presence of a bifunctional catalyst. For this, a high-quality catalyst containing copper and zeolite components was obtained.

Selectivity for cumene 84%, conversion to acetone 98%. The proposed method solves the problem of using acetone in cumene production.

Reference list

1. Girotti G., Rivetti F., Ramello S. Alkylation process of aromatic compounds // Patent US 7524788 B2.- 2009.
2. Senoo S., Kato K., Doi K., Higashi K. Method for obtaining alkylated aromatic compound and method for obtaining phenol // Patent EP2292573 - 2011.
3. A new reference book for chemists and technologists. Raw materials and products of the organic and inorganic substances industry. - St. Petersburg: NPO "Professional", 2007 - 977 p.
4. Takai T., Umeno M., Aoki S., Fujita T., Okhubo T. Alkylated aromatic compound production process and phenol production process // Patent USA 0022812 A1-2010.
5. Okhubo T., Aoki S., Ishibashi M., Imai M., Fujita T., Fujiwara K. Production process of alkylated aromatic compounds and production process of phenols // Patent USA 0004471 A1 - 2012.
6. Zakoshansky BM Alternative technologies for phenol production // Russian Chemical Journal - 2008 - T. LII - No. 4 - P. 53-71.
7. Abdehagh N., Tezel F.FI., Thibault J. Separation methods in butanol production: Problems and developments // Biomass and Bioenergy-2014 - V. 60 - N. 0 - P. 222-246.
8. Takai T., Umeno M., Aoki S., Fujita T., Okhubo T. Process for alkylated aromatic compound // Patent USA 7790936.- 2010.
9. Hwang S., Jonson D., Peters J., Chi C., Fallon K., Demers F. Process for Cumene // Patent WO 042315 A2 - 2010.
10. Qi ST, Cheney BA, Zheng RY, Lonergan WW, Yu WT, Chen JGG Effect of oxide supports on low temperature hydrogenation activity of acetone over Pt/Ni bimetallic catalysts on SiO₂, gamma-Al₂O₃ and TiO₂ // Applied Catalysis A : General- 2011-V. 393-N. 1-2,-P. 44-49.
11. Rueter MA Acetone hydrogenation using a supported ruthenium catalyst // Patent US 5495055.- 1996.
12. Bonmann R., Pompetzki W., Weber M. Production process of iso-propanol by liquid phase hydrogenation // Patent US 7799958B2, - 2010.
13. Morizane K., Shirahata T., Higashi K., Senoo S., Doi K. 2-propanol production process // Patent USA 8283504 B2.- 2012.
14. Morizane K., Shirahata T., Higashi K., Senoo S., Doi K. Production process of 2-propanol // Patent EP 2243762 A2.- 2010.
15. Upadhyayula S. Alkylation of benzene with isopropanol over SAPO-5: A kinetic study // Canadian Journal of Chemical Engineering. - 2008. - V. 86, - N. 2. - P. 207-213.

УДК: 665.6.54

СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ НЕФТЕБИТУМНЫХ ПОРОД

Ермекова А.С.

Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати Тараз, Казахстан

Тилеуберди Е.

Казахский Национальный Педагогический Университет им.Абая , Алматы, Казакстан

Лесбекова Ж.

Школа-гимназии им. Г.Муратбаева, Байзакский район, с.Сарыкемер,Казахстан

Нефтебитумные породы-комплексное, альтернативное углеводородное сырье, которое может быть использовано в производстве горюче-смазочных материалов на многих предприятиях республики, в качестве дорожно-ремонтных и строительных битумов, полупродуктов нефтехимического производства. Среди многих задач нефтехимического производства важнейшими являются углубление переработки углеводородного сырья с целью разработки и широкого применения безотходных технологий получения из него максимального количества ценных продуктов, улучшения потребительских свойств продукции, повышения эффективности производства и повышения экологической чистоты переработки [1-2].

Основные свойства НБП: в зависимости от строения и состава природного органического вяжущего, минеральной части, специфики взаимодействия органического вяжущего с минеральным материалом, плотности породы, степени наполнения вяжущего и с ним пористости. Содержание природного органического вяжущего варьируется в различных месторождениях до 95% массовой доли. Изменение состава органической части зависит от площади месторождения и глубины залегания. В органической части нефтебитумных пород в Казахстане в основном содержится 40-65% жира, 18-35% смолы и 3-37% асфальта. Органическая часть НБП обогащена кислородом, характеризуется малым содержанием азота, спиртбензоловая смола характеризуется наличием метано-нафтеновых углеводородов в бензоле, масляной фракции[3].

Большая часть нефтебитумных пород находится в Канаде, Казахстане, России и Венесуэле. Нефть, добываемая из нефтяного песка, называется нетрадиционной нефтью, которая является частью мировой нефтяной смеси. В Казахстане открыто более 50 нефтеналивных песчаных месторождений, большинство из которых являются НБП, что делает нецелесообразным производство битума.[4] С другой стороны, он не имеет таких больших запасов воды в Казахстане, запрещая использование НБП путем добычи воды [5].

Одной из областей применения нефтебитумных пород, является дорожное строительство. Деятельность битума в производстве дорожных покрытий уникальна. Такие покрытия обеспечивают прочность, безопасность и в 2 – 2,5 раза дешевле бетона. Более 70% выпускаемых битумов – дорожные, половина используется разбавителями без нагрева. Жидкие нефтяные дорожные битумы-остаточные продукты полутвердой и жидкой консистенции. Такие битумы разбавляют вязкие битумы нефтью и нефтепродуктами. Тяжелое масло с высокой смолой-это природные жидкие битумы. Использование жидких битумов позволяет избежать высокотемпературных процессов, использовать различные способы обработки минеральных материалов и продлить сезон строительных работ[6-7].

Под воздействием кислорода воздуха, солнечного света, адсорбции с каменным материалом или грунтом и других факторов с дорожного покрытия, в состав которого входят жидкие битумы, низкокипящие фракции со временем испаряются, а высокомолекулярные соединения уплотняются. Прочность и долговечность дорожных покрытий зависят не только от свойств битума, но и от используемых минеральных материалов, а также от технологии приготовления и укладки битумо-минеральной смеси. Поэтому повышение требований к качеству нефтяных дорожных битумов должно обеспечить улучшение технологии дорожного строительства[8].

Нефтебитумные породы в качестве антикоррозионных покрытий.

Нефтебитумные породы являются водо- и газонепроницаемыми, хорошо противостоят атмосферной и химической коррозии, поэтому их используют в качестве антикоррозионного покрытия. Антикоррозионный материал покрывает металлические конструкции в атмосфере, воде и на земле, бетонные подземные каналы, в которых установлены кислотопроводы, полы в цехах, где возможно заливание серной кислотой, вентиляционные трубы и трубопроводы[9].

Материалы для гидроизоляционных покрытий изготавливаются в виде мастик (мазей), растворов и бетонов, гидроизоляционных рулонных и листовых материалов, порошков и лаков. Мастики по способу применения делятся на горячие и холодные. Их применяют в качестве основного изоляционного слоя и в качестве клеящего состава при нанесении рулонов (бризол, гидроизол), стекловолокна и других материалов, а также в качестве изоляционного или антикоррозионного материала при прокладке магистральных газопроводов, нефтепроводов и трубопроводов для нефтепродуктов. Для производства мастик используют сорта окисленных битумов, дающих прочный защитный слой (нерастворимый при температуре окружающего воздуха, не разрушающийся под воздействием земляного слоя), то есть не взрывающийся при ударах при прокладке транспорта и трубопроводов.

Таким образом, к другим областям применения нефтебитумных пород можно отнести: строительство промышленных и гражданских зданий и сооружений; получение литейных аккумуляторных мастик, электроизоляционных лент и труб, покрытий для изделий радиопромышленности, термопластичных формовочных материалов, пластификаторов, кокса, масел для прокатных станов, специальных покрытий и изделий, применяемых при бурении нефтяных и газовых скважин, коллоидных растворов; брикетирование; защита от радиоактивного излучения и воздействия микроорганизмов; повышение урожайности и др.

Список литературы :

1. Ye.Tilueberdi, Ye.Ongarbaev, F.Behrendt, Z.A.Mansurov. Nanosturcture of Bitumen Produced from heavy oil: Monograf.-Almaty.-Qazaq university, 2017.-56p.
2. Тилеуберди Е, Онгарбаев Е.К., Тилеутаев Б.К., Мансуров З.А. Получение битумов из органической части нефтебитуминозных пород республики Казахстан // Вестник КазНУ, серия химическая, 2011, №1(61), -С79-83.
3. Надиров Н.К. Перспективы переработки и использования нефтебитуминозных пород в Казахстане // Нефтебитуминозные породы: перспективы использования. - Алма-Ата: Наука, 1982. - С. 3-10
4. Lown E., Strausz O. The Chemistry of Alberta Oil Sands Bitumens and Heavy Oils.– Calgary: AB: Alberta Energy Research Institute publication, 2003. – 695 p.
- 7 Speight J.G. Oil Sand Production Processes. – Houston: Gulf Professional Publishing, 2013. – 188 p
5. <https://vseonefti.ru/neft/v-poiskah-energii.html>

6 Сериков Т.П., Тазабекова И.М., Оразова Г.А., Буканова С.К. Возможность получения битума из Каратурунской нефти // Нефть и газ. – 2007. - № 3. – С. 60-63.

7 Теляшев Э.Г., Хайрудинов И.Р., Кутьин Ю.А., Оразова Г.А., Тазабекова И.М. Подбор сырья для производства дорожных битумов в Казахстане // Башкирский химический журнал. – 2008. – Т. 15, № 2. – С. 89-91.

8 Оразова Г.А. Нефти Казахстана как источники сырья для производства битумов // Химия и технология топлив и масел. – 2008. - № 3. – С. 34-36

9. <http://shkval-antikor.ru/mess1042.htm>

Свидение об авторах :

Ермекова А.С.- PhD студент, Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати Тараз, Казахстан.

Тилеуберди Е-PhD, ассоциированный профессор, Казахский Национальный Педагогический Университет им. Абая.

Лесбекова Ж- преподаватель по химии, школа-гимназии им. Г.Муратбаева.

Philological Sciences

СВЕТҚАЛИ НҰРЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ, КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Мутиев Зинулла Жаксылыкович

М. Өтемісов атындағы БҚУ профессоры, ф.ғ.к., Орал, Қазақстан

Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы

М. Өтемісов атындағы БҚУ оқытушысы, магистр, Орал, Қазақстан

Жукеева Арайлым Серикбаевна

М. Өтемісов атындағы БҚУ 2-курс магистранты, Орал, Қазақстан

Светқали Нұржан поэзиясы – ұлттық идеяның асыл арнасы, рухани үндестіктің ажырамас бөлігі. Оған себеп ақын поэзиясында рух асқақтығы, елдік пен өрлік, туған жер тынысы, қайсарлық пен батырлық, ақындық болмыс, өлең-жырға құрмет, ғашықтық сезім иірімдері, көңіл-күй толқыны, табиғат әсемдігі ажырамас тұтастықта көрініс табады.

Әдебиеттанушы Ж.Мәметов: «Светқали шығармашылығы Махамбет, Абай дәстүрін бойына қалыптастыруымен, жергілікті Маңғыстау өңірі ақын-жырауларының сөз қолданыстарын бала күнінен бойына сіңіруімен, кейінгі кеңестік дәуір ақындары Сәкен мен Илиястан бастап Мұқағали мен Төлегенге дейінгі ақындық поэзияны барынша терең меңгеруімен ерекшеленеді. Осыған қарап Светқалидың шығармашылық өнерінде Батыс Қазақстандық көне ақын-жырауларға тән үрдістің жаңа дәуір әдебиетімен араласқан синтетикалық сипатын аңғаруға болады» [1] – деп түйінді пікір білдіреді. Расында да жыр дүлдүлдерінің ой ұшқындарын, сөз қолданыстарын бойына дарыта білген талантты ақын поэзиясы көне жыраулық дәстүр мен жаңа заман әдебиетінің тұтасқан өзгеше мән-сипатын айқын танытады.

Ақын поэзиясы сан түрлі тақырыпты қамтиды, сан қилы идеяға қозғау салады. Автордың «Бабатүкті боз дала», «Төбелер», «Боран», «Дала», «Күз», «Жаздың түні-ай», «Күзгі түн көріністері», «Жер», «Даламен сырласу», «Алатауға қарап», «Жылқы ауылда қысқы түн», «Ерте көктем, қыстауда», «Қиян даланың кер киіктері», «Балалықтың бағзы жайлауы», «Бозбала кездің боз даласы», «Бір үзік... балалық» сынды өлең-балладаларында туған жерге деген перзенттік махаббат, Отанға деген сүйіспеншілік анық көрініс табады. Туған жердің көркем табиғаты мен келісті келбеті де ақынның көрікті жырларына арқау болады. Туған елдің өз перзентіне деген риясыз көңілі мен өскелең ұрпақтың елге деген парызын сезіне білген сезімінің шуақты нұры ақынның айқын идеалын аңғартады.

Маңдайымнан сипады ерте ұлы елім,
Ол алақан – Аманат-ты, білерім.
Ұлы елімнің ақтаймын деп тілегін,
Тұғырдағы тас түлектей түледім.
Ұстап мініп жырдың бұла күреңін,
Әшекейлеп әбзел-тұрман, жүгенін,
Шешіп алып шежіре-жыр шідерін,
Бабам жортқан құба жонға түнедім.
Бес қаруын іліп сөздің білегім –
Ұлы жолға бет түзеген ұл едім [2, 87 б.] –

(«Жүрек»)

деп тебірене жырлайды ақын.

Ақынның туған еліне арналған өлеңдері оқырман бойына елжандылық қасиетін дарытып, мазмұн байлығымен, мағына тереңдігімен ерекшеленіп тұрады. Қасиетті құтты қонысына асқан құрметпен қарайтын ақын туған жеріне, атамекеніне қызмет етуді, ел игілігі үшін оңды іс қылуды перзенттік парызы санайды. Ол кең байтақ атамекенінің, туған өлкесінің көркем бейнесін ерекше сезіммен жарқын елестете біледі. Ақын туған жерге, қазақ ұлтына деген жалынды махаббатын тебірене, толғана жырға қосады.

Адам мен табиғат – күллі поэзияның нысаны әрі өзегі. Әсіресе сыршыл лирикада табиғаттың алуан түрлі құбылыстары, мезгілдің сан қырлы көріністері әрқилы тәсілмен жырланып, көркемдегіш құралдармен көмкеріліп, ерекше көркем бейнеге айналатыны сөзсіз.

Айдың нұры барша әлемді сырлап бір,
Сол нұрменен сурет салды құмдақ қыр.
Қонып алып жүрегіме дәл қазір,
Бір бозторғай мігір таппай шырлап тұр.
Шілделіктер құлағыма үн ұрып,
Түнгі ауаны жұттым қанбай сіміріп.
Сері селеу құртқашашпен сырласса,
Аққан жұлдыз көздеріме шыны үгіп... [2, 18 б.] –

(«Жаздың түні-ай»)

деп автор жазғы түннің әсем келбетін келістіре жырға қосады. Құмдақ қырға шұғылалы нұрымен сурет салған ай сұлулығы, шырылдаған бозторғай мен шілделіктер үні, дастарханға шашылған тарыдай сансыз жұлдыздар, ұнның ұнтағындай құсжолы, тотының қанатындай құбылған түнгі ғалам көрінісі өлең шумақтарында әдемі өрнектеледі.

Кең байтақ қазақ даласының әсем көрінісін көз алдыға әкелетін ақынның атамекен тақырыбындағы өлең-жырлары жүрек түкпіріндегі туған жерге деген шексіз махаббатымен ұштасқандай әсер қалдырады. Туған мекенінен өзіне күш-жігер, шабыт алатын ақын өлең-жырлары арқылы оқырманын, өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, елжандылыққа үндейді.

Ақын туындыларының ішкі мазмұнына еніп, өлең өрісіндегі өзіндік қолтаңбасын талдап, жырларын тақырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық табиғатына қарай зерделесек, өлеңдерінің көркемдік қуаты, жеке қолтаңбасы айқындалатыны мәлім.

С.Нұржанның «Өлең – көктем», «Ақын жыры», «Қара өлең», «Өлең сүйген», «Ақын мен тұт ағашының айтысы», «Жыр биігі», «Өлеңім» өлеңдерінен ақындық тұлғасы асқақтап көрінеді. Терең мазмұнды жырларымен жұртшылыққа тұшымды ой сала білетін ақын халықтың жанына жақын мәселелерді қозғауға тырысады, ойларында жүрген сауалдарға жауап іздегісі келеді.

Жастық Дәурен – жорға тайдай ырғалған,
Мені жырақ ап қашыпты бұл маңнан.
Кейін ұқтым, қасіретім екенін,
Қара өлеңнің қасиетінен құр қалған!
Айналайын, қасиеттім күй тілді,
Қайран, айым, ашқан таңғы ұйқымды! –
Қара өлеңді сүйіп енді өтермін,
Қара қыздай Сүйкімді әрі Сиқырлы! [2, 169 б.] –

(«Қара өлең»)

деп жырлаған автор ақындық өнердің жүгі ауыр екенін, қастерлі қара өлеңнің қасиетін жоғалтпай қадір тұтып, сүйіп өту табандылық пен үлкен төзімді қажет ететінін жеткізеді.

Өлең-жырдың ішкі сұлулығын жарастыру, мәнді ойларды көркем шеберлікпен өру, мазмұн-мағынасының тереңдігін жеткізу оңайлықпен келмесі анық. Ақындық өнердің құдіреттілігі де осында. Сөзбен сурет салғандай келісті, өмірдің өзіндегідей шынайы, еш боямасыз өрнекті тіркестермен жыр жолдарын кестелеу ақынның қабілет-қарымын, шеберлік шыңдарын айқындайды.

Ақын өлеңдері бірде қысқа енді бірде ұзақтау жазылғанымен, туынды өрімі мен мазмұнына лирикалық кейіпкерге сипаттама беріліп, белгілі оқиғаның өту барысы баяндалады. Әр өлеңінде белгілі бір мәселенің тоқ етер түйіні шешіліп, әңгімеленіп отырады.

С.Нұржанның «Сыр», «Түнгі қиял», «Қапы шегу», «Бебеуледің, жүрегім», «Ауылдағы досқа хат», «У татқан», «Қысқы қамығу», «Жазғы жабығу», «Тұншығу» сынды көңіл күй тақырыбындағы туындыларының идеялық мақсатында айтар ойының, көтерер мәселелерінің баршасы қамтылған деуге болады. Автор көңіл күйін шерте отырып, өзі өмір сүріп отырған қоғам мүшелерін өзінің сырласы санайды. Оларға бүкпесіз ақтарылып, сырын ашады, олармен армансыз әңгіме-дүкен құрғандай кейіпте көсіле жырлайды. Толғана отырып ішкі жан сезімін, күрсініс-күйзелістерін, арман-мақсатын да жайып салады.

Ақын поэзиясында арнау өлеңдер елеулі орын алады. «Төлеген Айбергенов рухымен сырласу», «Алматы. Торығу» (М.Мақатаевқа), «Абай жолын» қайта оқығаннан кейін» (М.Әуезовке), «Ақын» (Иранбекке), «Құсни-хатшы» (Мүрсейіт Бікеұлына), «Ғұмырзая» (С.Есенинге), «Ер Доспамбет ағаға» сынды өлеңдерінде ақын танымал тұлғалардың таланты, ерен еңбегі, ізгілікті істері тұрғысында жырласа, «Ағаға жазған хаттардан», «Досқа жазған хаттардан», «Ініге», «Досқа хат», «Құрбыға қаратып» секілді туындыларында аға-інілеріне, дос-жолдастарына ішкі сырын ақтарып, сағынышын, алғысын жеткізеді.

Ойы – өзен, арманы – шың, қиялы – құм,
 Әлемге сан ұшқынын құяды күн.
 Төлеген – шашыраған бір ұшқыны,
 Тұлпардың тасқа тиген тұяғының.
 Ғашыққа сезімдей-ақ мықты айтылған,
 Албырап сәуле төгіп шықты Ай қырдан.
 Мұхит та, теңіз де емес, Айбергенов –
 Көктемгі бәйшешекке шық қой тұнған... [2, 29 б.] –
 («Төлеген Айбергенов рухымен сырласу»)

өлеңдерінің көркемділігімен, бейнелілігімен, мағына дәлдігімен, әсерлілігімен ерекшеленетін ақынның сезімге толы поэзиясының қуаттылығын дәл көрсетеді. Бұл шумақтардан қазақтың қара өлеңінің құдіретін танытқан, өрнекті жырларымен туған жерінің айбынын асқақтатып, халқының рухын биіктетіп, ел мерейін үстем қылу үшін артына мәңгі өшпес мұра қалдырып кеткен Төлеген Айбергеновтың ақындық тұлғасы анық көрінеді.

Ақын өлең-жырларындағы тіл көркемдігі, суреттеу шеберлігі орын алған әрбір көріністе анық бой көтеріп, жаңарып, дамып отырады. Өлеңмен өрілген ойларының көркемдігіне зер салсақ, ақын құбылту арқылы шынайы бейнелер жасап, құбылыстар мен оқиғаларды тура суреттемей, басқа нәрсеге теліп, жансызға жан бітіріп, айтар ойын бүкпелей баяндап тартымды тұспалмен түсіндіреді.

Ақын қолданған көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдарының жатықтығы сондай, оқырманын жалықтырмай жайымен елітіп, жетектеп отырады. Жүрекке жылы тиетін бейнелі сөздер мен тіркестердің шоғыры мол. Троптар мен фигуралар мәтін мазмұнында үйлесімді өрнек тауып, шығарма әрін арттырып, көркемдік қуатын шыңдай түседі.

Ажарлау құралдары туынды тақырыбына қарай түрленіп, күрделеніп, еселене өң алып, әр тұста өлең-жырға мағына үстеп, жарығын төгіп, сәулесін шашып отырады.

Теңеуді келісті қолдана білу өлеңнің танымдық-тағылымдық мәнін күшейтіп қана қоймай, ақынның көркемдік шеберлігін танытады.

Бағы заман – *қара үңгірдей* құпиясы қатталған,
Құпиямен тілдесуге тайсақтайды көп талғам.
Үңгірлерге үңілемін кітапхана-тауға кеп,
Делқұлылау тарихшыдай архивті ақтарған... [3, 16 б.].
(«Бабалар қазған үңгірде»)

Көтерілген қамырдай,
Дөң – бұрын да ойшыл-ды.
Қаңқа-қаңқа адырды-ай –
Қасқыр тартқан қой сынды [2, 27 б.].
(«Күзгі түн көріністері»)

Ақ жабуменен аршындап шыққан ақ боз ат,
Айдыннан ұшқан аққудай болып көрінген [2, 78 б.].
(«Ат-бәйгі»)

Осы секілді ақын қолданысындағы теңеулер терең ой, ішкі сезім, көңіл күйлерін көрсетіп, өлеңнің бейнелілік, көркемдік қасиетін одан әрі күшейте түседі. Автордың тілі мен стиліне мейлінше бояу қосып, сөз арқылы бейнеленген суретті барынша түрлендіреді. Ойын бейнелі, мәнерлі етіп жеткізуде экспрессивті-эмоционалды бояуымен айқын көрінетін теңеулерді орынды қолдана білген.

Сөз бейнелілігін арттыру тұрғысында ақын поэзиясында метафоралық қолданыс ерекше көзге түседі. Әдебиетші-ғалым С.Негимов: «Ой мен сөзді көркем, әсем, әсерлі, образды берудің эволюциясы барына назар аудардық. Жалпы образды немесе поэзиялық сананың дамуы екі кезеңнен тұрады. Біріншісі – мифологиялық ойлау, екіншісі – метафоралық ойлау» [4, 24 б.] – деп атап көрсетеді.

Ай – құлып,
Жұлдыз – кілтпен бұрап тұрмын,
Қақпасын ашпақ болып жұмақ-түннің [3, 28 б.].

Айбергенов жазып еді:
Күй – ару,
Домбырадан ұшады деп таранып. –
Арал – шанақ,
екі шегі – Сыр, Әмү,
Дала – Ақынның шабытынан нәр алып [2, 241 б.].
(«Қосбасар немесе теңізге тамған тамшылар»)

Ақын өлеңдерінде қолданылған метафоралар ой образын кеңейтіп, бейнелілік пен көркемдікті нығайтып, ішкі дыбыс, ырғақ үйлесімділігін арттырады.

Жүрегіне жақын тиген әрбір құбылысқа, көңіліне қуаныш сыйлаған әрбір оқиғаға ақын сырлы да сұлу, жалынды да рухты сөздерін арнады. Ішкі мұңын өлең-жырымен өрнектеген суреткердің ақындық таланты қай тұстан да анық байқалады. Ақынның өмір ағыны, заман шындығы, қоғам бейнесі, халық тағдыры хақындағы сан алуан ойлары, толғаныстары мен ішкі тебіреністері, өзіне тән стилі мен бағыт-бағдары поэзиясынан айқын көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мәметов Ж. Светқали жырларының сәулесі. «Жұлдыз» журналы, 26.07.2016 жыл. Пайдаланылған сілтеме: <https://ult.kz/post/svetkali-zhyrlarynyn-saulesi1>
2. Нұржан С. Таңның алтын айдары. 1-том. – Ақтау, 2013. – 321 б.
3. Нұржан С. Ай таранған түн. – Алматы: «Жазушы», 2008. – 373 б.
4. Негимов С. Өлең өрімі. – Алматы: Ғылым, 1980. – 136 б.

COMMON ALPHABET PROBLEM IN THE TURKIC WORLD (PROBLEMS, SOLUTIONS)

Elchin IBRAHIMOV

Head of the Turkish Research Center of the Azerbaijan University of Languages, Doctor of philological sciences, Associate Professor, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

Summary

Each is one of the main factors determining the existence, the presence of the people. We recognize that not only the various religions but also political and social events cause the acceptance of alphabets in other societies because the alphabet is a system of signs only in linguistics.

Turks generally used very different alphabets than 20. The alphabets used by Turks in the widest way were Göktürk, Uyghur, Arabic, Latin and Cyrillic alphabets. We can still see the bad effects of these alphabets especially Arabic, Latin, Cyrillic alphabet changes. In general, the Turks used three alphabets within a century (XX century).

Today, the independence of the Turkish republics has saved them from many troubles in the past. The resolution of the common alphabet problem will help in the creation of the common language (Common Turkish) in the future.

We will try to talk about the alphabet changes in Kazakhstan in the Turkish world and especially in recent times, in our day.

Key words: language and alphabet, Turks, Göytürk, Arabic, Latin, Cyrillic alphabet changes.

Introduction

In order to realize the ideas of Ismail BeyGaspıralı saying necessity to ensure unity of the Turkish world in language, opinion and action, so favorable conditions are available now for these ideas to be realized in the time scientific, cultural, political and economic relations has developed between the Turkish countries (Arikan., p. 19).

Presently the issue in which common language the Turkic peoples will communicate has already great importance of actuality where the world peoples are rapidly integrating in the globalization environment and information space is extending. When communicating, everybody will use its language or speak in any foreign language they know. Representatives of the Turkic peoples do not only know various foreign languages other than their native language, but also apply such foreign languages in education systems in several Turkish countries.

Nowadays all-sided rapidly development of a language that is a communicating mean has brought all world peoples together. A new concept where scientific knowledge and communication are mutually connected provides direction to the future of society. But at our present time, the most acceptable mean of transfer of scientific knowledge and information in higher level is internet. Internet removing far distances between the world nations will also bring the Turkic peoples together. Just from this point, internet has a very great importance. A number of communication ways like virtual publishing, conference materials, data transmitting channels, online radio and common television telecast may also be considered (common project of İctimai TV in Azerbaijan and TRT Avaz). Today most of the internet users transmit information to each other in English, German, French, Italian, Turkish and Russian languages.

We would like to shortly stand on the actions needed to be taken towards establishment of a common communication language for the Turkic peoples. The first step to be taken is application of common and general alphabet by all Turkic peoples. As computer and

communication technologies are created and develop on the base of the Latin alphabet, application of common Latin alphabet by all Turkic peoples at the same time should be ensured. In such alphabet, common letters should be used for common voices in the Turkic language. Alphabet should be as easy and understandable as possible (Kara., p. 8).

Linguists will bear great responsibility for spread, teaching and use of this alphabet among all Turkic peoples. Considering the necessity of large use of new alphabet to be provided and common Turkic language in official political circles, raising of the issue in the level of governments of the Turkish states may create favorable conditions for reaching concrete results. At the same time, not minimizing the necessity of official correspondence and communication languages, it should be stressed that just the Turkic language is the most acceptable communication language for all Turkish countries [Aliyeva., p. 4].

In this study-oriented article, we will present our considerations on the issues of alphabet, dictation and writing language in formation of Common communication language in the Turkish world. Because this is our moral obligation before Ismayil Bey Gaspirali, great thinker of whole Turkish world and founder of the idea of “unity in language, opinion and action”, who worked hard for this unity.

The Turks have used a number of alphabets along the history. The first alphabet known to history is Goyturk alphabet. The key big texts present in Goyturk alphabet, initial texts of which reached to the second half of the VII century, are Orkhun monuments named after KulTigil, Bilge Kaghan and Tanyukuk traced to the first half of the VIII century (Baguoğlu., p. 16).

These stone monuments show that the Turks had a very developed writing system in the VII century. We may see spread of Uyghur alphabet in the Turkish world in the VII-IX centuries after used Goyturk alphabet. Uyghur alphabet was used in the Turkish world for long time since the IX century. At the same time, the Turks used Sogd, Mani and Brahmi writings in certain times in spite of less time. From the XI century, the Turks began using the Arabic alphabet. This alphabet was used in all Turkish world till the beginning of the XX century for thousands of years (Buran, Alkaya., p. 11).

The main reason for acceptance of the Arabic alphabet by the Turks was the religion factor. This alphabet was used for long time in a vast geography. However gradually the great scientific employees of the Turkish world noted that the Arabic alphabet does not comply with the phonetic rules of the Turkic language and offered to refuse the Arabic alphabet or to use it by reforming it.

Short ages and difficulties of the Arabic alphabet were obvious. Most of the Azerbaijan vowel having own letter form, expressing of same letter several vowels, existence of some letter form for same consonant, majority of similar letters and dots in consonants, right to left and disordered writing system were the main short ages of the Arabic alphabet.

Just for these reasons, the intellectuals, scientists considering reforming the Arabic alphabet or establishing new alphabet as primary condition began wide and purposeful working.

As known from the historic documents, the first initiative to changing and reforming the alphabet was made by Mirze Feteli Akhundov (1812-1878) who firstly started this work in whole Turkish world including Azerbaijan [Axundov., p. 39].

One may see thinking of M. F. Akhundov on reform of the Arabic alphabet in some letters written by him in 1854. M. F. Akhundov began planned and systemic activity on this direction in 1857. He writes in his biography: “In 1857 AD, I wrote a book in Persian to change the Islamic alphabet and showed changing of the alphabet as an important issue in that book” (Isakhanlı., p. 334).

Though Akhundov made initiative for changing or reforming the Arabic alphabet, the existing realities of that time did not allow implementing these works. Later on although a number of steps were taken in this field in Azerbaijan and whole Turkish world, unfortunately no concrete results were achieved. Later on the offered united Turkish alphabet was accepted

as a result of the 1st Turkological Conference held in Baku in 1926 and the Latin alphabet began to apply in Azerbaijan in the years 1925-1928. (Unfortunately, use of the Latin alphabet was ceased in 1939). In 1928, the Republic of Turkey also adopted the Latin alphabet.

In this term, very important decisions on application of new alphabet were made almost in all the Turkish-Tatar Republics:

- ✓ Decision dated 21 July 1928 of the Azerbaijan Central Executive Committee on officially passing Latin alphabet from 1 January 1929.
- ✓ Decision dated 3 January 1928 of the Turkmenistan Central Executive Committee on declaring Latin alphabet as state alphabet.
- ✓ Decision dated 29 January 1928 of the Tatarstan Province Committee on passing Latin alphabet in Tatarstan.
- ✓ Decision dated 8 March 1928 of the Uzbekistan Central Executive Committee on declaring Latin alphabet as state alphabet.
- ✓ Decision dated 9 May 1928 of the Crimea Central Executive Committee on declaring Latin alphabet as state alphabet.
- ✓ Decision dated 11 May 1928 of the Bashkortostan Central Executive Committee on declaring Latin alphabet as state alphabet.
- ✓ Decision dated 23 May 1928 on providing offer to the USSR Central Executive Committee on adoption of new Turkish alphabet for minor Turkic peoples residing in RSFSR.

As mentioned above, passing and use of the Latin alphabet did not last long time. Use of the Latin alphabet was ceased upon the processes of the year 1937 and the Cyrillic alphabet was adopted in 1940. Naturally we can not call two times of change of the alphabet in a short time by chance – looking at the 1st Turkological Conference held in Baku and following processes, adoption of alphabet may be considered as failure, but not success. Some intellectuals call the mentioned Conference held in that time as “intellectual genocide” not in vain.

BadirkhanAhmadov criticizing negative sides of alphabet changes in Azerbaijan notes negative effects of such changes for all Turkish world. According to the writer, punishing a people begins from its history. And key for history and morality of any people is its alphabet. Alphabet is a history of any people. Change of alphabet requires great responsibility. But what to call this action by changing two alphabets in 20 years? Don't we betray the history and culture of the peoples living in the USSR by taking them behind us? Who needs this type of artificial leadership? Our non-serious look at this action not from historical and cultural point is clearly felt from bitter practice of change of alphabet (Ehmedov., p. 14).

Today 27 different alphabets based on three various roots are used in the Turkish world. These include the Latin based alphabets, Arabic based alphabets and Russian-Cyrillic alphabet. The Latin alphabet that adopted in 1928 and includes 29 letters is the official alphabet in Republic of Azerbaijan, Republic of Turkey and Turkish Republic of Northern Cyprus. Also the Turks living in some European countries (Bulgaria, Romania, Serbia, Macedonia and others) use this alphabet. The Turks in Iraq, Iran and China use the Arabic based alphabets. The Turkish alphabet in Iraq continues the Ottoman writing system. The Azerbaijan Turks in Iran have created a writing system different from the Ottoman writing system since 1979. Turkmens in Iran and Uzbeks and Turkmen in Afghanistan continue the writing system used for northern-eastern (Chaghatay) Turkish. And Uygurs in China, Kazakhs and Kyrgyz use the Arabic based, but different alphabets. In these alphabets that are different from the Ottoman and Chaghatay writing system, determining signs are used for *o-ö-u-ü* that not the same with the original words in Arabic and Persian. The alphabets in Iraq, Iran and Afghanistan are used in media only. No education in Turkish is provided these countries yet. But in China, the Arabic origin Turkish alphabets are used both in media and education. The Turks living in Syria are also deprived of Turkic language in both sectors (media and

education). The Turks living in the autonomous republics within the USSR use 20 different alphabets based on Russian-Cyrillic letters: Azeri, Gagauz, Crimea Tatars, Kazan Tatars, Bashkir, Nogay, Garachay, Gumug, Garagalpag, Turkman, Uzbek, Kyrgyz, Uygur, Khakass, Tuva, Altay, Chuvash, Yakut. No unity is available in these alphabets adopted to the Turks between the years 1937-1940. Same voice are expressed by different letters. Just for this reason, each of them should be studied separately (ErJilasun., p. 705).

Changing world conditions and new political directions in the USSR allowed appearance of new thinking and tendencies in the Turks living in this region. Activities on search of national identity in parallel with desire and initiative to be more independent from political and economic point and to build partnerships between the Turkish Republics, direction to national culture and determination of historical and cultural partnerships between the Turkic peoples began to rapidly increase. In addition, common language as common communication mean in the Turkish world was an active issue in that time. Realization of the ideas of Ismayil Bey Gaspirali, first author of establishment of common communication mean among the Turks, was already possible. For this purpose, it was necessary to change alphabet that was the first activity to be fulfilled.

Today unfortunately we can say that the European words transform the Istanbul Turkish so easily. Founder of the Republic of Turkey, Mustafa Kamal Atatürk said followings in one of his speeches: "Those who able to protect their country and its high independence should save the national Turkic language from effect of foreign languages." The worried moment is that "language saviour" should deeply understand that from which prism they will approach to cleaning process: today in Turkic language, "şans" is used for "firsət"(chance)word, "ataka" for "hücum" (attack), "interesan"for"maraqlı"(interesting), "depressiya" for "sıxıntı"(depression), "stress" for "sarsıntı"(stress), "direkt" for"üz-üzə"(face-to-face), "randevu" for"görüş"(meeting) (Hajiyev., p. 193).

Being free from this dependence should be provided so that the Arabic-origin words used by our grandfathers that we used to for centuries should not be refused suddenly and the European words should not be used for the Turkish words (Ehmedov., p. 194).

Almost all the above words mentioned as sample except the word "görüş" are also used in Russian language. Today the Azeri Turkish accepts a number of words from the Turkic language of Turkey and use them commonly. We would like to note several of them: Use of them is more positive for the Azeri Turkish: "baxış" (view) for "noqteyi-nəzər", "araşdırma" (investigation) for "təhqiqat", "bilgisayar" (computer) for "kompyuter", "yetersay"(quorum) for "kvorum" that used in Russian previously,"soyad" (surname) for"familiya", "önəm" (importance) for"əhəmiyyət", "öndər" (leader) for "lider" (Hajiyev., p. 187).

It is obvious from the above-mentioned samples that the Azeri Turkish always approaches the Istanbul Turkish with care and love. Being of the Turkic language as common communication language in the Turkish world was always supported by Azerbaijan mostly. From this point, we wish that if the Turkish linguists eliminate small problems known to them very obviously in a short time, then some problems on the way of becoming a Common Turkish might be solved too.

Also receiving the alphabet of the Republic of Turkey as a sample is of importance in the Latin alphabet to be accepted. Today the Istanbul Turkish should assume communication between the Turkic languages and play mediation role between the Turkish accents. The Republic of Turkey has built very high level relations with whole Turkish world in cultural, economic and education level. As the Istanbul Turkish expanded in a vast area, communication between Turkey-Turkmenistan, Turkey-Kazakhstan, Turkey-Tataristan and Turkey-Azerbaijan peoples has been already ensured in this or other level.

So, same voice will be indicated with same letter and this misunderstanding regarding the letters will be removed. Only by this way the same words will be able to be written with same letters and unity will be ensured in the issue of dictation. Otherwise, no importance of passing to

the Latin alphabet and its use will have so great importance (Kirimer., p. 707).

Today the Turkish is a language used in a vast geographical area. Presently the Turkic language is not only used in Anadolu and Balkans, Turkistan and Siberia, but also spoken in anywhere in the world thanks to the Turks moving to Europe, America and Australia for certain purposes. We call all these branches as a family of Turkic languages. Based on the family unity, we can say that if the Turks residing in various places and speaking in different accents can not understand each other, it would not be right to speak on unity of the Turkic family. But it is necessary to prevent day by day extending of this in compliance. We can explain this shortage as follows: appearing of differences between the accents from historical conditions on one hand, and purposeful, planned forming of this difference on other hand. Or you see the difference grows and it is possible to prevent such case, but staying indifference to this case may lead more deepening of this difference between the accents. Really this is a very serious problem and tragedy. Indifference of turkologists and scientists on this tragic case is a bigger one than this tragedy. Just the idea of Common Turkish between the Turkish-speaking peoples appeared as follows: Turkish nationalists seeing increase of differences between the Turkic languages and reduction of understanding between the Turks forwarded an idea of Common Turkish. Today a new political environment existing in the world as a result of collapse of the USSR has activated topics as establishing communication of the Turks with each other and re-reviving old language unity (Togan., p. 83).

The main issues to be resolved to establish Common communication, speaking language in the Turkish world in which the Turks will understand each other are alphabet, dictation and writing language. Naturally it is impossible to solve these works in a short time. But based on these ideas we can not wait stepping back. Because today all conditions and opportunities are already available for Common language. For these works, firstly the alphabet issue should be solved. We can say confidently that the alphabet is the most important and major issue to solve these works. It is vain to speak on a Common communication language without ensuring alphabet unity. Today unfortunately some of the Turkish republics use Cyrillic alphabet still. Just from this point, this is a political issue more than a scientific topic. This work should be started from discussion of scientists up to the level of the Government leaders of the Turkish-speaking countries. We can realize the ideas of Ismayil Bey Gaspıralı in this way.

“Continuous Turkish Conferences” covering the Turkish world should be held regarding the alphabet and dictation problems, their continuous discussion and their certain solutions and decisions to be made by such conferences should be assessed and solved by the Government leaders.

We spoke in details above on the existing problems in dictation, alphabet and writing language in establishment of a Common communication language between the Turkic peoples and their solutions. If seriousness and importance of the mentioned issues are considered not only by the scientists, but also by the related authorities, it is possible to reach concrete results in a short time.

RESULT

Today the Turkic peoples need a common speaking (communication) language to build political, economic and cultural relations in the highest level in the globalizing world.

Continuous works on protection and more strengthening of language unity between the Turkish-speaking peoples, at the same time, establishing common communication language in all Turkish world should be considered as one of the most priority issues of the present time and for this purpose, it is necessary to carry out the actions in general course by ensuring publicity firstly considering the complexity of the mentioned issue.

Because this topic is not a work to be dealt with by scientists only. This is so large and

urgent issue that becomes a political issue than scientific one. Today as the government leaders working for unity of the Turkish world see the urgency of this issue, they began adopting important decisions.

For example, establishment of Parliamentary Assembly of Turkic-speaking Countries (TURKPA), National Council of Turkic-speaking Countries etc. are very important events.

Just from this point, our offered problems (alphabet, dictation, writing language, vocabulary etc.), raising of them in the level of the state leaders of the Turkic-speaking countries and taking concrete steps towards solving the existing problems will provide their contribution to this work.

References

1. Buran, A. (2011). Ahmet Buran, Ercan Alkaya, "Contemporary Turkish Written Languages - I, 1st Edition, Eskishehir: Anadolu University Publications.
2. Akchuraoglu, Y. (2010). History of Turkism, Baku: Ganun.
3. Banguoğlu, T. (1986). Grammar of Turkish, , Ankara: Turkish Historical Society Press.
4. Akhmedov, B. (1990). Everything starts with the alphabet, Azerbaijan, Baku.
5. Kırimer, J. S. (1996). Gaspıralı İsmayil Bey, (Haz. Ramazan Bağgal), İstanbul: Eurasia One Foundation Publication.
6. Aliyeva, E. (2018). Problems of Searching for Common Linguistic Terms in the Process of Contemporary Turkish Becoming a Common Language for the Turkic World.
7. Isakhanli, I. (2011). Transition to the Latin alphabet in Azerbaijan and Farhad Agazade, Baku: Khazar University Publishing House.
8. Kara, M. (2017). Where are the Turkish Republics in the Common Alphabet?, <http://www.yalquzaq.com/p=15098> (14.03.2022)
9. Mirza Fatali Akhundov Foundation, Azerbaijan National Academy of Sciences Republican Institute of Manuscripts, Fund-2, siy.1
10. Arikan, S. (2000). According to İsmail Bey Gaspıralı, In Language - In Thought - Why Is Unity A Prerequisite? Turkish World, History and Culture Journal.
11. Hajiyev, T. (2013). Common language of communication for Turks, Baku: Education.
12. The 1st Turkological Conference of Turkic-Speaking Peoples, Baku-1926. "History of Azerbaijan". Baku-1963. III (in Russian)
13. Togan, Z. V. (1981). Today's Turkish (Turkistan) and Recent History, C. I, 2. Print, İstanbul.

Philosophical Sciences

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON THE PHENOMENON OF VIRTUAL REALITY

Arinova Olga Tastanbekovna

Associate Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Annotation: The article provides a philosophical and historical analysis of the phenomenon of virtual reality from the standpoint of socio-cultural typology, identifying the specifics of the functioning of alienated reality, trends of change and features of their manifestation. The features of the philosophical reflection of G. Anders and J. Baudrillard in their attitude to the otherness of virtual reality. Emphasis is placed on the identification and reflection of forms of alienation of a person in virtual reality. The problems and factors of loss of individuality, dominance of virtual communication, simplification of personal existence are indicated.

Keywords: philosophy, phenomenon, virtual reality, culture, dehumanization, society, alienation, information society, trends, values.

“When the world comes to us, instead of us coming to it, then we are no longer this world, but only happy consumers” [1]. The relevance of this statement by G. Anders in the work (essay) The “obsolescence of man” is still obvious, since this world also comes to us, it's worth turning on the TV, that's just whether we are “happy consumers”, the question is. We can be considered happy only from the position that the TV (television) is in our possession, and it gives us this feeling of satisfaction from owning the object and its capabilities, and the information and the pictures that it gives us have not been happy for a long time, but have become a habit. And this habit of the global pandemic period is increasingly being replaced by the Internet and streaming giants (Netflix, etc.). And Gunther Anders himself, in his essay, leads us to a rather frightening and pessimistic conclusion that television, conceived as a means for human “happiness”, has long ceased to be just a means. And a number of associations immediately arise: in this context, the idea that in their attachments “first a person drinks wine, then wine drinks wine, and then wine drinks a person”. And this fully relates to the delusion of a person that he controls what he himself invented, imperceptibly moving to the level of parity relations with his “offspring” (no matter in which area and no matter whether real or virtual), and then to the stage when this alienated entity begins to dominate above its creator. Or another association: the English writer R. Stevenson in the novel “The Strange Story of Dr. Jekyll and Mr. Hyde” shows the same transition from control and management of his creation to subordination to him and even death from him and with him. Thought of G. Anders says that “If he (the phantom is viral, approx. the author of the article) comes to us as an image, then he is half-present, half-absent, that is, he is a ghost” [1]. It is difficult not to agree that this conclusion is still relevant. Today, television is a phantom, a new and different reality, as well as the Internet and mobile applications, in a word, virtual reality. In the history of philosophy, the “Phantom” was understood by the ancient Greeks as a ghost, an image. Television, which Anders originally wrote about, today coexists and is supplemented (if not replaced) by the Internet, in our lives there are also fragmentary, that is, they are half-present and therefore half-absent, we turn on and/or turn off the TV at any moment, then let in, then exclude these images

and this figurative reality from our lives. But at the same time, we have been embedding these images in our lives for a long time, they are present in us and we have to, paraphrasing Chekhov in his perfection of man through “squeezing a slave out of oneself (the habit of being a slave) gradually, drop by drop” [2], to squeeze out these ghosts, these images, drop by drop. In any case, when we are aware of their “crawling” and the desire to define and lead us. Here is what G. Anders wrote about this: “Without any struggle between the ghost and reality, the ghost won at the moment when the TV was brought into the house. He came, showed and conquered. The walls immediately became ghostly, family ties were broken, personal life perished” [1].

Deeply correct in its philosophical understanding, G. Anders's conclusion in the context of his “negative anthropology” seems to be that “If we can let him into the house (turn on) or let him out (turn off) at our will, then this is a manifestation of divine power” [1]. We already, indeed, decide for ourselves what to include, what to refuse, what to choose, and we completely hold the buttons and information panels in our hands. Well, why are we not the owners of “divine power”?! Again, an illusion, a delusion, and A.S. Pushkin: “But pretend, this look can express everything so wonderfully! Oh, it’s not difficult to deceive me, I myself am glad to be deceived!” [3], It was said in a different context and on a different occasion, but you can still interpret it that way. Or another biblical association: “..you will begin to see clearly and you yourself will become like gods - you will know good and evil!” [4]. So we think that we already know, that is, we know, and are able to distinguish between good and evil, holding remote controls from our TVs or digital gadgets in our hands and “dominating” information.

Being physically on the other, silent side of the TV screen or the Internet in smartphones, iPhones, tablets, etc., we are doomed, philosophically speaking, to be alienated from that virtual reality. Not being able to express our attitude, give our assessment and correct something, influence, decide, participate, we are definitely not free. Anders writes that man “thus pays for selling himself, his freedom. If the world turns to us, and we are silent, because we are condemned to be silent, then this means that we are not free” [1].

In the context of “negative anthropology” [5], lack of freedom in the impossibility of influencing and changing obviously turns us, people, into “idle onlookers”, that is, idlers watching TV. In comparison, for example, with radio, audio sources (for now I’m only talking about music, performances), which leave the “work” to the imagination, conjecture, completing images, even singing and singing along (speaking of music and songs), television gives completely finished pictures, in color, sound, form, space, etc. And there is no need to speculate, finish building, or finish anything.

The deprivation of individuality, uniqueness and originality of each person, turns even a person into a commodity. After all, who are the media people, the “stars” of the show and television business, the current celebrities? As paradoxical as it sounds, goods, because they either “sell” themselves, enter into contracts as presenters and receive royalties, that is, the paid cost of themselves, or advertise other goods. The expressions “such and such is the face of our TV channel, our products, our brand” and so on have already become familiar. Anders, correlating the mass and the individual, writes that “Mass production for the mass man was gaining momentum more and more. Millions of listeners were served the same “food for thought”. At the same time, they were addressed as indefinite beings - “people of the masses” and this characteristic property was assigned to each, or rather, the absence of all kinds of properties. A type of mass hermit arose. Each of them, cut off from the outside world, sits, one like the other, at home. But not in order to abandon the world, but in order, God forbid, not to miss anything that happens in it. Everyone becomes, as it were, a homemaker, albeit in a very special way, since his work - the transformation of himself into a mass man through the consumption of a mass commodity - takes place during leisure [1].

This is connected both with the phenomenon of post-truth, which can be understood in our time, the time of informatization, and as “descriptions of circumstances in which objective facts are less important for the formation of public opinion than appeal to the emotions and personal convictions of people” (Oxford English Dictionary, 2016 year). The thematic spread of modern television clearly illustrates this; suffice it to say about the television presentation of local conflicts, political events, norms accepted by societies, etc. We are talking about “shifters” in the cause-and-effect relationships of presentation and coverage of events. In 1997, the film “The Tail Wags the Dog”/Wag The Dog/USA was shot indicative in this sense. More precisely not to say. Especially when, when presenting politically significant social events, the same post-truth is used and the reproduction changes the original from which it arose. When Anders wrote that “The fact that for us as radio listeners and TV viewers the world no longer appears as the external world in which we live, but as our world” and that “It is natural that this is a statement when it was just said about victory external world over the internal, sounds strange and contradictory. Including for myself. The world has become my representation in a dual sense, namely, in the Schopenhauerian sense and as a representation for me. There is an idealistic element in this “for me”, because “idealistic” means the world in me, in us. If the term “idealistic” is alarming, it is only because it denotes in common parlance the existence of a person that I am only speculative, while here it denotes a situation in which the metamorphosis of the world into something that I have is technically accomplished. As radios and televisions open a window to the world, they turn consumers around the world into “idealists” [1].

And at the same time, Anders does not claim the truth of his reasoning and conclusions, he just says that he is trying to resolve the contradictions found, to find answers and a way out. This allows us today to look for examples and draw analogies, to try to find some answers. I think that we become idealists in television existence (as well as in Internet existence) because by appropriating this virtual world, a reproduction of events, we not only alienate ourselves from the real events themselves, from their eyewitnesses (Anders very interestingly talks about the loss of authority by humanity in face of travelers, eyewitnesses of events, etc.), but also from real selves, since we massify ourselves, striving and seemingly being, in solitude at home. Perhaps this difficult to understand dichotomy should be understood as the fact that we seem to individually perceive and consume mass products and, at the same time, massovize precisely by consuming them, and the reproduction of reproduction can only give rise to reproduction. However, is everything so pessimistic and negative in the ontology of our being today?

It is worth agreeing with the opinion that computers, the Internet and iPhones are already both phenomena and part of social life [6]. Moreover, they constitute a directly separate reality in which people, we, communicate, store, transmit information, in fact, we live in this new digital world. Probably, we can confidently talk about the virtual existence of all of us, in any case, during the global pandemic. I think that being itself, and space, and time, and the meaning of life - have become different in this reality. Everything is being rethought, and philosophers are talking about new existences, taking into account such a factor as the World Wide Web (World Wide Web / WWW / Internet), which has existed for a little over thirty years. Today we can say that the world has become networked, that the network or the Internet has become a special world in which human existence is carried out. Where does our day start today? From iPhones, smartphones, computers and the Internet, with the words “Did you see yesterday on Instagram, Facebook, Telegram”?, which means that events are first reflected there and only then comprehended. If at all, they make sense. Indeed, most often, all comprehension comes down to a set of hashtags and comments according to the principle “whoever spoke first, the “truth” follows.”

I think that the psychology of people, humanity is changing. And the purpose for which the World Wide Web was created - to globalize the world, fragmented and divided by borders, that is, to connect people spatially and in time, has played a cruel joke on humanity: we have become

mobile, we are in an endless stream of messaging, we are impetuous. But we have become impersonal, we reveal ourselves in this “network world” under “nicknames” and hashtags, “avatars” and “icons”. We are and we are not, the total alienation of man in virtual reality. People are afraid to miss something, not to “fast”, to fall behind. Financial markets have long moved online, leisure activities have moved online, you can work remotely and via the Internet, and so on and so forth. During the global coronavirus pandemic, after almost two years of communication using computers, iPhones, smartphones via Zoom, Microsoft Teams, when a person was reproduced, his appearance, voice, intonation, we are now experiencing a strange feeling during direct, “live” communication: it turns out that we are not only “talking heads” in the screen of a laptop, iPhone, but whole beings - people. Even the perception of a person by a person has become different, transformed. Philosophical understanding of this phenomenon, through a comparison of the points of view of J. Baudrillard and G. Anders, according to E. M. Spirova, allows us to conclude that “the choice in favor of artificial intelligence has already been made. And the only thing that protects the world from extinction is the dual nature of man. Normal human existence always exists in dependence or resistance of its model, in constant challenge, in opposing energy... If duality leaves a person, then... the existing world will be replaced by a world of technology without a person. The conclusions of J. Baudrillard are consonant with the ideas of G. Anders. A person can save himself and not disappear from this world only if he does not lose his own humanity, albeit an imperfect natural uniqueness. Simplifying himself to a technical object, a person himself denies himself the right to exist [5].

List of sources for the article:

1. Anders G. Human obsolescence. Collection of articles “The World as a Phantom and Matrix”. <https://old.kinoart.ru/archive/2005/02/n2-article10>
2. Chekhov A.P. Letter to the publisher and journalist A.F. Suvorin (January 7, 1889)//Chekhov A.P. Complete collection of works and letters in 30 volumes. Volume 3. Letters, October 1888-December 1889. - M.: Nauka, 1976. P.131-133. <http://chehov-lit.ru/chehov/letters/1888-1889/letter-579.htm>
3. Pushkin A.S. Poem “Recognition” <http://pushkin-lit.ru/pushkin/stihi/stih-494.htm>
4. Bible. Being 3:5:22. <https://allbible.info/bible/sinodal/ge/3/>
5. Spirova E.M. “Negative Anthropology” by Günther Anders or the Crisis of the Promethean Project //Bulletin of the Kalmyk University. No. 4(48). 2020. P.134-143.
6. Germashova V.A. The concept of “virtual reality” in philosophical knowledge//Bulletin of the Stavropol University. No.5, 2009. P. 215-221.

Biological Sciences

ТЕХНОГЕНДІК-БҮЛІНГЕН ЖЕРЛЕРДЕ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ТОПЫРАҚТҮЗІЛУ ҮРДІСІНДЕГІ РӨЛІ

Бейсеева Гульжан Бейсеевна

ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Бас ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Абрешева Маржан Бейбитовна

магистр, ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Нусипова Назым Курманбаевна

биология пәнінің мұғалімі, Алматы қаласы, Шаңырақ -2, Жанқожа батыр көшесі, 134, №26 жалпы білім беретін мектеп

***Аннотация.** Жұмыста Жамбыл облысының өнеркәсіптің әсерінен техногенді бүлінген ландшафтарының далалық және зертханалық зерттеулерінің нәтижелері келтірілген. Техногенді бүлінген жерлердің фитоценозы анықталып, оларға сипаттама берілген. Зерттеу нәтижесінде өздігінен өскен өсімдіктердің 10 тұқымдасы анықталды. Бүлінген жерлердің қалпына келуінде өсімдіктердің рөлі анықталып, биологиялық рекультивация жүргізу үшін ұсыныстар берілген.*

Түйінді сөздер: техногенді бүлінген жерлер, фитоценоз

THE ROLE OF PLANTS IN THE PROCESS OF SOIL FORMATION IN TECHNOGENICALLY DISTURBED LANDS

¹Beiseeva Gulzhan Beiseevna, doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher

¹Abdresheva Marzhan Beibitovna, magister, researcher

²Nusipova Nazym Kurmanbaevna, teacher of biology

¹ Kazakh Research Institute of Soil Science and agrochemistry named after O. O. Ospanov. 050060, Almaty, Al-Farabi Ave., 75b, Kazakhstan

²Almaty, Shanyrak-2, Zhankozha batyr STR., 134, Secondary School No. 26

***Annotation.** The paper presents the results of field and laboratory studies of man-made damaged landscapes of the Zhambyl region under the influence of industry. The phytocenoses of man-made damaged areas is determined and their characteristics are given. As a result of the study, 10 families of self-grown plants were identified. The role of plants in the restoration of damaged areas is determined and recommendations are given for Biological reclamation.*

***Keywords:** man-made degraded lands, phytocenoses*

Кіріспе

Өзектілігі: Қазба байлықтарды жер қабатынан ашық түрде өндіру кезінде қоршаған ортаға түсетін антропогендік жүктеме орасан зор. Жекелеген аумақтарда техногенездік үрдістің қарқынды түрде дамуына орай, топырақ жабындысының біртұтастығының айтарлықтай түрде бүлінуі, сонымен бірге толығымен жойылып кетуі елеулі түрде орын алады, нәтижесінде жекелеген аумақтардың экологиялық жағдайы нашарлап, экожүйеге түсетін жүктеменің үлесі артады. Негізінен топырақ қабатының кең ауқымда, орасан зор бүлінуі пайдалы қазбаларды ашық немесе карьерлік әдіспен өндіру кезінде орын алады, қазіргі таңда бүкіл өндірудің 70%-ы оның үлесіне тиесілі. Жер астынан пайдалы қазбаларды өндірудің карьерлік әдісі кезінде түзілген өнеркәсіптік үйінділер ерекше үлкен ауқымды техногендік аумақтарды құрап отыр. Нәтижесінде өнеркәсіптік шөлейттер пайда болып, олар тасты, құрамында микроэлементтері (соның ішінде ауыр металдар) жоғары, ұзақ уақыт бойы өсімдік өспейтін, тақыр антропогендік ландшафтарға айналуға. Пайдалы қазбаларды ашық әдіспен өндіру кезіндегі қазбаланған карьерлік алаңдар эрозия үрдісінің орталықтары болады және карьерлерге жақын орналасқан жер телімдері де пайдалануға жарамсыз болып, істен шығады. Табиғи ортаны, яғни жер бетін және тау массивтерін бұза отырып, ашық тау-кен өндіру жұмыстарын жүргізу ландшафтарды өзгертіп, антропогендік ластануға өз үлесін қосады. Климаттық жағдайына және географиялық орналасуына сай ландшафтарында өсімдік ресурстары аз, шөл және шөлейт аудандардағы ашық тау-кен өндіру жұмыстарының топырақ жабындысын бұзудағы рөлін ерекше атап өту керек. Топырақ қабаты бүлінген немесе мүлдем істен шыққан жерлерде өсімдік жамылғысы бірте – бірте жойылады, мұның өзі атмосфераға шығатын көміртегі газын сіңіруші табиғи фильтрлердің азаюына әкеледі. Нәтижесінде биосферадағы ғаламдық өзгерістердің, табиғи апаттардың артуына әкеледі.

Жамбыл облысы аумағының ауылшаруашылығы жерлерінің негізгі бүлінуі фосфориттерді өндіру және қайта өңдеумен тікелей байланысты болып отыр. Географиялық орналасуына байланысты Қаратау алабы ені 20-25 км жетеді және солтүстік-батыс бағытқа қарай 120 км қашықтыққа созылып жатыр. Бұл өңірде бірнеше ондаған ұсақ көлемді фосфоритті кен орындары бар, олардың ішінде ең ірі кен орындары Жаңатас, Шұлақтау, Ақсай, Көксу және Көкжон болып табылады. Қазба байлықтарды өндіру барысы ашық және жер асты әдістерімен жүргізіліп келеді. Үйінділерде өсетін өсімдіктер табиғи жолмен өскен телімдерінде, қазылған топырақ қазба шұңқырларының кескіндерін сипаттау кезінде топырақтүзілудің бастапқы белгілері анықталды. Зерттеу үйіндісінің өсімдік бірлі-жарымды өскен телімдерінде топырақтүзілу үрдісі байқалмайды. Көп жылғы ғылыми - зерттеулер нәтижесінде үйінділер туралы жинақталған ақпараттар негізінде тәжірибелік үйінді бетінде рекультивация жұмыстары жүргізілді.

Жұмыстың мақсаты Жанатас кен орнының өнеркәсіптік үйінділеріндегі өсімдік жамылғысының өздігінен қалпына келу үрдісін зерттеу.

Ғылыми жаңалығы: Шөл және шөлейттік жағдайда техногендік-бүлінген ландшафтарда топырақтүзілу үрдісі бұрын зерттелмеген. Ғылыми жаңалығы олардың кешенділігі және теориялық бағыттылығы және фосфорит өндіру кезінде бүлінген және ластанған жерлерде топырақтүзілу үрдісін зерттеп, рекультивация жұмысын жүргізудің ғылыми негіздерін әзірлеу болып табылады.

Зерттеу нысаны: Қаратаудағы ірі кен орындарының бірі-Жаңатас кен орны. Зерттеу жұмыстары өнеркәсіптік үйінділерде жүргізілді. Үйіндінің жас мөлшері -50 жыл. Бұл үйінділер фосфориттерді өндіру барысында түзілді. Үйінділерде топырақ мүлдем жоқ. Топырақ түзілу үрдісі бұл үйінділерде өте баяу жүреді. Үйінділер ескі және жас болып бөлінеді. Олар карьердің айналасын қоршап жатыр. Біз ғылыми экспедицияға шығу барысында карьерді көруге мүмкіндік туды. Карьер бірнеше қабаттардан тұрады (1-сурет).

1-сурет. Жанатас кен орнының үйінділері

2-сурет. Жанатас кен орнындағы жер асты суларына толы карьер

Зерттеу әдістері. Фитоценоздарды зерттеген кезде геоботаникада қолданылатын әдістер қолданылды: 1 м^2 немесе 100 м^2 аудан бірлігінде өсетін өсімдік түрлерінің мөлшері; фитоценоздардағы түрлердің сандық ара қатынасын анықтау Друде шкаласы бойынша және көз мөлшермен бағалау әдісі (өсімдіктің топырақ бетін жауып жатқан ауданын анықтаумен) бойынша жүргізілді. Флораның түрлік құрамын есептеу өсімдік топтарын сипаттау үрдісінде өсімдік түрлерін тіркеу әдісімен жүзеге асырылды. Өсімдік жамылғысының сукцессия үрдісін зерттеу өсімдіктің алмасу барысын тікелей бақылау әдісімен, бұрынғы сипатталған өсімдіктерді қазіргі кезде өсіп тұрған өсімдіктермен салыстыра отырып, сипаттау арқылы жүзеге асырылды. Өсімдіктің биомассасын анықтауда мынадай авторлардың әдістері қолданылды: Шалыт М.С., Красильников П.К., Байтулин И.О.

Зерттеу жұмысының нәтижелері. *Техногендік-бүлінген ландшафтардағы өсімдік жамылғысының өздігінен қалыптасу үрдісі.* Зерттеулердің көрсетуі бойынша үйінділерде өсімдіктердің өсуі бойынша 3 телімге бөлінеді: өсімдік мүлдем өспеген, нашар өскен және өсімдігі орташа өскен. Жас үйінділерде топырақ түзілу процесі өте баяу жүреді және өсімдіктер бұл үйінділерде өспейді немесе нашар өседі. Ал оңтүстік-шығыс бағытта ескі үйінділер орналасқан. Бұл үйінділерде өсімдік жамылғысының өздігінен қалпына келу және өсу құбылысы байқалады.

Техногендік-бүлінген ландшафтарда өсімдік жамылғысының табиғи (жасанды емес) жолмен қалпына келуі табиғат үшін өте маңызды үрдіс. Бұл ландшафтарда өсімдік жамылғысы мардымсыз болса да, ол табиғат жағдайының жақсаруына өзінің жағымды әсерін тигізеді.

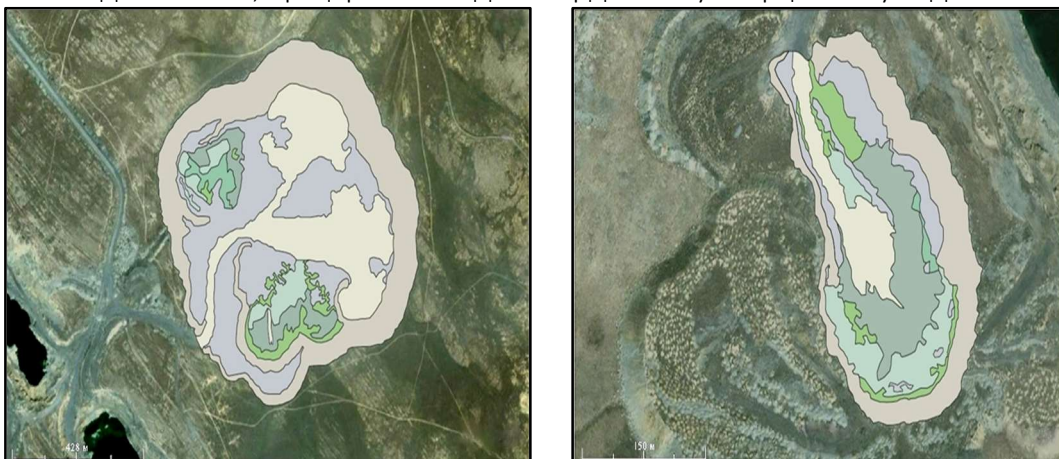
Техногендік- бүлінген ландшафтар карбонаттық, доломиттік жыныстардан тұрады. Ландшафтардың үстіңгі қабатында шым кездеседі. Шым дегеніміз- топырақтың жоғарғы қабатында өсімдіктің тірі және өлі тамырларының тұтаса шоғырлануы. Кейбір өсімдіктер шымды өте жақсы береді. Соның нәтижесінде техногендік- бүлінген ландшафтарда гумус (қара шірінді) түзіледі. Шымды көбінесе дәнділер тұқымдастары береді. Дәнділер тұқымдастары жақсы органиканы береді. Сондай-ақ, кәдімгі бетеге өсімдігі жақсы шым түзеді. Бұл өз кезегінде техногендік- бүлінген ландшафтарда топырақтүзілу үрдісіне жағымды әсерін тигізеді.

Техногендік-бүлінген ландшафтар доломитті жыныстардан тұрады. Осындай құнарсыз, тіршілік үшін қолайсыз жерде өсімдіктің өздігінен және жасанды жолмен өсуі мүмкін емес деген ой туады. Бірақ осындай жерлерде де өсімдіктің өздігінен, табиғи жолмен өсуі байқалады. Үйінділердің бетінде табиғи фитоценоздардың орналасуы байқалады.

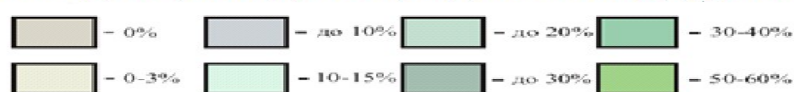
Техногендік-бүлінген ландшафтардың айналасындағы аймақтардан жел арқылы бұл ландшафтарға өсімдіктердің тұқымдары таралады. Бұл тұқымдар қолайлы жағдайға тап

болып, өсіп -өне бастайды. Сөйтіп, бұл ландшафтарда өсімдік өседі. Өсімдік біртұтас жүйе ретінде белгілі түрдің әр түрлілігімен, биомассасымен және бірлестіктің өнімділігімен сипатталады, өсімдіктер бірлестігінің табиғи экожүйелерінің үлкен құбылымдығы кезінде олардың әрқайсысында түрлер жиынтығы болады, олар фитоценоздардың өзгешелігін анықтайды; соңғысы климаттық және эдафикалық жағдайларға тәуелді болады; бірлестіктің құрамы сукцессияның ерте кезеңдерінде кездейсоқ факторлардың үлкен әсерінде болады, бірлестіктің өмірін бақылап отырушы негізгі фактороның ішкі қасиеттері болып табылады: өсімдіктер сукцессиясы биогеоценоздың толықтығы, оның рельефтегі орны және антропогендік күштің түрі бойынша әр түрлі болып келеді; олар біріншілік және екіншілік болып бөлінеді; биогеоценоздың нөлдік жағдайдан бастап дамуы, босаған бетінде топырақ грунттарының өсімдік бірлестігінің қалыптасуы біріншілік сукцессия деп аталады; бір немесе бірнеше компоненттердің бұзылуы, биогеоценоздың алғашқы қалпына келіп оралуы немесе оның дамуы қандай болса да жаңа бағытта жылжуы екіншілік сукцессия деп аталады. Біріншілік сукцессия кезінде өсімдіктердің дамуы сингенез типі бойынша жүреді, яғни аумақты өсімдіктер басады. Бұл процесс кезінде өсімдіктердің арасында белгілі бір аумақ үшін күрес жүреді және олардың арасында белгілі бір қатынастар қалыптасады. Техногендік сукцессияны сипаттау үшін көптеген мамандар Л. Г. Шенниковтың ұсынған схемасын қолданады. Ол өсімдіктердің техногендік топырақ грунттарында қалыптасуының үш негізгі кезеңін бөліп алады. 1) өсімдіктердің арасында өзара байланыстар болмайтын пионерлік топтар; 2) өсімдіктердің арасында белгілі бір қатынастар пайда болатын, бірақ бірлестіктердің таралу кейпі фрагменттік болатын топтасып өсу бірлестігі; 3) өсімдіктер арасындағы қатынастардың кейпі аралас болып келетін және жеке түрлер арасындағы бөліну бірлестіктің арасындағы элементтер бәсекелестігінің деңгейіне сәйкес келетін диффузиялық бірлестік. Біздің зерттеу жұмыстарымыздың көрсетуі бойынша үйінділерде өсімдіктің өздігінен қалыптасу процесінде қалыптасудың екі кезеңін айтуға болады: пионерлік топтасу және топтасып өсу бірлестігі.

Шөптесін өсімдіктердің жер бетіндегі фитомассасының биоөнімділігі пішенді алаңдар әдісімен есепке алынды (1x1 м², 4 қайталанымда). Тамыр жүйесі монолиттік әдіспен 4 қайталанымда алынып, әрі қарай 1 мм диаметрдегі елеуіш арқылы жуылды.

Шартты белгілер
Үйіндінің өсімдігінің өздігінен өсу дәрежесі

«Жаңатас» кен орны, 10-үйінді

«Жаңатас» кен орны 14-үйінді

3-сурет - Өсімдігі өздігінен зерттеу нысандарының карта схемасы

Өсімдіктердің өздігінен өсу дәрежесі карта-схемада берілген (3-сурет).

Өсімдік біртұтас жүйе ретінде белгілі бір түрлік алуантүрлілігімен, биомассасымен және бірлестіктің өнімділігімен сипатталады; табиғи экожүйелердің өсімдік бірлестіктерінің мезгілдік өзгеруі кезінде олардың әрқайсысында фитоценоздардың өзгешелігін айқындайтын түрлер жиынтығы болады; соңғысы климаттық және эдафикалық жағдайларға байланысты болады. Себебі спецификалық өсімдік қауымдастықтары топырақты қоса алғанда, мекен ету ортасының жағдайының алуан түрлілігіне, сондай-ақ белгілі бір ландшафты-географиялық аймағына байланысты қалыптасады. Бір аймақтың өзінде оның жер бедеріне, жер асты суларының деңгейіне және басқа факторларға байланысты өсімдік типтеріне әсер ететін әр түрлі топырақ жағдайлары қалыптасады. Мысалы селеулі-бетегелі далада селеу немесе бетеге басым өсетін жерлер кездеседі. Осыдан шығатын қорытынды топырақ типтері өсімдіктің жайғасуының факторы болып табылады; өсімдік сукцессиялары биогеоценоздың толық болуына, оның жер бедеріндегі жағдайына және антропогендік жүктеменің түрлеріне байланысты әр түрлі болады; олар бастапқы және екінші болып бөлінеді; жер бетінде өсімдік бірлестіктері қалыптасқан кезде биогеоценоздың нөлдік жағдайдан дамуы бастапқы сукцессия деп аталады; бір немесе бірнеше компоненттер бұзылған кезде және биогеоценоз бастапқы қалпына келсе немесе оның дамуы қандай да бір бағытқа жылжыса екінші сукцессия деп аталады [1]. Бастапқы сукцессиялар кезінде өсімдіктердің дамуы сингенез типі бойынша, яғни аумақта өсімдіктердің өсу жолымен жүреді [2]. Бұл жол белгілі бір аумақ үшін өсімдіктердің арасындағы күрес және белгілі бір өзара қарым-қатынастың қалыптасу үрдісін білдіреді. Техногендік сукцессияны сипаттау үшін көптеген мамандар Л.Г. Шенников ұсынған схеманы пайдаланады [3]. Ол қазаланған субстрата өсімдіктердің қалыптасуының үш негізгі сатысын бөледі: 1) өсімдіктер арасында елеулі бір өзара қарым-қатынас жоқ пионерлік топтама; 2) топты-қалың бұталы бірлестік, мұнда өсімдіктер арасында белгілі бір өзара қарым-қатынас пайда болады, алайда бірлестіктің таралу сипаты бөлшекті; 3) диффузды бірлестік, өсімдіктер арасындағы өзара қарым-қатынас аралас сипатқа ие болады және жеке түрлердің таралуы бірлестік элементтері арасында болатын бәсекелестік деңгейіне сәйкес келеді. Зерттеу жүргізілген үйінділерде өсімдіктің қалыптасуының екі сатысын атап өтуге болады, олар пионерлік топтама және топты-қалың бұталы бірлестік (4-сурет).

а

б

в

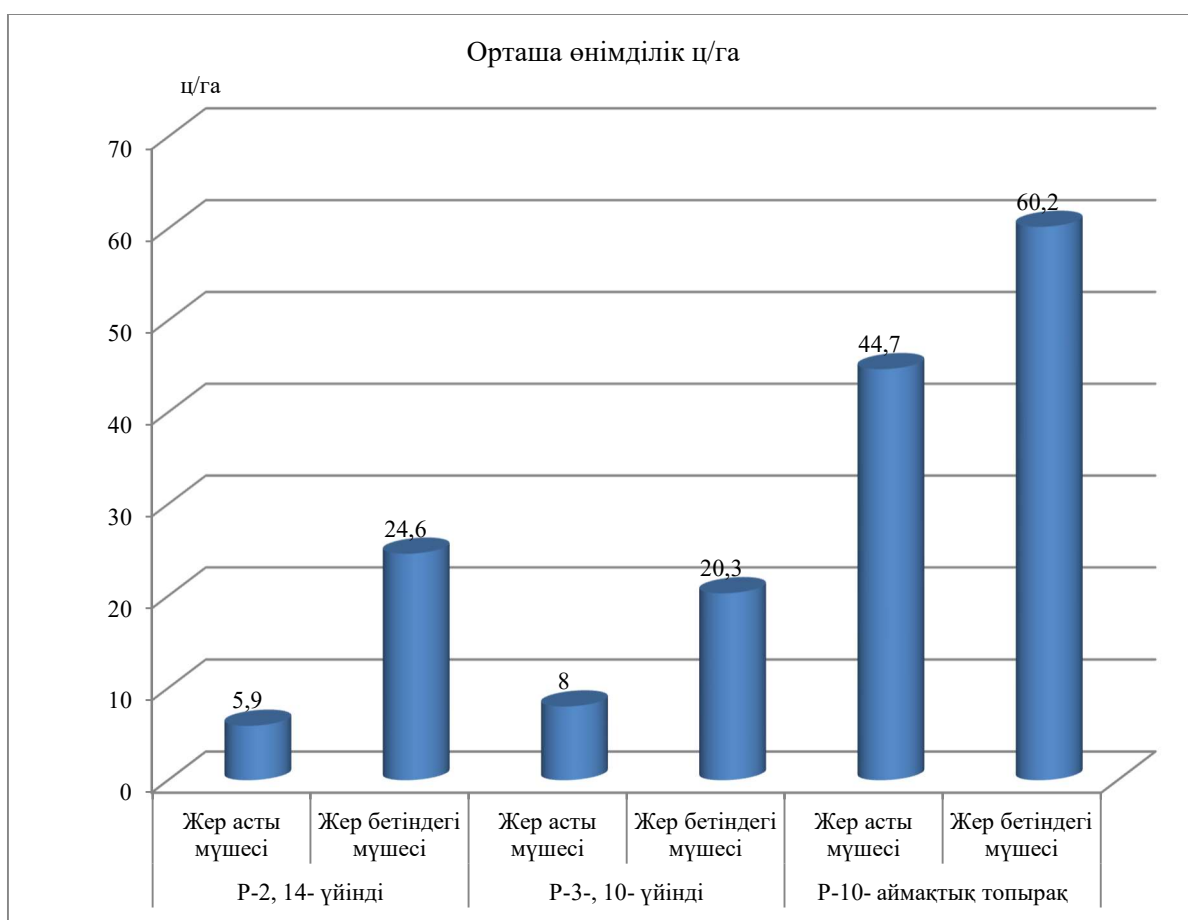
4-сурет – Үйінділерде өсімдіктің табиғи жолмен өсуі: а. таусағыз; б,в гүлдеп тұрған және жеміс берген шеңгел

Фитоценоздардың жер үстіндегі және жер астындағы өнімділігін анықтаудың көрсетуі бойынша жас топырақтарда өсетін өсімдіктердің тамыр массасының негізгі бөлігі 0-10 см тереңдікте орналасады. Статистикалық талдау жер астындағы және жер үстіндегі өсімдіктердің алуан түрлілігін анықтауға көмектесті, өсімдік жамылғысы біркелкі таралмаған. Тамырлар биомассасының вариациялық коэффициенті 36-71% шаамасында, 6-қазба шұңқырда вариациялық коэффициент ең жоғарғы мәнге жетеді (71%). 9-қазба шұңқыр пішенінің вариациялық коэффициенті 79,8%-ды құрайды. 7-қазан шұңқыр түсімінің

вариациялық коэффициенті 95,5%-ды құрайды. Аймақтық топырақтағы тамырлар биомассасының вариациялық коэффициенті 38,2-66,1% шамасында (1-2 кесте).

1-кесте - Техногендік-бүлінген ландшафтардың өздігінен өскен өсімдіктерінің биологиялық өнімділігі

Қазба шұңқырлар	Өсімдік бөлімдері	Орташа өнімділік ц/га	Жалпы биомасса, ц/га	Жер бетіндегі және жер асты мүшелерінің ара қатынасы, %
P-2, 14- үйінді	Жер асты мүшесі	5,9	30,5	19,3
	Жер бетіндегі мүшесі	24,6		80,7
P-3-, 10- үйінді	Жер асты мүшесі	8	28,3	28,3
	Жер бетіндегі мүшесі	20,3		71,7
P-10- аймақтық топырақ	Жер асты мүшесі	44,7	104,9	42,6
	Жер бетіндегі мүшесі	60,2		57,4

5-сурет- Өсімдіктердің жер бетіндегі және жер астындағы тамыр жүйелерінің биомассаларының орташа өнімділігі, ц/га

2-кесте- Өсімдік биомассасын математикалық өңдеу

Телім	Өсімдік бөлігі	M, кг/ га	σ	m	V, %	P, %	
P-2, 14 үйінді	Пішен	0,05	0,06	0,06	11,2	12,9	
	Түсім	0,11	0,02	0,01	12,7	8,36	
	Тамыр	0,24	0,03	0,29	12,6	11,6	
P-3, 10 үйінді		0,24	0,09	0,14	36,9	58,4	
P-10, аймақтық топырақ	Пішен	1,08	0,35	0,30	32,1	27,8	
	Түсім	0,71	0,27	0,24	38	34	
	Тамыр	0-10	0,39	0,15	0,18	38,2	46,2
		10-20	0,21	0,14	0,13	66,1	62,8

мұнда, M – статистикалық өңдеу нәтижесінде орташа шама,; σ - орташа квадраттық ауытқу; m- орташа арифметикалық қате; CV –вариация коэффициенті, %; P-осалыстырмалы орташа қателік.

Зерттеу жұмыстары нәтижесінде өсімдіктердің тұқымдастары анықталды. Соның ішінде бұршақ тұқымдас өсімдіктерден 3 өсімдік анықталды. Олар: жыңғыл, есек мия, түйе жоңышқа. Күрделігүлділер тұқымдасынан 7 өсімдік анықталды. Олар: зиягүл, шағыр жусан, мақсыр, аңдыз, сиверская жусаны, жусан, зиягүл. Дәнділер тұқымдасынан 2 өсімдік анықталды. Олар: бетеге, қылқан. Шаршыгүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (сармала), ерінгүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (көкемарал), қылшалар тұқымдасынан 1 өсімдік (қызылша), қалампыргүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (кемпір шөп), қарақұмықтұқымдастар тұқымдасынан 1 өсімдік (қаратау түйесіңірі), қалампыргүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (ешкімия), алаботалар тұқымдасынан 1 өсімдік (Коровин түйеқаңбағы) анықталды (3-кесте, 6 сурет).

3-кесте - Жанатас кен орнының үйіндісінде өсетін өсімдіктер

Рет саны	Бұршақ тұқымдастар (<i>Leguminosae</i>)
1.	Ақ шеңгел (<i>Halimodendron halodendron (Pall) Voss</i>)
2.	Есек мия (<i>Goebelia pachycarpa (Schrenk) Bge.</i>)
3.	Тісті түйежоңышқа (<i>Melilotus dentatus (w. et. K.) Pers.</i>)
	Күрделігүлділер тұқымдасы (<i>Compositae</i>)
1.	Күмән зиягүл (<i>Senecio dubius Lebed.</i>)
2.	Шағыр жусан (<i>Artemisia scoparia wold st. et Kit</i>)
3.	Түкті мақсыр (<i>Carthamus lanatus L.</i>)
4.	Аңдыз (<i>Verbascum thapsus L.</i>)
5.	Сиверс жусаны (<i>Artemisia sieversiana wild</i>)
6.	Жусан (<i>Artemisia sublessingiana (Kell.) Krasch.</i>)
7.	Ной зиягүлі (<i>Senecio noeamis Rupr.</i>)
	Ерінгүлділер тұқымдасы (<i>Labiatae</i>)
1.	Бунге киікоты (<i>Ziziphora bungeana Jus.</i>)
	Дәнділер тұқымдасы (<i>Gramineae</i>)
1.	Қылқан (<i>Taeniatherum crinitum (Schreb.) Desf (Hordeum crinitum) (Schreb.) Desf</i>)
2.	Бетеге (<i>Festuca Sulcata Hack</i>)
	Шаршыгүлділер тұқымдасы (<i>Cruciferae</i>)
1.	София сармаласы (улы шөп) (<i>Descurainia Sophia (L) Schur.</i>)
	Қылшалар тұқымдасы (<i>Ephedraceae</i>)
1.	Қызыл тамыр қылша (<i>Ephedra intermedia Echrenfc.</i>)
	Қорғасыншөптер тұқымдасы (<i>Plumbaginaceae</i>)
1.	Мыңжылғы кемпіршөп (<i>Acantholimon minshelkense Pavl.</i>)
	Тарандар тұқымдасы (<i>Polygonaceae</i>)
1.	Қаратау түйесіңірі (<i>Atraphaxis karataviensis Lip sch. Et. Pavl.</i>)
	Қалампырлар тұқымдасы (<i>Caryophyllaceae</i>)
1.	Сылдыршөп (<i>Silene longicalycina Kom.</i>)
	Алаботалар тұқымдасы (<i>Chenopodiaceae</i>)
1.	Коровин балқаңбағы (<i>Corispennum Korovinii Zljn.</i>)

Бұршақ тұқымдастар
(*Leguminosae*) - Ақ шеңгел
Halimodendron halodendron
(*Pall*) *Voss*

Күрделігүлділер тұқымдасы
(*Compositae*) - Түкті ақсыр
Carthamus lanatus L.

Қылшалар тұқымдасы
(*Ephedraceae*) - Қызыл тамыр
қылша *Ephedra intermedia*
Echrenfc

6- сурет - Жаңатас үйіндісінде кездесетін өсімдіктер

Қорытынды

Техногендік ландшафтың табиғи жолмен қайтадан қалпына келуі ұзақ процесс, сондықтан да техногендік ландшафтарды биологиялық рекультивация кезінде түрлі игеруші дақылдарды пайдалана отырып, тез арада қалпына келтіруге, яғни мәдени агроценоздарға айналдыруға болады.

Техногендік-бүлінген ландшафтардағы өсімдік жамылғысының өздігінен, табиғи жолмен қалпына келіп өсуі табиғат және ауыл шаруашылығы үшін пайдалы болып келеді. Уақыт өте келе біз бұл ландшафтарды мал жайылымы ретінде пайдалана аламыз.

Техногендік-бүлінген ландшафтарда биологиялық рекультивация жүргізу арқылы бұл ландшафтардың құрылымын өзгертуге болады. Біз ғылыми экспедиция барысында бұл ландшафтарда жиде өсімдігін отырғызған болатынбыз. Жиде - қолайсыз жағдайларда өсіп өне беретін, көп күтімді қажет етпейтін өсімдік.

Техногендік-бүлінген ландшафтарда өсімдік жамылғысының өздігінен, табиғи жолмен қалпына келуі экология үшін өте маңызды процесс. Бұршақ тұқымдас өсімдіктер ауадағы азотты тамырына жинақтайды. Соның нәтижесінде бұл өсімдіктердің тамырында бактериялар жинақталады. Нәтижесінде ландшафтар азотпен байытылады.

Жаңатас кен орнында фосфориттерді өндіру нәтижесінде қоршаған ортаның ластануы болып тұрады. Бұл өз кезегінде адамдардың денсаулығына кері әсерін тигізеді. Ал өсімдік жамылғысының қалпына келуі бұл проблеманы шешуге жәрдемін тигізді. Өсімдіктер ауаның құрамындағы улы газдарды (көміртегі қосылыстары) сіңіріп, оттегіні қоршаған ортаға бөліп шығарады.

Қазіргі таңда ауаның құрамында көміртегінің көбейіп бара жатқаны байқалуда. Көміртегінің көбеюі өз кезегінде озон қабатының жұқаруына алып келеді. Бұл үлкен экологиялық апат болып табылады. Ал өсімдіктер көміртегіні сіңіріп қалады. Соның нәтижесінде озон қабатының жұқаруына жол берілмейді.

Зерттеу нәтижесінде Жаңатас кен орнының үйіндісінде өсетін өсімдіктердің 10 тұқымдасы анықталды. бұршақ тұқымдас өсімдіктерден 3 өсімдік анықталды. Олар: жыңғыл, есек мия, түйе жоңышқа. Күрделігүлділер тұқымдасынан 7 өсімдік анықталды. Олар: зиягүл, шағыр жусан, мақсыр, аңдыз, сиверская жусаны, жусан, зиягүл. Дәнділер тұқымдасынан 2 өсімдік анықталды. Олар: бетеге, қылқан. Шаршыгүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (сармала), ерінгүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (көкемарал), қылшалар тұқымдасынан 1 өсімдік (қызылша), қалампыргүлділер тұқымдасынан 1 өсімдік (кемпір шөп), қарақұмықтұқымдастар тұқымдасынан 1 өсімдік (қаратау түйесіңірі), қалампыргүлділер

тұқымдасынан 1 өсімдік (ешкімия), алаботалар тұқымдасынан 1 өсімдік (Коровин түйеқаңбағы) анықталды.

Жанатас кен орнының үйінділерінің құнарлылығын қалпына келтіру үшін, осы үйінділерде аймақтық өсімдіктерді пайдалана отырып, биологиялық рекультивация жүргізілуге тиіс. Қоршаған ортаны қорғау туралы заңында нақты көрсетілгендей, әр түрлі пайдалы қазбаларды қазбалағаннан кейін, қандай да болмасын өнеркәсіп орындары, өздері техногенді бүлдірген жерлерге биологиялық рекультивация жұмысын жүргізіп, бүлінген жерлерді қалпына келтіріп, ауыл шаруашылығына қайтаруға міндетті.

Биологиялық рекультивация жұмысын жүргізу үшін сол аймақтың климаттық жағдайына бейім, құрғақшылыққа төзімді өсімдіктердің тұқымы пайдаланылуға тиіс. Мысалы, үйіндіде жыңғыл өсімдігі өте жақсы өседі, сондықтан осы өсімдікті үйіндіде биологиялық рекультивация жүргізген кезде пайдалануға кеңес береміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кандрашин Е.Р. Сингенез и продуктивность естественной растительности и полукультурфитоценозов на отвалах угольных разрезов Кузбасса. В сб.: Почвообразование в техногенных ландшафтах. Новосибирск, Наука, 1979, с.163-172.
2. Бекаревич Н.Т. Основные результаты исследований по биологической рекультивации земель, нарушенных горнодобывающей промышленностью. В сб.: Экологобиологические и социально-экономические основы с/х рекультивации в степной черноземной зоне УССР. Днепропетровск, 1984, т.49, с.12-33.
3. Шенников А.П. Введение в геоботанику. Л., ЛГУ, 1964, 442 с.

ІЛЕ АЛАТАУЫНЫҢ ЕТЕГІНДЕГІ КҮҢГІРТ ҚАРА ҚОҢЫР ТОПЫРАҚТАРДЫҢ ҚҰНАРЛЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА ТОПЫРАҚ ОМЫРТҚАСЫЗДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Козыбаева Фарида Есенкожановна

биология ғылымдарының докторы, профессор, Бас ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Бейсева Гульжан Бейсеевна

ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Бас ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Дүмшебай Айжан Әукенқызы

биология пәнінің мұғалімі, Алматы қаласы, Ұлжан ықшамауданы, №152 мектеп-гимназия

Аннотация. Зерттелетін топырақта микроартроподтардың барлық компоненттерінің жалпы санының 61,5% құрай отырып, аяққұйрықтылар (*Collembola*) басым жағдайда кездеседі. Сауытты кенелер (*Oribatei*) – 30,7 %, қос құйрықтылар (*Diplura*) – 7,7 % құрайды. Микроартроподтар, топырақтың беткі (0-5 см) қабатында жинақталған, биокөмір (спринклерлік суару) нұсқасында 5-10 см қабатында да олардың мөлшері жоғары. Тәжірибе телімдерінің топырақтарында негізгі массаны құрайтын жалпы басым компоненттер олардың экологиялық икемділігінің кең екенін көрсетеді. Екінші жылғы зерттеулердің көрсетуі бойынша микроартроподтардың фауналық құрамы, саны мен топырақта жайғасуы тәжірибе нұсқалары бойынша біркелкі емес, өте аз мөлшерде кездеседі. Саны бойынша да, туыстық құрамы бойынша да сауытты кенелер - *Oribatei* басым жағдайға ие, *Collembola* сирек және бірлі жарымды мөлшерде кездеседі. Микроартроподтар ылғал сүйгіш жануарлар. Спринклерлік суармен салыстырғанда тамшылатып суару кезінде олардың саны көбірек. Жауын құрттары тың жерлердің топырақтарында көп кездеседі, себебі мұнда өсімдік қалдықтары көп.

Түйінді сөздер: биокөмір, спринклерлік суару, тамшылатып суару, атыздық суару, *Collembola*, *Oribatei*, *Diplura*, *Lumbricina*.

THE ROLE OF SOIL INVERTEBRATES IN INCREASING THE FERTILITY OF DARK BROWN SOILS AT THE FOOT OF THE ZAILIYSKIY ALATAU

¹Kozybayeva Farida Esenkozhanovna, doctor of biological sciences, professor, Chief Researcher

¹Beiseyeva Gulzhan Beiseyevna, doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher

²Dumshebay Aizhan Aukenovna, biology teacher

¹ Kazakh Research Institute of Soil Science and agrochemistry named after O. O. Ospanov. 050060, Almaty, Al-Farabi Ave., 75b, Kazakhstan

² Almaty, Ulzhan microdistrict, Gymnasium school No. 152

Abstract. *Dark chestnut soils of the foothills are intensively used in agriculture, so you need to look for ways to increase soil fertility, increase biological productivity and improve the state of soil aggregation. Therefore, biochar was used in the work, adsorbing the ability of high charcoal. The work uses biochar in order to influence it on improving soil properties and increasing its fertility. The adsorbing capacity of the soil is increased, and the content of organic matter of carbon is also increased. In the studied soils, the predominant position is occupied by footstails (Collembola) accounting for 61.5% of the total number of all components of microarthropods. Carapace mites (Oribatei) were respectively - 30.7%, double-tailed (Diplura) - 7.7%. The main accumulation of microarthropods in the upper layers (0-5 cm), with the exception of biochar (sprinkler irrigation), where the number of microarthropods is high in layers of 5-10 cm. The general dominant components that make up the bulk in the soil of the experimental sites indicate their wide ecological plasticity. In the second year of the study, in terms of numbers and genus composition, the dominant position is occupied by carapace mites - Oribatei, Collembola are rare and isolated. Microarthropods are hygrophilous animals. With drip irrigation, their numbers are greater compared to sprinkler irrigation. Earthworms are more common on virgin soils, because there is a lot of litter.*

Keywords: biochar, sprinkler irrigation, drip irrigation, furrow irrigation, *Collembola*, *Oribatei*, *Diplura*, *Lumbricina*.

Өзектілігі. Топырақ зоологиясының дамуына М.С. Гиляров үлкен үлес қосты [1]. Оның жұмыстарында топыраққа тіршілік ету мекені ретінде жалпы сипаттама берілді, жануарлардың жер бетіндегі тобының филогенезінде топырақтың рөлі көрсетілген және буынаяқтылардың құрлықтағы тіршілікке бейімделу заңдылықтары қарастырылған.

Орибатидтердің топырақтағы тік орналасу мәселесі және олардың тәуліктік ауытқуы, орибатидтердің санының жыл бойы ауысуы көптеген авторлардың еңбектерінде келтірілген. Көптеген аумақтарда орибатидтердің түрінің құрамын зерттеу бойынша жарияланған жұмыстар көп: Ресейдің кей аудандарында, Украинада, Орта Азияда. Қазақстанның қанатты сауыты кенелерін сипаттап жазды [2].

Орибатид фаунасын зерттеу Қазақстанда Алматы, Қарағанды, Шымкент, Шығыс Қазақстан облыстарының техногендік-бүлінген ландшафтарында және Алматы облысының егістік жерлерінің топырақтарында жүргізілген [3-9].

Саны бойынша да, көп түрлілігі бойынша да сауытты кенелерден кейін екінші орынға ие, топырақ ішінде мекен ететін микроартроподтардың тағы бір тобына аяққұйрықтылар жатады. Аяққұйрықтылардың көп болуына өсімдіктің түрі, температура және топырақ ылғалдылығы, қарашіріктің болуы, нитраттардың болуы, топырақтың қышқылдылығы, қорек ресурсының болуы әсер тигізеді. Қазақстанда аяққұйрықтыларды зерттеу жөнінде жарияланған жұмыстар аз. Қазіргі кезде қоршаған ортаны қорғау саласында топырақтың өнеркәсіп қалдықтарымен ластануын зерттеу маңызды болып отыр. Атмосфераны ластаушылардың (сутегі тотығы, күкірт тотығы, азот тотығы) өсімдікке, топырақ омыртқасыздарына және топырақ микрофауналарына әсерін зерттеу жөнінде көптеген жұмыстар бар. Хотько және басқалары өз жұмысында өнеркәсіптік қалдықтардың топырақ жануарларына кешенді әсері бір ластаушының әсерінен де асып түсетінін атап көрсетті [10].

Қазіргі уақытта қоршаған ортаны қорғау аумағында топырақтың өндірістік қалдықтармен ластанудағы зерттеулер ерекше орын алып отыр. Ауыр металдардың, соның ішінде Pb мен Zn зоофауна мен өсімдікке әсері туралы жұмыстары өте аз. өз жұмысында топырақ омыртқасыздарының қырылу себебі, олардың улы заттармен тікелей жанасуынан тікелей болады деп көрсетті. Топырақ жануарларының қорғасын, мырыш, сынапты сіңіру қабілетінің бары белгілі. Биотоптың ластануының төмендеуінен қоңыздардың денесінде қорғасынның мөлшері азайып, олардың саны 3-5 есе артты [11].

Ластану нәтижесінде өсімдіктерде де, жануарларда да Cu, Zn, Fe, Al, Mg -дің елеулі мөлшері жиналады да, сөйтіп ассимиляциялаушы аппарат бұзылады, глюкозидтер синтездеу, жеке көмірсуларды синтездеу үрдісі, ақуыздың мөлшері бұзылады. Топырақтың ластану дәрежесі ластану көздеріне жақын жерде жоғары болады. Топырақ жануарлары сондай-ақ топырақ түзілу үрдісіне де қатысады. Техногенездің әсерінен бүлінген топырақ жабынының құнарлылығын қалпына келтіруді жеделдететін тірі ағзалардың ішінде педобионттар ең алдыңғы қатарлы орынды алады. Деректері бойынша топырақ жануарлары топырақ түзілу үрдісіне қатыса отырып, топырақ түзілу қарқындылығын жылдамдатады да, кейбір жыныстарда топырақ құнарлылығын қалыптасуына әсер етеді [12].

Топырақ мезофаунасын орта мөлшерлі жануарлар құрайды, топырақта ерекше орын алатын мезофауналарға жауын құрттар, көпаяқтылар, бұнақденелілер жатады.

Бұнақденелілер бұлар жер бетіне кен тараған жануарлар. Топырақ омыртқасыздарының ішіндегі әр адам баласына танымал жауын құрттар саны да, маңызы да зор. Мезофаунадан жауын құрты жас топырақтың құнарлылығының көрсеткіші болып табылады. Олар жерде көптеген іздер қалдырып, өсімдік қалдықтарын топырақтың төменгі қабаттарына апарады. Топырақтың төменгі қабаттары мен үстіңгі қабаттарын тасымалдап, араластырады. Қолайлы жағдайларда жауын құрттарының саны бір шаршы метрде 500-800 дана бола алады. Бұл аз қозғалмалы жануарлар қоршаған орта өзгерістеріне тұрақты – жануарлар әлеміне адамның іс- әрекеттерінің қалай әсер ететінін көрсететін ыңғайлы объект болып табылады. Беткі құнарлы қабатынан айырылған жыныстарда ең алдымен құмырсқалар, көпаяқтылар, өрмекшілер, ұлулар, есекқұрттар қоныстанады [13].

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: Тау етегіндегі күңгірт қара қоңыр топырақтар егістікке қарқынды қолданылуда, сондықтан топырақтың құнарлылығын сақтау, биоөнімділігін арттыру және суарған кезде агрегаттық құрамының тұрақтылығын жақсарту жолдарын іздестіру қажет. Жұмыста осы мақсатта биокөмір пайдаланылды, оның абсорбциялық мүмкіндігі мол, оның өзі топырақтың құрылымдық жағдайын жақсартудың, негізгі қоректік элементтерді сақтаудың негізгі белгісі болып табылады. Топырақтың сіңіру қабілеті артады, сондай-ақ органикалық зат – көміртегінің мөлшері артады.

Жұмыстың мақсаты: Топырақ қасиеттеріне және оның құнарлылығына, топырақ жануарларының сандық және сапалық көрсеткіштеріне биокөмірдің әсерінің тиімділігін аймақтық күңгірт қара қоңыр топырақтармен салыстыра отырып зерттеу.

Зерттеу нысаны. Алматы облысы Карасай ауданы Қайнар кентінің маңындағы Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының егістік жерінде орналасқан Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми зерттеу институтының әр түрлі суару жағдайындағы тәжірибелік алаңшасы (1-сурет).

Зерттеу жұмыстары мына схема бойынша жүргізілді:

1. Тамшылатып суару – бақылау
2. Тамшылатып суару – биокөмір
3. Спринклерлік суару – бақылау
4. Спринклерлік суару – биокөмір
5. Аймақтық күңгірт қара қоңыр топырақтар (ауыспалы егістік)
6. Орман жолағы

Тамшылатып суару

Спринклерлік суару

Ауыспалы егістік

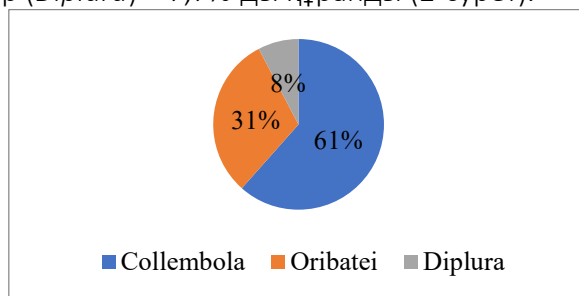
1-сурет - Зерттеу алаңшалары

Зерттеу әдістері Материалдарды анықтап, есептеу үшін «Определитель насекомых Европейской части СССР» қолданылды [14]. Ал кенелерді анықтау үшін Буланова – Захваткинаның «Панцирные клещи и орибатида» кітаптары қолданылды [15]. Әр нұсқаның 0-5 см, 5-10 см қабаттарынан топырақ үлгілері алынып, зерттелді. Топырақ үлгілерін алу барысында кездескен мезофаунаны жинау қолмен өңдеу әдісімен жүргізілді. Мезофаунаны есепке алу үшін 0,25 шаршы метр аудандағы топырақ үлгісін қолмен бөлшектеу әдісін пайдаландық. Мезофауна өкілдерінің дернәсілдерін 70°C спиртте жиналды, ал ересек насекомдарды қағаз қорапшаларға жинап, әрқайсысына этикетка жазылды. Ал микрофаунаны зерттеуге арналған топырақ үлгілерін зерттеу үшін Берлезе – Тульгрэн термозклекторы әдісі қолданылды [16]. Соның ішінде біздің қарастырып отырғанымыз сауытты кенелер мен аяққұйрықтылар, себебі оларды ғана эклектор әдісімен бөліп алуға болады. Бөліп алынған микроартроподтарды санау, анықтама беру бинокуляр МБС-10 көмегімен және Богарев аспабымен жүзеге асырылады.

Зерттеу жұмысының нәтижелері. Жалпы айтқанда топырақ жануарларын төрт топқа бөлуге болады. Нанофауна - топырақ қарапайымдары. Микрофауна- топырақ микроартроподтары. Мезофауна – ірі топырақ омыртқасыздары. Макрофауна – топырақ омыртқалылары. Микроартроподтар топырақтағы және оның үстіңгі қабатындағы өсімдік және жануарлар қалдықтарының шіріп- ыдырауына көмектеседі. Топырақтың кеуектілігін арттырады. Топырақта ін қаза отарып, өсімдік тамырларына ауа, су өтуін жеңілдетеді. Олардың экскременттері азотқа, биогеңді кальцийге өте бай болғандықтан топырақтың қышқылдығын азайтады. Олар топырақ құнарлығын арттыруға қатысады. Мезофаунаны есепке алу үшін 0,25 шаршы метр аудандағы топырақ үлгісін қолмен бөлшектеу әдісі пайдаланылды. Іле Алатауының етегіндегі күңгірт қара қоңыр топырақтар 60-70 жыл бойы суару жағдайында ауыл шаруашылығы айналымына қарқынды қолданылып келеді. Осы Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының тәжірибе алаңдарында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Күңгірт қара қоңыр топырақтардың түйіртпектілігі нашар. Осы топырақтарды зерттеген кезде суару жағдайында эрозия үрдістерінің анық байқалатыны анықталды. Шетелдік ғылыми әдебиеттерде эрозияға қарсы шаралардың бірі түйіртпек түзуші ретінде биокөмірді қолдану болып табылады және биокөмірдің топырақтың құнарлылығын арттыруда мәні зор.

Зерттеу жұмысының бірінші жылы зерттелетін топырақ үлгілерінде топырақ омыртқасыздарының мынадай топтары анықталды: сауытты кенелер (*Oribatei*) өкілдерінің 4 туысы; аяққұйрықтылар (*Collembola*) – өкілдерінің 8 туысы; қосқұйрықтылар (*Diplura*), көпаяқтылар, құмырсқалар, қос қанаттылардың дернәсілдері кездеседі. Түрлік құрамы мен

саны бойынша микроартроподтардың барлық компоненттерінің жалпы санының 61,5%-ын құрай отырып аяққұйрықтылар (*Collembola*) басым жағдайға ие. Сауытты кенелер (*Oribatei*) – 30,7%-ды, қосқұйрықтылар (*Diplura*) – 7,7%-ды құрайды (2-сурет).

2-сурет – Микроартроподтардың түрлік құрамы

Collembola арасынан *Isotoma* және *Onychiurus* туысының өкілдері басым жағдайға ие. *Isotoma* туысының өкілдері бақылау нұсқасының үлгілерінде (тамшылатып суару- бақылау) және (атыздық суару) көп, ал *Onychiurus* өкілдері бақылау нұсқасында (тамшылатып суару) және биокөмір нұсқасында (атыздық суару) көп. Қалған өкілдері: *Neanura* (спринклерлік суару - бақылау), *Folsomia* (тамшылатып суару - бақылау), *Anurida* (тамшылатып суару - бақылау және атыздық суару - биокөмір), *Entomobria* (тамшылатып суару - бақылау) аз және сирек кездеседі.

Сауытты кенелерден (*Oribatei*): *Hypochthonus*, *Nothrus*, *Oppia*, *Oribatulla* туыстары кездеседі. *Nothrus* және *Oribatulla* туысының өкілдері биокөмір нұсқасында (спринклерлік суару) және (атыздық суару) биокөмір нұсқасында көп кездеседі. *Hypochthonus* туысының өкілдері өте аз кездеседі. Қосқұйрықтылар (*Diplura*), көпаяқтылар - *Myriopoda*, құмырсқалар және қосқанаттылардың дернәсілдері сирек кездеседі.

Барлық зерттелген нысандарда микроартроподтар негізінен жоғарғы 0-5 см қабатта жиналуы байқалады. Спринклерлік суаруда биокөмір нұсқасында топырақтың 5-10 см қабатында да микроартроподтардың саны көп болды. Сонымен, топырақтың зерттелген үлгілерінде жалпы массаны құрайтын басым компоненттер кездеседі, олардың экологиялық икемділігі жоғары.

Зерттеу жұмысының екінші жылы - бақылау (тамшылатып суару) – материал үш қатардан үш қайталанымда жүргізілді. Зерттелетін телімдегі микрофаунада үш топтан тұрады: сауытты кенелер (*Oribatei*), аяққұйрықтылар (*Collembola*) және басқа ұсақ омыртқасыздар *Nematoda*, *Oligochaeta*.

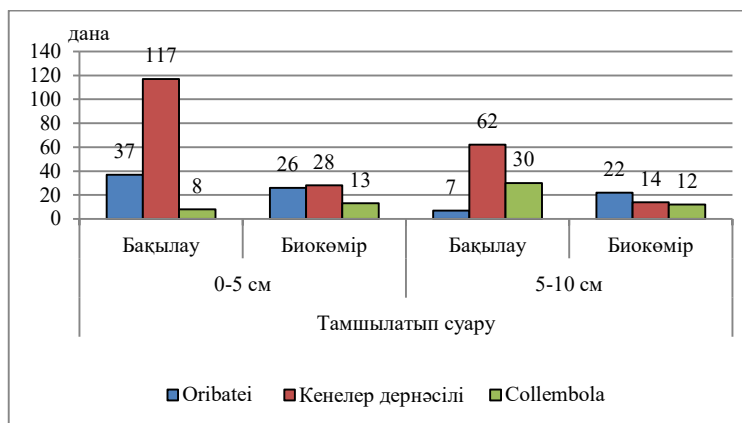
Сауытты кенелердің арасында 6 тұқымдасқа жататын 6 туыс өкілдері кездеседі – бұл *Acarus*, *Scheloribates*, *Oppia*, *Suctobelba*, *Oribatula*, *Nothrus* туыстарының өкілдері. Саны бойынша *Acarus*, *Scheloribates* туыстарының өкілдері және кенелердің дернәсілдері басым болып келеді. Бірлі жарымды *Nothrus*, *Oribatula* туыстарының өкілдері кездеседі.

Коллемболалардан төрт *Anurida*, *Folsomia*, *Isotoma*, *Onychiurus* туыстарының өкілдері кездеседі. Саны бойынша *Folsomia* туыстарының өкілдері басым жағдайда кездеседі. *Isotoma*, *Onychiurus* туыстарының өкілдерінің саны аз, *Anurida* туыстарының өкілдері бірлі жарымды кездеседі.

Биокөмір (тамшылатып суару) - материал үш қатардан үш қайталанымда жүргізілді. Сауытты кенелердің – *Oribatei* 5 туысының *Acarus*, *Scheloribates*, *Oppia*, *Oribatula*, *Nothrus* өкілдері кездеседі. Саны бойынша *Scheloribates* туыстарының өкілдері және кене дернәсілдері басым жағдайда кездеседі. Қалған өкілдері аз (3-сурет).

Коллемболалар аз – солардың ішінде: *Onychiurus*, *Folsomia* және *Isotoma*. өкілдері кездеседі. Басқа өкілдері кездеспеді.

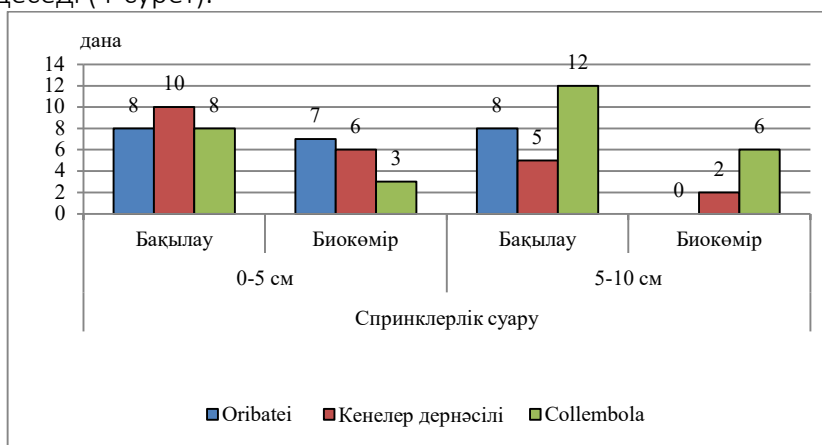
Сонымен қатар *Nematoda* (жұмыр құрттар) класының өкілдері – 9 дана және *Myriopoda* классының өкілдері – 9 дана кездесті.

3-сурет – Тамшылатып суарудағы микроартроподтардың сандық құрамы

Бақылау (спринклерлік суару). Материал үш қатардан үш қайталанымда жүргізілді. Зерттелген топырақ үлгілерінде кене дернәсілдерінің 5 данасы табылды. Ересек кенелер табылмады. Коллемболалар аз және *Anurida* және *Folsomia* туыстарының өкілдері кездеседі. Омыртқасыздар да аз, негізінен *Nematoda* класының өкілдері.

Биокөмір (спринклерлік суару). Материал үш қатардан үш қайталанымда жүргізілді. Алынған топырақ үлгілерінде кене дернәсілдері және *Acarus*, *Nothrus* туыстарының аздаған мөлшері анықталды. Коллемболалар да аз мөлшерде кездесті. Бұл *Isotoma*, *Onychiurus* туыстарының өкілдері. Омыртқасыздардан *Nematoda* (жұмыр құрттар) және *Myriapoda* (көпаяқтылар) кездеседі (4-сурет).

4-сурет – Спринклерлік суарудағы микроартроподтардың сандық құрамы

Келтірілген деректерді салыстыра отырып, барлық тәжірибе нұсқалары бойынша микроартроподтардың фауналық құрамы, саны және таралуы біркелкі емес және аз мөлшерде кездесетінін анықтадық. Барлық микроартроподтардың ішінде саны және туыстық құрамы бойынша сауытты кенелер *Oribatei*, соның ішінде *Scheloribates* туысының өкілдері мен кене дернәсілдері басым жағдайға ие. Коллемболалар өте сирек және бірлі-жарымды мөлшерде кездеседі. Ұсақ омыртқасыздардан негізінен жұмыр құрттар нематодтар *Nematoda* кездеседі. *Oribate* басым кездесу себебі олардың қалың хитинді кутикула жабынының болуымен, сыртқы ортаның кез келген жағдайына бейімделу қабілеттілігімен, өсімдік және жануар қалдықтарын ыдыратуға белсенді қатысуымен айқындалады.

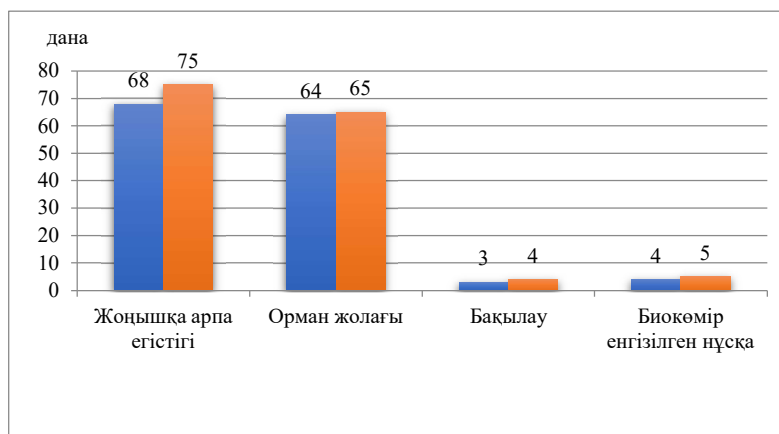
Егер екі жылдық деректерді салыстыратын болсақ, бірінші зерттеу жылында коллемболалар өкілдері басым жағдайға ие болса, екінші зерттеу жылы сауытты кенелер өкілдері басым жағдайға ие болды.

Жауын құртының (шұбалшаңның) топырақ құнарлылығын арттырудағы рөлі. Жауын құрты мезофаунаға жатады. Жауын құрты топырақтың тұрақты тұрғыны. Олардың сандық мөлшері өзгергіш, қолайлы жағдайда 1м² топырақта 900-1000-ға жетеді. Жауын құрты тіршілік ететін ортаның яғни топырақтың жауын құртының әсерінен қалай өзгеретіндігі, топырақтан және агрономия саласындағы маңызымен қатар биологиялық қызығушылық тудырады. Топырақ түзілу үрдісін толық жете түсіну және бұл үрдіс барысындағы жауын құрттарының маңызын, яғни олардың топырақ түзуге қосатын үлесін дұрыс бағалау үшін топыраққа қатысты басқа өсімдіктер мен жануарлардың әрекеттерін ескеру қажет және топырақ түзілудің басқа да факторларын қарастырып өткен дұрыс болады. Топырақ түзілу барысындағы жауын құрттарының іс- әрекеттерін қарастыра отырып, топырақтүзілудің басқа қалған факторларын ұмыт қалдырмауымыз керек. Ежелгі кезден біздің ғаламшардың үлкен бөлігін алып жатқан құрлық пен топырақта тіршілік ететін барлық тірі ағзалардың тіршілігін қамтамасыз ететін топырақтың жұқа қабатының түзілуіне жауын құртының тиізетін әсері мол. Ғалым Аристотель жауын құртын (шұбалшаңды) «жердің ішегі» деп атауы тегіннен- тегін емес. Оның жауын құртын осылай атау себебі: жәндіктің ішегінен өткен кез-келген нәрсе ұсақ, уақталған, қоректік заттарды тез сіңетіндей қоймалжың затқа айналатындықтан, құрттың ішегі арқылы өткен ірі кесекті топырақ жұмсақ әрі нәзік болып шығады, сондықтан сол топырақта өсетін өсімдік одан өзіне қажетті заттарды тамыр жүйесі арқылы оңайсіңіреді. Топырақтүзу үрдісіндегі жауын құртының маңызы жөніндегі пікірді алғаш рет ғылыми әдебиеттерде жариялаған ағылшын ғалымы Гильберт Уайт болатын. Ол өзінің 1780 жылы жарық көрген кітабында жауын құрттардың топырақ түзуге әсерін дәлелді түсіндіріп берді. Ол Жауын құрты жоқ жер «Салқын және қоректік заттарсыз болады» деген тұжырымға келеді. Бұл мәселеде жетекші, басты маңызды орынға ие болған Чарльз Дарвиннің еңбегі [17]. Ол Лондонның геологиялық қоғамында «Топырақ қабатының түзілуі туралы» баяндама жасады. Дарвин өз баяндамасында жердің терең қабатында орналасқан топырақ құрамындағы бөлшектер жер бетіне шығып жататындығын, сонымен қатар жердің бетіндегі топырақ құрамының элементтері жердің 6-10 см тереңдікте, яғни шым топырақтың астында жататынын толықтай жеткізді. Жауын құрты тіршілік ететін ауданда топырақ қабаты түгелдей дерлік оның ішегінен өтіп шығады. Ол өмір бойы топырақтүзу үрдісінде жауын құртының маңызы жөнінде материалдар жинап, жауын құртына бақылау жүргізіп, тәжірибе жасады. Оның «Жауын құртының іс-әрекетімен пайда болған жердің өсімдіктер қабаты және олардың тіршілік етуіне бақылау жүргізу» деген еңбегі жарық көрді. Бұл жұмыс өз уақытында көптеген пікірлердің тууына алғы шарт болды. Жауын құрттары өсімдік қалдықтарын және басқа да органикалық заттарды (қи, ағаш қабығы, өнеркәсіп қалдықтары және т.б.) өңдеп, топырақта гумустың түзілуіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, топырақтың гранулометриялық құрамы жақсартады, зиянды организмдер азаяды. Бір тәулікте миллион құрт 500 кг қалдықты өткізіп, оны организмдерге пайдалы қорек заттары және ферменттері мол құнды тыңайтқышқа айналдырады. Мал қиын өңдеп, топырақты пайдалы органикалық қышқылдармен қанықтырады. Бұл органикалық тыңайтқыштар өсімдіктің қоректік режимін жақсартады, топырақтың су ұстағыштық қасиетін жоғарлатады. Құрт ішегінен өткен топырақта өсімдікке қажетті қорек элементтері ұлғаяды. Тау беткейлерінде эрозия қаупіне жиі ұшырайтын топырақ түйірлері қалыптасады. Құрттар топырақты қопсытады, ауамен жанасатын ауданын 5- 10 есе ұлғайтады. Оттегі және судың терең қабатқа өтуін жақсартады. Құрттардың жолы, олардан бөлінетін шырышпен бекиді және жауын суларын өткізу үшін ұзақ уақыт құрылыс ретінде сақталады. Құрттар топырақты қопсытып, органикалық материалдарды, ізбесті және тыңайтқыштарды тасымалдайды. Жаз бойы 100 құрттан

тұратын популяция 1 м^2 топырақта 1 км жол салады, оны су және ауа өтетін борпылдақ күйге айналдырады. Бір тәулікте 1 құрт ішегінен өзінің салмағына тең топырақты өткізетіндігі тәжірибе жүзінде дәлелденген. Егерде 1 м^2 ауданда 100 құрт болса, жаз бойы олар 1 м^2 -де 10 кг топырақ өткізеді. Басқа жануарлардың іс-әрекетін және агромелиоративті әдістерді жауын құртының әрекетімен салыстыруға болмайды. Олар жылма-жыл өсімдіктер мен жануарлардың органикалық биомассасын өңдеп, жердвл оарлық тіріге қолайлы жағдай туғызады. Шұбалшаңның топырақта болуының және жүріп өтуінің өзі топырақ құрамын өзгертуге қолайлы жағдай жасайды- шұбалшаң неғұрлым топырақтың арасымен көбірек жүріп өтсе, соғұрлым топырақ құрамына ауа және судың өтуіне қолайлы жағдай жасайтындығы белгілі. Осы және басқа да жағдайлар топырақтағы бірқатар химиялық үрдістері үшін маңызды, топырақта тіршілік ететін ағзалар үшін ауа және су ең қажетті фактор, жоғары сатыдағы өсімдіктердің тамыр жүйесінің қызметін қажетті минералды заттармен (азот, фосфор, калий және т.б.) қамтамасыз етуде маңызды бактериялар мен саңырауқұлақтардың да тіршілігі үшін қажетті жағдай болып табылады. Шұбалшаңдар топырақ құрамында болатын қарашірікті микроағзалардың көмегімен еріген химиялық қосылыстар(азот, фосфор, калий және т.б.) түріне айналдырады. Топырақ құрамына ауаның өтуіне айтарлықтай ықпал жасайды. Сонымен, жауын құрттары немесе шұбалшаңдар топырақ құрамындағы ауа айналымын, яғни ауа қозғалысын жеңілдетіп, оның топырақтың терең қабаттарына өтуіне жағдай жасау арқылы азоттың айналу үрдісінде ерекше буын болып табылады және топырақтағы тізбекті үрдістің жүзеге асуына әсер ете отырып, осы үрдісті қамтамасыз етеді. Жауын құрты қоныстанған топырақ құрамына назар аударатын болсақ, олар жүріп өткен жолдың көптігін қарапайым көзбен байқауға болады. Мысалы, бір жауын құртының топырақтағы жұмысын бақылауға арналып арнайы дайындалған шыны қабырғалар арқылы топырақ арасындағы құрттың іс әрекетін бақылау барысында жүргізілсе бастапқыда жауын құрты топырақ қабатына еніп кетіп, топырақтан басқа жол жасап жер бетіне қайта шығады; - келесі күні топырақ қабатына ену үшін көлденен яғни тік жүріс жасады, біраздан соң топырақ бетіне қайта шығады, - одан әрі қарай жауын құрты топырақ арасымен қозғалу үшін бұрынғы қазған жолдарын пайдаланды, сонымен қатар жаңа жолдарды қазды, 21 күн өткеннен кейін бұрыннан қалып қойған жолдарының, көміп тастаған жолдарын, жүріп өткен жолдарының және қабаттардың кез-келген бұрышы арқылы әртүрлі бағытта жасаған жолдарынан күрделі жол жүйесі пайда болды. Жүрген жолының қабырғалары судың бұзуына берілмейтін шұбалшаң денесінен бөлінетін шырышпен және шұбалшаңның копролиттерімен астарланған. Топырақтың өзіндегі кездейсоқ жарылулармен салыстырғанда шұбалшаң әрекетімен пайда болған топырақтағы жағдай берік, мықты саңылау түрлері болып келеді. Жауын құртының жүріп өткен жолымен топырақтың терең қабатына ауа барып қана қоймайды, топырақтағы өсімдіктердн тамыр жүйесіне су мен ауаның жетуіне ықпал жасайды. Жауын құрты жүріп өткен жолдың қабырғаларына және сол жермен шекаралас жатқан топырақ бөлігіне микробтар мен басқа да топырақта тіршілік ететін микроорганизмдер қоныстанады. Жауын құртының топырақ арасындағы жолы топырақтың терең қабатында тіршіліктің пайда болуына жол ашады. Топырақтың құрамында тек қана кәріздік (су өткізу) жұмыс жасап қана қоймайды, жерді араластыру үрдісінде және жердің астыңғы қабаттарын жердің бетіне шығару жұмыстарына елеулі үлес қосатындығы көптеген сараптамалық жұмыстардың нәтижесінде белгілі болды. Жауын құртының топырақтың құрылымы және химиялық құрамына, ауа өткізуіне және су сіңіруіне әсері зор. Сонымен жауын құрттары топырақ түзудің ең маңызды факторы болып табылады. Шұбалшаңның тіршілігінсіз құрлық бетінде диқаншылар «жақсы жер» деп атайтын әрі қазіргі біз бақылап жүрген топырақ түрі пайда болмас еді. Бірақ бұл жауын құрты сияқты қолайлы игі бағытта әсер ететін басқа да көптеген факторларды бағаламай кететін болсақ «жақсы» топырақ түгілі жер бетінде тіпті топырақ қалыптаспас еді. Барлық

факторлардың әрекетін салыстыра отырып, топырақтүзу құбылысының ішіндегі құрттардың топырақтағы іс-әрекеті үлкен өндірістің бір цехы сияқты болып көрінеді.

Біздің зерттеулеріміздің көрсетуі бойынша жоңышқа-арпа ауыспалы егістігінде орташа алғанда жауын құрты 1 м^2 – 68 дана, орман жолағында – 64 дана, биокөмір енгізілген нұсқада – 4 дана, бақылау нұсқасында 3 дана кездесті. Ал 2019 жылы жоңышқа-арпа ауыспалы егістігінде орташа алғанда жауын құрты 1 м^2 – 75 дана, орман жолағында – 65 дана, биокөмір енгізілген нұсқада – 5 дана, бақылау нұсқасында 4 дана кездесті. (5-сурет).

5-сурет - Зерттеу нысандарындағы кездесетін жауын құрттарының мөлшері, дана

Жоңышқа-арпа ауыспалы егістігінде және тың жердің топырақтарында тәжірибе алаңшарының топырақтарымен салыстырғанда жауын құрттарының көп кездесуі қоректік заттардың мол болуымен байланысты. Тәжірибе алаңшаларының топырақтары жыл сайын ауыр тракторлармен жыртылады, тығыздалады. Қоректік заттардың мөлшері аз. Қазба шұңқыр қазған кезде жауын құрттарының копролиттері кездеседі, алайда олардың мөлшері өте аз болды.

Қорытынды

Тәжірибе нұсқалары тамшылатып, атыздық және спринклерлік суару жағдайында бақылау, биокөмір енгізілген нұсқалардан тұрады және салыстыру мақсатында тың жерлер мен жоңышқа-арпа егілген егістіктің топырақтары зерттелді.

Зерттеудің бірінші жылының нәтижелерінің көрсетуі бойынша биокөмір топырақ ылғалын сақтайды, тәжірибе нұсқаларының бәрінде (бақылау, биокөмір) көкөніс дақылдарының өсуі мен дамуының бақылау нұсқасымен салыстырғанда өзгешелігі шамалы.

Зерттелетін топырақ үлгілерінде топырақ омыртқасыздарының мынадай топтары анықталды: сауытты кенелер (*Oribatei*) өкілдерінің 4 туысы; аяққұйрықтылар (*Collembola*) – өкілдерінің 8 туысы; қосқұйрықтылар (*Diplura*), көпаяқтылар, құмырсқалар, қос қанаттылардың дернәсілдері кездеседі.

Түрлік құрамы мен саны бойынша микроартроподтардың барлық компоненттерінің жалпы санының 61,5%-ын құрай отырып аяққұйрықтылар (*Collembola*) басым жағдайға ие. Сауытты кенелер (*Oribatei*) – 30,7%-ды, қосқұйрықтылар (*Diplura*) – 7,7%-ды құрайды.

Collembola арасынан *Isotoma* және *Onychiurus* туысының өкілдері басым жағдайға ие. *Isotoma* туысының өкілдері бақылау нұсқасының үлгілерінде (тамшылатып суару- бақылау) және (атыздық суару) көп, ал *Onychiurus* өкілдері бақылау нұсқасында (тамшылатып суару) және биокөмір нұсқасында (атыздық суару) көп. Қалған өкілдері: *Neanura* (спринклерлік суару - бақылау), *Folsomia* (тамшылатып суару - бақылау), *Anurida* (тамшылатып суару - бақылау және атыздық суару - биокөмір), *Entomobria* (тамшылатып суару - бақылау) аз және сирек кездеседі.

Сауытты кенелерден (*Oribatei*): *Hypochothonus*, *Nothrus*, *Oppia*, *Oribatulla* туыстары кездеседі. *Nothrus* және *Oribatulla* туысының өкілдері биокөмір нұсқасында (спринклерлік суару) және (атыздық суару) биокөмір нұсқасында көп кездеседі. *Hypochothonus* туысының өкілдері өте аз кездеседі.

Барлық зерттелген нысандарда микроартроподтар негізінен жоғарғы 0-5 см қабатта жиналуы байқалады. Спринклерлік суаруда биокөмір нұсқасында топырақтың 5-10 см қабатында да микроартроподтардың саны көп болды.

Микроартроподтардың фауналық құрамы, саны мен топырақта жайғасуы тәжірибе нұсқалары бойынша біркелкі емес, өте аз мөлшерде кездеседі. Саны бойынша да, туыстық құрамы бойынша да сауытты кенелер - *Oribatei* басым жағдайға ие, *Collembola* сирек және бірлі жарымды мөлшерде кездеседі. Микроартроподтар ылғал сүйгіш жануарлар. Спринклерлік суармен салыстырғанда тамшылатып суару кезінде олардың саны көбірек.

Тың жердегі күңгірт қара қоңыр топырақтарда микроартроподтар 0-5, 5-10 см қабатта мүлдем кездеспейді. Тек мезофаунадан қоңыздар, ұлулар мен кенелер кездеседі.

Жоңышқа-арпа ауыспалы егістігінде және тың жердің топырақтарында тәжірибе алаңшарының топырақтарымен салыстырғанда жауын құрттарының көп кездесуі қоректік заттардың мол болуымен байланысты. Тәжірибе алаңшаларының топырақтары жыл сайын ауыр тракторлармен жыртылады, тығыздалады. Қоректік заттардың мөлшері аз. Қазба шұңқыр қазған кезде жауын құрттарының копролиттері кездеседі, алайда олардың мөлшері өте аз болды.

Суару жағдайында биокөмірді мелиорант ретінде енгізу топырақтың агрегаттық құрылымын жақсартады және топырақ микро және мезофаунасына жағымды әсер етеді. Зерттеу нәтижелері биокөмір енгізілген нұсқаларда ылғалдың да жақсы сақталатынын көрсетті, сондықтан көкөніс егілетін алқаптарда биокөмірді мелиорант ретінде енгізуді әрі қарай жалғасыру керек деп санаймыз.

Көкөніс екпес бұрын 1-2 жыл жоңышқа егу керек. Жоңышқаның тамырындағы түйнек бактериялары топырақты азотпен байытады, жауын құрттары үшін қорек мол болады да, жауын құрттарының топырақты өңдеуі салдарынан топырақ түйіртпектілігі жақсараты, қарашірік гумустың мөлшері артып, топырақ құнарлылығы жақсарады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Гиляров М.С., Криволуцкий Д.А. Жизнь в почве. - М., Молодая гвардия. – 1985. 191 с.
2. Гиляров М.С. Зоологический метод диагностики почв. М., Наука, 1965, 273 с.
3. Бейсеева Г.Б. Минералды тыңайтқыштардың топырақ микрозоофаунасына әсері// Экологические проблемы агропромышленного комплекса. Международная научно-практическая конференция 15-16 апреля, 2004. -С.125,
4. Козыбаева Ф.Е., Бейсеева Г.Б., Каратаев С.. Минералды тыңайтқыштардың топырақ биотасына әсері// Экология туризм өлкетану жинағында. Алматы, Жания полиграф, 2004. -С. 12-18.
5. Козыбаева Ф.Е., Бейсеева Г.Б., Дәуітбаева К.Ә., Бабашева Н.. Сауытты кенелер және аяққұйрықтылар – топырақ жағдайының индикаторлары// Журнал Почвоведения и агрохимия. №2, 2009, 18-24.
6. Козыбаева Ф.Е., К.Ә.Дәуітбаев, Бейсеева Г.Б.. Қайта құнарландырылған техногенді ландшафтардағы топырақ омыртқасыздарының биоиндикаторлық рөлі// VI международная научно-практическая конференция «Тяжелые металлы и радионуклиды в окружающей среде» (февраль 2010 г.) Семей, Казахстан. Т.3. С.294
7. Бейсеева Г.Б., Аманкулов К.І., Зейнуллаева Ш. Жауын құрттары - топырақ жағдайының көрсеткіші// Республиканская научно-теоретическая конференция «Сейфуллинские чтения-7» 28-29 апреля 2011. Астана. 2011. –С. 113

8. Бейсеева Г.Б. Даутбаева К.Ә, Алимкулова С.С., Акимбекова Д. Ш. Жауын құртының (*Lumbricidae*) және микроартроподтардың топырақ құнарлылығын арттырудағы маңызы// II международной научной конференции молодых ученых «Актуальные проблемы и перспективы защиты и карантина растений». 2012. 115.
9. Даутбаева К.Ә., Қозыбаева Ф.Е., Бейсеева Г.Б. Іле Алатауының етегіндегі мелиорант ретінде биокөмір енгізілген күңгірт қара қоңыр топырақтардағы топырақ микробзооценозының сандық және сапалық құрамы// «Биологическое разнообразие и устойчивое развитие природы и общества» 2-й Международной научно – практической конференции посвященной 80-летию университета, факультета биологии и биотехнологии и кафедры биоразнообразия и биоресурсов. 9-11 апреля 2014 года. - Алматы. - Б. 26-31.
10. Қозыбаева Ф.Е., Бейсеева Г.Б., Даутбаева К.Ә., Ажикина Н.Ж., Абдрешева М.Б., Тоқтар М, Нұрсейіт Г.Н. Күңгірт қара қоңыр топырақтардың құнарлылығын арттыру және сақтау үшін мелиорант ретінде биокөмірді пайдаланудың топырақтың құрылымына әсері////Международная научно-практическая конференция «Достижения и перспективы развития аграрной науки в области земледелия и растениеводства», посвященная посвященная 80-летию Казахского научно-исследовательского института земледелия и растениеводства (27-28 июня 2014 года). - Алматы. 2014. – С.64-67.
11. Хотько Э.И. и другие. Почвенные беспозвоночные и промышленные загрязнения. Минск. 1982. - 185 с.
12. Буланова-Захваткина Е.М. Фауна орибатидных клещей СССР и их распространение. В сб: Орибатиды (Oribatei) и их роль в почвообразовательных процессах. Вильнюс. 1970. - С.55-68.
13. Бабенко А.Б. Восстановление населения почвенных микроартропод в ходе сельскохозяйственной рекультивации. В кн: Влияние деятельности человека на природные экосистемы. М., 1980. -С.117-189.
14. Определитель обитающих в почве клещей. - М. - 1975. - 491 с.
15. Определитель коллембол фауны СССР. - М.: Наука. - 1988. - 214 с.
16. Бабьева И.П., Зенова Г.М. Биология почв. - М.: Изд-во Моск. ун-та. - 1983. - 248 с.
17. Чарльз Дарвин Образование растительного слоя земли деятельностью дождевых червей и наблюдения над их образом жизни. - М.-Л. - 1936. - Т 2. –389 с.

ЖАҢАТАС ФОСФОРИТ КЕН ОРНЫНЫҢ ҮЙІНДІЛЕРІНДЕГІ ТОПЫРАҚГРУНТТАРЫНЫҢ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ТОПЫРАҚТАРДЫҢ АГРОХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Қозыбаева Фарида Есенкожановна

биология ғылымдарының докторы, профессор, Бас ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Бейсеева Гульжан Бейсеевна

ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Бас ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Абрешова Гулмира Бейсенбайқызы

биология пәнінің мұғалімі, Алматы қаласы, Ұлжан ықшамауданы, №152 мектеп-гимназия

Аннотация. Гумустың құрамы бойынша нәтижелер топырақ түзілу үрдістеріне үйінділердің топырақ қабаттарының жоғарғы қабаттары әсер ететіндігін көрсетеді. Жас топырақтың гумификация дәрежесін анықтау бұл үрдістің баяулағанын көрсетті. Үйінділердің топырақтарындағы қоректік заттардың жалпы және жылжымалы формаларының құрамында үлкен әртүрлілік бар, яғни элементтердің таралуында нақты заңдылық жоқ. Қоректік заттардың құрамында (азот, фосфор, калий) гумустың құрамымен тығыз байланыс бар. Жалпы және жылжымалы формалардың микроэлементтік құрамын талдау ШРК деңгейіне қатысты микроэлементтер құрамының жалпы формаларында айтарлықтай асып кетулер жоқ екенін көрсетті.

Түйінді сөздер: Түйінді сөздер: үйінді, тау жынысы, тақтатас, фосфорит, карьер, топырақтүзілу үрдісі, гумус.

AGROCHEMICAL COMPOSITION OF SOIL GRUNTS AND REGIONAL SOILS IN THE RUBBLE OF THE ZHANATAS PHOSPHORITE DEPOSIT

¹Kozybayeva Farida Esenkozhanovna, doctor of biological sciences, professor, Chief Researcher

¹Beiseeva Gulzhan Beiseevna, doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher ²Abdreshova Gulmira Beisenbayevna, biology teacher

¹ Kazakh Research Institute of Soil Science and agrochemistry named after O. O. Ospanov. 050060, Almaty, Al-Farabi Ave., 75b, Kazakhstan

² Almaty, Ulzhan microdistrict, Gymnasium school No. 15

Abstract. *The results on the humus content indicate that the processes of soil formation affected the upper layers of the soil dumps. Determination of the degree of humification of young emerging soils showed that this process is slow. In the content of gross and mobile forms of nutrients in the soils of dumps, there is a large diversity, i.e. there is no definite pattern in the*

distribution of elements. In the content of nutrients (nitrogen, phosphorus, potassium) there is a close relationship with the content of humus. Analysis of the trace element composition of gross and mobile forms showed that there are no significant excess of gross forms of trace element content relative to the MPC level.

Keywords: *dump, rock, shales, phosphorites, quarry, soil formation process, overburden, humus.*

Өзектілігі. Техногенездің дамуына қарай елеулі аудандарда топырақ жабындысының біртұтастығының елеулі түрде бұзылуы, тіптен толығымен жойылып кетуі жүреді, оның өзі жеке аумақтардың экологиялық жағдайына әсер етеді. Әсіресе, топырақ жабындысының кең ауқымда жойылуы пайдалы қазбаларды ашық, карьерлік әдіспен өндірген кезде болады, қазіргі кезде бүкіл өндірудің 70%-ы оның үлесіне тиеді. Пайдалы қазбаларды өндірудің карьерлік әдісінде түзілген өнеркәсіптік үйінділер ерекше техногендік аумақтарды білдіреді. Нәтижесінде өнеркәсіптік шөлейттер пайда болады, олар тасты, құрамында микроэлементтер (соның ішінде ауыр металдар) жоғары болып келеді, ұзақ уақыт бойы өсімдік өспейді.

Қазаланған карьерлік алаңдар эрозия үрдісінің орталықтары болады және карьерлерге жақын орналасқан жер телімдері де пайдалануға жарамсыз болып қалады. Ортаны, яғни жер бетін және тау массивтерін бұза отырып, ашық тау-кен өндіру жұмыстары ландшафтарды өзгертеді. Өзінің климаттық жағдайы бойынша ландшафтарында өсімдік ресурстары аз шөл және шөлейт аудандардағы ашық тау-кен өндіру жұмыстарының топырақ жабындысын бұзу әрекетін ерекше атап өту керек. Өсімдік жамылғысынан айрылған бүлінген жерлердің кең ауқымдары атмосфераға көміртегі шығарылымдарының негізгі аймағы болып табылады, мұның өзі биосферадағы ғаламдық өзгерістердің артуына әкеледі.

Қазақстан Республикасының № 442-II 2003 жылғы 20 маусымдағы Жер кодексіне сәйкес жерді қорғауға Қазақстан Республикасында жерді тиімді пайдалануға, ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығы айналымынан жерді негізсіз айыру, сондай-ақ топырақ құнарлылығын қалпына келтіру және арттыруға бағытталған құқықтық, ұйымдастыру, экономикалық, технологиялық жүйелер кіреді.

Қазақстан Республикасының экологиялық кодексіне сәйкес ҚРЗ табиғат қорғау нұсқаулығы бірқатар негізгі қағидалардың сақталуын қамтамасыз етуге тиіс, соның ішінде: адам денсаулығын және өмірін қорғау приоритеті; қоршаған ортаны қалпына келтіру және сақтау; экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және бүлінген экологиялық жүйелерді қалпына келтіру.

Экологиялық кодекс табиғатты пайдаланушыларды «...қоршаған ортаға залал келтірмеуге, табиғат ресурстарын қорғау және қалпына келтіру бойынша іс шаралар жүргізуге» міндеттейді.

Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігінің табиғи кешендерінің ластануы және ауылшаруашылығы жерлердің негізгі бүлінуі фосфориттерді өндіру және қайта өңдеумен байланысты. Қаратау алабы ені 20-25 км жетеді және солтүстік-батыс бағытқа қарай 120 км қашықтыққа созылып жатыр. Онда бірнеше ондаған ұсақ түйіршікті фосфориттер кен орны белгілі, олардың ішінде ең ірі кен орындары Шұлақтау, Ақсай, Жаңатас, Көксу, Көкжон болып табылады. Алапта руданы өндіру ашық және жер асты әдістерімен жүргізіледі. Қаратау алабының құрылуына карбонатты және вулканогенді жыныстар бар докембрийлік терригендік қабатта жатқан палеозой және кайнозой шөгінді түзілімдері қатысады. Ең ескі (протерозойлық) түзілімдер өзінің жоғарғы бөлігінде сланецті туфогендік құмдар және сланецтердің қабаттары бар фторкарбонатапатиттің шашыранды қалдықтары және фосфориттердің қалың қабаттарынан тұратын метаморфты кварц-хлориттік және тальк-хлорит-серициттік тақтатастар болып табылады.

Үйіндінің өсімдік табиғи жолмен өскен телімдерінде қазылған топырақ қазба шұңқырларының кескіндерін сипаттау кезінде топырақтүзілудің бастапқы белгілері анықталды. Үйіндінің өсімдік бірлі-жарымды өскен телімдерінде топырақтүзілу үрдісі байқалмайды.

«Жаңатас» кен орны ені, ұзындығы және тереңдігі бойынша параметрлері әр түрлі 3 карьерлерден тұрады. «*Орталық*» карьерінің ұзындығы 10,74 км, ені 400 м, тереңдігі 120 м. «*Оңтүстік-Шығыс*» карьерінің ұзындығы 3,3 км, ені 350 м, тереңдігі 90 м. «*Солтүстік-Батыс*» карьерінің ұзындығы 4,1 км, ені 350 м, тереңдігі 80 м. Деректер бойынша топырақ және өсімдік жамылғысынан айрылған, «ай ландшафтына» ұқсас бүлінген жерлердің ауданы қандай екені көрініп тұр.

Мазмұндалған материал бойынша техногендік-бүлінген жерлерді рекультивациялаудың теориялық негіздерін әзірлеу *өзекті және қажетті* мәселе болып табылады. Теориялық жағынан алынған нәтижелер қоршаған ортаны қорғау, атмосфераға көміртегі шығарылымдарын азайту, биосфераның толыққанды қызмет істеуі және өнеркәсіптік елді мекендердегі экологиялық тепе-теңдікті сақтау мақсатында рекультивациялық іс-шараларды жүргізуде практика жүзінде пайдалану үшін негіз болады.

Мақсаты: Топырақтүзілу үрдісінің бағытын, жылдамдығын айқындау және техногендік бүлінген жерлердің топырақ-экологиялық функцияларына баға беру.

Ғылыми жаңалығы: Шөл және шөлейттік жағдайда техногендік-бүлінген ландшафтарда топырақтүзілу үрдісі бұрын зерттелмеген. Ғылыми жаңалығы олардың кешенділігі және теориялық бағыттылығы және фосфорит өндіру кезінде бүлінген және ластанған жерлерде топырақтүзілу үрдісін зерттеп, рекультивация жұмысын жүргізудің ғылыми негіздерін әзірлеу болып табылады.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы. Топырақтың техногендік-бүлінуі, ластануы және топырақ-экологиялық жағдайлардың табиғи жолмен қалпына келуі жағдайында бастапқы топырақтүзілу үрдісінің ерекшеліктерін зерттеу топырақтанудың (жас топырақтардың қалыптасуы, топырақтүзілудің бағытының жылдамдығы) теориялық мәселелерін шешуге жағдай жасайды. Техногендік-бүлінген ландшафтарда топырақтүзілудің теориялық мәселелерін зерттеу бүлінген жерлерді рекультивациялаудың теориялық негізін әзірлеуге жағдай жасайды.

Практикалық маңыздылығы. Әзірленген теориялық негіздер бүлінген жерлерді рекультивациялауда және олардың биологиялық өнімділігін арттыруда практикада, экологиялық дағдарысқа ұшыраған аумақтардың әлеуметтік-экологиялық жағдайын жақсарту мақсатында табиғат қорғау іс-шараларының практикалық міндеттерін шешуге қолданылады.

Зерттеу нысаны «Жаңатас» фосфорит кен орны болып табылады. Гранулометриялық құрамы бойынша бұл топырақтар орташа құмбалшықты. «Жаңатас» – шөгінді тектегі фосфорит кен орны. Пайдалы қазбалары – доломиттер, доломиттенген әктастар, фосфатты-кремнилі тақта тастар, кремний.

Зерттеу әдістері: далалық-экспедициялық, зертханалық-талдау

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау. Топырақтың ылғалдылық дәрежесі топырақішілік үрдістерге әсер етеді. Одан басқа, ылғалдылық дәрежесі топырақтың құрылымына, құрылысына және т.б. әсер етеді. Гигроскопиялық су топырақта тек бұға айнала отырып қозғала алады. Оны өсімдік пайдалана алмайды. Топырақтағы гигроскопиялық судың мөлшері топырақтың гранулометриялық және химиялық құрамына байланысты. Органикалық зат жетіспейтін топырақтарға қарағанда, органикалық заттарға бай топырақтар ылғалды көбірек жинауға қабілетті. Зерттелетін нысандардағы топырақ ылғалының негізгі көзі жауын-шашын болып табылады. Оның мөлшері және таралымы осы жердің климаты мен метеорологиялық жағдайына байланысты. Топырақгрунттарына

ылғалдың түсуінің екінші көзі топырақ грунттарының беті және беткі қабаттарына (10-15 см) атмосфералық ылғалдың конденсациясы болып табылады. Кескін бойынша далалық ылғалдың мөлшері шамалы ғана. Топырақгрунттарының беткі қабаттарына қарағанда төменгі қабаттарында ылғал көбірек. Ол көптеген факторлармен байланысты. Қазба шұңқырлар негізінен тегістелген телімдерде қазылған. Зерттелген телімдерде беткі үйінді жыныстардың үгілуі және су эрозиясы үрдістерінің салдарынан жинақталуы мүмкін ұсақ фракциялардың артуы байқалады. Лессиваж үрдістерінің салдарынан ұсақ фракциялар топырақгрунттарының төменгі қабаттарына шайылып, жиналады. Олардың сіңіру қабілеті жақсы және аздаған ылғалды да сіңіріп алады.

1-кесте - Жаңатас кен орнының үйінділерінің топырақгрунттарының агрохимиялық сипаттамасы

Қазба-шұңқыр	Тереңдігі, см	Гумус, %	Жалпы азот,%	Гидр азот, мг/кг	CO ₂ , %	Жалпы%		Жылжымалы мг/кг	
						P ₂ O ₅	K ₂ O	P ₂ O ₅	K ₂ O
1-қазба шұңқыр 14-үйінді	0-2	1,10	0,070	28,0	6,75	2,6	0,80	21	80
	2-5	0,38	0,042	19,6	6,82	4,5	0,73	8	50
	5-10		0,028	16,8	4,78	7,3	0,80	8	50
	10-40		0,028	11,2	5,42	6,9	0,94	8	50
2- қазба шұңқыр 14-үйінді	0-1	1,03	0,070	16,8	4,78	2,8	0,73	19	50
	1-5	0,24	0,028	8,4	5,80	3,1	0,61	13	30
	5-30		0,028	5,6	7,97	2,8	0,55	19	30
3- қазба шұңқыр 10-үйінді	0-2	1,75	0,084	11,2	5,54	6,0	0,95	100	210
	2-10	1,14	0,028	19,6	5,93	5,0	1,10	30	100
	10-22		0,042	11,2	7,0	8,26	1,10	12	140
	22-30		0,056	14,0	7,07	6,2	1,40	8	180
	30-40		0,056	11,2	7,97	2,2	1,16	10	120
4- қазба шұңқыр 10-үйінді	0-1	1,30	0,126	28,0	1,61	2,2	1,65	49	180
	1-6	0,68	0,042	16,0	0,98	2,0	1,83	8	90
	6-15		0,070	11,2	2,56	2,8	1,74	8	100
	15-27		0,042	14,0	3,70	2,48	1,83	8	110
	27-40		0,070	8,4	2,24	1,8	1,93	8	70
10 қазба шұңқыр аймақтық топырақ	0-7	2,02	0,154	30,8	7,75	0,12	1,93	24	350
	7-21	1,14	0,154	25,2	8,89	0,104	1,93	4	170
	21-43	0,86	0,098	28,0	9,84	0,104	1,84	4	110
	43-67	0,69	0,084	19,6	11,11	0,104	1,76	3	90
	67-100	0,65	0,084	19,6	12,87	0,096	1,58	3	80

Жас топырақтарда алғашқы жылдары гумустың түзілуі аккумулятивтік сипатта болады. Осыған байланысты педогенездің бастапқы кезеңінде қалыптасатын гумус көптеген ғалымдардың пікірінше гумус болып табылмайды, ол органикалық қалдықтарының өзгеруінің аралық өнімі, сондықтан оны органикалық зат деп атау керек дейді. Үйінділер жағдайында топырақтүзілу үрдісін айқындаушы маңызды компоненттер гумус заттарының деградациясы, гумустүзілу, гумус жинақталу және гумификация болып табылады. Техногендік экожүйелердегі гумустүзілу аймақтық топырақтарға ұқсас механизмдер бойынша жүзеге асырылатыны анықталды [1, 2, 3].

«Жаңатас» кен орнының үйінділерінің топырақгрунттарын химиялық талдауларының нәтижелері (2-кесте) гумустың мөлшері бойынша үйінділерде топырақтүзілу үрдісінің баяу жүріп жатқанын көрсетті. Үйінділерде өсімдіктердің өздігінен өсуі жағдайында өсімдік пен гумустың мөлшері арасындағы нақты байланыс байқалады. Барлық қазба шұңқырлардан 0-1; 0-2; 0-5 см алынған топырақгрунттарында төменгі қабаттарына қарағанда гумустың

мөлшері жоғары. Гумустың мөлшері мен өсімдіктің өздігінен өсуі жағдайында өсімдіктің жайғасуы, сиректігі, жақсы өсуі арасындағы байланысты атап өту керек.

Зерттеу нысанындағы үйінділерде қазылған 1, 3, 4 қазба-шұңқырлардың кескіндерінде жалпы фосфордың мөлшері ортаңғы және төменгі қабаттарында көбірек. Бұл грунтшілік химиялық үрдістермен, фосфордың жыныстардың минералдарымен жаңа қосылыстар түзуімен байланысты болуы мүмкін. Жылжымалы фосфордың мөлшері төменгі қабаттарына қарағанда топырақ кескінінің жоғарғы қабаттарында көбірек жинақталған. Үйіндінің топырақгрунттарында өсімдік сіңіре алатын фосфордың мөлшері жеткілікті деп санауға болады, алайда осыған қарамастан үйінделердің топырақгрунттарында фосфордың мөлшері әр түрлі. Бұл фосфорит рудаларының құрамына кіретін жыныстардың әр түрлілігімен түсіндіріледі. Зерттелетін топырақгрунттарында калий мөлшері де әр түрлі. Оның мөлшері көпшілік топырақ үлгілерінде төменгі мөлшерден ортаңғы мөлшерге дейіннен (30-270), жоғары мөлшерге (410 мг/кг) дейін ауытқиды.

Үйіндінің топырақгрунттары Ca^{++} , Mg^{++} катиондарына қаныққан. Топырақ қабаттары бойынша сіңірілген негіздердің жайғасуында белгілі бір заңдылық байқалады. Сіңірілген Ca^{++} , Mg^{++} мөлшері төменгі қабаттарда артады және бұл топырақгрунттарының құрамында минералды коллоидтардың бар екенінің куәсі. Топырақгрунттарда қазылған ұсағырақ элементарлық фракциялардың екінші қабатқа қарай өтуі жүреді. Су эрозиясы үрдісі жүруі мүмкін, яғни ұсақ фракциялар үйіндінің биікірек жерлерінен жаңбыр суымен ағып, соның салдарынан минералды коллоидтардың жинақталуы жүреді (3- кесте).

3-кесте – Топырақгрунттарындағы сіңірілген коллоидтардың мөлшері, мг-экв/100г

Қазба-шұңқыр	Тереңдігі, см	Сіңірілген негіздердің мөлшері, мг-экв					Ca+Mg+K+Na жинағы
		Ca	Mg	K	Na	K+Na	
1-қазба шұңқыр 14-үйінді	0-2	4,25	1,0	0,13	0,37	0,50	5,75
	2-5	3,75	1,5	0,08	0,33	0,41	5,66
	5-10	5,25	1,75	0,08	0,38	0,46	7,46
	10-40	6,5	2,0	0,08	0,41	0,49	8,99
2- қазба шұңқыр 14-үйінді	0-1	2,25	0,5	0,08	0,34	0,42	4,17
	1-5	2,0	0,75	0,06	0,36	0,42	3,17
	5-30	1,5	0,75	0,06	0,30	0,36	2,61
3- қазба шұңқыр 10-үйінді	0-2	5,25	1,5	0,35	0,41	0,76	4,51
	2-10	3,25	2,0	0,36	0,33	0,69	5,95
	10-22	3,5	1,75	0,33	0,42	0,75	6,0
	22-30	5,75	3,75	0,32	0,39	0,71	10,21
4- қазба шұңқыр 10-үйінді	0-1	4,25	1,5	0,31	0,40	0,71	6,46
	1-6	4,25	1,5	0,19	0,35	0,54	6,29
	6-15	5,25	2,5	0,20	0,34	0,54	8,29
	15-27	6,25	3,0	0,21	0,43	0,64	9,89
	27-40	3,0	1,75	0,16	0,35	0,51	5,26
10 қазба шұңқыр аймақтық топырақ	15-40	5,0	3,0	0,14	0,70	0,84	8,84
	0-7	11,0	1,75	0,34	0,71	1,05	13,8
	7-21	10,0	1,0	0,18	0,73	0,91	11,91
	21-43	10,0	1,75	0,11	0,83	0,94	12,69
	43-67	9,0	2,5	0,11	0,81	0,92	12,42
67-100	7,5	3,5	0,07	0,71	0,78	11,78	

Топырақгрунттарының кескіні бойынша суға еритін тұздардың жайғасу заңдылығы байқалады. Топырақгрунттарының беткі қабаттарынан тұздар шайылып, төменгі қабаттарына жинақталады да, осы қабаттың тұздану дәрежесін арттырады. Жаңатас кен орнының үйінділерінің топырақгрунттары тұздану дәрежесі бойынша беткі қабаттары тұзданбаған немесе әлсіз тұзданған, төменгі қабаттары орташа немесе күшті тұзданған.

Топырақгрунттарының тұздану типі негізінен сульфатты-магнийлі-кальцийлі, гидрокарбонатты-сульфатты тұздану типі де кездеседі (4-кесте).

Фосфорит кен орнының топырақтүзуші жыныстары гидротермальдық тектегі Ca, Mg (CO³) карбонаттар класының доломиттері; CaSO₄ сульфаттар класының ангидриті болып табылады, суды сіңіре отырып, ол гидротермалды тектегі ғанышқа айналады. Бұл минералдар, сондай-ақ тыңайтқыш, отқа төзімді құрылыс материалдарын алу үшін өнеркәсіптік қайта өңдеуден өтеді және химия және әйнек өнеркәсібінде қолданылады. Топырақгрунттарының негізгі суға еритін тұздары негізінен жыныс түзуші минералдар доломит, ангидрит және ғаныштың жоғарыда аталған қосылыстарынан тұрады.

4-кесте – Суға еритін тұздардың мөлшері, $\frac{\%}{\text{МГ} - \text{ЭКВ}}$

Қазба-шұңқыр	Тереңдігі, см.	Тұздар сомасы, %	Сілтілігі		Cl	SO ₄	Ca	Mg	Na	K	pH
			HCO ₃	CO ₃							
1-қазба шұңқыр 14-үйінді	0-2	0,053	0,027	жоқ	0,004	0,008	0,008	0,002	0,003	0,001	8,70
			0,44	жоқ	0,11	0,17	0,40	0,16	0,13	0,03	
	2-5	0,037	0,020	жоқ	0,003	0,004	0,006	0,001	0,002	0,001	9,10
			0,33	жоқ	0,08	0,09	0,30	0,08	0,09	0,03	
	5-10	0,037	0,017	жоқ	0,003	0,007	0,006	0,001	0,002	0,001	8,86
			0,28	жоқ	0,08	0,14	0,30	0,08	0,09	0,03	
	10-40	0,037	0,02	жоқ	0,003	0,007	0,006	0,001	0,002	0,001	8,98
			0,33	жоқ	0,08	0,09	0,30	0,08	0,09	0,03	
2-қазба шұңқыр 14-үйінді	0-1	0,052	0,022	жоқ	0,003	0,013	0,008	0,002	0,003	0,001	8,80
			0,36	жоқ	0,08	0,28	0,40	0,16	0,13	0,03	
	1-5	0,037	0,020	жоқ	0,004	0,003	0,006	0,001	0,002	0,001	9,18
			0,33	жоқ	0,11	0,06	0,30	0,08	0,09	0,03	
	5-30	0,039	0,020	0,001	0,001	0,008	0,005	0,002	0,002	0,001	9,10
			0,33	0,03	0,03	0,17	0,25	0,16	0,09	0,03	
3-қазба шұңқыр 10-үйінді	0-2	0,068	0,032	жоқ	0,001	0,016	0,010	0,002	0,002	0,005	8,34
			0,52	жоқ	0,03	0,33	0,50	0,16	0,09	0,13	
	2-10	0,045	0,024	жоқ	0,003	0,005	0,006	0,001	0,002	0,004	8,95
			0,39	жоқ	0,08	0,10	0,30	0,08	0,09	0,10	
	10-22	0,037	0,024	жоқ	0,001	0,002	0,005	0,001	0,002	0,002	9,0
			0,39	жоқ	0,03	0,05	0,25	0,08	0,09	0,05	
	22-30	0,044	0,024	жоқ	0,001	0,008	0,006	0,002	0,002	0,001	8,75
			0,39	жоқ	0,03	0,16	0,30	0,16	0,09	0,03	
	30-40	0,044	0,027	жоқ	0,003	0,003	0,006	0,002	0,002	0,001	8,90
			0,44	жоқ	0,08	0,06	0,30	0,16	0,09	0,03	
4-қазба шұңқыр 10-үйінді	0-1	0,072	0,022	жоқ	0,003	0,027	0,009	0,004	0,003	0,004	8,35
			0,36	жоқ	0,08	0,57	0,45	0,33	0,13	0,10	
	1-6	0,039	0,022	жоқ	0,003	0,004	0,005	0,002	0,002	0,001	8,90
			0,36	жоқ	0,08	0,09	0,25	0,16	0,09	0,03	
	6-15	0,037	0,024	жоқ	0,001	0,003	0,004	0,002	0,002	0,001	8,90
			0,39	жоқ	0,03	0,06	0,20	0,16	0,09	0,03	
	15-27	0,038	0,020	жоқ	0,001	0,007	0,006	0,001	0,002	0,001	8,83
			0,33	жоқ	0,03	0,14	0,30	0,08	0,09	0,03	
	27-40	0,037	0,022	жоқ	0,004	0,001	0,006	0,001	0,002	0,001	8,86
			0,36	жоқ	0,11	0,03	0,30	0,08	0,09	0,03	
0,36			нет		0,51	0,30	0,41	0,13	0,03		
10 қазба шұңқыр аймақтық топырақ	0-7	0,073	0,027	нет	0,001	0,026	0,010	0,004	0,003	0,002	
			0,44	нет	0,03	0,54	0,50	0,33	0,13	0,05	
	7-21	0,061	0,029	нет	нет	0,016	0,010	0,002	0,003	0,001	
			0,48	нет		0,34	0,50	0,16	0,13	0,003	
	21-43	0,063	0,034	нет	нет	0,013	0,010	0,002	0,003	0,001	
			0,56	нет		0,26	0,50	0,16	0,13	0,03	

	43-67	0,058	0,029	нет	нет	0,014	0,010	0,001	0,003	0,001	
			0,48	нет		0,29	0,50	0,08	0,13	0,03	
	67-100	0,065	0,027	нет	нет	0,022	0,008	0,004	0,003	0,001	
			0,44	нет		0,45	0,40	0,33	0,13	0,03	

Топырақтың антропогендік өзгеруінің жалпы үрдісінде олардың технологиялық қалдықтармен ластануы маңызды рөл атқарады. Ластаушы заттардың басты тобының бірін ауыр металдар түзеді, олардың негізгі массасы тропосфераның төменгі қабаттарына өнеркәсіптік кәсіпорындардың шығарылымдарымен түсіп, аэралды миграцияға ұшырайды да, топырақтың бетіне шөгеді. Ластаушы металдардың кеңістікте жайғасуы өте күрделі және көптеген факторларға байланысты, алайда қандай жағдайда болмасын топырақ ауыр металдарды негізгі қабылдаушы және жинақтаушы болып табылады. Ауыр металдар топыраққа түсе отырып онда болып жатқан үрдістерге қатысады. Топырақ орындайтын барлық функцияларға ықпал етеді, сондай-ақ биосферадағы болып жатқан миграцияның барлық негізгі циклдарына да әсер етеді. Ауыр металдармен топырақтың ластану проблемасын түсінудің маңыздылығы топырақ қоршаған ортада ауыр металдарды жинақтаушы және өсімдікті қоса алғанда, онымен шектесіп жатқан орталарды негізгі ластану көзі болып табылатындығымен айқындалады [4]. Топырақ жабындысы атмосфералық ауа мен су айдындарына қарағанда буферлі жүйе болып табылады, сондай-ақ заттарды жинақтау қасиеті бар. Сондықтан топырақтың ластануын біз тыныс алатын ауаның ластануының индикаторы ретінде пайдалануға болады. Ауыр металдардың топырақтың беткі қабаттары бойынша жайғасуы көптеген факторлармен айқындалады. Ол ластанушы көздерінің сипатына, аймақтың метеорологиялық ерекшеліктеріне және жалпы алғанда ландшафтық жағдайға байланысты. Барынша ластану ареалы ластанушы көздерінен 10-15 км радиус аралығынан аспайды, алайда ең көп концентрациялар елеулі қашықтыққа таралуы мүмкін [5]. Ауыр металдар топырақтың құрамды бөліктерімен берік байланысқанда олардың топыраққа және қоршаған ортаға жағымсыз әсері шамалы. Алайда, егер топырақ жағдайлары ауыр металдардың топырақ ерітіндісіне өтуіне жағдай жасаса, топырақтың тікелей ластану қауіптілігін тудырады, олардың өсімдіктерге, сонымен қатар осы өсімдіктермен қоректенетін адамдар мен жануарлардың ағзасына өту ықтималдығы туындайды. Одан басқа ауыр металдар ақаба суларды пайдаланған кезде су айдындары мен өсімдіктерді ластанушылар болуы мүмкін. Осындай ластанудың қауіптілігі өсімдіктің түріне, топырақтағы химиялық қосылыстардың формаларына; олармен кешенді қосылыс түзетін ауыр металдар мен басқа заттарға қарсы әсер ететін элементтердің болуына; адсорбция және десорбция үрдістеріне; топырақ жамылғысындағы осы металдардың қол жетімді формаларының мөлшеріне байланысты.

Сондықтан, ауыр металдардың кері әсері олардың жылжымалылығына яғни ерігіштігіне байланысты. Ауыр металдар негізінен ауыспалы валенттілігімен, олардың гидрототықтарының ерігіштігінің төмендігімен, кешенді қосылыстар түзу қабілеттілігінің жоғарылығымен және катиондық қабілеттілігімен сипатталады. Топырақта ауыр металдарды ұстап қалуға көмектесетін факторларға: гумус және батпақтардың беттерінің ауыспалық адсорбциясы; ерімейтін қосылыстардың қалыптасуы жатады. Топырақ ерітіндісінде ауыр металдар белгілі бір тепе-теңдіктегі ионды да, байланысқан түрде де кездеседі.

Жергілікті деңгейде техногендік әрекет ету мөлшері фондық деңгейден бірнеше есе асып түсетін ауыр металдардың жинақталуына әкеледі. Ауыр металдармен жергілікті ластану өнеркәсіптік кәсіпорындардың шығарылымдарымен байланысты болғандықтан осы кәсіпорындардың шығарылымдырының қарқындылығы және топырақтағы ауыр металдардың жалпы және жылжымалы формалары негізінде олардың кеңістікте жайғасуы туралы айту керек. Әдетте ауыр металдармен топырақтың техногендік ластануына бақылау жүргізу қажет болған кезде металдың жалпы мөлшерін анықтайды. Алайда ауыр

металдардың жалпы мөлшері топырақтың ластану қауіптілігінің дәрежесін әрдайым сипаттай алмайды, себебі топырақ металл қосылыстарын өсімдік сіңіре алмайтын жағдайлар мен түрлерге келтіре отырып байланыстыруға қабілетті. [6]. Ауыр металдардың жылжымалы формаларының мөлшерін анықтауды әдетте топырақтағы олардың жалпы мөлшері жоғары болғанда, сондай-ақ ластаушы металдардың топырақтан өсімдікке миграциясын сипаттау қажет болғанда жүргізеді. Осыған байланысты алынған топырақ үлгілерінде ауыр металдардың жалпы және жылжымалы формалары анықталады

Қорғасын, сынап әр түрлі топырақтардың беткі қабаттарына жақсы сіңіріледі. Топырақ кескіні бойынша олардың миграциясы және топырақ кескінінен тыс шығарылуы шамалы. Мырыш пен мыстың ұйттылығы төменірек, алайда қорғасын мен кадмийге қарағанда олардың жылжымалылығы жоғары. Ластаушы заттардың, әсіресе химиялық заттардың жинақталуы топырақ функциясына кері әсер етеді яғни олар ластанады.

Біздің зерттеулердің нәтижелері бойынша ауыр металдардың жалпы және жылжымалы формаларын талдау шектеулі жол берілген мөлшерден аспайтынын көрсетті. Ауыр металдардың жылжымалы формаларынан аймақтық топырақтарда жоғары мөлшерде кездесетіні кадмий, оның мөлшері ШЖМ (ПДК) 2,2-3,2 жетеді. Ауыр металдардың жалпы формаларынан Р-4 және Р-8 үйіндінің топырақгрунттарында қорғасын көп мөлшерде кездеседі (5-кесте). По всей глубине Р-8 қазба-шұңқырдың бүкіл кескіні бойынша қорғасынның жалпы формасының мөлшері шектеулі жол берілген мөлшерден (ШЖМ-ПДК) 2,1 асып түседі.

5-кесте—Ауыр металдардың мөлшері, мг/кг

Қазба-шұңқыр №	Тереңдігі, см	Ауыр металдардың мөлшері, мг/кг							
		Жылжымалы				Жалпы			
		Zn	Cu	Pb	Cd	Zn	Cu	Pb	Cd
		ПДК 23	ПДК3	ПДК 32	ПДК 0,5	ПДК 100	ПДК 55	ПДК 30	ПДК 3
1-қазба-шұңқыр 14-үйінді	0-2	6,4	1,3	6,9	0,8	44,0	9,6	40,4	1,6
	2-5	4,3	0,5	8,4	0,7	52,0	11,2	41,2	2,0
	5-10	3,3	0,8	5,3	0,5	52,0	10,8	35,2	3,2
	10-40	2,8	1,7	2,4	0,4	52,8	12,4	40,8	1,6
2-қазба-шұңқыр 14-үйінді	0-1	4,9	1,5	4,8	0,6	44,8	8,4	38,4	3,2
	1-5	3,7	1,2	2,9	0,6	47,2	8,8	40,4	3,6
	5-30	3,7	0,8	6,0	1,0	52,0	10,4	44,8	2,8
3-қазба-шұңқыр 10-үйінді	0-2	7,4	1,3	5,5	0,9	52,8	15,6	25,6	3,2
	2-10	4,6	1,7	7,3	0,8	47,2	14,8	34,4	4,8
	10-22	2,3	1,6	7,3	0,8	43,2	18,0	40,0	4,8
	22-30	1,9	1,9	8,0	0,8	56,8	27,6	43,2	4,4
	30-40	2,7	2,0	9,8	1,0	45,2	18,8	48,8	4,0
4-қазба-шұңқыр 10-үйінді	0-1	2,7	1,3	7,8	0,7	63,2	16,4	50,4	5,2
	1-6	1,3	0,8	4,2	0,4	71,2	18,8	48,0	3,6
	6-15	2,2	0,7	4,3	0,5	68,4	23,6	55,2	2,4
	15-27	2,8	0,6	6,2	0,7	47,2	25,2	57,2	2,8
	27-40	4,2	0,4	8,9	0,7	40,4	18,4	47,6	3,2
10-қазба-шұңқыр аймақтық топырақ	0-7	2,6	2,3	12,6	1,1	70,8	32,4	32,4	2,0
	7-21	2,4	2,5	13,8	1,2	62,0	33,2	31,6	2,4
	21-49	2,4	2,7	14,7	1,2	62,4	32,4	32,4	2,4
	43-67	2,4	2,6	16,8	1,3	58,8	31,6	32,8	3,2
	67-100	2,7	3,0	18,2	1,4	55,2	30,0	37,6	2,8

Ластану коэффициентінің жинақтық көрсеткіші мына формуламен анықталады:

$$Z_c = \sum_{i=1}^n K_c$$

Мұнда – Z_c – ластанудың жинақтық көрсеткіші; n – анықталатын элементтердің саны; K_c – химиялық элементтің концентрациясының коэффициенті, ол ластанған аумақтың топырағындағы i - металдың нақты мөлшерінің (C) шектеулі ол берілген концентрациясына ($C_{пдк}$) қатынасы [75].

6-кесте – Ластанудың жинақтық көрсеткіші бойынша топырақтың ластануының қауіптілігінің бағдарлы бағалау шкаласы

Топырақтың ластану санаты	Z_c шамасы	Тұрғындардың денсаулық көрсеткіштерінің өзгеруі
Жол берілген	16-дан төмен	Балалардың ауру деңгейі төмен және функционалдық ауытқулардың кездесу жиілігі барынша аз
Қауіптілігі орташа	16-32	Жалпы аурулардың артуы
Қауіпті	32-128	Жалпы аурулар саны, жиі ауыратын бала саны, созылмалы аурулармен ауыратын бала саны артады, жүрек-қан тамырларының қызметінің бұзылуы бацқалады
Өте қауіпті	128-ден көп	Ауырғандардың санының артуы, әйелдердің репродуктивтік қызметінің бұзылуы (мерзімінен бұрын босану, баланың өлі тууы, жаңа туған сәбидің толық өсіп жетілмеушілігі

7-кесте - Химиялық заттың концентрациялық коэффициентін есептеу нәтижелері (K_c)

Металдар	Химиялық заттардың концентрациясының коэффициенті (K_c)	Ластанудың жиынтықтық көрсеткіші (Z_c)	Ластанудың жинақтық көрсеткішін бағалау (Z_c)
Жалпы формалары			
Zn	0,77	$Z_c=2,39$	16-дан төмен (топырақтың ластану санаты жол берілген мөлшерде)
Cu	0,40		
Pb	0,95		
Cd	0,27		
Жылжымалы формалары			
Zn	0,07	$Z_c=3,5$	16-дан төмен (топырақтың ластану санаты жол берілген мөлшерде)
Cu	0,27		
Pb	2.88		
Cd	0,28		

Сонымен, зерттелетін нысанда ауыр металдармен топырақгрунттарының ластануының жинақтық көрсеткіші жалпы формасы бойынша $Z_c=2,39$; жылжымалы формасы бойынша $Z_c=3,5$ құрайды, яғни зерттелетін аумақтың топырақгрунттары ластанбаған деп санауға болады.

Қорытынды. Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігінің ауыл шаруашылығық жерлерінің негізгі бүлінуі фосфориттер өндіру және қайта өңдеумен байланысты. Кен орнының үйінділері карьерден солтүстік және оңтүстік жағында ретсіз орналасқан, олардың пішіні әр түрлі (негізінен алмұрттәрізді созылған трапеция түрінде), биіктігі 70-120 м және ауданы 2-50 га құрайды. Өсімдік әр түрлі дәрежеде өскен топырақгрунттарынан алынған

үлгілерде гумустың мөлшері фитоценоздардың сандық арақатынасына өзара байланысты екенін көрсетті. Гумустың мөлшері бойынша нәтижелер топырақтүзілу үрдісі үйінділердің топырақгрунттарының жоғарғы қабаттарын қамтитындығын куәландырады. Үйіндінің топырақгрунттарындағы қоректік элементтердің жалпы және жылжымалы түрлерінің мөлшері бойынша белгілі заңдылықтар байқалмайды. Қоректік элементтер (азот, фосфор, калий) мөлшерінде гумус мөлшерімен өзара тығыз байланыс бар екендігі анықталды. Ауыр металдардың жалпы және жылжымалы құрамын талдау ауыр металдардың жалпы формалары шектеулі жол берілген мөлшерден аспайтындығын көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Фаткулин Ф.А. Энергетика гумусонакопления в техногенных ландшафтах Кузбасса//Почвообразование в техногенных ландшафтах. Новосибирск. Наука. 1979. – С. 203-212.
- 2 Трофимов С.С., Наплекова Н.Н. и др Гумусобразование в техногенных экосистемах.Новосибирск. Наука. 1986. – 126 с.
- 3 Махонина Г.И. Экологические аспекты почвообразования в техногенных экосистемах Урала. Екатеринбург. 2003. – 356 с.
- 4 Соколов Черников Экологическая безопасность и устойчивое развитие. Книга 1. Атлас распределения тяжелых металлов в объектах окружающей среды. – Пушкино, ОНТИ ПНЦ РАН, 1999, - 164 с.
- 5 Добровольский Гришина Охрана почв. М., - 985. - 224 с.
- 6 Виноградов А.П. Геохимия редких и рассеянных химических элементов в почвах. ... и глобальная геохимия //Тяжелые металлы в окружающей среде. – М.: Изд-во МГУ. - 1980. – 238 с.

Geographic Sciences

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКТЕРІ АУМАҒЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ

Бейсеева Гульжан Бейсеевна

ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Бас ғылыми қызметкер, Ө.О.Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми-зерттеу институты. 050060, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 75В, Қазақстан

Нусипова Гульмира Курманбаевна

география пәнінің мұғалімі, Алматы қаласы, Ұлжан ықшамауданы, №152 мектеп-гимназия

***Аннотация.** Мақалада Алматы облысының ұлттық табиғи парктері аумағында экологиялық туризмді дамыту туралы айтылады. Ұлттық саябақтарды құрудың негізгі идеясы-адамдарға оларға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, жабайы табиғаттың бірегей бұрыштарын сақтау. Бұл қорғауды қажет ететін табиғи нысандар, бірақ сонымен бірге олар біздің керемет еліміздің ең құнды байлығы болып табылады. Бұл-біз өз демалысын өткізу және адал тапқан ақшамызды жұмсау үшін қолда бар мүмкіндіктердің алуан түрлілігімен бізде шынымен көрсететін нәрсе бар. Алматы облысы бұл тұрғыда ең болашағы зор және алуан түрлі өңірлердің бірі болып табылады. Мұнда 5 мемлекеттік ұлттық табиғи парк – Іле-Алатау және "Алтын Емел", "Шарын паркі", "Көлсай көлдері" "Жоңғар – Алатау" ұлттық паркі бар.*

***Түйінді сөздер:** ұлттық саябақтар, экологиялық туризм, қоршаған ортаны қорғау*

DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL TOURISM IN THE TERRITORY OF NATIONAL NATURAL PARKS OF ALMATY REGION

¹Beiseeva Gulzhan Beiseevna, doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher

²Nusipova Gulmira Kurmanbaevna, geography teacher

¹Kazakh Research Institute of Soil Science and agrochemistry named after O. O. Ospanov. 050060, Almaty, Al-Farabi Ave., 75b, Kazakhstan

²School-gymnasium No. 152, Ulzhan microdistrict, Almaty

***Abstract.** The article discusses the development of ecological tourism in the territory of the National Natural Parks of the Almaty region. The main idea of creating national parks is to preserve unique corners of wildlife, providing people with the opportunity to access them. These are natural objects that need protection, but at the same time they are the most valuable wealth of our wonderful country. This is what we really have to show with the variety of opportunities available to spend our vacation and spend our honestly earned money. Almaty region is one of the most promising and diverse regions in this regard. There are 5 state national natural parks – Zailiyskiy-Alatau and "Altyn Emel", "Charyn Park", "Kolsai lakes", "Dzungar – Alatau" National Park.*

***Keywords:** national parks, ecological tourism, environmental protection*

Өзектілігі. Экотуризм - бұл жабайы табиғат әлеміне саяхат, адамның аяғы сирек кездесетін жерлерге серуендеу, бұл әлемге қарабайыр тіршілік иесінің көзімен қарау. Демалыстың бұл түрін ұстанушылар жердің ең шалғай бұрыштарына экотурлар сатып алады, нағыз табиғи қорықтар мен ұлттық саябақтарға барады.

Экотуризм бүгінде тек демалыс емес. Ғылыми және танымдық экологиялық туризм, сондай-ақ рекреациялық экотуризм болып бөлінеді.

Экологиялық туризм:

- табиғатқа бағытталған және негізінен табиғи ресурстарды пайдалануға негізделген;
- біздің тіршілік ету ортамызға зиян келтірмейтін болуы керек;
- экологиялық білім мен ағартуға бағытталған болуы керек;
- жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаны сақтауға қамқорлық жасайтындай болуы керек;
- ол жүзеге асырылатын аудандардың тұрақты дамуын қамтамасыз етуі керек және экономикалық тиімді болуға тиіс [1].

Туризмнің мақсатты бағыты кең және алуан түрлі.

Жалпы алғанда, оны табиғатты қорғау орындарында жасалған саяхаттың рекреациялық-танымдық және табиғатты қорғау компоненттерінің үйлесімі ретінде түсіндіруге болады. Егер біз осы жалпы мақсатты нақтылайтын болсақ, онда бірқатар өзара байланысты міндеттер туындайды: бізді қоршаған табиғи ортаның тепе-теңдік критерийін үнемі, жүйелі және мақсатты түрде дамыту; экология, қоғам және экономика арасындағы қатынастарды үйлестіру; туристік ұйымдарды осыған байланысты міндеттерді шешуге туристік кірістердің бір бөлігін бөлу есебінен табиғи ортаның тұтыну құнын сақтауға және көбейтуге бағдарлау; туризмнен пайда табудың қысқа мерзімді мүдделерін болашақ ұрпақ үшін табиғатты қорғаудың, сондай-ақ туризмді одан әрі дамытудың ұзақ мерзімді мүдделеріне бағындыру; туристерде табиғаттың жай-күйі мен оның болашағы үшін жеке жауапкершілік сезімін қалыптастыру, олардың санасында оның органикалық бөлігі ретінде оған жататындығын растау; табиғи ортаға зиян келтірмеу және оның экологиялық тұрақтылығына нұқсан келтірмеу; жергілікті экологиялық проблемаларды шешуге барынша қатысу; туристердің баратын жерлерінің рекреациялық мүмкіндіктерін пайдалану; халықтың экологиялық дүниетанымын қалыптастырудың нарықтық тетіктерін пайдалану; табиғаттың сұлулығын, ұлылығын, оның маңыздылығы мен құндылығын көрсету.

Осы және басқа мақсаттар экологиялық туризмнің әлеуметтік маңызды пайдасын анық көрсетеді. Өйткені, табиғат-қоғамның игілігі және оның ең үлкен құндылығы.

Экологиялық туризм табиғи бағдарланған туризм түрлерінің тобына жатады. Экотуризмнің осы анықтаушы критерийі бойынша оның туризм іскерлік немесе Конгресс, білім беру туризмі және т. б. сияқты топтарынан ерекшеленеді. экотуризмнің барлық түрлерін оның екі негізгі түріне бөлген жөн:

1. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (акваториялар) шекараларындағы Экотуризм; мұндай түрлерді әзірлеу және өткізу-бұл экотуризмдегі классикалық бағыт, тиісті түрлер осы терминнің тар мағынасында экотурларға жатады, оларды экотуризмнің "австралиялық" моделіне жатқызуға болады;

2. Шекарадан тыс, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы (акваториялардағы) Экотуризм - түрлердің бұл түріне агротуризмнен бастап ыңғайлы лайнердегі круизге дейінгі экологиялық бағдарланған туризм түрлерінің өте кең спектрі жатады; экотурлардың бұл тобын "неміс" немесе "Батыс Еуропа" моделіне жатқызуға болады.

Қазіргі уақытта экотуризм мен экотуризмнің төрт түрі бар.

1. *Ғылыми туризм.* Ғылыми экотурлар барысында туристер табиғатты зерттеудің әртүрлі түрлеріне қатысады, далалық бақылаулар жүргізеді. Мысалы, Латын Америкасындағы құстардың мінез-құлқын бақылаумен, Тынық мұхитындағы киттердің популяциясын санаумен байланысты экотурлар кеңінен танымал. Әдетте, мұндай

турлардағы туристік бағыттар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА) болып табылады: қорықтар, қорықтар, ұлттық саябақтар, табиғи ескерткіштер. Ғылыми туризмге шетелдік ғылыми-зерттеу экспедициялары, сондай-ақ университеттер мен институттардың жаратылыстану-ғылыми факультеттерінде оқитын студенттердің далалық тәжірибелері кіреді.

2. *Табиғат тарихының турлары.* Бұл қоршаған табиғат пен жергілікті мәдениетті білуге байланысты саяхаттар. Әдетте, мұндай турлар арнайы жабдықталған экологиялық соқпақтармен іргелес оқу, ғылыми-көпшілік және тақырыптық экскурсиялардың жиынтығы болып табылады. Көбінесе олар қорықтар мен ұлттық саябақтардың аумақтары бойынша ұйымдастырылады. Бұған оқушылардың жорықтары да кіреді, оның барысында мұғалім, гид табиғат туралы экскурсиялар мен әңгімелер өткізеді.

3. *Шытырман оқиғалы туризм (экстремалды туризм).* Бұл түр табиғатта қозғалудың және демалудың белсенді әдістерімен (outdoor) байланысты барлық саяхаттарды біріктіреді, оның мақсаты жаңа сезімдер, әсерлер алу, туристің дене бітімін жақсарту және спорттық нәтижелерге қол жеткізу. Бұған альпинизм, жартасқа өрмелеу, мұзға өрмелеу, спелеотуризм, тау және жаяу серуендеу, су, шаңғы және шаңғы туризмі, каньонинг, ат туризмі, тау велосипеді, сүңгу, парапланеризм және т. б. сияқты туризм түрлері кіреді. Туризмнің осы түрлерінің көпшілігі жақында пайда болды және экстремалды болып саналады, өйткені олар үлкен тәуекелмен байланысты. Сонымен қатар, бұл экотуризмнің ең жылдам дамып келе жатқан, тиімді, қымбат болса да түрі. Шытырман оқиғалы туризм көбінесе "ауыр экотуризм" деп аталады, өйткені туристердің приключенияға деген құштарлығы табиғатты қорғау мотивтерінен басым болады.

4. Табиғи резерваттарға саяхат, ЕҚТА. ЕҚТА-да орналасқан бірегей және экзотикалық табиғи нысандар мен құбылыстардың жоғары тартымдылығы көптеген туристерді тартады. Мысалы, Латын Америкасына келетін туристердің 48% - ы табиғи резерваттарға саяхаттауды мақсат етеді. Көптеген ұлттық саябақтардың, қорықтардың басшылығы экологиялық экскурсияларды нағыз шоуға айналдырады [2].

Қазақстанда туристік саланы дамытудың перспективалы бағыттарының бірі экологиялық туризм болып табылады. Қазақстанның қорық аймақтарына қызығушылық танытатын туристер саны артып келеді, ұйымдастырылған туризмнің жаңа түрлері: велосипед, ат, су дамуда.

Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамыту қажеттілігі экономикалық факторларға - жаңа жұмыс орындарын құруға, шалғай өңірлерде жергілікті қоғамдастықтарды дамытуға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тапсырысқа – халықтың денсаулықты сақтау және бос уақытты пайдалану проблемаларына неғұрлым тұтас, жүйелі көзқарасқа деген қажеттілігіне байланысты. Дүниежүзілік туристік ұйым сарапшыларының пікірінше, экологиялық туризм соңғы он жылда ең танымал болып келеді және кез келген мемлекеттің тұрақты даму құралдарының бірі болып табылады.

Туристік әлеуетті зерттеу қорытындылары көрсеткендей, Қазақстанның экологиялық туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктері бар. Оның негізін Еуразия орталығындағы бірегей табиғи жағдайлар мен ландшафттар, әртүрлі тарихи кезеңдерде Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың көптеген табиғи, тарихи ескерткіштері, мәдени және этникалық мұралары құрайды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда экологиялық туризмнің дамуы байқалады.

Жұмыстың мақсаты: Алматы облысында экологиялық туризмнің даму салаларын зерттеу.

Зерттеу нысаны: Алматы облысындағы мемлекеттік табиғи ұлттық парктер

Зерттеу әдістері: далалық-экспедициялық, экскурсиялық, ақпараттық

Зерттеу нәтижелері. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер-биологиялық және ландшафттық әртүрлілікті сақтауға, ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық қоры бар бірегей табиғи кешендер мен мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін табиғатты қорғау, экологиялық-ағарту, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған, табиғатты қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құндылық.

Ұлттық саябақтарды құрудың негізгі идеясы - адамдарға оларға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, жабайы табиғаттың бірегей бұрыштарын сақтау. Бұл қорғауды қажет ететін табиғи нысандар, бірақ сонымен бірге олар біздің керемет еліміздің ең құнды байлығы болып табылады. Бұл - біз өз демалысын өткізу және адал тапқан ақшамызды жұмсау үшін қолда бар мүмкіндіктердің алуан түрлілігімен бүлінген осындай "қалаулы" шетелдік туристі Қазақстанға тарта алатын нәрсе. Ақыр соңында, бізде шынымен көрсететін нәрсе бар.

Алматы облысы бұл тұрғыда ең қолайлы және алуан түрлі өңірлердің бірі болып табылады. Мұнда 1966 жылы құрылған 5 мемлекеттік ұлттық табиғи парк – Іле-Алатау және "Алтын Емел", 2004 жылы "Шарын паркі", 2007 жылы "Көлсай көлдері" құрылды және осы бестікті толықтырған - небәрі 2 жыл бұрын құрылған "Жоңғар – Алатау" ұлттық паркі бар. Бұл жерлердің әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар және ерекше табиғи құндылығы бар.

Іле-Алатау өлкесі-таңғажайып табиғаты бар әдемі шексіз таулар. Саябақта саябақтың кіреберісіндегі құрғақ даладан бастап альпілік шалғындардың, тундраның және Арктиканың суық, қар басқан жартасты шыңдарының салқынына дейінгі жеті тік ландшафттық аймақ белдеуі бар. Саябақта 15 табиғи ескерткіш бар, оның ішінде-"ШынТүрген шыршалары", оның топырақ жамылғысының астында орман - тундраның микроландшафтын құра отырып, көпжылдық мұз жатыр. Шынтүүрген шыршалары мемлекеттік орман қорының ерекше құнды екепелеріне жатқызылған. Сондай-ақ Іле-Алатау саябағының аумағында: бірегей табиғи су нысандары немесе олардың телімдері: Үлкен Алматы және Бозкөл көлдері және 2500-3800 м биіктікте орналасқан сел қаупі бар мореналық көлде бар; ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар жер қойнауы телімдері бар; геологиялық нысандардан: Городецкий мен моренаның белсенді тас глетчерлері – Озерная өзенінің жоғарғы жағында орналасқан; геоморфологиялық нысандар; Түрген өзенінің оң саласындағы қайрақ бөгеті; Жусалы-көл және Есік (Жасыл-көл) көлдері құламалы шығу тегі;

Жасыл көл

Түрген шатқалы

Ассы Үстірті

Шарын шатқалы

Есік (Жасыл көл) айналасынан жер жартасты таулармен, ормандармен және шабындықтармен қоршалған. Қызыл кітапқа енгізілген өсімдіктерді табуға болады. Көл ауа-райына байланысты түсін өзгертеді.

Түрген өзенінің оң жағалауындағы түрлі-түсті, эрозиялық эрозиялық эрозия мен қираудың біртүрлі түріндегі жартастар. Туристер мен Алматы тұрғындары үшін ең танымал бағыттардың бірі. Шағын шатқалдар, өзендер мен көрікті жерлер бар.Бұл жерден: сарқырамаларды, Қасиетті Бұлақты, "Алтын адам" және ашық аспан астындағы мұражайды,

Шынтүрген шыршаларын, форель шаруашылығын көруге болады. Қазіргі уақытта Іле-Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи туристік-рекреациялық мақсаттағы нысандардың паркінің өз иелігінде "Киелі бұлақ" ашық аспан астындағы тарихи-этнографиялық мұражайы бар.

Ашық аспан астындағы «Киелі бұлақ» тарихи-этнографиялық мұражайы

Ассы үстірті Тянь-Шань тау бөктеріндегі ең әдемі жерлердің бірі. Мұнда астрономиялық обсерватория орналасқан және жолда қызыл жартастар мен қарлы-ақ пейзаждарды кездестіруге болады. Бұл жерден: обсерваторияны, әдемі көз тұндырар шалғындары, керемет сұлу, әдемі пейзаждарды көруге болады.

Медеу және Шымбұлақ - Медеу жасанды мұз алаңының ең үлкен алаңы-10,5 мың шаршы метр қысқы спорт түрлеріне арналған әлемдегі ең биік таулы кешен.

Шымбұлақ аспалы жолы

Медеу-Шымбұлақ аспалы жолы Қазақстандағы ең заманауи аспалы жолдардың бірі болып табылады, оның құрылысы 2011 жылғы Қысқы Азия ойындарына орайластырылған. Бұл КҚ-ның орналасқан жері Алматы қаласының жанында орналасқан Іле-Алатау ұлттық паркінің орталығы болды, саябақ маңызды құрылымдық элемент ретінде әрекет етеді және "Шымбұлақ" тау шаңғысы курорты жүйесінің бөлігі болып табылады. Бұл аспалы жол, сондай - ақ тағы төртеуі туристерді курорттың ең биік нүктесі-Талғар асуы орналасқан жерге жеткізе алады.

Гидрогеологиялық нысандар: Алма-Арасан шатқалындағы тектоникалық ақаулар бойынша радонды минералды сулардың табиғи шығуы; Кіші Алматы өзенінің сол саласы Күйгентас өзенінің сағасындағы минералды күкіртті сутек көзі; Көкжайлау шатқалындағы Тікбұтақ өзенінің Терісбұтақ өзенінің көзін эрозиялық ұстап қалуы.

Күйгентас өзенінің сағасындағы минералды күкіртті сутек көзі Алматы тау шатқалында, теңіз деңгейінен 1780 метр биіктікте Іле Алатауының солтүстік беткейінде, Алматыдан 16 шақырым жерде орналасқан. Бұл ашық ауада және сауықтыру үшін тамаша

жағдайлары бар таулы бальнеологиялық курорт. 1931 жылы Алматы-Арасан шатқалындағы Прадная өзенінің (Үлкен Алматы саласы) баурайында 16 термалды-радонды күкірт көздері табылды. Сол жылы олардың базасында 1990 жылға дейін жұмыс істеген "Алма-Арасан" бальнеологиялық курорты құрылды.

Алтын Емел-бұл міндетті түрде бару керек сиқырлы әндететін бархандар. Ол мұнда 1996 жылы 10 сәуірде бірегей табиғи кешенді, сондай-ақ осында орналасқан археологиялық және тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтауға ықпал ету мақсатында құрылды. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және оғаш түрлерінің көптігі соншалық, олардың барлығын зерттеп, тіпті жай ғана кездестіру мүмкін емес. Алтын Эмл саябағының флорасында өсімдіктердің 1800 түрі тіркелген, оның ішінде Қазақстанның Қызыл кітабынан 21 түрі бар. Сондай-ақ, алтын Эмл саябағында өсетін 60-қа жуық түр эндемикалық және сирек кездесетін түрлер болып танылады. Алтын Эмл саябағының фаунасы оның 56-ға жуық жануарлар түрінің Қазақстанның Қызыл кітабының қорғауында екендігімен ерекшеленеді.

Саябақтың флорасы мен фаунасынан басқа, оның ерекше мақтанышы-ұзындығы 1,5 км және биіктігі 120 м жететін "әнші барқыт" төбесі. Бұл табиғат кереметі Жоңғар Алатауының жоталарының арасында: үлкен және кіші қалқандар. Әнші бархан өзінің бірегейлігі мен бірегейлігі үшін табиғат құбылысы мәртебесіне ие болды, ал атауы құрғақ ауа - райында дыбыс шығару қабілетіне ие болды.

Бархандар

Ошақтас

"Алтын Емел" мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Қазақстанның оңтүстік-шығысында, Жетісудың тарихи аймағының орталығында, Іле өзені мен Жоңғар Алатауы тауларының арасында, Алматы қаласынан 250 км жерде орналасқан. "Алтын Эмл" саябағының аумағы-307 653,35 га. аумағы бойынша ол Қазақстанның ұлттық парктері арасында 3 – ші орында (барлығы 13) және Алматы облысында 1-ші орында.

Шарын-түрлі-түсті шатқалдар және көпшілікке белгілі реликті күл тоғайы. Шарын өзенінің аңғары-тарихқа дейінгі флора мен фаунаың қалдықтарының бірегей орны. Саябақ бірегей табиғи нысандар мен кешендерге ғана емес, сонымен қатар тарихи-мәдени мұраға да бай. Бұл тұрғыда қорымдар мен қорғандар қызықты. Қорғандар-бұл жер үсті немесе жерасты қабірлері, олар үйінді түрінде қабір құрылысына ие, яғни қорған. Саябақ жылдың кез келген уақытында тартымды: көктемде ауа гүлденген дәрілік шөптер мен бұталардың хош иісіне толы, жазда реликті күлдің көлеңкесінде сіз күн сәулесінен паналай аласыз, күзде піскен бөріқарақаттың жарқын қанық түстеріне таңданғаныңыз жақсы, қыста сіз мұздың керемет қар шыңдары сияқты көк суда қалай жүзетінін тыныш көре аласыз.

Шарын шатқалы

Халық даналығы айтқандай, "жеті рет естігеннен гөрі бір рет көрген жақсы".

Көлсай көлдері-қазақ табиғатының ең әдемі жерлерінің бірі. Олар теңіз деңгейінен 1800, 2250 және 2700 метр биіктікте орналасқан. Олар үш табиғи аймақтан тұратын бірегей су бөлетін тау ландшафтымен және сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлардың алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Көлсай көлдері Алматы облысында Алматыдан 300 шақырым жерде орналасқан Солтүстік Тянь-Шаньның інжу-маржаны деп аталады. Көлсай көлдері мөлдір суы мен ағаштары бар бірегей көл. Аумақ таулар мен шыршалармен қоршалған. Көлдегі су ауа-райына байланысты көк, көгілдірден қоңырға дейін өзгереді.

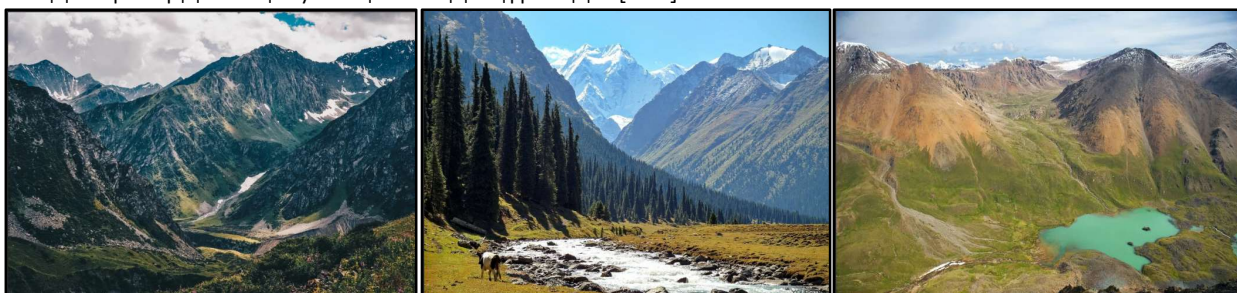

Көлсай көлі

Қайыңды көлі

Жоңғар Алатауы - флора мен фаунаның алуан түрлілігімен таң қалдыратын бұл керемет аймақ. Жоңғар - Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі ерекше экологиялық, генетикалық, тарихи және эстетикалық құндылығы бар Биоәртүрлілікті (оның ішінде жаһандық маңызы бар жабайы жеміс ормандарының генофондын) және табиғи таулы ландшафттарды сақтау мақсатында құрылды [3-6].

Жоңғар - Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі

Қорытынды. Біздің еліміз көп қырлы және бай, бірақ біз тек бір аймақты алдық. Біз бұл байлықты сақтап қана қоймай, оны ұрпақтарыма жеткізіп қана қоймай, оны бүкіл әлемге

көрсеткіміз келеді! Мемлекет бұл аумақтарды қорғауға ақша бөлетіні және экологиялық туризмді экономиканың тұрақты дамуына ықпал ететін басым салалардың бірі ретінде дамыту міндетін қоятыны сөзсіз, бірақ бұл қорғалатын табиғи аумақтарға бару ережелерінің сақталуын тиісті бақылауды сақтау және туристік көрме нысандары ретінде табиғи саябақтарды дұрыс басқару үшін жеткіліксіз. Яғни, ұлттық саябақтар оңай қол жетімді және келуге тартымды болуы керек, бірақ сонымен бірге келу үрдісі нысандардың сыртқы келбетіне зиян келтірмейтіндей етіп ұйымдастырылуы керек. Туған табиғатты тамашалау және оны тану, оның сұлулығына тең қол жеткізу және оны сақтауға жалпы қамқорлық жасау, өз еліне деген мақтаныш сезімін тәрбиелеу, оның тарихымен таныстыру ұлттық саябақтардың басты идеялары болуы керек. Біз, жергілікті тұрғындар, осы әдемі жерлерге барғымыз келсе, қазір кездесетін көптеген мәселелер бар. "Экологиялық төлемдер" деп аталатын кіреберістерде көптеген шлагбаумдар орнатқаннан басқа, аумақтарда келген туристерге қарапайым ыңғайлылық үшін инфрақұрылым нысандары жоқ.

Басқа елдердің туристік инфрақұрылымының ұқсас нысандарын, мысалы, АҚШ, Канада немесе тіпті Австралияны қарастырып, талдап, салыстыра отырып, табиғи нысандарға қызмет көрсету схемасы көптеген жұмыс орындарын құруға, барлық қажетті инфрақұрылым нысандарын ұйымдастыруға, жолдарды жөндеуге, индекстерді, нұсқаулықтарды, карталарды және басқа да ақпарат көздерін әзірлеуге және жүйелі түрде жаңартуға арналған. нысандарды танымал ететін жарнамалар. Мұның бәрі, жалпы алғанда, жергілікті тұрғындарға да, тікелей мемлекетке де табыс әкелетін бір үлкен механизм ретінде жұмыс істейді. Бұл қаражат аумақтарды бастапқы күйінде ұстауға және табиғи байлықты қорғауға жеткілікті, ал елдің имиджі тартымды туристік бағыт ретінде нығаяды.

Жеке комитет құру қажет, оның міндеті бастапқыда және нақты белгіленген болар еді – қорғалатын табиғи аумақтар аумағында туризмді дамыту, яғни негізінен жақын маңдағы аудандардың тұрғындары үшін қосымша жұмыс орындарын құру, осы аумақтарда туристік инфрақұрылымды құру және дамыту, яғни арнайы Кемпингтер, шағын қонақ үйлер салу, киіз үйлер мен шатырлы қалашықтар, пикник алаңдары мен орындарын ұйымдастыру, асфальтталған жолдар мен жабдықталған соқпақтар желісін салу, мейрамханалар, кафелер, кіреберістердегі арнайы дүкендер және саябақтардағы белгілі бір орындар, сондықтан адамдар уақыт өткізіп, қажетті заттарды сатып ала алады.

Сондай-ақ, сайттарды тану, жарнаманың барлық түрлері, мамандандырылған карталарды, нұсқаулықтарды, буклеттерді, әртүрлі әлем тілдеріне аударылған веб-сайттарды әзірлеу, саябақ аумағында топтарды қабылдау және маршруттарға қызмет көрсету үшін гидтер мен экскурсоводтарды оқыту маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтай. Туризм. Отдых. Здоровье. Барнаул: Издательство «Принтал», 2004. 199 с.
2. Храбовченко В.В. Экологический туризм: учебно-методическое пособие. М.: Финансы и статистика, 2003. 208 с.
3. Байканова Д.Е. Развитие экологического туризма в республике Казахстан// Вестник Хабаршы. Туризм. 2012. №1.
4. Интернет ресурсы zhongaralataugnpp.kz
5. Интернет ресурсы puzzlegarage.com
6. Интернет ресурсы vseгда-pomnim.com

Historical Sciences

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ YARADACILIĞINA BAXIŞ

Orucova Nurcahan Rasim qızı

Azərbaycan Dövlət Rəssamlar İttifaqının üzvü. ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi (Azərbaycan)

Xülasə. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurucularından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Məqalədə, demək olar ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılığının tam təsnifatı təqdim edilmişdir. Siyasi fəaliyyətinə nəzər yetirsək görürük ki, o xalqı üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, müxtəlf danışıqlar aparmış və müstəqil Azərbaycanı yaratmışdır. Onun ədəbi fəaliyyəti də çox zəngin olmuşdur. Əsərləri qəzetlərdə çap olunurdu. 1920-ci ildən etibarən o açıq və gizli imzalardan istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, siyasi fəaliyyət, ədəbi fəaliyyət, qəzet, imza

Giriş. Tarixə nəzər yetirsək ötən əsrdən bu günə kimi bir çox dahi şəxsiyyətlər olmuşdur. Onlardan biridə Məhəmməd Əmin Rəsulzadədir. O, öz siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə tarixdə xüsusi yer tutmuşdur. Dövlət qurucusu olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə xalqı üçün əzablı yollardan keçmiş, son nəfəsini verərkən belə "Azərbaycan" demişdir. Öz dövrünün dahi sərkərdəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi qalacaqdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı.

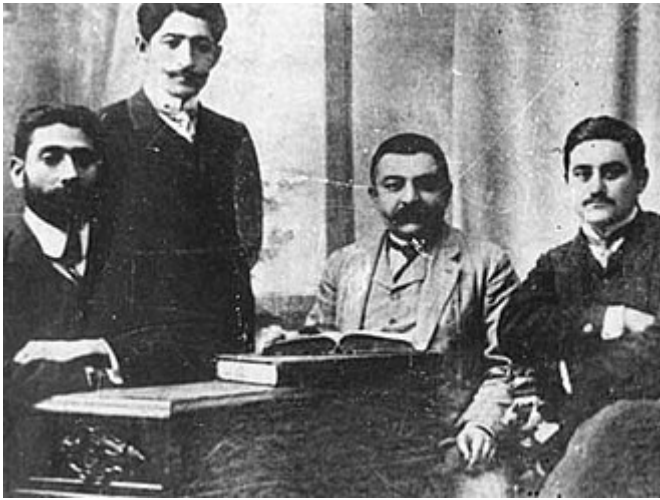
Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 31 yanvar 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Din xadimi olan atası oğlunu pedaqoq Sultan Məcid Qənizadənin müdir olduğu ikinci "Rus-müsəlman" məktəbinə qoymuş, buranı bitirdikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə öz təhsilini Bakı Texniki məktəbində, rus dilində davam etdirmişdir. Lakin təhsilini yarımçıq qoyaraq siyasi fəaliyyətə başlamışdır. Aprel işğalından sonra Bakıda qalmağın təhlükəli olduğunu və daim axtarıldığını hiss edərək Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakını tərk edərək Abbasqulu Kazımzadə ilə Lahıca getdi. Lakin Lahıca vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. Onun ciddi izlənməsi haqqında məlumatlar da çatdırılırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1920-ci ilin avqustun 25-də Lahıcdan çıxıb Qaraməryəm istiqamətinə gedərkən həbs olundu. XI Ordunun Hərbi İnqilabi Şurasının Xüsusi şöbəsinin 1931 sayılı həbs vərəqi əsasında Abbasqulu Kazımzadə ilə birgə həbs olunan Məhəmməd Əmin bəy özü haqqında 36 yaş olduğunu, orta təhsilli və jurnalist olduğunu, hökumətdə olduğunu, Müsavat Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin sədri olduğunu, öz hesabına yaşadığını və ailəli olduğunu açıqlamışdı. Ankara Universitetinin tibb fakültəsinin klinikasında şəkər xəstəliyindən yatan Məhəmməd Əmin 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış üç dəfə "Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!" deyərək əbədiyyətə qovuşdu. Ankara radiosu martın 7-sində saat 22:45-də sabiq Azərbaycan milli şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin vəfat etdiyi xəbərini təəssüflə bütün dünyaya yaydı.

Şəkil 1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin cənazəsi

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılığına baxış.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1903-cü ildə Azərbaycan Gənc İnqilabçılar Dərnəyini bir neçə azərbaycanlı tələbənin iştirakı ilə yaratmışdır. Bu təşkilatın təbliğat işində Hümət qəzeti böyük rol oynamışdır. 1904-cü ildə Bakıda Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyətinin əsasında Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı komitəsinin nəzdində Müsəlman Sosial Demokrat Hümət Təşkilatı yaradıldı. Bu təşkilatın əsasını Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd həsən Hacinski, Məşədi Əzizbəyov və Nəriman Nərimanov kimi şəxslər qoymuşdur. Təşkilatın "Hümət" adlı qəzeti də nəşr edilmişdir. 1907-ci il sentyabrın 29-da inqilabçı fəhlə Xanlar Səfərəliyevin Bibiheybətdə dəfn günü onun qəbri üstündə keçirilən böyük yığıncaqda Prokofi Caparidze, Sultanməcid Əfəndiyev, İosif Stalin ilə birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də alovlu nitq söyləmişdir.

Şəkil 2. "Hümət" partiyasının yaradıcılarıyla birgə. Soldan sağa: Məşədi Əzizbəyov, Əjdər Məlikov, Əsədulla Axundov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

1908-ci ilin axırında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çar hökuməti tərəfindən onun həbs olunması təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq Bakını tərk edərək İrana yola düşür. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Təbrizdə Səttarxanla və onun silahdaşları ilə görüşür. Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzir, xalqın vəziyyətini yaxından müşahidə edir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İranda Seyid Həsən Tağızadə, Hüseyinqulu xan Nəvvab, Süleyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza və başqalarıyla birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyur. O, "İran-nou" və "İrane Ahat" qəzetlərinin baş redaktoru olur. 1910-cu ilin yayında bağlansa da, payızda, oktyabrın 26-da artıq İran Demokrat Partiyasının orqanı kimi fəaliyyətini bərpa etdi.

Çar hökuməti İrandakı inqilabi hərəkətdən qorxuya düşərək onun əsas rəhbərlərindən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölkədən çıxarılmasını İranın şah hökumətindən tələb eləyir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün 1911-ci ilin may ayında İstanbula

gedir. O, Türkiyə paytaxtında həmyerliləri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevlə görüşmüş, Yusif Akçura, Ziya Göyaltı və başqa alimlərlə yaxınlıq etmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Gənc türklər" təşkilatına rəhbət bəsləmiş, "Türk ocağı" cəmiyyətində çalışmış və onun əsas orqanı olan, 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlayan "Türk yurdu" jurnalının fəal yazarlarından biri olmuşdur. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar ümumi əfv elan olunur və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə vətənə qayıda bilir. 1917-ci ildə fevral burjua inqilabı baş verdi.

Fevral inqilabından sonra, 1917-ci ilin aprelin 15–20-də Bakıda Qafqaz Müsəlmanları Qurultayının keçirildi. Qurultay Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə Rusiyanı federativ şəkildə təşkil etmək haqqında qərar çıxardı. Bu qurultayda "Azərbaycan qayəsi" məsələsi yenidən ortalığa atıldı.

1917-ci il martın 5-də Bakıda Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurası və onun İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Məmməd həsən Hacınski, İ.Frolov, İbrahim bəy Heydərov və başqaları ilə yanaşı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Komitənin tərkibinə daxil oldu. 1917-ci il martın 29-da Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi. Onun tərkibinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd həsən Hacınski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları seçildi. 17 iyul 1917-ci il tarixində isə 33 nəfərdən ibarət yeni icraiyyə komitəsi təşkil olundu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yeni İcraiyyə Komitəsinin sədrinin müavini seçildi.

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabı nəticəsində çar devrildi. Bununla da Rusiyada monarxiyaya son qoyuldu. Ölkədə çarizmin məzlum vəziyyətə saldığı xalqların milli hərəkəti başlandı. 1918-ci il mayın 28-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) – müsəlman Şərqi ilk dünyəvi demokratik dövlət yaradıldı. Bu respublika azərbaycanlıların tarixi yaddaşında Azərbaycan dövlətçiliyinin ilk təcrübəsi kimi iz qoymuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk və islam dünyasında ilk parlamentli respublika və ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi.

1918-ci il 9 noyabr tarixində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi əsasında Azərbaycan Demokratik Respublikasının üç rəngli bayrağı qəbul edilmişdir. O zamana qədər Azərbaycan Demokratik Respublikasının bayrağı qırmızı rəngdə idi.

Şəkil 3. 1918-ci il iyunun 24-də hökumət qərarına əsasən qəbul olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağı

Şəkil 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, hal-hazırda isə Azərbaycan Respublikasının bayrağı

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi fəaliyyəti.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Müxəmməs" adlı ilk əsəri "Şərqi Rus" qəzetində çap olunmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Əli bəy Hüseynzadənin redaktor olduğu Füyuzat, həmçinin Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə çıxan "İrşad" və "Tərəqqi" qəzetlərində müxtəlif mövzularda məqalələri və şeirləri çap olunmuşdur. Müəyyən müddət o "İrşad" qəzetinin müvəqqəti redaktoru

da olmuşdur. 1907-ci ildə çapdan çıxmış Üzeyir Hacıbəyovun "Türk-rus və rus-türk lüğəti" kitabının nəşri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Həmin ildə o, A.Blyumun "Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır (Xalq nümayəndəliyi haqqında)" kitabını Azərbaycan dilinə təcümə edib və "Təkamül" qəzeti redaksiyası adından Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap etdirmişdir.

1908-ci il dekabrın 5-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Qaranlıqda işıqlar" pyesi tamaşaya qoyuldu. Pyesin ana xəttini milli oyanış və istiqlal hərəkatının təbliği təşkil edirdi. O, özünün bu əsəri ilə "Azərbaycana muxtariyyət" şüarı fikrini yaymağa başlamışdır. Həmçinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həmin ildə yazdığı "Nagəhan bəla" adlı pyesi də vardır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə olarkən "Yeni lisançılar və türkçülər" məqaləsini, Təbriz həyatından bəhs edən "Bir xan" adlı kiçik hekayəsini, "Dil – ictimai bir əməldir" yazısını "Şəlalə" jurnalında çap etdirir. Bundan başqa, o Maksim Qorkinin "Ana" əsərindən bir parçanı Azərbaycan dilinə çevirib çap etdirir. 1914-cü il sentyabrın 16-da şair, yazıçı və jurnalist Əliabbas Müznibin redaktorluğu ilə ilk dəfə çapdan çıxan tarixi və siyasi jurnal "Dirilik" jurnalında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Dirilik nədir?" adlı məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Onun "MAR", "MAR-zadə", "M.R-zadə", "Haman", "Sosialist" və s. kimi gizli imzalarla xeyli məqalələri müxtəlif dövrü mətbuatın səhifələrində çap olunmuşdur.

O, "İran-nou" və "İrane Ahat" qəzetlərinin baş redaktoru olur. 1909-cu il avqustun 24-də fəaliyyətə başlayan gündəlik və müstəqil "İran-nou" 2–3 min nüsxə ilə İranın ən böyük qəzeti oldu. 1910-cu ilin yayında bağlansa da, payızda, oktyabrın 26-da artıq İran Demokrat Partiyasının orqanı kimi fəaliyyətini bərpa etdi. Həmin qəzetlərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çoxlu məqalələri, şeir və publisistik yazıları çap olunmuşdur. Sonralar Seyid Həsən Tağızadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xatirəsinə həsr etdiyi nekroloqda Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən şəxsin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olduğunu yazmışdır. 1910-cu ildə İranda Etidaliyyun Partiyası təşkil edildi. Bununla əlaqədar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Tehranda 1910-cu ildə fars dilində "Tənqidi-firqeyi-etidaliyyun" adlı kitabını çap etdirmişdir. 1911-ci ildə isə Ərdəbildə müəllifin farsca "Səadəti-bəşər" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

1917-ci ilin may ayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə "Qardaş köməyi" jurnalı çap olundu, ancaq jurnalın bircə nömrəsi çıxdı. 1920-ci ildə, Lahicda olduğu müddətdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" əsərini yazdı.

1923-ci ildə İstanbulda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan respublikasının keçmiş, təşəkkülü və indiki vəziyyəti" kitabı çap edilir. "Əsrimizin Səyavuşu", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" kitabları çap edilir. 1927-ci ildə Moskvanın tələbi ilə Türkiyə hökumət jurnalı qadağan etdi. Rəsulzadə bundan sonra 1928-ci ildə gizli şəkildə "Azəri Türk" adlı jurnalı İstanbulda çap etməyə başladı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1928-ci ildə İstanbulda "İnqilabçı Sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi", "Millət və Bolşevizm" və "Qafqasya türkləri" kimi əsərlərini çap etdirmişdir.

1929-cu ilin mart ayının 1-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyində "Odlu yurd" jurnalı çap olundu. O, həmçinin həftəlik "Bildiriş" qəzetinin də nəşrinə nail olmuşdur.

1930-cu ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Parisdə fransız dilində "Azərbaycan və istiqlaliyyəti" və rus dilində "Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm" kitabları çap olundu.

1933-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Berlində "Azərbaycan respublikası haqqında bəzi qeydlər" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. 1934-cü ilin noyabr ayından etibarən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Berlində "Qurtuluş" jurnalını nəşr etdi. "Qurtuluş" aylıq toplusu "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə işıq üzə görürdü. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1936-cı ilin sentyabrından Polşada "Müsavət Bülleteni"ni də nəşr etməyə başlamışdır. Onun 1936-cı ildə Berlində "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsi çap edilmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1938-ci ildə Berlində alman dilində "Azərbaycan problemi" və 1939-cu ildə Varşavada polyak dilində kitabları nəşr olunmuşdur.

O, 1943-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş "İslam-türk ensiklopediyasının" 1-ci cildində "Azərbaycan ləhcəsi" adlı məqaləsi çap edilmişdir. 1947-ci ildən Ankaraya köçən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1949-cu ildə "Azərbaycanın kültür kənləri" adlı kitabı işıq üzü görmüşdür. Onun "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (1950-ci il) və "Çağdaş Azərbaycan tarixi" (1951-ci il) kitabları həmin illərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məhsuldar işlədiyini göstərir. O, 1951-ci ildə Ankarada "Azərbaycan şairi Nizami" adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirməklə dünya nizamişünaslığına bir çox yeniliklər gətirmişdir.

Həmin ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Nyu-Yorkda ingilis dilində nəşr olunan "Ukrayna" toplusunun 1951-ci il 3-cü nömrəsinin 7-ci cildində "Azərbaycan respublikası" məqaləsi çap edilmişdir. Londonda ingilis dilində nəşr olunan Britaniya ensiklopediyasında "Müsavat partiyasının yaranması tarixi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülünə aid" məqalə də onun qələmindən çıxmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə nəşr edilməkdə olan Türk ensiklopediyasında Azərbaycana aid məqalələrin bir çoxu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yazılmışdır. Ankarada yaşadığı dövrdə o, "Türk tarix qurumu" və "Türk dili qurumu" ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. 1952-ci ildən Ankarada nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında xalqımızın tarixi və ədəbiyyatı haqqında silsilə məqalələri yerləşdirilmişdir. Təkcə buradan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin heyrətamiz yaradıcılığına bələd olmaq olar. O, İkinci dünya müharibəsinə qədər Parisdə rusca nəşr olunan "Qafqaz" (1932–1938) və fransızca buraxılan "Prometey" (1928–1939) jurnallarında öz məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onun 1920-ci ildən sonra işlətdiyi açıq və gizli imzalarından "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə", "Yalvac oğlu", "Məhəmməd Əmin", "M. Əlif Rəsulzadə" və s. qeyd etmək olar.

Şəkil 5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədə çıxardığı "Qurtuluş", "Odlu Yurd" jurnalları və "İstiqlal" qəzeti

A handwritten signature in black ink, reading 'M. Ə. Rəsulzadə', with a decorative flourish underneath.

Şəkil 6. M.Ə.Rəsulzadənin imzası

Nəticə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaradıcılığına baxış mövzusunun əsas nəticələri aşağıdakılardır:

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaradıcılığında öz siyasi fəaliyyəti ilə seçilir.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi fəaliyyəti də zəngin olmuşdur.
3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə öz uğurlu fəaliyyətləri ilə Azərbaycan tarixində mühüm yer tutan dahi şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə AXC-nin qurucusu olmuşdur.
- 5.

ƏDƏBİYYAT:

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri: III cild: 1915 – 1916. Elm Nəşriyyatı. 2012.
2. "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar". Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
3. Şamil Qurbanov. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 2001.
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – 1884–1955" Aydın Balayev. Moskva, 2009.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_%C6%8Fmin_R%C9%99sulzad%C9%99

Orujova Nurjahan (Azerbaijan)

Review of the work of Muhammad Amin Rasulzadeh

One of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic was Muhammad Amin Rasulzade. The article presents an almost complete classification of Muhammad Amin Rasulzade's work. If we look at his political activities, we will see that he spared no effort for his people, created a diverse and independent Azerbaijan. His literary activity was also shown a lot. His works were published in newspapers. Since 1920, those open and secret signatures have been used.

Key words: Muhammad Amin Rasulzade, Azerbaijan People's Republic, political activity, literary activity, newspaper, signature

ДИСТАНЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ НАСКАЛЬНЫХ РИСУНКОВ КУНГЕЙ ТАРБАГАТАЯ НА ПЛАТФОРМЕ QGIS

(Отрывок из материала диссертационной работы)

Курсабаев Мухамедрахим Кадырбаевич

кандидат педагогических наук, профессор Кокшетауского университета, преподаватель кафедры педагогики ИПП Казахского Национального педагогического университета (КазНПУ) им.Абая, докторант Кыргызского государственного университета им.И.Арабаева

Демеуов Арман Серикович

докторант кафедры географии и туризма ИЕГ КазНПУ им.Абая

Кыякбаева Улбосын Козыбаевна

кандидат педагогических наук, заведующая кафедры дошкольного образования и социальной педагогики (ДОСП) ИПП КазНПУ им.Абая

Бекмагамбетова Роза Карпыковна

доктор педагогических наук, профессор кафедры ДОСП ИПП КазНПУ им.Абая

Сейдахметов Бауыржан Сейтбекович

кандидат педагогических наук, профессор кафедры педагогики ИПП КазНПУ им.Абая

Археологическая наука Казахстана как неотъемлемая часть международного сообщества, продолжает свою традиционную миссию в условиях глобального обновления и кризиса, повсеместно решая сложные задачи. В последние годы благодаря государственной политики в области социально-гуманитарных сферы, науки и культуры, отчетливо прослеживаются позитивные стороны, которые способствуют активного включения граждан страны участвовать во всех ответственных делах и мероприятиях и в решении поставленных задач.

Историко-культурные и туристско-археологические наследия Казахстана, сегодня вызывают у многих ученых огромный интерес. В последние годы накоплен огромный исследовательский материал, которые являются единой частью мировой археологической науки. Продвижение уникальных материальных и нематериальных культурных наследии кочевников Великой Степи, посредством глобальной цифровой технологии, с поддержкой государства и международных сообществ может стать ключевым драйвером узнаваемости Казахстана в мире.

Важным составляющим и значимым документам являются: Официальный список геонаследия и культурных памятников UNESCO, государственная программа «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Цифровой Казахстан», «Сакральная география Казахстана», а также материалы международных конференции и симпозиумов, научные труды исследователей.

На сегодняшний день одной из актуальных задач современного общества в сфере науки и культуры, является комплексное и системное изучение а также классификация

исследовательских ресурсов с применением последних достижений информационных технологии. Стоит отметить, что целенаправленное изучение, качественный анализ и объективная оценка и доступность информации о состоянии дел проблемы и перспективы археологического исследования в Казахстане, может стать эффективным инструментом ориентирования на высокой степени узнаваемости культурно-исторического геонаследия нашего региона и других уникальных объектов в мире. Для примера можно привести разработку виртуального 3D музея каменных рисунков «Тамгалы», «Акперлы» и других объектов на формате «Google Earth» с кратким описанием на коммуникационной площадке цифровой картографии «Digitalmap».

Появление новых видов глобальной цифровой технологии и их применение в исторических исследованиях на примере «Arc Map» и «Quantum GIS» открывает широкую возможность для внедрения данных достижений современного человека. Некоторыми учеными высказывается глобальная теория о наступлении новой эпохи перехода «Homo Sapiens» в наиболее совершенный тип человечества «Homo informaticus». Этим грандиозным событием может стать разработка и практические применения приоритетных стратегических задач о современных достижениях человечества: геновая инженерия, нанотехнология, биотехнология и феномен искусственного интеллекта.

На основе современных инновационных достижений в области информационных технологии, достигнуты новые параллели для решения данных задач. Одним из важных ее компонентов является мультимедийное моделирование туристско-археологических памятников Казахстана с применением GIS-технологии (ESRI, GDAL, MapInfo, QGIS, GRASS, Map Window GIS, GvSIG, SAGA GIS, GIS in Archaeology, Cyber GIS, SRTM, USGS Map Earth Explorer USA, GEOFABRIK, Open Street Map, Loadmap, CGIAR CSI, Яндекс Карта, ArcGIS, Polygon mesh, MapWindow GIS, ERDAS IMAGIN 9.2, Landsat, Satellite, KazSAT, Google Earth Pro) которые, открывают широкую полосу для дешифровки и корректировки базы данных.

Сегодня научно-исследовательский арсенал историко-археологических работ в условиях современных реалий пополняются за счет внедрения и использования инновационных технологий на базе GIS (Geographic information system), GeoScan, QGIS, SAGA GIS, Quantum GIS, ArcGIS и других контентах. Применение информационных технологий в исторических исследованиях с каждым годом набирает большой оборот. Каждый труд, который связан с использованием современного достижения инновационных технологий не только остается как уникальный авторский рукопись, с другой стороны он является провайдером к пути совершенства исследуемого объекта.

В процессе интерпретации данного диссертационного материала нами были отмечены важнейшие материалы, где в основном ключевая роль была отведена к вопросу цифровизации и информатизации историко-культурных объектов. В течении нескольких лет начиная с 2006 года, мы собрали богатый материал, где актуальной темой обсуждения и умозаключения служили факты и научные доводы к вопросам первобытного искусства. Из них последние три года нами были изучены и интерпретированы некоторые вопросы, которые в течение времени меняют свои параметры и содержания, так как, следует сказать что, именно в одном вопросе «GIS» нам приходилось по несколько раз пересмотреть термин «ArcGIS» или после разработки компании «ESRI», мы были вынуждены исследовать феномены «QGIS» в формате «Quantum GIS», тогда как, общие вопросы двух предыдущих тем имеют общие характеристики с программой «ArcGIS Map», «ArcGIS Globe» и далее [1,215].

Титанические труды многочисленных ученых, которые заслуживают особое внимание и почет в сфере археологической науки, в современном этапе нуждается в тотальной аналитической обработке. Отмечая колоссальный вклад и международное значение,

достигнутых нашими современниками многовековой исследовательский научный арсенал, сегодня должен служить нам как путеводитель в условиях цифровой экосистемы.

Конвенция о нематериальных культурных наследиях этносов мира (2007) ООН четко определил о необходимости сохранения и возрождении этнокультурное и геонаследие этносов мира [2].

Для реализации данных поставленных задач в современных условиях Казахстана предприняты ряд конкретных задач, где на основе Международной организации под эгидой ООН «World Heritage List UNESCO» в список Всемирного наследия вошли несколько историко-культурных и рекреационно-ландшафтных объектов. В качестве примера можно привести палеоархеологического объекта каменных изваянии и наскальных рисунков долины реки Или на участке «Тамгалы». Немало работ по включению в Список Всемирного наследия на формате ООН под грифом «Tentative Lists» (Предварительный план работы для включения в Список Всемирного наследия) с целью определение уникальную и универсальную ценность историко-культурных или других объектов находящиеся на территории страны, где главным объектом является ареал каменных изваянии и наскальных рисунков в долинах горного массива хребта Каратау. Отмечая положительную динамику продвижения данного проекта в государственном масштабе на уровне UNESCO, все главной проблемой решения данных задач является применение беспилотных дронов и дешифровки археологических объектов на платформе «USGS Explorer» и Quantum GIS с целью технологизации и цифровизации историко-культурных объектов Казахстана. С учетом данного утверждения, можно предположить о необходимости создания специального центра с целью реформирования некоторых направлении археологической науки на основе современных инфра-телекоммуникационных и технико-навигационных технологии.

Достижения на уровне технологического пакета на формате «SACREDMAP.KZ» цифровая карта историко-культурных, туристско-археологических и сакральных объектов Казахстана разработанный на платформе «3D Tour Edvigor» совместно НИИ «Сакральный Казахстан», на сегодняшний день требует дополнительного технического обновления на формате SRTM, USGS Map Explorer USA, Geofabrik, ArcGIS Globe и других платформ.

Несмотря на вышестребуемые компоненты и технологические решения с целью применения геоинформационных и инфракоммуникационных технологии в исторической науки, система анализа и интерпретации научных теории остается неизменной. Именно, логическая постановка и научно-теоретическая последовательность понятий, терминов и энциклопедических определении, которые отражают суть и новизну научных высказывании и гипотез должна иметь четкую системную линию. Хотя, в последние годы имея менее количества научных проектов и диссертационных исследований в области применения геоинформационных технологии и результаты дистанционного зондирования историко-культурных объектов в Казахстане, мы придерживаемся к традиционной системе интерпретации и анализирования исследовательских ресурсов.

Одним из ценнейшей материальным культурным наследием человечества, так называемой археологические памятники первобытного искусства, является петроглифы или каменные (наскальные) рисунки древних людей (First Human Ancient Artman) планеты на основании Конвенции ООН имеют равные права и быть владельцами и совладельцами вышеуказанного нематериального культурного наследия, как составная и неотъемлемая часть мирового культурного древо.

В течении многих лет историко-культурные ценности Казахстана, которые являются уникальными туристско-археологическими объектами, стали предметом тщательного изучения отечественных и зарубежных ученых. Некоторые материальные и нематериальные объекты, такие как петроглифы Тамгалы, маззолей Ходжа Ахмета Яссави, долина степного геопарка «Сарыарка», древние жилище номадов «юрта» и этномузыкальный инструмент

«домбыра» и народный импровизационный фольклорный жанр «кюй», включены в Список культурного наследия UNESCO [2].

Внедрение глобальных достижений информационных технологии в системы образования, открыли новые пути решения и реализации научных проектов и материалов. География исследовательского ресурса по теме наскальных рисунков на сегодняшний день имеет широкий спектр глобальной информации, начиная классических научных трудов и цифровых данных с высоким рейтингом индекса «Impact factor». Нами отмечено, что координаты расположения каменных рисунков присутствуют во всех широтах континента земного шара.

Огромный вклад для обогащения научного потенциала внесли труды известных исследователей Радлова В.В, Массона М.Е, Бернштама А.Н, Ядринцева Н.М, Палласа П.С, Маргулана А.Х, Пантусова Н.Н, Messerschmidt D.G, Morris Ronald, Francfort H, Nobuhiro Yoshida, Sickman Laurence, Harmanşah Ömür, Пантусова Н.Н, Кузнецова Л, Адриянова А.В, Пацевича Г.И, Шер Я.А, Спасского Г.И, Резниченко В. В, Черникова С.С, Окладникова А.П, Городцова, В.А, Самашева З.С, Байпакова К.М, Кадырбаева М.К, Грязнова М. П, Таймагамбетова Ж.К, Медоева А.Г, Алпысбаева Х.А, Марьяшева А.Н, Рогожинского А.Е и других отечественных и зарубежных ученых.

Наскальные рисунки как общественный феномен нашли свои отражения в трудах Бернштама А.Н, Массона М.Е, Адриянова А.В, Палласа П.С, Messerschmidt D.G, Morris Ronald, Маргулана А как сложный общественно-культурный элемент взаимоотношения человека с окружающей средой.

В исследовательских материалах Окладникова А.П, Барковой Л.Л, Вадецкой Э. Б, Боковенко Н. А, Долговесовой Е.Б вопросы наскальных рисунков рассматривались как археологический объект комплексного изучения.

Ряд ученых из постсоветских стран Дэвлет Е.Г, Формозов А.А, Дольский А.Н, Комиссаров С. А, Черемисин Д. В, Астрелина И, Кызласов Л.Р, Бодде Дерк, Варенов А.В, Волков В.В, Степанян А, Кожин П.М, Кабиров Д. К в своих трудах особо отмечают особенности расположения каменных рисунков в странах Средней Азии, Китая и Кавказского региона. Огромный интерес представляет работы Винника Д.Ф, Помаскиной Г. А, Молодина В. И, Гапоненко В. М, где подробно описаны феномен кыргызской части археологических памятников Таласской долины.

Видные казахстанские ученые Маргулан А.Х, Самашев З.С, Черников С.С, Байпаков К.Мариковский П.И, Кадырбаев М.К, Алпысбаев Х.А, Марьяшев А.Н., Рогожинский А.Е, Медоев А, Максимова А.Г в течении нескольких десятилетий собрали уникальный богатый материал, который представляет огромную ценность.

Огромный вклад внесен академиком А. Маргуланам. В конце 1940 годов и в начале 1950 годов под руководством Маргулана А.Х были организованы крупномасштабные археологические экспедиции, где одним из главных задач была исследование петроглифов Казахстана [3].

Особо нужно отметить работу Самашева З.С, где автор широко описывает автохтонный колорит наскальных рисунков Верхнего Прииртышья и ряд историко-культурных мест на примере Акбауыр [4]. Следует сказать, что научный материал автора стал основным источником для выявления гипотезы и формулировкой темы нашего диссертационного исследования.

Немало исследований были проведены по изучению археологических ландшафтов Кыргызстана. Начиная с 1903 года и по сей день в трудах Массона М.Е (наскальные изображения диких лошадей), Пославского И.Т (петроглифы Южного Кыргызстана), Бернштама А.Н (каменные изваяния Саймалы-Таша), Зима Б.М (генезис каменных рисунков Кыргызстана), Подольского Н.Л (классификация наскальных изображений), Винника Д.Ф (проблемы датировки каменных рисунков Прииссыкуля), Голендухина Ю.Н (духовный мир

древних художников Ферганского хребта), Помаскиной Г.А (виды наскальных изображений), Шер Я.А (историография первобытного искусства), Ташбаевой К.И (научные предпосылки петроглифов Кыргызстана для приобретения статуса UNESCO), Абдырахмановым Т.А (параллели мифологической трансформации древних людей в эпических произведениях) были опубликованы множества разных научных статей и литератур.

Труды Байтилеу Д.А, Формозова А.А, Швец И.Н, Ишангали С.К, Матющенко В.И являются трансформирующим пластом между классических и современных материалов в аспекте историографической ориентации.

Мифологическая концепция наскальных рисунков нашли свои отражения в трудах Кубарева В. Д, Анисимова А. Ф, Лосева А.Ф, Боргоякова М. И, Ваганяна Г, Килуновской М. Е и других исследователей.

Зарубежные исследователи Messerschmidt D.G, Stralenberg P, Morris Ronald, Nobuhiro, Yoshida, Harmanşah, Ömür, Rawson Jessica, Sickman Laurence в своих трудах отчетливо выражают вопросы генезиса и философской установки природы становления каменных рисунков под грифом «Rock Art».

Исследователи Богданов Е. С, Марсадолов Л. С, Мартынов А. И, Вяткина К. В, Гуцалов С. Ю и другие затрагивали проблемы паралели расхождения и стыковки научного мышления исследовательских ресурсов по данной тематике.

Отрадно, что некоторые концептуальные вопросы наскальных рисунков Самашева З.С, Окладниковаой Е. А, Рогожинского А.Е стали объектом глобальной научно-технической информации на платформе «ELSEVIER».

Нами замечены, что последние годы в исследовательских ресурсах историко-культурного и туристско-археологического направления в стране и за рубежом, значительно расширилась научные труды основанные на тему применение и использование геоинформационных технологии. Изучая труды Смекалова С.Л Владимирова В.Н, Бадеева Д.Ю, Гарбузова Г.П, Горлова Ю.В, Алейсейчука С.Н, Афанасьева Г. Е, Беглецовоой С.В, Васильченко Д.С, Довгалева А.А, Журбина И.В, Коробова Д.С, Пиотуха Н.В, Белинского А.В, Беловой Е.Б а также зарубежных авторов Gary Lock, Zoran Stancic, Allan J.A., Richards T.S, Wheatley D, Gillings M, Deuel L, Fletcher R. E, Robinson G. D и других исследователей следует делать вывод, что началом поэтапного исследования по данной теме, были заложены в 1990 годах.

Огромный вклад в сфере информатизации историко-культурных объектов внесли американские и европейские ученые в конце 1980 и начало 1990 годов. Одним из первых трудов принадлежит американскому ученому Deuel Leo (1969), где автор впервые затрагивает вопрос о распознавании археологических памятников с помощью аэрофотоснимков. Наряду с Deuel Leo можно назвать имена Kohler T.A и S.C. Parker (1986), где авторами была предпринята попытка о необходимости разработки пространственных моделировании историко-культурных объектов с применением Tool-инструментов геоинформационных технологии.

Участники глобального дистанционного форума «History&Computing» (1989) заложили новый фундамент в утверждении научной теории геоинформатизации исторической науки в лице Wattel E, Reenen P (проблемы информатизации культурно-исторических объектов), Graham D, Lind G (компьютерное картографирование археологических объектов), Cade J, Brayshay M, Lee J (геостатистический анализ моделирование историко-культурных события и социальных явления), Pierau K, Ott T, Gregory I (визуализация античных археологических ландшафтов).

Представители британской ветви в России «History&Computing» Пиотух Н.В, Коробов Д.С (применение ГИС в археологических исследованиях), Можяева Г.В, Демкин В.П (гуманитарная информатика), Владимиров В.Н (применение ГИС в исторических

исследованиях), Есипова В.А (применение геоинформационных систем для нужд археологии), Лопандя А.В., Толпенков В.А., Клейменова Т.Б (использование ГИС для историко-геоэкологических проблем) и другие работы ученых-историков были широко представлены в научных материалах (совместных сборников имеющих международный статус) ассоциации.

Особо стоит отметить диссертационную работу Владимиров В.Н (Применение геоинформационных систем в исторических исследованиях: на примере истории юга Западной Сибири) на соискание доктора исторических наук, где автор убедительно доказывает о необходимости комплексного применения новых методов инновационной технологии в сфере исторических наук, в аспекте использования геоинформационных систем в современных условиях.

Не менее поучительной оказалась диссертация Гарбузова Г.П (Геоинформационные системы и дистанционное зондирование Земли в археологических исследованиях на примере Таманского полуострова). Особенностью научной интерпретации Гарбузова Г.П выделяет сравнительно-аналитический подход к решению данной задачи, где исследователь выдвигает свою теорию определения объекта исследования, ссылаясь на научные достижения зарубежных авторов.

Вопросы геоинформационных систем в пространстве постсоветских стран впервые были отражены в трудах Кошкарева А.В Тикунова В.С., Трофимова А.М (теоретические и методические аспекты развития географических информационных систем), Берлянта А.М, Гарелика И.С, Чухина Ю.В (дистанционное зондирование, виртуальные и графические геоизображения), Аковецкого В.И, Брюханова А.В, Лебедевой О.А (Аэрокосмические методы картографические проекции в процессе дешифрирование снимков), Алексейчука С.Н, Коробова Д.С, Афанасьева Г. Е (Визуализация и основные направления применения ГИС и ДЗ-технологий в археологии), Беглецовой С.В, Князевой Л.Ф, Телегиной М.В (геоинформационная система памятников историко-культурного наследия региона), Васильченко Д.С., Волкодава Н.В (применение ГИС-технологий при описании археологических объектов), Довгалева А.А, Журбин И.В (Использование ГИС-технологий и ДДЗ в процессе моделировании и реконструкции археологических объектов) как инструмент пространственного анализа и геостатистического распознавания историко-культурных и физико-географических объектов.

Широкополосный информационный научно-технический ресурс представлен зарубежными исследователями в лице James Conolly, Mark Lake (Geographical Information Systems in Archaeology) Allan, J.A, Richards T.S, Robert H. Bewley, Wlodzimierz Roczkowski (Use of Satellite Imagery in Archaeological Surveys Aerial Archaeology), Anschuetz Kurt F, Richard H, Altschul J.H (The Use of Modelling in Management Contexts GIS and Archaeology), Wilshusen Cherie, L. Scheick, Maschner H.D, Lock G, Stancic Z (Archaeology and Geographical Information Systems of Landscapes), Barcelô, J.A, Bell T, Chartrand J.A, Chevallier R (Virtual Reality and Scientific Visualization and topographic and cultural influences), Fletcher Richard, Robinson E. G, Gaffney V (The impact of simple GIS Method for Archaeological Survey), Holcomb Derrold W, Kennedy D, Kohler T.A, Parker S.C (Declassified satellite photographs and Imaging Radar Predictive Models for Archaeological Resource Location), Wheatley David, Mark Gillings (Spatial Technology and archaeological applications of GIS), где вопросы использование геоинформационных систем в области археологии и других сфер рассматривается как один из основных приоритетных направлений в современной науке.

В Казахстане на основе государственной программы «Рухани Жаңғыру» реализуется масштабный проект «Сакральная география Казахстана». Для широкомасштабного освещения и популяризации данного проекта созданы специальные мультимедийно-графические программы, которые доступны для коверации и локолизации в процессе

применения геоинформационных систем. На платформе цифрового контента дислоцированы особые историко-культурные и сакральные объекты как Мавзолей ходжа Ахмеда Ясави, подземный мечеть Бекет Ата, петроглифы Тамгалы и другие археологические ландшафты и памятники.

Сегодня в Казахстане насчитывается свыше 35 тысяч археологических памятников. Для приобретения особого статуса о включении в список сакральных объектов данных памятников, необходима полная и научно- обоснованная исследовательская информация о расположении, описания, географических координатов, хронологии и археологической периодизации конкретного объекта. Многолетнее внимательное изучение и наблюдение о современном состоянии юго-западной части Тарбагатайского хребта стал для нас предметом объективной оценки и анализа данной территории, который мог бы включен в ближайшем будущем в список Сакральных объектов Казахстана.

Казахстанское содержание данной проблемы в течении нескольких лет ведется в узком профессиональном направлении. Следует указать интересные работы Керімбай Н.Н, Қалабаев Н.Б, Самарханов К (ГИС и основы цифрового картографирования), которые продиктованы и осмыслены на основе вышеуказанных научных трудов, допуская некоторые штрихи касающиеся к вопросу аэрокосмического, научно-технического и инженерного направления.

Внимательно изучив вышеуказанные научно-исследовательские и информационно-технические ресурсы, а также отметив высокопрофессиональный уровень интерпретации представленных материалов и выражая огромную благодарность ученым, нами было выявлено отсутствие аналогичных научных проектов, монографии и диссертационных материалов, которые раскрыли бы тему нашего исследования **«Дистанционное моделирование наскальных рисунков Кунгей Тарбагатая на платформе QGIS»**.

Отметим, что многие труды отечественных ученых России, Казахстана, Кыргызстана и других стран СНГ, становятся достоянием науки в современном этапе, когда происходят огромные перемены модернизации и интеграции систем образования в обществе. Нужно особо отметить титанические труды и монографии, энциклопедические издания и словари, посвященные к изучению истории и культуры, социально-экономического развития страны и региона, что является бесспорным источником объективной научно-технической информации. Современный подход к изучению проблемы с применением инновационной технологии обработки исследовательского ресурса, является продолжением научной этики и традиции накопленные веками на основе общечеловеческих ценностей и гуманистического капитала. Думается, что мы и впредь ставим перед собой глобальные задачи дорожить и сохранить приобретенные знания и исторический опыт – как золотой стержень и ключ к пути знанию.

Учитывая, усиление тенденции трансформации классических научных рукописей в глобальный цифровой научно-технический формат, считаем рассмотреть эффективные формы интерпретации и анализирования исследовательского материала, как необходимой задачей, которые появились влечением времени. Тщательное изучение и обработка материалов накопленные в эпохи двух формации, нам возлагают новую миссию, задачей которого является принятию важного и ответственного решения по выявлению современного феномена исследуемого объекта. В связи со случившейся ситуацией в научном обороте, в частности в терминологизации и актуализации материала, нами следует выбрать наиболее эффективную форму интерпретации и умозаключения.

Заметно, что авторами выполнены огромный участок работы, которые могут быть основной точкой опоры для получения и обработки объективной информации для исследователей нового поколения (включая библиографический ресурс и электронно-цифровой контент). Некоторые фактические материалы тщательно изучены и

зафиксированы как особый объект так материальной и нематериальной культуры общечеловеческой цивилизации.

Однако, учитывая объективность и доступность вышеуказанных материалов, нами замечены, недостаточного количества наличия научно-исследовательской обоснования и теоретической базы, посвященные для широкого описания юго-западной части Кунгей Тарбагатая, отсутствие терминологической связки в аспекте геоинформационного направления, что причиной тому стали формулировки темы диссертационного исследования **«Дистанционное моделирование наскальных рисунков Кунгей Тарбагатая на платформе QGIS».**

Объект исследования: Юго-западная часть Тарбагатайского хребта Восточно-Казахстанской области. Библиографический, научно-методический и электронно-цифровые научно-технические информационные ресурсы отражающие и поясняющие основные проблемы темы диссертационного исследования.

Цель исследования: Научно-теоретическое обоснование и компьютерное моделирование происхождения генезиса и геоинформационный феномен наскальных рисунков юго-западной части Тарбагатайских гор, как материальное геонаследие и уникальный историко-культурный феномен общечеловеческой цивилизации.

В процессе анализирования и обработки полученных данных и иных информации неуказанные в диссертации, нами выполняются и рассматриваются следующие аспекты исследовательские работы:

- обоснование понятии о взвимоcвязи человека с естественной средой обитания с раннего периода общественной формации;
- геоинформационное моделирование наскальных рисунков на основе маршрутной карты древних художников;
- обозначить Стратегические задачи сохранения и возрождения археологических памятников юго-западной части Кунгей Тарбагатая;
- выявление критериев охраны, защиты и угрозы культурных и природных наследии включенных в Список Всемирного наследия «World Heritage List UNESCO»;
- историографический анализ о генезисах наскальных рисунков в аспекте использовании GIS-технологии в археологических исследованиях;
- широкий обобщенный и сравнительный анализ научных трудов ученых Казахстана, постсоветских и зарубежных стран;
- охарактеризовать научно-технические параметры компьютерного моделирования наскальных рисунков на платформе «Quantum GIS и ArcGIS Globe»;
- историко-географическое описание и геоинформационное моделирование юго-западной части Тарбагатайского хребта как археологического феномена;
- констатация фактов First Human Ancient Artman (древний художник) и раскрытие духовно-мифологической и культурно-философской знаний о строении мира и природной среды представителя древних племен и рода.
- составление геоинформационной карты маршрута First Human Ancient Artman на платформе «Google Earth»;
- обозначить технические характеристики дистанционного зондирования в процессе масштабирования туристско-археологических объектов;
- интерпретация потенциала GIS-технологии как мультимедийной системы коверации археологических памятников и историко-культурных объектов;
- определение координат и краткое описание древних хранилищ наскальных рисунков (Таскескен, Акперлы, Карабулак);
- выявить порядок составления «World Heritage List UNESCO» на основе международного документа «Tentative Lists» на основе сакральных объектов Восточного Казахстана;

- описание объективной картины развития каменных символов, символические условные изображения знаковое место описания явления природы, особенности идеограммы;
- охарактеризовать степени влияния природы и других явления на сознании человеке в контексте трансформации духовно-культурных интеграции в аспекте создания геоинформационной карты миграции древних художников;
- обозначение основного понятия для раскрытия историко-культурологической концепции идеограмм и пиктограмм, контуров и эскизов напоминающие фигуры и буквы;
- охарактеризовать модели кроссплатформенное планирование в процессе распознавания геоархеологических объектов на формате QGIS (Quantum GIS);
- обозначить проблемы и перспективы сохранения историко-культурного геонаследия региона;
- способы дешифровки координат туристско-археологических (петроглифов) объектов Кунгей тарбагатая;
- сконструировать платформу создания электронно-цифровой археологической карты юго-западной части Тарбагатая;
- подбирать схему графической интерпретация цифровой карты на формате «Google Earth», «Google Earth Pro», «ArcGIS Globe»;
- масштабирования и определения координат палеоархеологических и сакральных объектов юго-западной части Кунгей Тарбагатая и трансформация базовых шеп-файлов: «gis_osm_pofw», «imagery», «gis_osm_landuse», «Elevation (90m/1km)», которые сохранены в папке-Folder в корзинке «Arc Catalog»;
- анализирование научно-теоретической базы исследовательских ресурсов и определение пути сохранения и возрождения на основе международных правовых норм по защите нематериального и материального культурного наследия:
- детализация и систематизации информационных и библиографических ресурсов эволюции петроглифов Кунгей Тарбагатая, с целью выявления и историко-культурного, мифологическо-этнографического и геоархеологическо-туристического потенциала объекта;
- на формате World Heritage List UNESCO «Tentative Lists» (Предварительный план работы для включения в Список Всемирного наследия) с целью определение уникальную и универсальную ценность историко-культурных особенностей Алакольской впадины, горного массива «Барлык, палеоархеологические ландшафты Таскескен, Акперлы, Кайынды, Карабулак», песчаные барханы «Касай-кум» и других объектов, чтобы составить конкретный Генеральный План как особо охраняемая территория Республики Казахстан.

Задачи следования:

- систематизация исторического развития эволюции и происхождение (генезис) геоархеологического феномена наскальных рисунков юго-западной части Тарбагатайских гор, как материальное геонаследие и уникальный историко-культурный феномен общечеловеческой цивилизации;
- краткое описание хронологии и этапы становления GIS-технологии;
- детерминировать совокупность условных знаков, символов и букв отражающие религиозно-мифологические и философо-познавательные особенности объекта и выдвинуть ведущую идею философо-мифологическую модель знаковых каменных фигур в качестве определении гипотезы (микрокосмос);
- выявления и пояснение основных терминов и понятия (на основе эмпирических данных, литературных источников, научных публикации, законодательной базы данных, иных источников научно-технических информации);

- характеризовать историческую миссию (палеоэкспанция) условия быта и адаптации первобытного человека в процессе этносоциализации (трайболизации) на территории ТАК «Kungei Tarbagatay»;
- определения научного аппарата темы диссертационного исследования;
- выявления особенности социально-экономического проектирования каменных знаков и их историческую роль в формировании эргономическое поведение человека (в частности совершенствование наскальных информации и сюжетов в процессе доместикиции диких животных);
- научно-исследовательская и проектно-технологическая деятельность по созданию геопарка туристско-геоархеологического комплекса ТАК «Kungei Tarbagatay»;
- утверждение теории исторической геоинформатики как технологию и движущей силой информатизации археологических исследований;
- на основе научных материалов и эмпирических народных (нетрадиционных) знаний об окружающей среде разработать модель ТАК «Kungei Tarbagatay»;
- спроектировать геоинформационную карту миграции древних художников в аспекте феномена First Human Ancient Artman;
- выпустить электронные, научные и учебно-методические пособия для школьников и студентов;
- создать Общественный совет (общественные объединения, индивидуальных предпринимателей, научных и дизайнерских ассоциаций), для реализации поставленных задач;
- разработка Системного плана туристско-археологического комплекса «Kungei Tarbagatay»;
- Разработать эскиз геопарка туристско-геоархеологического комплекса (ТАК) «Kungei Tarbagatay»;
- проведение международных научно-практических конференции и симпозиумов;
- описание историко-культурных значения для выявления системного подхода маркетинга и менеджмента в организации научных мероприятия по пропаганде и продвижении ТАК «Kungei Tarbagatay»;
- обеспечение профессионального сопровождение локализации и рекогноцирования историко-культурных объектов Кунгей Тарбагатая на формате Arc GIS, Quantum GIS, Arc Globe, Geofabrik, Open Street Map, Earth E[plorer, Google Earth Pro, Yandex Map и других систем, с целью включения сакральных и археологических объектов региона World Heritage List UNESCO;
- организация обучающих семинаров и online-курсов по применению геоинформационных моделированию археологических памятников на платформе цифровой карты на платформе «Quantum GIS», «ArcGIS Globe»;
- выявить экономические и правовые аспекты сохранения экосистемы и историко-культурных памятников региона:
- содействие к реализации государственной программы «Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 июня 2018 года № 382 «О создании республиканского государственного учреждения «Государственный национальный природный парк «Тарбагатай» Комитета лесного хозяйства и животного мира Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан» а также Постановлением Правительства РК №355 от 21 апреля 1998 года «О создании Алакольского государственного природного парка»;
- определение статуса (ТАК) «Кунгей Тарбагатай» как особую территорию геонаследия World Heritage List UNESCO, UNESCO Global Geoparks;
- запуск системы «Fly», командный пункт, который обеспечивает внести растровую и векторную корректировки в процессе визуализации юго-западной части Тарбагатая посредством управления в режиме «Online».

Гипотеза исследования:

Геоинформационное моделирование и системный подход в аргументации научно-теоретической основы генезиса и эволюции наскальных рисунков на основе достоверных научно-технических и библиографических информации, в современной научной орбите могут быть сфокусированы ведущие идеи, раскрывающие историко-культурный и туристско-археологический потенциал научного направления в данной сфере исследования.

Новизна исследования:

На основе ведущих технологических контентов разработана уникальная схема геоинформационного моделирования историко-культурных объектов. В контексте глобальных и актуальных проблем в сфере ранней стадии развития и становления быта, индивидуализации, социализации (трайболизации) человеческой цивилизации, систематизирован исторический опыт эволюции быта и коммуникации человеческого поведения в условиях адаптации и палеоэкспансии к природной и климатической среде, главной целью которой является раскрытие детерминизма условных знаков, символов и букв отражающие религиозно-мифологические и философско-познавательные особенности объекта и выдвижение идеи первопричинности философско-мифологической и информации знаковых каменных фигур.

Этапы исследования:

1-этап (2006-2011). Ознокомление и изучение научных книг, публикации и диссертационных работ. Систематизация и детализация исследовательских и других базы данных в том числе Интернет-конференции, вебинаров, научно-практических конференции, симпозиумов и семинаров. Использование материалов глобальных научно-технических информации.

2-этап (2012-2019). Анализ и сбор научно-технических данных и библиографических информации. Определение виды и особенностей научных тезисов и публикации. Сравнительная характеристика по тематике диссертационной работы. Определение темы исследования.

3-этап (2020-2022). Утверждение темы диссертационной работы. Обоснование и корректировка научной базы и объект исследования. Систематизация и детализация основных терминов и понятия, глосарий научной работы. Обновление источников на основе дополнительных информации.

Методы исследования:

В процессе интерпретации диссертационного исследования были применены традиционные виды экспериментальных работ (анкетирование и тестирование, собеседование, наблюдения, системный и сравнительный анализ, психологический тренинг, ролевые игры, сюжетные ситуации, использование мультимедийных средств и коммуникации) для получение объективной оценок связанные с результатами исследования.

В полевых условиях были применены методы дистанционного зондирования, техническое применение научных летательных аппаратов, радиоуглеродный и радионуклеидный анализ по определению геохронологии возраста каменных плит и археологические отложения сформировавшиеся под влиянием антропогенных воздействия человека.

Научно-техническая и библиографическая база исследования:

Национальная библиотека Республики Казахстан г.Алматы, Национальная академическая библиотека г.Астана, библиотечный фонд Академии «Көкше», университета «Туран-Астана», Кыргызского Национального университета им. И.Арабаева, Казахского Национального педагогического университета им.Абая, Евразийского Национального университета им.Л.Н.Гумилева, Евразийского гуманитарного институт, глобальные научно-технические, электронно-цифровые информационные ресурсы: “Science direct”, “AAAS”, “Springer”,

“ELSEVIER”, “Thomson Reuters”, “E-History”, “G-Global”, “Yvision.kz”, “Globethnics” и другие информационные центры.

Апробация результатов исследования.

Основное содержание и результаты исследовательских работ в виде научной статьи и тезисов были опубликованы в сборниках международных научно-практических конференциях и в изданиях с индексом ВАК Республики Казахстан, РИНЦ и «Impact factor». Некоторые содержания исследовательской работы были опубликованы ниже следующих научных журналах и сборниках в периоды с 1992 по 2018 годы:

Ұлттық тәлім-тәрбиеге негізделген «Атамекен» бағдарламасының педагогикалық мұралары // «Халық педагогикасы мен психологиясы дәстүрлерінің оқу-тәрбие ісінде қолданылуы» атты ғылыми-практикалық конференцияның материалдары (19-20 мамыр 1992 ж) / Ы.Алтынсарин атындағы ҚБА. – Алматы: ҚБА баспасы. –1992. – Б. 14-17.

Знакомить с историей и культурой народа // Русский язык и литература в казахской школе. – 1992. – № 4. – С.22.

Основные направления научно-этнопедагогической программы «Атамекен» // Поиск. – 2005. – № 4. – Б.44-47.

Астана-көне арий тайпаларының атамекені // Қазақстан тарихы.-2008.-№3.-Б.37-42.

Қазақ-нама. Этнопедагогика негіздері. Таскескен петроглифтері һәм Найман-қала тарихы, Неопедагогика һәм неопсихология әфсанналары [Текст] : шығармалар жинағы : ХХІ ғасыр кеңістігіндегі білім парадигмалары / М. Құрсабаев. - Астана : [Б.ж.], 2008. - 503 б. : сур. - ISBN 9965-721-05-Х : Б. ж. ББК 74.00(2К).

Музей истории юрты номадов мира – объект международного туризма Сборник Т81, УДК 379.8 ББК 75.81 Сборник международной научно-практической конференции «тенденции, проблемы, перспективы идустрально-инновационного и устойчивого развития туризма», посвященной Всемирному Дню туризма (2-27 сентября 2013), стр.42-48 0.5

Геоархеологический и туристический потенциал жилища юрты номадов и коренных этносов мира // Международная научная конференция «Казахстановедение-9», 13-14 ноября 2014, Университет «Туран-Астана», С. - 167-175.

Problem and cognitive as a form of innovative pedagogic technology. USA. Life Science Journal. ISSN: 1097-8135. May, 2014. Page 127-134. Impact factor 0,158.

Киіз үй тарихы мұражайы – элем этностарының мәдениетаралық интеграция көпірі. Каз НПУ им.Абая. Философский альманах. «Современный мир знаний», Серия «Философские науки». № 29890-Ж, №1-2 (65-66), 2016. – С.36-47.

The history of Reublican children social organization “Atameken” as object of pedagogical science. International journal “The Unity of Science”, Vienna, Austria, 2015. – Page 98-103.

Планирование туристско-краеведческой экспедиции школьников с применением технологии цифровой археологии // Международная конференция «Состояние и перспективы многоуровневого высшего образования в условиях глобализации». Кыргызско-турецкий университет «Манас», Ассоциация педагогов тюркского мира, 17-18 марта, 2016.

Туристско-геоархеологический потенциал наскальных рисунков Кунгей Тарбагатая. Вестник КазНУ им. Аль Фараби, Серия географическая, №1/2(42) 2016. – С. 233-238.

Дистанционное моделирование туристско-археологического комплекса «Саймалы-Таш», Материалы международной конференции, Астана, ЕАГИ, 2019.

Туристік өлкетану мен білім беру үрдісінде археологиялық ескерткіштерді GIS-технология ресурстары арқылы модельдеу. Eurasian Center of Innovative Development DARA. International Scientific Conference “Actual Questions and Innovations in Science”, Romania, May, 2019.

Природный парк «Тарбагатай» как объект исследования туристско-археологического комплекса. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44464989>, П 76 Приоритетные направления и проблемы развития внутреннего и международного туризма: материалы V

Международной научно –практической конференции, п. Форос, г. Ялта, Республика Крым, 23 – 24 мая 2020 г. – Симферополь, 2020. – 474 с.УДК 330.534, ББК 65.04 С. 283-297, <https://kukiit.ru/wp-content/uploads/2020/11/Sbornik-Foros-KUKIIT-2020.pdf>

FORMATION OF GEOINFORMATION CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN (11-14 YEARS OLD) IN THE PROCESS OF COMPILING ARCHAEOLOGICAL DIGITAL MAPS OF THE SITES OF THE KAZAKH-DZUNGARIAN BATTLES ON THE USGS EARTH EXPLORER PLATFORM, <file:///D:/st-2022/Istanbul%20conf.pdf>, HAGIA SOPHIA 4.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE, CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES AYASOFYA, 4.Uluslararası Kültür, Medeniyet ve Sosyal Bilimlerde Multidisipliner Araştırmalar Kongresi, PROCEEDING BOOK, Editors Prof.Dr. Muhittin Eliaçık, ISBN: 978-625-7898-64-5.

11.02.2022, Digital Maps of Ancient Turkic Archaeological Landscapes of The World as an Educational Platform, [https://dep.manas.edu.kg/img/files/15/UMEK-2022.%20Proceedings%20Book\).pdf](https://dep.manas.edu.kg/img/files/15/UMEK-2022.%20Proceedings%20Book).pdf) , УДК: 37.0 ББК 74.00Б 64Б 64 I Эл аралык “Манас” педагогикалык изилдөөлөр конгресси= I. Uluslararası “Manas” Eđitim Araştırmaları Kongresi. – Б: 2022, - 533 б. ISBN 978-9967-9428-3-7, УДК: 37.0, ББК 74.00, ISBN 978-9967-9428-3-7 Б 64

Структура диссертационной работы.

Диссертация состоит из введения (научного аппарата), 5 глав, заключения, из списка использованных литератур и электронных источников.

В **введении** интерпретируются основные понятия и актуальность исследовательского материала. На основе исследовательских материалов зарубежных и отечественных ученых посвященные к вопросу палеоархеологических ландшафтов и историко-культурных объектов Казахстана и за его пределами приводится сравнительный анализ исследуемых материалов за последние десятилетия и раскрывается актуальность выбранной темы диссертационной работы. Основным моментом является конкретное описание научного аппарата, цели и задачи, этапы исследования, научная новизна и гипотеза исследования.

На первой главе **«Историография изучения наскальных рисунков (петроглифов) в мире»** интерпретируются аналитические концепции и рекомендации по теме наскальных рисунков, полученные в результате исследования научных трудов и тезисов последних лет. Рассматриваются теоретико-методологические предпосылки и суждения ученых СНГ, России, Кыргызстана и зарубежных стран. Одним из главных вопросов исследования является казахстанское содержание контента как неотъемлемая часть археологической науки. Главным акцентом данной главы выступают вопросы научно-технического применения в системе исторических наук в разрезе с 1990 по 2020 годы.

Во второй главе на тему **«Кунгей Тарбагатай - колыбель археологических памятников Казахстана»** нами представляется обширная интерпретация генезис историко-культурологической концепции наскальных рисунков юго-западной части Тарбагатайского хребта Восточно-Казахстанской области, как философская стержень микрокосмоса обитателя First Human Ancient Artman. Одним из главных толкованиями являются: палеоэкспанция и причины составления геоинформационной карты миграции древних художников и поиск эпицентра происхождения (этнокультурогенез) каменных рисунков. На основе материалов которые имеют приближенные значения к тематике наскальных рисунков в Казахстане и соседних государств выявлены основные задачи и актуальность исследуемого объекта. Предлагается новые пути исследования и описания данного региона на основе сравнительного анализа с аналогичными территориями в Казахстане и за рубежом.

Третья глава называется **«GIS-технология как мультимедийная система коверации историко-культурных объектов»**. В начальной странице главы кратко описывается хронология и этапы становления GIS-технологии. Одним из главных вопросов является предмет исторической геоинформатики как технология и движущая сила информатизации

археологических исследований в мире. Основы технической характеристики дистанционного зондирования в процессе масштабирования туристско-археологических объектов является самой обсуждаемой темой в этой странице. Графические элементы кроссплатформенного планирования в процессе распознавания геоархеологических объектов на формате «ArcGIS Globe» является завершающей интерпретацией этой части диссертации. На основе мирового опыта представлен научно-познавательный и коммуникационно-технологический материал, раскрывающий эффективные пути решения в процессе исследования и распознавания историко-культурных памятников и объектов первобытного искусства с применением GIS-технологии.

На четвертой главе **«Научно-технические параметры компьютерного моделирования наскальных рисунков Кунгей Тарбагатай на платформе «Quantum GIS»** в качестве разработки интерпретируется платформа создания электронно-цифровой археологической карты юго-западной части Тарбагатай. В контексте пространственного масштабирования предлагается форма дешифровки координат туристско-археологических (петроглифов) объектов данного края. Одним из главных материалов является графическая интерпретация цифровой карты на формате «Google Earth». Более расширенном формате представлены содержательные материалы по вопросам применения геоинформационных технологий на платформах ArcGIS, Quantum GIS, Arc Globe, Geofabrik, Open Street Map, Earth Explorer, Google Earth Pro, Yandex Map и других современных систем. В качестве научной новизны и разработке собственного медиаресурса предложена многофункциональная система «Fly» на платформе ArcGIS Globe с высоким разрешением координатной системы на формате «Shape File» на базе Geofabrik Open Street Map.

Пятая глава называется **«Стратегические задачи сохранения историко-культурного геонаследия региона»**. В этой части диссертации подробно описываются основные понятия терминов и энциклопедических определениях о семантике и сакральности геоархеологического феномена петроглифов ТАР «Kungei Tarbagatay». Главными темами выступают особенности памятников как материального культурного наследия и ее роль этнокультурного диалога между странами а также экономические и правовые аспекты сохранения петроглифов как уникального памятника культуры человечества. Используя мировой опыт по сохранению и защите культурных и природных наследий с целью включени их Всемирный Список на формате World Heritage List UNESCO предлагается разработать специальный предварительный план на основе международного опыта «Tentative Lists». Выдвигается теория о статусе - Кунгей Тарбагатай территория геонаследия UNESCO Global Geoparks. Результатом заключения главы является разработка Мастер плана туристско-археологического комплекса «Kungei Tarbagatay».

В **заключении** интерпретируются выводы и основные направления реализации и решения проблемы на основе достоверных информации. Исходя из целей и задач излагается системно-аналитический материал, истекающий главным образом из контентов пяти глав.

В процессе обработки и умозаключения вытекающие из темы исследования, нами предлагается следующий участок научной работы, где собранные материалы становились объектом не только обсуждения, но и важной частью исследовательского ресурса. К ним нужно отнести в качестве дополнительной информации фототекстовые или формативные данные полученные путем сравнительного анализа, полученные в совместной работе научного исследования. К относятся: основные детали программного продукта «3D Studio DOS», «3D Studio MAX», Discreet 3dsmax, «United Autodesk 3ds Max 2019 Student Version» (трансформация цифровых археологических карт «Bit Map Parameteres») и дополнительные контенты программного обеспечения «Quantum GIS» и «ArcGIS Map 10.0», которые необходимы для распознавания и дешифровки историко-культурных объектов.

Наскальные рисунки как эпицентр международной археологической науки

Петроглифами (наскальные рисунки, каменные рисунки, писаницы, символы и знаки высеченные на каменных стеллах) – исходит от греческого слово «петро-камень» и «глиф-резьба» обозначает, наскальные изображения специально высеченные на каменных стеллах и плоских основах. В течении многих лет термин «петроглиф» как универсальное слово использовалось как субъект материальной культуры человеческой цивилизации начиная с времен верхнего палеолита. Наскальные изображения могут иметь мифологические, философские, религиозные и ритуальные окраски.

В археологической науке термин «петроглиф» часто употребляется как «Rock Art» (изображения на камне) и «Parietal art» или “Cavepaintings” (пещерные рисунки) а также “Megalithic art ” (огромные камни с рисунками), которые тесно связаны друг с другом. Есть еще другое предположение, что все они разделены на три ветви: «petroglyphs» (гравировка и высечение), «pictographs» (изображение), «Earth figures» (геоглифы).

С археологической точки зрения наскальные (каменные) рисунки – это тонкие многлетние корки солнечного (пустынного и полупустынного) загара, где первобытном художником (в нашем представлении это - First Human Ancient Artman) в процессе гравировки (гравировки) тяжелым предметом (каменный или медный молоток, короткий кусок метала с острыми углами) сравнительно нарушался верхний слой с целью описания историко-культурного события или религиозного обряда путем изображения или рисования разных фигур космоморфного, зооморфного, фитоморфного, терриоморфного, орнитоморфного и иного содержания.

Изобразительное искусство First Human Ancient Artman или доисторического человека сопровождался с наличием у него арсеналов рабочего инструмента молотка, колющих и режущих предметов сделанные из камня, позже из бронзы в качестве режущего предмета использовались тектиты (прочная каменная острая плиточная или полустеклянная осколка).

Самым активным периодам верхнего палеолита примерно 40 тыс.лет до н.э первобытные люди при выборе каменных инструментов часто сталкивались с разными формами найденного камня. В процессе обработки камня они старались найти универсальную форму каменных находок, чтобы можно было его использовать на разных деятельности повседневной жизни. Ретуширования камня с помощью более плотных или прочных видов каменных инструментов можно было встретить или расколоть разнообразную форму камней с грубыми формами похожие на молоток или осколочную плиту.

По мнению геологов самым твердым металлом являлись металлы с смесью хрома и никеля с меньшим содержанием сатали. Процесс изготовление заключалось высеканием с огромного куска каменной плиты. В результате был изготовлен обсидан. Обсидан имел особое значение при встречи разных племен во время охоты или религиозного праздника, так как его можно было обменять на теплые шкуры мамонта или на обработанный шерсть диких животных.

В процессе наблюдения за историко-культурными памятниками или палеоархеологическими отложениями мы должны четко различать степени археологического отложения от естественного расположения. Археологические отложения как часть геологических осадков параллельно распространяется под влиянием естественных природных факторов. В течении долгое время когда артефакты долгое время оставаясь частью геологических осадков, все это время он будет считаться как естественное геологическое отложение, так как объект который он окружен составляет едину биосферную экосистему. Лишь полсле долгих отложении как часть единого ландшафта, археологические отложения после находки становятся носителями историко-культурной информации.

Историко-культурная информация истекающая от степени археологического отложения с точки зрения хронологической эволюцией человеческого развития представляет собой сложную картину первобытнообщинного мира. Острые каменные наконечники или молотки при их нахождении на месте стоянок или временной среде обитания на первый раз требует от нас выявления степени реконструкции или ликвидации древних стоянок с учетом влияния климатических и тектонических факторов, которые имели влияния на изменение физических и биологических условия среды обитания человека. Если органические компоненты превосходят геологический расклад каменных материалов, тогда датировка с помощью радиоуглеродного метода представляется возможным. При этом нужно учитывать степени отложения и их изменения путем хронологизации с учетом естественного фактора и антропогенных воздействиях человеческой деятельности.

В наших условиях мы должны прибегнуть к методу датировки археологических памятников и историко-культурных объектов с использованием традиционных средств такие как, оптическое датирование, абсолютная хронология (археометрия), относительная хронология (стратиграфия), фотолюминесцентное датирование и радиоуглеродная датировка (радиометрический, дендрохронологический) и других методов.

Для решения поставленных задач нам поможет раздел археологии – научная дисциплина археометрия. Под археометрией понимается научно-исследовательское направление в археологии, целью которого является определение возрастных хронологии и происхождение археологических памятников и артефактов с применением физико-химических методов. Область исследования археометрии очень широк. К ним относятся: датировка физико-химическими методами археологического объекта по измерению абсолютной или относительной возрастной хронологии, изучение ландшафта, климата, почвенно-растительный покров, флоры и фауны и другие объекты и субъекты касающиеся к исследуемой территории, реставрация или консервация историко-культурных объектов.

На сегодняшний день в мире археологических наук разработаны и систематизированы ведущие технологии для достижения поставленных задач. К ним можно отнести радиоизотопное датирование (органические материалы в виде останков животных, растений, изделий и людей), дендрохронологическое датирование (возраст древесин и лесов, изделия из дерева выросшие на руинах вулканических и магматический отложениях), термолюминесцентное датирование (неорганические материалы в виде керамики и вулканических стекол), парамагнитно-электронное датирование (останки зубов животных, птиц и людей), гидратационное датирование (в виде формы искусственного стекла, слюды и обсидиана из вулканических и магматических извержений)

Начиная с 1980 года в мире археологической науки произошли научно-технологическое преобразования. Одним из продвинутых технологией были компьютерные программы на базе DEM (Digital Thematic Maps). На территории Северной Америки были разработаны экспериментальные программы, которые служили для обозначения историко-культурных объектов[5].

Предпосылками данного открытия стали тематические карты составленные в целях выявления географических координат объектов в определенной местности. В процессе составления важным элементом проекционирования стали рекогноция точных базовых объектов. Для создания первых тематических карт послужили опыт создания топографических карт, которые соответствовали качеством предшествующих материалов, которые часто усовершенствовались в современных условиях. Тематическая карта «*Designatio orbis christiani*» (1607) разработанный Jodocus Hondius (1563-1612) служил для определения сегментации расположения религиозных общин в ареалах городского населения.

Английский астроном Edmond Halley (1656–1742) используя символы картографической проекции создал карту звездного созвездия Южного полушария.

Самым уникальным изобретением стала картографическая разработка лондонского врача John Snow (1813-1858). Он с целью наблюдения вспышки холеры в условиях города, проецировал картографические символы и территории распространения эпидемии для анализа ситуации [95]. Пример врача стал обоснованием разработки методологии создания первой эмпирической модели географической информационной системы GIS. На примере John Snow французский инженер Louis-Léger Vauthier (1815–1901) создал карту плотности населения Парижа и его окрестности.

По словам исследователей W.A.Davis, F.G.Peet: «A method has been developed for the smoothing of digital thematic maps such as those derived from LANDSAT data. The method permits one to specify a minimal area for each feature represented on the map. After application of the method all the regions belonging to any given feature have areas equal to or greater than the minimum for the feature. In this report the results are presented for a particular example», - применение цифровых тематических карт, создает максимальную возможность для обозначения и анализа конкретных объектов [6].

Наскальные рисунки как объект международного археологического исследования были затронуты в трудах британского ученого Morris Ronald Монография называется «The Prehistoric Rock Art of Galloway and The Isle of Man» которая была выпущена в 1979 году. Автор на основе собранных материалов выдвигает гипотезу, что наскальные рисунки представляет собой о как археологический объект доисторического искусства [13].

Одним из первых фундаментальных трудов в области цифровой археологии, которые продемонстрировали об исключительной особенности нового подхода являются материалы итальянских ученых Andrea Scianna и Benedetto Villa. Изучая историю становления GIS-науки а также этапы перехода и трансформации традиционной платформы археологических данных в совершенно в другой уровень, авторы раскрывают основные параметры перемещения и интеграции исследовательского ресурса в условиях нового вызова времени [5].

На наш взгляд такая сложная переходная ситуация на орбите археологического мира иной раз может послужить инструментом объективного оценивания в процессе научно-творческой деятельности.

К такому мнению придерживаются британские ученые Harris T.M и Lock G.R. Они в процессе сбора данных по тематике исследования объекта, в качестве примера предложили целый блок альтернативных платформ распознавания историко-культурных объектов для выявления стратиграфического сравнительного анализа. Как мы видим предположение ученых которые выяснилось в процессе анализа данных в ходе исследования, через некоторое время оказались приемлемыми в условиях цифровизации археологических ландшафтов и других объектов.

Эпоха цифровизации наскальных рисунков как инновационный метод в процессе научно-творческой деятельности было отмечено в трудах американского ученого Conolly James. Он в своей работе «Geographical Information Systems in Archaeology» (2006) отчетливо интерпретировал инновационные возможности применение GIS-технологии в археологических исследованиях [7].

Трансформация традиционных сбора данных по археологическим находкам накопленные в течении нескольких лет в современных условиях Казахстана прослеживается по предложенной схеме, где мы подробно описывали выше указанных страницах.

Известно, что «Петроглифы Тамгалы» который был включен в список Всемирного наследия UNESCO в 2004 году, в течении многих лет были изучены многими учеными за пределами нашей страны. Благодаря Максимовой Анны Георгиевны (1923-2002) мир узнал

о местонахождении уникального памятника бронзового века о петроглифах «Тамгалы». Автор в своей работе «Наскальные изображения ущелья Тамгалы» (1958) впервые затронула вопрос о комплексном исследовании культурно-археологического ландшафта «Тамгалы» [8]. Исследование Максимовой А.Г были продолжены ее учениками Рогожинского А.Е и Марьяшевым А.Н.

Гипотеза о расселении территории Южного Казахстана (Каратау) первобытными людьми был высказан археологом Алпысбаевым Хасаном Алпысбаевичем (1928-1978). В качестве руководителя Каратауским палеолитическим отрядом (1957-1960) Х.Алпысбаев обратил особое внимание на Каратауские петроглифы (писанины), так как эти археологические ландшафты стали объектом констатации фактов о пребывании питекантропов на территории южного и восточного Казахстана [9].

Немалый вклад об узнаваемости каменных изображении Казахстана и Средней Азии в глобальном масштабе внес германский ученый Hermann Luc. В течении нескольких лет он собирал множество материалов не только по Казахстану, но и других сопредельных стран Средней и Центральной Азии. Hermann Luc своей книге (2011) «Die Petroglyphen von Tamgaly in Kasachstan (in German). Paris: BoD (Books on Demand)» он подробно описывает туристко-археологический ландшафт «Тамгалы» (не путать с Тамгалы-Тас) [10].

По словам известных ученых (Шер Я.А, Дэвлет Е.Г, Формозов А.А) однозначного определения о каменных рисунках не существуют. Известно одно, что были выполнены целенаправленно, долго и усердно усилиями древних художников (First Human Ancient Artman) путем технологии высечения (тесаные рисунки).

Удивительно, что география распространения древниц писаниц имеет широкую плоскость на земном шаре. Они в большом количестве встречаются во всех континентах. Одним из уникальных памятников человечества является пещера Altamira (Spain). Наскальные росписи Альтамиры в Испании (15-8 тыс.лет до н.э) как археологический объект связывает свою хронологию с эпохи верхнего палеолита. На основе материалов (M. García-Diez, D.L. Hoffmann, J. Zilhão, C. de las Heras, J.A. Lasheras, R. Montes, A.W.G. Pike) можно предположить, что родиной первого художника (Rock Art) планеты может претендовать пещера Альтамира [11]. Следует сказать, что по данной теме на базе научно-информационной базы «Science Direct» сфокусированы привязки свыше 400 тезисов и ссылок. Хотя объект занесен в Список Всемирного наследия UNESCO в 1985 году, пещера была найдена археологом-любителем Марселино Санс де Саутулой в 1879 году.

Объект Альтамира взят нами под вооружение не случайно. Гипотеза исследователя Дэвлет Е.Г о международном признании Альтамиры «королевы расписных пещер» может стать обоснованием о существовании первого в мире древнего художника каменных изображении First Human Ancient Artman на территории северной Испании (провинция Сантадер) 16 тыс.лет тому назад [12]. Исследование Garcia Guinea M.A, Madariaga de la Campa Benito, García-Diez M показали, что выдвижение теории о выявлении первого в мире художника имеет глубокую подоснову.

Думается, что данный вопрос не останется незамеченным со стороны исследователей нового поколения. Считаю, что выявление First Human Ancient Artman, нам откроет новую страницу в мире археологической науки.

Каменные знаки служили центром информационной волны, что породило мысли о континентальной или внешней связи между памятниками. К примеру, часто встречаемые «солнцеголовые» рисунки, в конечном счете имели неземное происхождение, которые отличались знаковыми и символическими очертаниями. Теория «гуманоидные рисунки» выдвинутым Erich von Däniken имели тесные связи с рисунками на камнях Сахары и других регионах. Допуская мысли о «палеоконтактах» на основе предположения Erich von Däniken

и его последователей, выражаем свои мысли о признании существовании первого дизайнера-гуманоида на земле.

Ярким представителем наскальных рисунков мирового значения является юго-восточная часть Алжира (Африка) местечко «Tassili n'Ajjer» датируемые 7 тыс.лет до н.э. Ученик известного ученого в области доисторического наскальной живописи Abbe Breuil(1877-1961) солдат французской армии Henri Lhote (1903-1991) где, в 1933 году во время военных походов, посещая это уникальное место, случайно наткнулся на пустынный плоскогорный массив [13]. Henri Lhote продолжая бесценные наследия своего наставника, собирал огромного количества материалов по изучению петроглифов Африканской Сахары.

Жизнь и творчество священника Abbe Breuil была полна научными событиями и достижениями. Кроме наскальных рисунков ему удалось погружаться вглубь тайны древних стоянок первобытных людей Южной Африки, Испании, Португалии и Китае. Ученые мира его по правому признают крупным специалистом по истории первобытного (cavepainting) искусства (доисторическая этнография)[14].

Вопросы наскальных рисунков широко представлены в исследовательском направлении под названием «Prehistoric Europe». В узком направлении оно называлось «Доисторическая Европа» или появление и влияние первобытных людей на европейских равнинах и горных местностях. По словам итальянского геолога Lorenzo Pareto (1800-1865) первые люди из Африки в эпохи верхнего плиоцена и нижнего плейстоцена пересекали территорию Европы. На основе гипотезы Lorenzo Pareto в Международном Геологическом Конгрессе (London,1948) были установлены границы между плиоценом и плейстоциеном (Виллафранкский ярус), что дает нам основание о миграции древних художников из Африки на Европейскую территорию.

На основе данной интерпретации нами отмечены карта распространения каменных изображений на территории Европы. К ним относятся: Ховгорденский рунический камень (Urpland, Sweden), археологический парк (редкие виды быков – тур, 20 000 лет до н.э) долины Коа (Portugal), Наскальная живопись (верхний палеолит, 6000 г.до н.э, Emmanuel Anati)« Валь-Камонике» (Rock Drawings in Valcamonica, Italy) Живопись грота Font de Gaunte, France (15 000 лет до н.э, Пегуан Г).

Нельзя не отметить огромный арсенал исследовательских работ связанные с применением геоинформационных технологии в археологии. В ходе подборки диссертационных материалов нами были обнаружены ограниченные количества научных ресурсов, нацеленные использованию современных ресурсов IT-технологии в процессе распознавания историко-культурных объектов.

Представленный материал (2018) крупнейшего портала «Science Direct» под названием «A new aerial photogrammetric survey method for recording inaccessible rock art» (авторы Stephen Berquista, Giles Spence-Morrowa, Felipe Gonzalez-Macqueen, Branden Rizzuto, Willy Yépez Álvarez, Stefanie Bautista, Justin Jennings) носит интересные факты связанные с использованием GIS-технологии в исторических исследованиях. Авторы широко используя Digital Elevation Models (DEM's), Digital Terrain Models (DTM's) и других высокоточных современных аппаратур, направленные для качественной фиксации и обработки историко-культурного объекта. Ученым удалось закрепить научный материал с помощью беспилотного летательного аппарата (Unmanned Aerial Vehicles) с целью фиксации и анализа археологического объекта [15]. В процессе облета с помощью дрона летательного аппарата «Agisoft Photoscan» были получены качественные фотограмметрические снимки с указанием параметриальных данных объекта.

Довольно содержательный материал в формате «Online journal» был опубликован в научном журнале «Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage» (2018) под названием «Generation of visually aesthetic and detailed 3D models of historical cities by using

laser scanning and digital photogrammetry». Авторы José Balsa-Barreiro, Dieter Fritsch, которые являются научными сотрудниками института Аэрокосмического инжиниринга и геодезии (Stuttgart, Germany) изучив историческое прошлое городских поселений Германии, предлагают создать навигационную модель для обозначения и визуализации историко-культурных объектов с применением программы «Agisoft LLC» [16].

Перспективы взаимодействия 3D (three-dimensionality) трехмерное пространство и изображение (графика) а также использование геоинформационных систем GIS (Geographic information system) в распознавании или дешифровки историко-культурных объектов, археологических ландшафтов и памятников широко изучались в трудах профессора Gary Lock (Institute of Archaeology, University of Oxford, 36, UK). Автор в своей работе «Spatial thinking in archaeology: Is GIS the answer?» (Journal of Archaeological Science, 2017) подробно описывает технологическое преимущество использование геоинформационных (GIS) и навигационных (GPS) в процессе исследовательских работ.

Некоторыми учеными в лице Markus Seidl, Ewald Wieser, Craig Alexander (University of Applied Sciences, Austria, Mc Donald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, UK) для комплексного исследования петроглифов предлагается оптимальный вариант, где основным компонентом должен быть классификационный системный подход. Они в процессе публикации научного тезиса «Automated classification of petroglyphs» (Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage Volume 2, Issues 2–3, 2015, Pages 196-212) утверждают о правильности выбора двух типов автоматического оценивания наскальных рисунков. Изучая научно-обозревательный контент «UNESCO world heritage» ученые пришли к такому мнению.

1. Комбинация существующих дескрипторов.
2. Графический дескриптор наскальных рисунков в мире [18].

Аналогичному мнению придерживается Guillaume Robin, научный сотрудник института истории и классической археологии (University of Edinburgh, School of History, Classics and Archaeology). Автор в своей совместной разработке с ученым William Robertson с названием «Digital imaging techniques for the study of prehistoric rock art» (Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, 2015) поднимает вопрос о комплексного подхода к изучению петроглифов в мире.

Ярким примером может стать цифровая обработка или компьютерная дешифровка археологических ландшафтов, где обнаружены «Rock Art» (изображения на камне), «Parietal art» или «Cavepaintings» (пещерные рисунки), «Megalithic art» (огромные камни с рисунками) а также ветви наскальных рисунков: «petroglyphs» (гравировка и высечение), «pictographs» (изображение), «Earthfigures» (геоглифы).

Литература и электронные источники

1. Қазақ-нама : шығармалар жинағы / Құрсабаев, Мұхамедрахим ... – Астана : [Б.ж.], 2008. - 504 б., сурет., кесте; . – Библиогр.: 492-503 б. . – 9965-721-05-X. <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1105928>
2. UNESCO Intangible Cultural Heritage Lists.
3. Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (отчет экспедиции 1948 года) // Известия АН КазССР. № 108, Серия археологическая, Вып. 3. Алма-Ата, -1951.
4. Самашев З.С. Наскальные изображения Казахстана как исторический источник. Дисс. на соискание ученой степени доктора ист.наук. Институт археологии и этнографии им.Ш.Уалиханова. Алматы, 2010. <http://elibrary.ru/item.asp?id=22855284>

5. Andrea Scianna, Benedetto Villa. GIS Applications in archaeology. University of Palermo, Italy, 1993. http://www.archcalc.cnr.it/indice/PDF22/AC_22_Scianna_Villa.pdf
6. W.A.Davis, F.G.Peet. A method of smoothing digital thematic maps. Remote Sensing of Environment, Volume 6, Issue 1, 1977, Pages 45-49.
7. Conolly J., Lake M. 2006, Geographical Information Systems in Archaeology, Cambridge, Cambridge University Press.
8. Максимова А.Г. Наскальные изображения ущелья Тамгалы // Вестник АН Казахской ССР. 1958. - № 9, С. 108 - 110. илл.
9. Алпысбаев Х.А. Новые наскальные изображения Бостандыкского района // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 1. 1956. С. 182 - 188.
10. Hermann Luc (2011). Die Petroglyphen von Tamgaly in Kasachstan (in German). Paris: BoD (Books on Demand). ISBN 978-2-8106-1832-3.
11. M. García-Diez, D.L. Hoffmann, J. Zilhão, C. de las Heras, J.A. Lasheras, R. Montes, A.W.G. Pike. Uranium series dating reveals a long sequence of rock art at Altamira Cave (Santillana del Mar, Cantabria). Journal of Archaeological Science, Volume 40, Issue. XI, November 2013, Pages 4098-4106.
12. Дэвлет Е.Г. Альтамира-королева расписных пещер. Природа, №12, 2014. http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NATURE/12_04/ALTAMIRA.HTM.
13. Лот А. Туареги Ахаггара / Анри Лот; Пер. с фр. В. А. Никитина; Послесл. Ю. М. Кобищанова и А. Ю. Милитарева; Отв. ред. Ю. М. Кобищанов; Рец.: Л. Е. Куббель. М.: Наука.1989, 272 с. — (Рассказы о странах Востока). — 30 000 экз. — ISBN 5-02-016591-3.
14. Abbe Breuil. Rock Paintings of Southern Andalusia: A Description of a Neolithic and Copper Age Art Group (with M.C. Burkitt and Montagu Pollock). Oxford: Clarendon Press, 1928.
15. A new aerial photogrammetric survey method for recording inaccessible rock art. S. Berquista. G. Spence-Morrowa, F.Gonzalez-Macqueen, B.Rizzutoa, W. Álvarezc, S. Bautista, J. Jenningsc. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, Volume 8, March 2018, Pages 46-56.
16. José Balsa-Barreiro, Dieter Fritsch. Generation of visually aesthetic and detailed 3D models of historical cities by using laser scanning and digital photogrammetry. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, Volume 8, March 2018, Pages 57-64. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212054817300280#!>
17. Markus Seidl, E. Wieser, C. Alexander. Automated classification of petroglyphs. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, Volume 2, Issues 2–3, 2015, Pages 196-212.
59. Guillaume Robin. Digital imaging techniques for the study of prehistoric rock art. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, Volume 2, Issues 2–3, 2015.
18. The Canadian Encyclopedia. <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/pictographs-and-petroglyphs>.
19. Petroglyphs within the Archaeological Landscape of Tamgaly. <http://whc.unesco.org/en/list/1145>

Medical Sciences

ОЖИДАНИЯ РАБОТОДАТЕЛЯ ПРАКТИЧЕСКОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В МОЛОДЫХ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Медеубаева Гульжан Тлеуовна

Директор ТОО «BZ Холдинг» поликлиника «Univer»

По данным исследования, рынок труда медицинских специалистов испытывает дисбаланс спроса и предложения: при дефиците кадров наблюдается «перепроизводство» специалистов. Ситуация парадоксальна, но объяснима: число соискателей на рынке труда по формальным показателям обеспечивает потребности рынка труда, однако фактически работодатели испытывают потребность в специалистах с определенными компетенциями, число которых на рынке труда ограничено. Так, работодатели системы здравоохранения испытывают дефицит кадров, но, даже обладая выбором среди выпускников медицинских вузов, отмечают, что не могут найти специалистов, соответствующих требованиям должности.

Основными причинами дисфункциональности рынка труда медицинских специалистов сами работодатели-эксперты считают слабые каналы коммуникации в рамках «соискатель—работодатель—рынок труда», дефицит оптимально подготовленных кадров, несовпадение требований работодателей и ожиданий соискателей, недостаточный уровень взаимодействия вузов и рынка труда.

Слабые каналы коммуникации в рамках «соискатель—работодатель—рынок труда». Практическое здравоохранение, представленное преимущественно государственными медицинскими организациями, практически признает, что не используются рекрутинговые агентства и сайты вакансий для поиска и подбора сотрудников в силу ограниченных ресурсов, недостаточной информированности о возможностях работы в интернет-пространстве, а также недостаточности навыков коммуникации работодателей с различными сегментами рынка труда: «Здравоохранение действительно размещает свои вакансии слабо и мало». При этом коммерческий сектор здравоохранения представлен на рынке труда в значительно большей степени, однако основной пул вакансий сосредоточен на поиске специалистов на должность «медицинский представитель», что в целом слабо отвечает задачам закрепления молодых выпускников медицинских вузов в профессии.

Представители профессорско-преподавательского состава медицинских вузов отмечают, что подготовка специалистов реализуется в условиях оптимизации кадрового состава высшей школы, и указывают, что студенты не используют имеющиеся возможности трудоустройства в рамках внутреннего рынка труда вуза: «Мы имеем хорошие контакты со всеми нашими подразделениями — лечебными».

При этом выпускники вуза, проявляя высокую готовность к работе по специальности (и в смежных областях), указали, что на сайтах рекрутинговых компаний, сайтах работодателей практически отсутствуют вакансии для молодых специалистов без опыта работы. В рамках исследования получен массив мнений, который позволил сформировать

представление о требованиях работодателей в отношении наличия у соискателей опыта работы по специальности/должности. Эксперты подчеркивают, что практическое здравоохранение размещает вакансии исключительно для специалистов с опытом работы: «Вакансии есть... вместе с тем очень важно, что не размещалось ни одно объявление «мы берем студентов», «мы берем без опыта», ни одно! Специально смотрела, это 2—3, чаще 5 лет стажа. Вакансии есть, но устроиться молодому нельзя!».

Дефицит оптимально подготовленных кадров. В процессе обсуждения представители практического здравоохранения, профессорско-преподавательского состава вузов указали, что наблюдают дефицит квалифицированных кадров при избытке предложений на рынке труда. Интересно, что специалисты практического здравоохранения считают, что «кадры есть, только их надо дообучить». При этом потребности практического здравоохранения, на взгляд экспертов, сегодня могут быть удовлетворены имеющимися кадровыми ресурсами отрасли при условии повышения эффективности их использования: «...первая задача, которая стоит, — это повышение использования кадровых ресурсов».

Возможным вариантом решения проблемы системности кадрового замещения и планирования объемов подготовки специалистов, соответствующих потребностям работодателей, выступает ориентир на подготовку специалиста на основе компетентностного подхода, переход на систему целевой подготовки специалистов для работодателя (региона): «...следующий шаг — это целевое распределение, т. е. целевые заказы. Нужно региону вот столько-то терапевтов, столько хирургов, частная медицина... заказывает. Дальше идет контракт этого обучаемого. Это может быть ординатура, возможно, на первый курс он поступает, или дополнительное образование. И вузы обеспечивают этот заказ».

Вместе с тем в настоящий момент недостаточно отлажены механизмы кадрового планирования с опорой на систему целевой подготовки. Так, студенты отмечают, что даже целевой прием на обучение в вузе не гарантирует трудоустройства по окончании обучения.

Одновременно с ожиданиями престижной должности и места работы студенты и молодые специалисты высказали понимание, что для построения успешной карьеры в отрасли необходимо «идти с низов», «прочувствовать всю структуру». При этом, безусловно, одним из важнейших показателей успешного трудоустройства для молодых специалистов является оплата труда. Так, минимальным размером заработной платы выпускники определили 100 000 тысяча тенге, что в целом соответствует представлениям работодателей из числа ЛПУ о справедливой оплате труда для молодых специалистов.

В настоящий момент и практическое здравоохранение, и фармацевтические компании, и вузы испытывают дефицит молодых кадров и готовы принять их на работу, однако эксперты указывают на недостаточность практических навыков молодых специалистов и расхождения с требованиями современного рынка труда. При этом, безусловно, практическое здравоохранение и фармацевтическая отрасль формируют разные требования к молодому специалисту.

Продолжая искать ответы на вопрос, какой же специалист востребован на рынке современного труда в практическом здравоохранении и фармацевтическом секторе, в процессе обсуждения эксперты пришли к согласию в приоритетности личностных, характерологических качеств для эффективной трудовой деятельности. Наиболее значимыми личностными характеристиками успешного медицинского специалиста, на взгляд экспертов, сегодня являются стрессоустойчивость, коммуникабельность, междисциплинарный взгляд на практическую деятельность, активность и организаторские способности, хорошие адаптационные навыки, наличие внутренней этической оси, ответственность, мотивированность на работу по специальности и профессиональное развитие, готовность самосовершенствоваться и развиваться всю жизнь, освоение новых

направлений деятельности, работоспособность, аналитическое мышление и лидерские качества, готовность принимать решения, знание современных трендов, в том числе информационных и технологических.

Среди основных навыков, которые приветствуются работодателями, эксперты выделяют коммуникативность, хорошие профессиональные знания, способность к быстрому приобретению новых навыков, знаний, умений, управленческие навыки. Безусловно, важными для повышения конкурентоспособности молодого специалиста на рынке труда являются дополнительные навыки, в том числе знание английского языка.

Анализ мнений руководителей позволил сформировать понимание, что в настоящий момент рынок труда и система образования нуждаются в общих усилиях по сближению и более интенсивному обмену информацией для оптимизации подготовки кадров и обеспечению потребностей отрасли в кадровых ресурсах. Признавая существующую разобщенность образовательных программ и требований рынка труда, руководители ЛПУ возлагают на вузы надежду в части формирования аналитических прогнозов стратегического развития отрасли и соответствующих образовательных трендов и программ, потенциально востребованных в будущем.

Современный рынок труда выдвигает серьезные требования к уровню профессиональной подготовки медицинского специалиста. Работодатели ориентируются в процессе подбора кадров преимущественно на авторитет вуза, выпускником которого является соискатель, и на фактические навыки профессиональной деятельности. Вместе с тем рынок труда выдвигает большой объем требований не только к знаниям, умениям и навыкам выпускников, но и к уровню их владения инновационными и информационными технологиями, что обуславливает необходимость совершенствования образовательных программ в вузе.

Наблюдаемая сегодня неудовлетворенность работодателей уровнем профессиональной подготовки специалистов проявляется не только в высоких показателях кадровой текучки, длительном периоде подбора персонала, но и во все более отчетливо формирующемся недоверии к дипломам специалистов. Указанные факторы способствуют увеличению испытательных сроков и нежеланию принимать на работу специалистов без опыта работы.

Принимая во внимание существующую разобщенность образовательных программ и требований рынка труда, необходимо признать, что в настоящий момент рынок труда и система образования нуждаются в общих усилиях по сближению и более интенсивному обмену информацией для оптимизации подготовки кадров и обеспечению потребностей отрасли в кадровых ресурсах. Одновременно представляется необходимым установление устойчивых связей вузов с работодателями и обеспечение обширных программ стажировки молодых специалистов в медицинских организациях для формирования багажа практических умений, адаптационных навыков, укрепления неформальных связей молодого специалиста в трудовом коллективе.

Высшее образование выступает для молодежи ожидаемой и планируемой ступенькой в карьерной лестнице. Вместе с тем наблюдается несколько индифферентная позиция молодых в отношении отдаленных перспектив становления в профессии. Зачастую сам факт получения диплома воспринимается молодыми специалистами достаточным основанием для успешного трудоустройства. Однако конвертация инвестиций в профессиональное образование в преференции на рынке труда в настоящее время не является безусловно ожидаемым результатом, поскольку далеко не все престижные профессии являются востребованными на рынке труда.

Тем не менее, понимая, что именно молодые специалисты должны обеспечить планомерное обновление и возрастное замещение кадрового ресурса государства, обсуждение проблемы трудоустройства выпускников вузов и кадрового обеспечения отрасли остается одним из важнейших пунктов повестки дня в научном и профессиональных сообществах. Поиск векторов развития, путей гармонизации спроса и предложения на рынке труда медицинских работников является общим решением, обусловленным насущной необходимостью отрасли в целом.

Удовлетворенность пациентов как индикатор качества медицинских услуг (на материале ГКП «Многопрофильная областная больница»)

Журабекова Даметкен Сагитовна

Старшая медицинская сестра ГКП «Многопрофильной областной больницы» на ПХВ ГУ «Управление здравоохранения Актюбинской области»

Молдаязова Ляззат Тыныштыковна

К.м.н., доцент НАО «ЗКМУ им.М.Оспанова»

Введение. Важными компонентами для достижения главных целей развития здравоохранения в Республике Казахстан, в частности повышение качества оказания медицинской помощи, являются внедрение стандартизированных производственных процессов системы контроля качеством. Для контроля качества медицинских услуг учитывается 4 важных аспекта: профессиональных (квалификация врача, медицинской сестры) - выполнение технологий лечебно-диагностического процесса; оптимальности использования ресурсов; риска для пациента; а также удовлетворенности пациента оказанной медицинской помощью.

По мнению Европейского регионального бюро Всемирной организации здравоохранения «качественной должна считаться медицинская помощь, соответствующая стандартам медицинских технологий, при отсутствии осложнений, возникших в результате лечения, и достижении удовлетворенности пациента». Также, в современной рыночной экономике считается, что качество – это свойство товара или услуги удовлетворять спрос потребителей (в здравоохранении – пациентов). С этого следует отметить, что оценка удовлетворенности пациентов является неотъемлемой частью контроля качества медицинских организациях, так как она отражает качество оказываемой медицинской помощи с перспективы пациентов. [1,2]

Уровень удовлетворенности пациентов качеством медицинской помощи является одним из показателей рейтинговой оценки деятельности медицинских организаций. Основными принципами обеспечения удовлетворенности пациентов являются: доступность медицинской помощи для потребителей медицинских услуг; обеспечение пациентов необходимой информацией; внимание и участие врача, медицинской сестры к состоянию пациенту; соблюдение медицинским персоналом принципов медицинской этики и деонтологии; результаты полученной медицинской помощи.

Принимая во внимание тот факт, что развиваются не только медицинская наука и применяемые технологии, но и появляется новый тип отношений между врачами и пациентами. Если несколько лет назад эти отношения были основана на патернализме и пациент почти безоговорочно доверял своему врачу, то в наши дни, пациент более требователен, более информирован, так что это отношения сегодня превратились в взаимное доверие. В этом случае важно слушать пациента, уважать его мнение, объяснить использованные варианты диагностики и лечения, дать возможность на выбор, в то же время, показывая высокую компетентность [4].

Тем не менее, не ко всем пациентам должны применить тот же подход; к каждому пациенту должен быть индивидуальный подход. Сегодня пациент имеет возможность выбрать врача и больницу, что и должно беспокоить руководство здравоохранительного учреждения предоставляющих медицинские услуги. Поэтому нужно регулярно проводить обзор и оценку удовлетворенности своих клиентов для дальнейшей эффективной организации реформирования. Удовлетворенность это согласие пациента с данной реальностью и совпадение его ожиданий с полученным результатом. В то же время, удовлетворенность лечением зависит от ряда субъективных чувств и объективных факторов. Удовлетворенность пациентов лечением является компонентом мониторинга понятия «качество медицинской помощи» предложенным от ВОЗ «Качество медицинской помощи» рассматривается как совокупность процессов медицинской помощи, которые способствуют удовлетворенности пациентов в процессе формирования соотношений с медицинским персоналом, в условиях обеспечения необходимых ресурсов, квалификации и технологий.

Удовлетворенность пациентов в Казахстане проводится путем анкетирования, которая состоит из 12 вопросов и рассчитывается по среднему значению удельного веса положительных ответов на вопросы анкеты. Рекомендуется охватить не менее 10% респондентов от количества больных, выписавшихся из стационара, а также не менее 5% респондентов от фактического количества посещений в смену для организаций. [4]

Цель исследования: Исследовать мнение пациентов по качеству медицинской помощи стационара «Многопрофильная областная больница». Поскольку рейтинг врача, медицинской сестры и медицинского учреждения зависит от правильного формирования отношений, поэтому важно рассматривать отношения между пациентом и медицинским персоналом. Анализ результатов анкетирования пациентов в рамках проведения независимой оценки качества условий оказания медицинской помощи в круглосуточном стационаре «Многопрофильная областная больница».

Материалы и методы. Социологический анонимный опрос пациентов центра. В рамках независимой оценки выполнено анкетирование пациентов стационара с применением анкет, утвержденных Министерством здравоохранения Республики Казахстан. Анализ показателей удовлетворенности медицинской помощи в зависимости от возраста, по времени ожидания пациентов в приемном покое больницы, удовлетворенность пациентов гигиеническими мероприятиями в больничной палате, оценка деятельности медицинского персонала, удовлетворенность рационом питания, оценка результатов лечения пациентов и оценка общей деятельности центра позволят разработать конкретные мероприятия, направленные на повышение качества медицинской помощи.

Результаты и их обсуждение. По оценке респондентами качества оказываемой медицинской помощи в «Многопрофильная областная больница» было проведено социологическое исследование. Анкетирование проводилось анонимно, на государственном и русском языках по пятибалльной шкале. Анкета состояла из 12 вопросов. Анкетирование прошло 232 респондентов.

Распределение респондентов по возрасту – до 25 лет – 27, 25-35 лет – 171, 35-45 лет – 32 и старше 45 лет – 2 респондентов (Рис. 1).

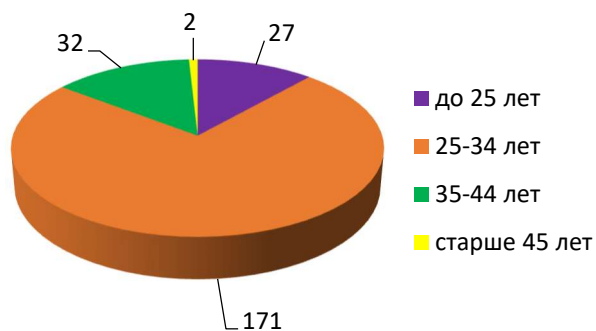

РИСУНОК 1. РАСПРЕДЕЛЕНИЕ РЕСПОНДЕНТОВ ПО ВОЗРАСТУ

По времени ожидания пациентов в приемном покое больницы мы получили следующие результаты (Рис. 2):

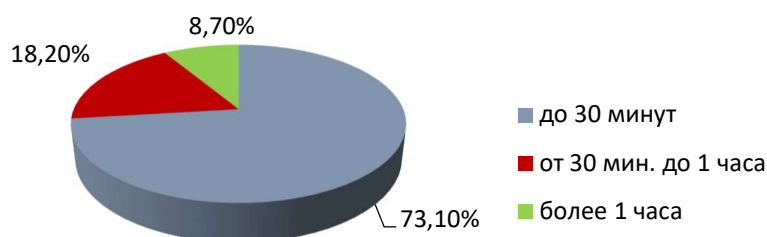

РИСУНОК 2. ВРЕМЯ ОЖИДАНИЯ В ПРИЕМНО-ДИАГНОСТИЧЕСКОМ ОТДЕЛЕНИИ ГКП «МОБ»

Основная количество больных (73,1%) ожидали госпитализации или комплексного осмотра специалисты не более 30 минут. 18,2% пациентов ожидали от 30 минут до 1 часа. Более 1 часа длилось ожидание у 8,7% пациентов. В основном оно было связано с проведением диагностических манипуляций и ожиданием их транскрипции.

Удовлетворенность пациентов гигиеническими мероприятиями в больничной палате выразили 98,3% опрошенных и только 1,7% случаях с ответом были затруднения (Рис. 3).

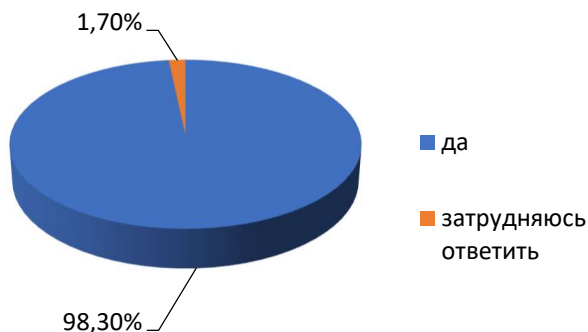

РИСУНОК 3. УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ПАЦИЕНТОВ ГИГИЕНИЧЕСКИМИ МЕРОПРИЯТИЯМИ И В БОЛЬНИЧНОЙ ПАЛАТЕ

Практически только каждый третий опрошенный доволен рационом питания в центре (Рис. 4).

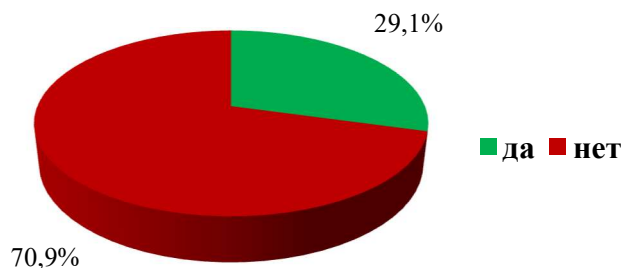

РИСУНОК 4. УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ РАЦИОНОМ ПИТАНИЯ В ГКП «МОБ»

Почти 2/3 пациентов или 70,9% высказали пожелания по расширению рациона питания и увеличение мясного рациона. Практически с каждым из них была проведена беседа с разъяснением сбалансированности питания в стационаре.

Оценка деятельности медицинского персонала ГКП«МОБ» пациентами представлена на следующем рисунке (Рис. 5).

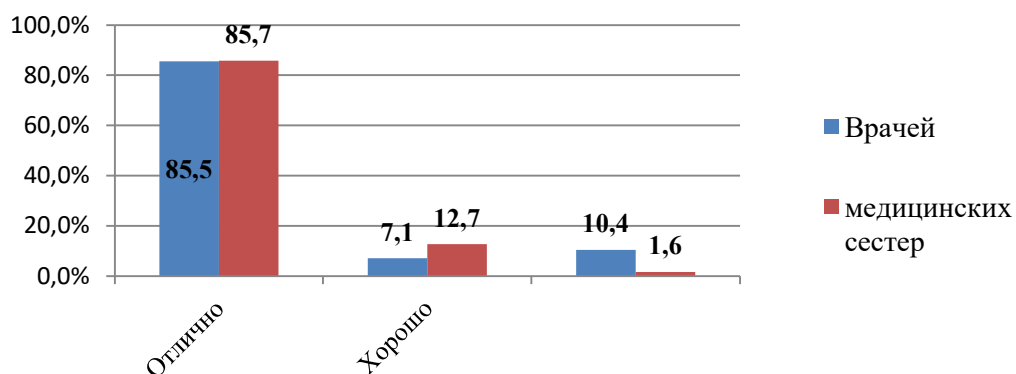

РИСУНОК 5. ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕДИЦИНСКОГО ПЕРСОНАЛА ГКП «МОБ»

Более 85% пациентов оценили работу врачей и медицинских сестер на отлично, в 7,1% случаев работа была оценена врачами и 12,7% медицинских сестер на «хорошо», и в 10,4% случаев работа врачей и 1,6% медицинских сестер оценена как удовлетворительная.

Общая деятельность ГКП «МОБ» была оценена на отлично 71,4% респондентами (Рис. 6).

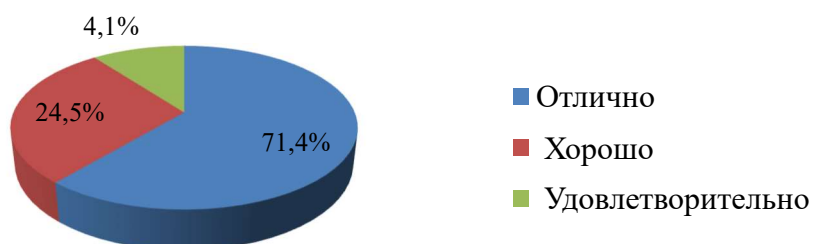

РИСУНОК 6. ОЦЕНКА ОБЩЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

24,5% опрошенных оценили общую деятельность больницы на «хорошо» и 4,1% на «удовлетворительно».

Удовлетворенность результатами лечения показана на рисунке 7.

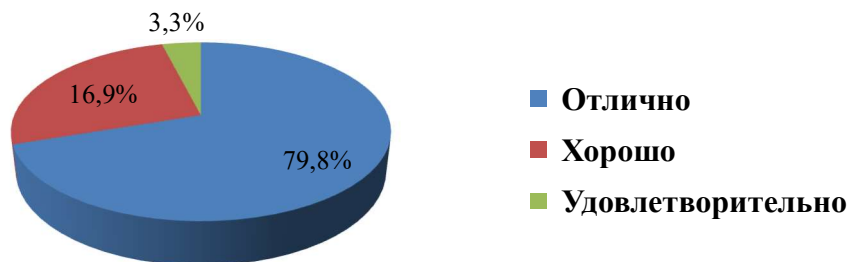

РИСУНОК 7. ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ЛЕЧЕНИЯ ПАЦИЕНТАМИ

Оценка результатов лечения в 79,8% случаях получила высший балл. В 16,9% результаты лечения оценены как хорошие и 3,3% пациентов оценили полученное лечение удовлетворительно.

Заключение и выводы.

Итоги Независимой оценки качества в стационаре позволяют оценить эффективность мер для обеспечения комфортных условий пребывания пациента и могут быть использованы в практическом здравоохранении для организации мероприятий по устранению дефектов и принятия стратегически важных решений по управлению медицинской организацией.

Анкетирование пациентов позволяет не только выполнить требования Министерства здравоохранения Республики Казахстан об участии в Независимой оценке качества, но и выявить «болевые точки» в организации процессов оказания медицинской помощи. Мнение пациентов помогает акцентировать внимание на проблемных направлениях в деятельности медицинской организации, часто не замечаемых медицинским персоналом, что дает понимание об эффективности нововведений и реформ.

Несмотря на то, что мнение пациентов имеет субъективный характер, однако обобщая полученные результаты, следует оценить, что в стационаре «Многопрофильная областная больница» общий уровень удовлетворенности пациентов как полностью удовлетворительное.

UDC: 616.345-006.6-036.22-071(574)

COLORECTAL CANCER: EPIDEMIOLOGY AND SCREENING METHODOLOGY IN KAZAKHSTAN

Arman Khozhayev

Doctor of Medical Sciences, Professor, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

Vera Zadorozhnaya

Oncologist-chemotherapist, Kostanay City Oncology Multidisciplinary Hospital, Kostanay, Kazakhstan

Zhuldyzay Kydyraliyeva

Oncologist-chemotherapist, Zhambyl Regional Multidisciplinary Center of Oncology and Surgery, Taraz, Kazakhstan

Assel Zhengisbekkyzy

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Dariya Abdigalieva

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Gulnur Basharova

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Aizhan Satybayeva

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Nursulu Pukharbekova

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Maral Berkingaliyeva

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Alina Sumazova

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Aigerim Akanova

Regional oncologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Annotation: This publication presents modern epidemiological indicators of colorectal cancer in the regions of our country, consecrates the clinical and organizational aspects of the early diagnosis of this pathology, based on the method of active detection of this type of cancer in clinically asymptomatic individuals - screening. A step-by-step algorithm is presented and the principles of organization and clinical diagnostic capabilities of this method are reflected. It is shown that the use of a two-stage method, including a hemocult test and total colonoscopy, allows a differentiated approach to the diagnosis, development of management tactics and targeted treatment of these patients.

Key words: colorectal cancer, screening, hemocult test, fecal occult blood test - FOBT, total colonoscopy.

History knows many examples when the originally formulated postulates in a particular area continue to be relevant to this day. These postulates, which follow from one of the main tasks of the oncological service, include the early diagnosis of malignant tumors. Colorectal cancer (CRC) occupies one of the leading positions in terms of morbidity and mortality, and early symptoms are very poor, which leads to a high neglect of this disease at the time of diagnosis. In this regard, two-stage colorectal screening is one of the most important areas to improve the early diagnosis of this cancer localization. At the same time, the main conditions for screening are the availability of trained personnel and a standard approach to identifying the trait under study and evaluating the results. The applied methods should be quite simple, reliable and reproducible [1,2].

Colon cancer with a share of 5.2% (2020 - 5.5%) in the structure of oncopathology of both sexes of the population and women (4.9%) remained in 6th place in 2021, in men it fell from 5th to 6th place (5.5%). The incidence rate per 100 thousand of the population with cancer of this localization in the country in 2021 increased from 8.7 to 8.8 [3].

Above the average republican level, the incidence of colon cancer was noted in 11 regions: Kostanay - 15.9, Pavlodar - 15.3, Karaganda - 15.0, East Kazakhstan - 13.4, North Kazakhstan - 12.7, Akmola - 10, 2, West Kazakhstan - 10.1, Aktobe - 9.0 regions and years. Almaty - 12.1 and Nur-Sultan - 9.0. Least of all, colon cancer was noted in Turkestan - 2.7 per 100 thousand population, Kyzylorda - 4.6, Almaty - 4.7, Mangystau - 4.9, Zhambyl - 5.8 regions and Shymkent - 4.0.

Rectal cancer in the structure of malignant tumors of both sexes retains the 7th place in terms of rank with a specific gravity of 4.9% (2020 - 5.0%), but in men it has risen from 6th to 4th place, in women it is stable at 9th place. The incidence rate increased from 7.8 to 8.4 per 100,000 population. At the same time, a high incidence rate was registered in Pavlodar - 18.1 per 100 thousand population, Kostanay - 16.2, North Kazakhstan - 15.1, East Kazakhstan - 13.9, Akmola - 13.1, Karaganda - 11, 7, West Kazakhstan - 9.8 regions. Traditionally, a low incidence of rectal cancer is observed in Turkestan - 2.7, Mangystau - 2.8, Zhambyl - 5.1, Kyzylorda - 5.3, Almaty - 5.6, Atyrau - 6.3 regions and Shymkent - 5.0 per 100 thousand population [3].

Colon cancer in the structure of causes of death from malignant neoplasms of the population of both sexes in 2021 dropped from 5th place to 6th, with a share of 5.0% (2020 - 5.4%). At the same time, the mortality rate in the country decreased from 4.1 to 3.6 per 100,000 population. Above the national average, mortality rates were noted in 9 regions: Zhambyl - 3.7, Akmola - 3.8, West Kazakhstan - 4.4, North Kazakhstan - 5.0, East Kazakhstan - 5.1, Karaganda - 5.6, Kostanay - 5.6, Pavlodar - 6.0 - the maximum result, regions and Almaty - 5.3 per 100 thousand population. Low rates of mortality from colon cancer were found in Turkestan - 1.7 (the best result), Almaty - 1.8, Atyrau - 1.8, Aktobe - 2.5, Mangystau - 2.6, Kyzylorda - 2.7 regions and gg. Shymkent - 2.4 and Nur-Sultan - 2.7 per 100 thousand population.

Rectal cancer in the structure of causes of death in the population of both sexes in 2021 rose from 6th to 5th place with a share of 5.4% (2020 - 5.22%). In general, the death rate from this form of cancer in the republic was 3.9 per 100,000 people. A high mortality rate was recorded in East Kazakhstan - 8.6 (maximum level), Pavlodar - 7.6, Akmola - 5.3, Karaganda - 5.2, Kostanay - 4.9, North Kazakhstan - 4.3 regions and Almaty city - 4.3 per 100 thousand population. Below the average republican level, mortality rates from this pathology were ascertained per 100 thousand of the population in Mangystau - 1.2 (the lowest indicator), Turkestan - 1.6, Kyzylorda - 2.1, Almaty - 2.6, Zhambyl - 2.7, Atyrau - 3.4 regions and Shymkent - 2.1 [3].

Screening of CRC screening is the systematic use of screening studies in an asymptomatic population. The purpose of screening is to identify people with abnormalities suggestive of CRC. These persons in the future need additional examination to clarify the diagnosis. Opportunistic

screening is the non-systematic use of screening tests in routine medical practice. A screening program is much more challenging than an early detection program. At the same time, the success of the screening program is largely determined by the awareness of the population and medical workers about the possibilities of early diagnosis of CRC. The feasibility of a screening program is determined by several factors that relate to the disease being screened, the screening test, the characteristics of the population, and the characteristics of the healthcare system.

The first factor is that the disease must be well understood, common enough in the target population to justify screening, have a recognizable early stage; treatment of the disease at an early stage should be more effective than at a later stage.

The second is that the test should be characterized by sufficient sensitivity, i.e. the ability to detect cancer among people with the disease; sufficient specificity - the probability that among people who do not have a disease, the test result will be negative; have a high positive predictive value (positive predictive value) or, in other words, the likelihood that people with a positive test result have the disease; have a high predictive value of a negative result (negative predictive value), i.e. the likelihood that people with a negative test result do not have the disease; security; low cost; and acceptability - the likelihood that people for whom this test is intended will agree to the examination (which to some extent depends on the awareness of the population about the possibilities and importance of early diagnosis).

The third factor is that the healthcare system should be ready for maximum screening test coverage of the target group, have the resources to confirm the diagnosis, appropriate treatment and follow-up of people with positive test results, and regularly conduct screening tests at regular intervals. At the same time, the benefits of screening must outweigh the potential physical and psychological harm and justify the financial costs of its implementation [4].

The factors most significant for the development of CRC are:

- the presence of chronic inflammatory bowel diseases, adenomatous polyps, cancer of other localization, etc.;
- family history (presence of one or two first-degree relatives with CRC or familial diffuse intestinal polyposis);
- the age of men and women over 50 years old, taking into account the fact that more than 90% of patients with colorectal cancer are people of this age (medium risk).

Age, regardless of gender, is an important risk factor for CRC. After the age of 50, the incidence of CRC increases from 8 to 160 per 100,000 population. Thus, people who have reached the age of 50, even in the absence of symptoms, constitute a moderate risk group for CRC.

The second category of increased risk of CRC (20%) is made up of persons with a genetic and family predisposition, suffering from chronic inflammatory bowel diseases, diffuse familial polyposis.

The high-risk CRC group is determined by the so-called Amsterdam criteria (the presence of malignant tumors in two generations, the presence of cancer in a first-line relative under the age of 50 years), in this case, CRC screening should be carried out after the age of 30 years [5].

The degree of individual risk of developing CRC is determined before screening to select the scope of studies and the frequency of their conduct.

The interval for oncological colorectal screening is 1 time in 2 years, target group: men and women aged 50-70 years, with the exception of persons registered at the dispensary for CRC and colon polyposis. At the same time, when forming the target group, one should take into account the absence of severe concomitant diseases, such as the presence of a common malignant neoplasm, cerebrovascular diseases in the stage of decompensation, chronic obstructive pulmonary disease with respiratory failure, cirrhosis of the liver, myocardial infarction with congestive heart failure, diabetes mellitus with vascular complications. and others, which are highly likely to lead to death in the next 10 years.

The first step in screening for CRC is the fecal occult blood test (FOBT). Traditionally, such methods include a benzidine test for occult blood in the feces. This is a biochemical method based on the assessment of pseudoperoxidase activity of hemoglobin. There is ample evidence that invitation to guaiac FOBT screening (gFOBT) reduces CRC mortality by approximately 15% in age-matched average-risk populations.

To ensure the effectiveness of screening with gFOBT, the interval for screening under the national screening program should not exceed two years. To date, there is an immunochemical FOBT method - iFOBT, which is superior in efficiency to gFOBT in terms of the probability of detecting adenoma and cancer. iFOBT has improved analysis performance compared to gFOBT.

Immunochemical (immunochromatographic) examination of feces for occult blood - iFOBT or hemocult test is carried out for all men and women of the target group using an express method, which allows you to get a result within 3-5 minutes, without the participation of a medical worker. However, the evaluation of the test is carried out only by a medical worker in the PHC preventive department.

With a positive analysis of feces for occult blood, the second stage of colorectal screening is performed, which consists in endoscopic examination of the colon - total colonoscopy [6]. At the same time, in this case, this medical manipulation is of a therapeutic and diagnostic nature, since it allows one-stage removal of adenomatous polyps, which, according to various authors, occur in every third subject after 50 years of age. At the same time, women have 20% fewer polyps than men, but they have more right-sided lesions, which are more difficult to detect using fecal blood tests, because they are less traumatic [6,7].

Thus, the goals of oncological colorectal screening can only be achieved with proper organization, high quality of conduct, active participation in population screening, the use of highly sensitive technology, accurate subsequent diagnosis of detected tumors, and modern treatment. High-quality colorectal screening leads to early diagnosis of colon neoplasms, both benign in the form of polyps, and CRC in the early stages, which, in turn, improves the effectiveness of treatment and improves the prognosis of the disease. Target groups surveyed, who for one reason or another do not participate in this screening, should be informed that there are no other screening methods that could also effectively reduce mortality from CRC.

LITERATURE

1 Prikaz i.o. Ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 30 oktjabrja 2020 goda № KР DSM-174/2020 - «Ob utverzhenii celevyh grupp lic, podlezhashhih skringovym issledovanijam, a takzhe pravil, ob#ema i periodichnosti provedenija dannyh issledovanij» (In Russ.).

2 Burnett-Hartman A.N., Lee J.K., Demb J. et al. An update on the epidemiology, molecular characterization, diagnosis, and screening strategies for early-onset colorectal cancer. *Gastroenterology*. 2021 Mar; 160(4):1041-1049. doi: 10.1053/j.gastro.2020.12.068.

3 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoy sluzhby Respubliki Kazahstan za 2021 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2022. – 384 s (In Russ.).

4 Kashin S.V., Nehajkova N.V., Zav'jalov D.V. i dr. Skringing kolorektal'nogo raka: obshhaja situacija v mire i rekomendovannye standarty kachestva kolonoskopii. *Dokazatel'naja gastrojenterologija*. 2017;6(4):32-52 (In Russ.).

5 Samadder N.J., Smith K.R., Wong J. et al. Cancer risk in families fulfilling the Amsterdam Criteria for Lynch syndrome. *JAMA Oncol*. 2017 Dec 1;3(12):1697-1701. doi: 10.1001/jamaoncol.2017.0769.

6 <https://onco.kz/skrining-na-ranee-vyyavlenie-kolorektalnogo-raka/>

7 Hultcrantz R. Aspects of colorectal cancer screening, methods, age and gender. *J Intern Med.* 2021 Apr;289(4):493-507. doi: 10.1111/joim.13171.

Оценка эффективности летрозола при лечении синдрома поликистоза

ЯИЧНИКОВ

Кемел Ақмаржан Бахабудиқызы

Резидент акушер-гинеколог, АО «Казахский Национальный Медицинский Университет имени С.Д. Асфендиярова». Г. Алматы, Казахстан

Алтынбек Гаухар Серікқызы

Резидент акушер-гинеколог, АО «Казахский Национальный Медицинский Университет имени С.Д. Асфендиярова». Г. Алматы, Казахстан

Актуальность. СПКЯ встречается у 5–10 % пациенток с бесплодием и более чем в 80 % является причиной ановуляторного бесплодия. РК и ВОЗ [1,2,3,4].

Цель и задача. Оценить эффективность применения летрозола в индукции овуляции у пациентов с синдромом поликистозных яичников и первичным бесплодием.

Материалы и методы. Проведен сетевой поиск в базе данных PubMed, Google Scholar, Medline на английском языке с 2014 по 2019 год, в результате поиска было выявлено 27 публикаций, из которых 6 соответствовали критериям и были включены в мета-анализ.

Ключевые слова: синдром поликистоз яичников, бесплодие, летрозол.

Результаты исследования.

В Великобритании было изучено 159 пациентов. Женщины случайным образом распределены на две группы: кломифен цитрат ($n = 79$), либо по летрозолу ($n = 80$). У женщин, получивших летрозол, достоверно чаще ($P = 0,022$; абсолютная разница [95% доверительный интервал] 18% [3-33%]) наступала беременность (61%) по сравнению с пациентами принимавшими кломифен цитрат (43%).

В Китае проанализировано 136 женщин с бесплодием и СПКЯ. Из них 68 пациентов получали летрозол, а 68 женщин получили кломифен цитрат. Случаи в группе летрозола не показали лучших результатов (число женщин в зачатии, $P = 0,07$; беременность, $P = 0,12$; потеря беременности, $P = 0,47$; потеря беременности в первом триместре, $P = 0,70$; и овуляция, $P = 0,09$), по сравнению со случаями в группе кломифена.

В Ираке женщины с синдромом поликистозных яичников и первичным бесплодием, были рандомизированы на 2 группы. Группа А получала 100-200 мг кломифена цитрата, а группа В получала летрозол (2,5-5 мг). В обеих группах проводили ультразвуковое исследование. Количество зрелых фолликулов было значительно ниже, но толщина эндометрия и овуляция были значительно выше в группе В, чем в группе А ($p < 0,05$ каждый). Не было значительного различия в уровне беременности между двумя группами ($p > 0,05$).

В США случайным образом распределили 750 женщин для получения летрозола или кломифена. У женщин получавших летрозол беременность наступала чаще, чем у женщины получавших кломифен цитрат (103 из 374 [27,5%] против 72 из 376 [19,1%], $P = 0,007$; коэффициент рождаемости 1,44; доверительный интервал 95% 1,10 до 1,87)

В Германии было существенное обновление обзора было включено 42 РКИ (7935 женщин) Во всех исследованиях было две группы летрозол по сравнению с кломифен цитратом (СС). У женщин принимавших летрозол достоверно чаще наступала беременность,

по сравнению с пациентами принимавшими цитрат кломифена (ОШ 1,56,95% ДИ от 1,37 до 1,78; 4629 участников; 25 исследований; I²=1%; NNTB=10)

Выводы: Результаты данных исследований в пяти странах свидетельствуют о том, что летрозол улучшает показатели наступления беременности у женщин с синдромом ановуляторной поликистоза яичников по сравнению с кломифен цитратом.

Список использованной литературы:

1. [Hum Reprod](#). 2017 Aug; 32(8): 1631–1638.
Published online 2017 Jun 29. doi: [10.1093/humrep/dex227](https://doi.org/10.1093/humrep/dex227)
2. [Cochrane Database Syst Rev](#). 2018 May; 2018(5): CD010287.
Published online 2018 May 24. doi: [10.1002/14651858.CD010287.pub3](https://doi.org/10.1002/14651858.CD010287.pub3)
3. [Medicine \(Baltimore\)](#). 2018 Nov; 97(44): e13038.
Published online 2018 Nov 2. doi: [10.1097/MD.00000000000013038](https://doi.org/10.1097/MD.00000000000013038)
4. [J Pak Med Assoc](#). 2015 ноябрь; 65 (11): 1149-52

Geological and Mineralogical Sciences

APPLICATION THE FREQUENCY- RESONANCE TECHNOLOGY OF SATELLITE AND PHOTOS IMAGES PROCESSING FOR THE PLANETS AND SATELLITES OF SOLAR SYSTEM STUDYING

Mykola Yakymchuk

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Applied Problems of Ecology, Geophysics and Geochemistry, Kyiv, Ukraine

Ignat Korchagin

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Annotation. The results of experimental research of a reconnaissance nature on Sun and some planets and satellites of the solar system in order to study the features of their structure are presented. The survey of the volcanic structures locations was carried out using mobile technology, including modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photographs, vertical electrical resonance sounding (scanning) of the cross-section, as well as methods for integrated assessment of the oil and gas prospects of large prospecting blocks and local sites. Separate methods of technology are based on the principles of the “substance” paradigm of geophysical research, the essence of which is to search for a specific (sought in each specific case) substance - oil, gas, gas condensate, gold, zinc, uranium, etc. When processing images of the Sun, signals are recorded of all chemical elements known on Earth, many groups of sedimentary and igneous rocks, hydrocarbons, coal, and diamonds. Frequency resonance processing of individual sunspots showed that within each of them, responses from various groups of sedimentary and igneous rocks are recorded. On the surveyed planets and satellites of the solar system, responses of all chemical elements known on Earth are not recorded. The maximum number of registered elements is 28. There is no oxygen among the fixed elements! On the satellites of the known planets of the solar system, fewer chemical elements are recorded than on the planets themselves. When processing a fragment of a gas plume recorded on the surface of Mars, signals of chlorine, hydrogen, and hydrochloric acid were also recorded. In the process of research, additional evidence (facts) was obtained in favor of the volcanic model of the formation of structural elements and the surface of the Earth, as well as planets and satellites of the solar system. The discovery by NASA of thousands of large ancient volcanoes in the north of Mars, in the Arabia Terra region, is of great importance for substantiating the volcanic model of the formation of the structural elements of Mars. During frequency-resonance processing of the image from the orbiter of several craters, responses were recorded only at the frequencies of the 7th group of igneous (ultramafic) rocks. At the Enceladus satellite responses only of five chemical elements were recorded - hydrogen, deuterium, chlorine, iron and cobalt. There are fewer

chemical elements on the Enceladus satellite than on the Saturn planet. Responses at hydrogen frequencies are recorded in the areas of basalt volcanic complex's location on all surveyed planets and satellites. Also, the facts of hydrogen migration into the space above the surface of the surveyed objects were established by instrumental measurements. The results of conducted researches indicate the fundamental possibility of using data from remote sensing of planets and satellites of the solar system (images from satellites, landing modules and telescopes) to study the internal structure of survey objects and the composition of rocks, minerals and chemical elements present on them. Frequency-resonance technology of satellite images and photo images processing can be used to conduct detailed studies on planets and satellites of the solar system in the framework of large scientific projects to study them.

Keywords. Sun, Moon, Mars, planet, satellite, chemical element, deep structure, volcano, cross-section, oil, gas, hydrogen, satellite data, photograph, direct prospecting, mobile technology, anomaly, remote sensing data processing, interpretation.

Introduction

The proven technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing [22-23] provides an opportunity to conduct experimental investigations to study the structural features of various objects of the solar system and deep space. At the moment, a significant amount of remote sensing data has been accumulated for the planets and satellites of the solar system from spacecraft and telescopes. The study of the internal structure of the planets and satellites of the solar system based on the results of images and photographs processing can provide additional information for understanding the features of the geological evolution of the Earth and the processes of formation of various structural-tectonic elements of the planet. Below are the materials of the experimental reconnaissance work carried out on some planets and satellites of the solar system.

Research methods

Experimental reconnaissance studies are carried out using the methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing and decoding, vertical scanning (sounding) of the cross-section in order to determine (estimate) the depths and thicknesses of various rock complexes and sought minerals, as well as the methodology for the integral assessment of oil and gas potential prospects within local areas and large blocks [22-23]. Separate methods of technology are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (sought in each specific case) substance - oil, gas, gas condensate, gold, zinc, uranium, etc. [11]. The developed methods are based on the standing electric waves discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth [19-20]. In the modified methods of satellite images frequency-resonance processing, the resonant frequencies of the bases of chemical elements, minerals, rocks and minerals (photographs of samples) are used. The collection of oil samples in the database includes 117 samples, gas condensate - 15 samples [22].

The set of photographs of sedimentary rocks consists of 11 groups: 1) psephites, monomineralic conglomerates (22 samples, sample numbers in the set are 2-23); 2) psammites (18, 25-42); 3) silts, mudstones, clays (6, 44-49); 4) kaolinite mudstones (6, 51-57); 5) kaolinite clays (10, 59-68); 6) sedimentary-volcaniclastic rocks; tuff breccias (9, 70-78); 7) limestones (24, 80-103); 8) dolomites (11, 105-115); 9) marls (10, 117-126); 10) siliceous rocks (13, 128-140), salt.

The database of photographs of igneous and metamorphic rocks includes 18 groups: 1) granites and rhyolites (29 samples, sample numbers in the database are 1-29); 2) granodiorites and dacites (7, 31-37); 3) syenites and trachytes (18, 39-56); 4) diorites and andesites (14, 58-71); 5) lamprophyres (14, 73-86); 6) gabbro and basalts (32, 88-119); 7) non-feldspar ultramafic rocks

(20, 121-140); 8) feldspathoid syenites and phonolites (23, 142-164); 9) feldspathoid gabbroids and basaltoids (6, 166-171); 10) feldspar-free ultramafic and mafic rocks (10, 173-182); 11) kimberlites and lamproites (20, 184-203); 12) non-silicate carbonatites (8, 205-212); 13) metamorphic granulites (10, 214-223); 14) metamorphic gneisses (26, 225-250); 15) metamorphic crystalline schists (44, 252-295); 16) metamorphic microcrystalline schists (phyllites) (11, 297-307); 17) metamorphosed slates, cleaved sandstone (1, 308); 18) metamorphosed slates, cleaved siltstone (1, 309).

Photos of the used sets of samples of sedimentary, metamorphic and igneous rocks are borrowed from the electronic document [8]. Let us add to this that in our publications the rock classification proposed by the authors of the document [8] is also used.

Materials of earlier experimental studies, obtained with the used set of mobile direct-prospecting methods, are presented in publications [21-28]. The same articles describe the methodological features of measurements during the satellite images and photographs processing using the developed technical means.

In the process of performing experimental studies of a reconnaissance or detailed nature (carrying out instrumental measurements!) within the blocks and areas of the survey, the following sequence of procedures (graphs) for processing an individual satellite image (or its local fragment) is used.

1. The procedure for fixing responses (signals) from the surface at the frequencies of the following set of substances: oil, condensate, gas, amber, bacteria (methane-oxidizing bacteria, the populations of which are analyzed in the method of microbiological exploration for oil and gas by MicroPro GmbH), oil shale, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, living (deep) water, dead water, diamonds, potassium magnesium salt, sodium chloride salt.

2. Graph of registration of responses from the groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks that make up the cross-section.

3. Procedure for determining the presence in the survey area of deep channels (volcanoes) filled with various groups of rocks; assessment of depths of the roots of volcanoes location.

5. Graph for determining groups of rocks (or individual samples of groups), from which signals are recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and water (deep, live).

6. The procedure for recording responses of oil, condensate, gas and phosphorus at the surface (depth) of 57 km - the boundary of the synthesis of hydrocarbons and amber in deep channels (volcanoes), filled with certain groups of rocks.

7. Graph of signals registration from water (deep, live) on the surfaces of 11, 46, 57, 68 km - the predicted boundaries of water synthesis in volcanoes of a certain type.

8. The procedure for scanning a cross-section with different steps from the surface up to 15 km to determine the depth intervals, within which responses are recorded at the resonant frequencies of oil, condensate, and gas. Refinement of the depths of location of the most promising for hydrocarbons intervals of cross-section during additional scanning with a finer step.

9. Graph for assessing the depth of the upper boundary (edge) of basalts, as well as the depths of the beginning of fixing responses at the resonant frequencies of hydrogen and living (healing) water from basalts. It is implemented in case of fixing responses from the 6th group of igneous rocks (basalts) on the surveyed area.

10. Procedure for determining the depths of occurrence of the upper edge of kimberlites, as well as the depth interval within which responses at diamond frequencies are recorded. It is implemented when establishing the presence of signals from the 11th group of igneous rocks (kimberlites) in the survey area.

Taking into account the reconnaissance nature of the studies performed, the described set of separate procedures for processing satellite images and photographs was not implemented in full in all surveyed areas.

Once again, we focus on the distinctive feature of the direct-prospecting frequency-resonance methods being developed. Unlike classical geophysical methods, the methods used make it possible in each specific case to fill the cross-section under study with the complexes of sedimentary, metamorphic and igneous rocks present in it, as well as to determine in the first approximation (and refine at the stages of detailing) the intervals of cross-section that are promising for the detection of combustible and ore minerals, immediately, in the process of measurements (registration of signals) by the developed instrumentation and measuring devices (i.e. without additional stages of modeling and geological interpretation of the results of instrumental measurements). In this article, as well as in other published materials, the emphasis is mainly on the presentation of measurement results.

We also note that the developed technology uses the frequency-resonance principle of the useful signals' registration [11]. Satellite images or photographs of research objects, as well as photographs of rock samples, minerals and chemical elements, are, in principle, antinodes of standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in deep horizons of the Earth [19-20].

When carrying out instrumental measurements using the developed computerized complexes, the spectra of satellite or photographic images of objects studied are sequentially compared with the spectra of rock samples, the desired minerals and chemical elements. In the process of comparison, the measuring unit registers resonances (electromagnetic responses), which make it possible to draw a conclusion about the presence (absence) of specific rocks, the desired minerals and chemical elements in the cross-section of the object of study. Such features of the developed methods of satellite images processing and decoding are the basis for the use of the terms "frequency-resonance technology" ("frequency-resonance methods").

The processing of satellite images and photographs is carried out in laboratory conditions, without organizing and conducting field geological and geophysical studies. This provides an opportunity to quickly conduct research in any region of the globe, and, consequently, developing technology is super-mobile.

Determination of rock types on the solar system objects and Sun

Figure 1 shows the images of known planets and satellites of the solar system [18]. In the process of carrying out experimental work of a reconnaissance nature, emphasis was placed on the "discovery" of known (well-studied) rock types on the Earth at the objects of examination. At all shown in Fig. 1 objects during the frequency-resonance processing of images, the responses were recorded at the resonant frequencies of hydrocarbons (oil, condensate and gas), amber, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, water, dead water, brown coal, iron ore, sodium chloride salt, potassium-magnesium salt, sedimentary rocks of 1-10 groups and igneous rocks of 1-18 groups.

Sun. When processing a satellite image of the Sun, responses were obtained at the frequencies of salt, 1-10 groups of sedimentary rocks and 1-11 groups of igneous rocks.

The signals also were recorded of oil, condensate, gas, amber, coal, anthracite, hydrogen, water, iron ore, sodium chloride salt, potassium magnesium salt and diamonds.

Jupiter. During the planet image processing, signals were received only of hydrogen, the 7th group of sedimentary rocks (carbonates, limestones) and the 6th group of igneous rocks (basalts).

Saturn. Responses were received at the frequencies of hydrogen, limestones and basalts.

Uranus. Signals of hydrogen, limestones and basalts (of weak intensity) were registered.

Neptune. Responses of hydrogen, limestones and basalts (of weak intensity) were again received.

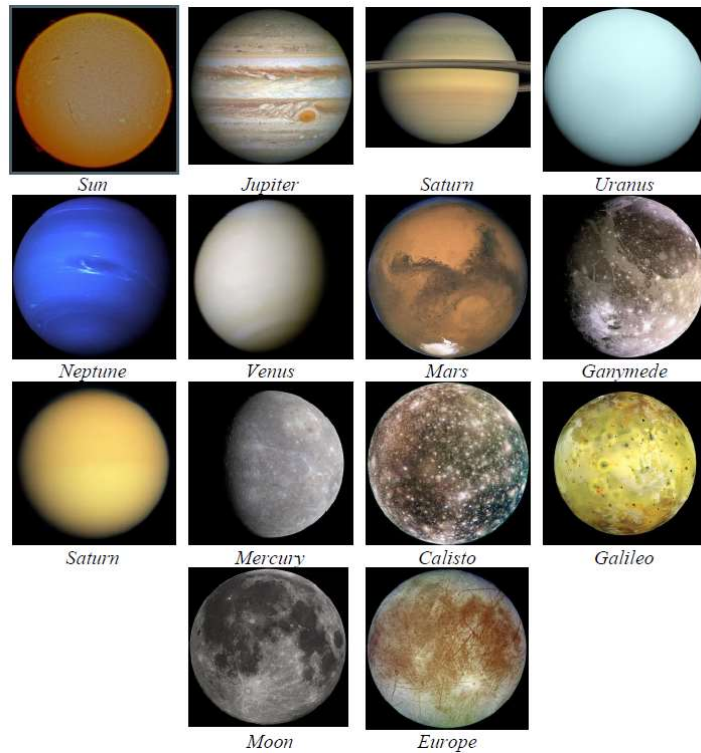

Fig. 1. Satellite images and photographs of known objects of the solar system [18].

Venus. When processing a satellite image of the planet, responses were recorded at the frequencies of hydrogen, salt, 7, 9 and 10 groups of sedimentary rocks and 6, 7 (intensive), 11 (with a delay), 17, 18 groups of igneous rocks. Note that rocks of 17-18 groups are recorded on planets and satellites of planets with mountain systems.

Mars. On the planet responses at the frequencies of hydrogen, salt, 7, 9 and 10 groups of sedimentary rocks and 6, 7, 17, 18 groups of igneous rocks have been recorded.

Ganymede. Signals of hydrogen, limestones and basalts were registered.

Saturn (second image). When processing the second image of this planet, responses were again obtained at the frequencies of hydrogen, limestones and basalts (as well as from the first). The second image was processed in order to verify the results obtained earlier.

Mercury. During frequency-resonance processing of the planet's image, responses were obtained at the frequencies of oil, hydrogen, salt, limestone and basalt.

Calisto. Signals of hydrogen and basalts have been received from Jupiter's satellite.

Galileo. Signals of hydrogen and basalts have been received from Jupiter's satellite.

Moon. When processing the image of the Earth's satellite, responses of hydrogen (intensive), salt, 7, 9 and 10 groups of sedimentary rocks and 6, 7, 11, 17 and 18 groups of igneous rocks were recorded. No signals were received from diamonds.

Europa. Signals were received at the frequencies of hydrogen and basalts.

Titanium. Responses of limestones, hydrogen and basalts have been registered.

Sun spots. The article [7] describes the existing models of the sunspots formation and provides images of the star with spots (Figs. 2, 3). Fragments of local areas of images with spots were processed using frequency-resonance methods in order to fix (register) signals in the areas of spots at the frequencies of the used collections of sedimentary and igneous rocks. Local areas of processing in Fig. 2 and 3 are indicated by rectangular contours.

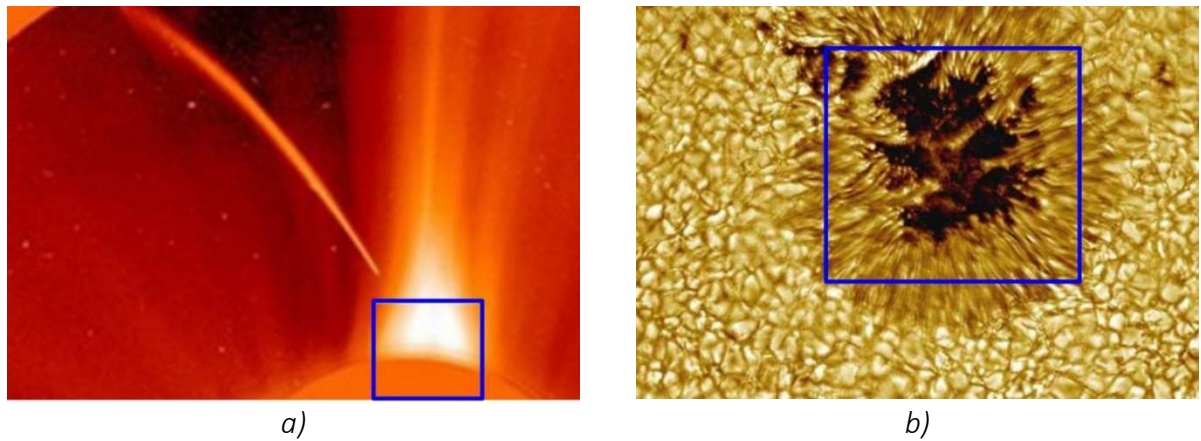

Fig. 2. Pictures of individual spots on the Sun.

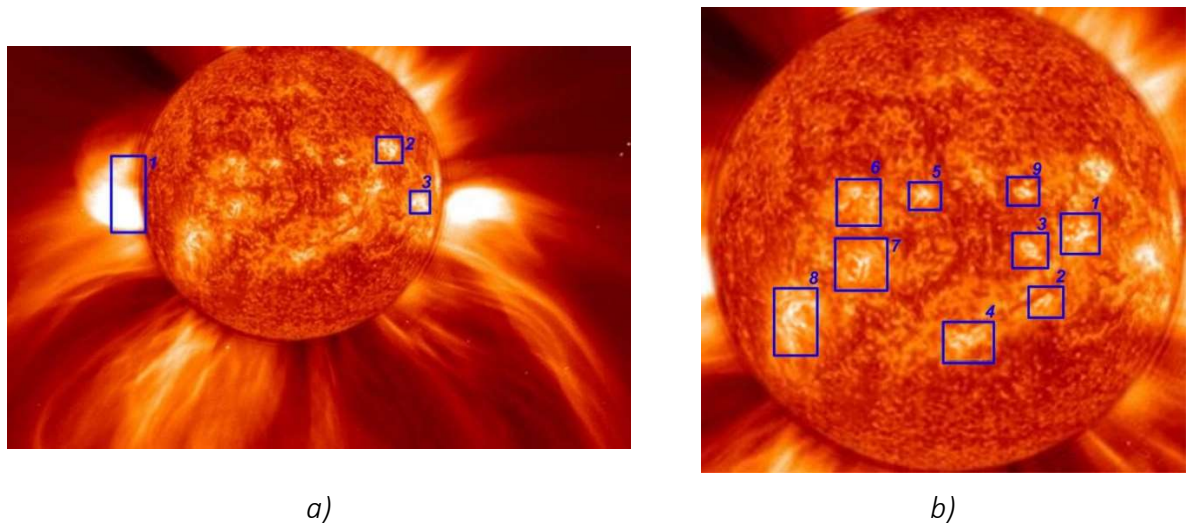

Fig. 3. Pictures of the Sun with spots. Areas of individual spots location, indicated by rectangular contours, were processed using frequency-resonance methods.

During frequency-resonance processing of local areas in Fig. 2a and 2b responses were recorded at frequencies of 11 and 12 groups of igneous rocks.

When processing the entire image in Fig. 3a the responses recorded of 1-10 groups of sedimentary rocks and 1-12 groups of igneous rocks. Additionally, three local fragments of the image with spots were processed in this figure. Within the first fragment, signals were recorded of 1st (granites), 2, 4 groups of igneous rocks, the second – of 7th group of sedimentary rocks (limestones), the third – of 11th group of sedimentary rocks (salt).

On Fig. 3b, nine local fragments of the image with spots were processed. As a result of the measurements performed, responses were received from the following types of rocks: area 1 – the 8th group of sedimentary rocks (dolomites); area 2 – 7-10 groups of igneous rocks; area 3 – 8th group of sedimentary (dolomites) rocks; area 4 – salt; area 5 – 1-6 groups of sedimentary rocks; area 6 – 10th group of sedimentary rocks; area 7 – 3, 5 and 6 groups of igneous rocks; area 8 – 11 and 12 groups of igneous rocks; area 9 – 9th group of sedimentary rocks.

Volcanic structures on Moon

The Sea of Rains on the Moon. Figure 4 shows a satellite image of the Sea of Rains on the Moon [12], three local fragments of which were processed using frequency-resonance technology.

Within the first fragment (center), responses of the 10th group of sedimentary (siliceous) rocks were recorded. During additional experiments with individual samples of this group of rocks, signals were obtained at the frequencies of lyddite and phtanite.

When processing the second fragment (mountain range on the right side) signals of the 9th group of sedimentary rocks (marls) and slates were recorded.

In the contour of the volcanic structure (lower fragment of the image), signals of the 9th group of sedimentary rocks (marls) were received.

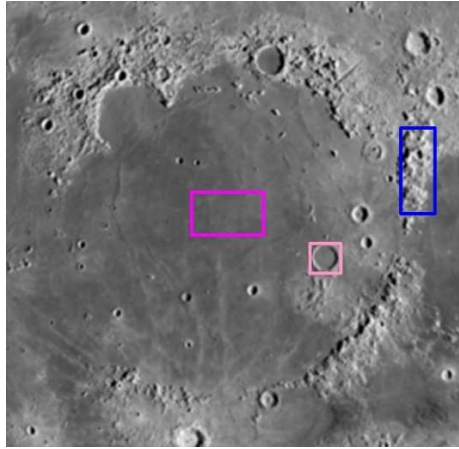

Fig. 4. Satellite image of the Sea of Rains on the Moon [12].

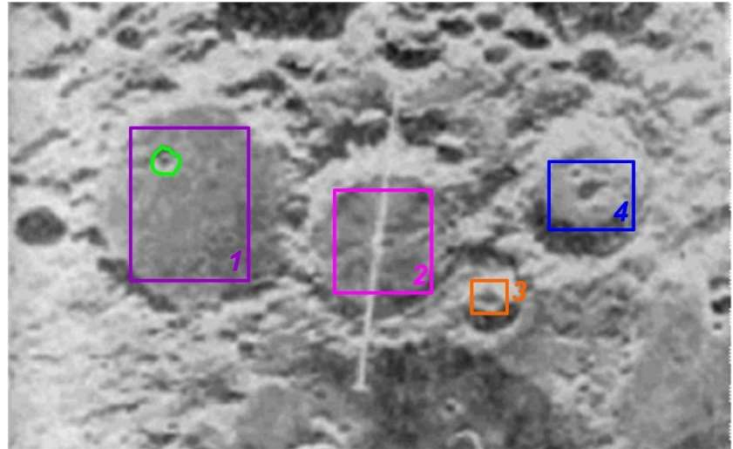

Fig. 5. Areas of the Moon, Alphonse crater in the center. The white line shows the relative position of the spectrograph slit.

Alphonse Crater on the Moon. The article [17] presents materials on photographing by N.A. Kozyrev in November 3, 1958 on a quartz spectrograph of the 50-inch telescope of the spectrum of gases, emerging from the central hill of the lunar crater Alphonse. This event is considered as the discovery of volcanism on the Moon.

A photograph of an area of the lunar surface, where N.A. Kozyrev discovered volcanic activity, shown in Fig. 5. Frequency-resonance processing of 4 fragments of this image, indicated by rectangular contours, was carried out.

Within rectangular contour 1, responses from the 7th group of igneous (ultramafic) rocks were recorded. A kimberlite volcano was found in the upper part of this fragment; signals at diamond frequencies within its limits were not registered.

At the second and third sites of the survey, responses were recorded at the frequencies of the 9th group of sedimentary rocks (marls).

Signals from kimberlites were again registered in the contour of the 4th rectangle; no responses of diamonds were received here either.

Of the 10 samples used in the collection of terrestrial marls, responses were obtained from only one of them, the same as on Mars (Fig. 9).

Local site on the Moon. Figure 6a shows an image of a local site of the Moon, obtained from the Chinese lunar spacecraft Chang'e 5 at its landing site on December 1, 2020 [5].

During frequency-resonance processing of this image, signals of hydrogen and igneous rocks of the 6th group (basalts) were recorded from the surface. The root of the basalt volcano was identified at a depth of 84 km.

Of the 6th group igneous rocks (gabbros and basalts), available in the database, responses were recorded from three dolerite samples and a leucodolerite sample.

From all these samples, the responses from the upper part of cross-section were recorded on surfaces (depths) of 10 m, 1 m, 70 cm, 60 cm, 55 cm (of low intensity). On the surface of 50 cm, there were no responses from dolerite samples and a leucodolerite sample from the upper part of cross-section.

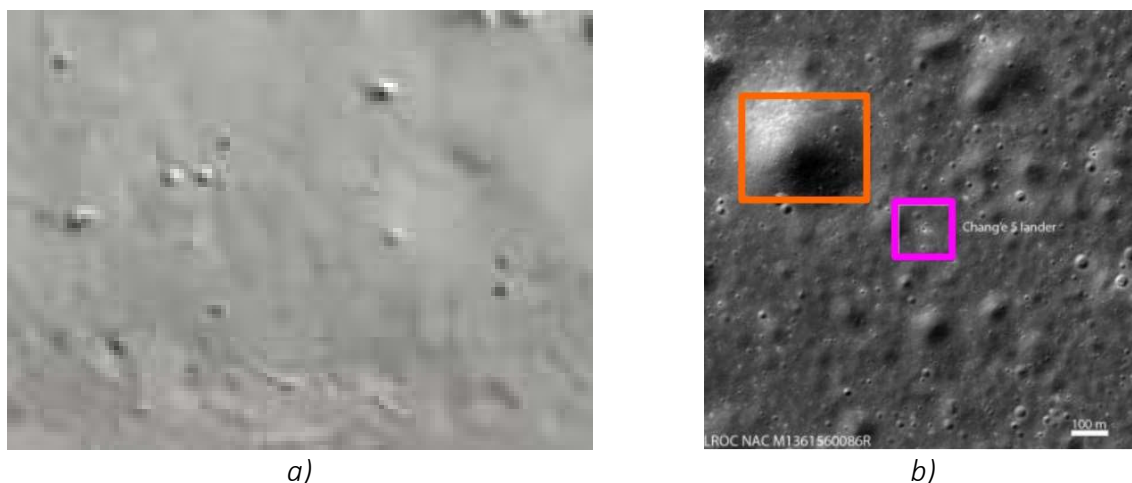

Fig. 6. Landing site of the Chinese lunar vehicle Chang'e 5: image from the descent module (a) [5]; image from NASA's LRO satellite (b) [15].

At a depth of 55 cm, signals from the 7th group of sedimentary rocks (limestones) were recorded from the upper part of cross-section; no responses from these rocks were obtained from the lower part of cross-section. On the surface of 0 m from the upper part of cross-section, responses from hydrogen were recorded, which indicates its migration into the space above the Moon surface.

Figure 6b shows an image of the landing site of the Chinese descent vehicle from NASA's LRO satellite [15]. During frequency-resonance processing of a fragment of this image, signals from the 7th group of sedimentary rocks (limestones) and basalts were recorded from a rectangular contour in the center. The thickness of the limestone layer is estimated at 55 cm. The root of the basalt volcano is established at a depth of 84 km.

The responses at hydrogen frequencies were recorded up to 84 km. The fact of hydrogen migration into the space above the Moon surface was confirmed.

Frequency-resonance processing of image fragment in a rectangular contour on the left revealed the presence of a volcano of sedimentary rocks of 7th group (limestones) with a root at a depth of 84 km.

It is also worth noting that during processing an image of a capsule with rocks from the Moon (delivered to Earth on December 17, 2020), signals from dolerite samples numbered 102 (intensive), 103, and 105 were recorded. No responses from the leukodolerite sample (105) were recorded.

Experimental investigation on Mars

Survey of volcanic complexes. Figure 7a shows a satellite image of Mars with a bright spot at the north pole. During frequency-resonance processing of the entire image of the planet, responses of 7th (limestone) and 11th (salt) groups of sedimentary rocks, as well as 6 (basalts), 7 and 11 groups of igneous rocks were recorded. During processing a fragment of an image with a bright spot (rectangular contour), signals from salt were obtained. Additionally, responses at the frequencies of sodium (intensive) and chlorine are also recorded here.

The document [21] provides a satellite image of the surface of Mars from the north pole to the south, obtained from the ESA Mars Express satellite. Figures 7 b-e shows some fragments of this image, the frequency-resonance processing of which was carried out separately.

Local area with a volcano (Fig. 7b). When processing the image, responses were recorded only from hydrogen and the 6th group of igneous rocks (basalts).

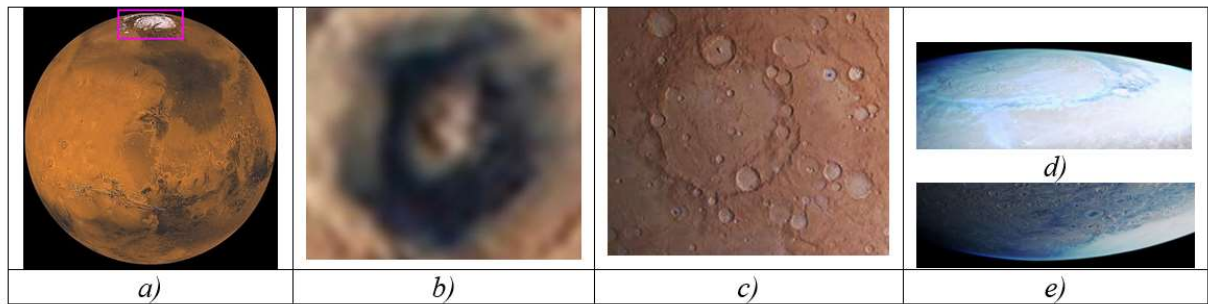

Fig. 7. Satellite images of the Mars planet (a) and its individual fragments (b-e).

The root of the basalt volcano was identified at a depth of 450 km; when scanning from the surface with a step of 10 cm, signals of basalts began to be recorded from 9 m. Signals of hydrogen also began to be recorded from 9 m, responses were traced up to 500 km.

On the surface of 9 m, signals of the 7th group of sedimentary rocks (limestones) were received from the upper part of cross-section. When scanning cross-section from the surface with a step of 5 mm, the responses of these rocks were obtained from a depth interval of 20 cm – 9.05 m.

Area with a volcano of sedimentary rocks (Fig. 7c). When processing a fragment of the image, responses were received of the 7th group of sedimentary rocks (limestones) and basalts.

In the process of work, responses were obtained of the following limestone samples: 1) shelly, 2) with sharp cods, 3) tentaculitis, 4) foraminiferal.

In the listed limestone samples, the presence of the following chemical elements was established: 1) shelly – chlorine, lithium, beryllium, argon, germanium, arsenic, selenium, bromine, boron, nitrogen, sodium; 2) with sharp codes – chlorine, lithium, beryllium, argon, copper, vanadium, sodium; 3) tentaculitis – potassium, scandium, germanium, arsenic, selenium, bromine, boron, nitrogen, sodium; 4) foraminiferal – chlorine, iron, cobalt, lithium, beryllium, argon, nickel, scandium, sodium.

A fragment of an image of the north pole (Fig. 7d). During processing this fragment of the image, responses of salt, 7, 9 and 10 groups of sedimentary rocks, as well as 6, 7, 17 and 18 groups of igneous rocks were obtained.

Additionally, signals were also recorded of the following samples of different rock groups: 1) group 9 (marls) – 121, 122; 2) 10 group (siliceous rocks) – 140, 141; 3) 6th group of igneous rocks (basalts) – 95, 96-100, 109-113; 4) 7th group of igneous rocks – 134, 135, 137, 137, 138, 139, 140.

The root of the salt volcano was identified at a depth of 494,500 km.

A fragment of an image of the south pole (Fig. 7e). By fixing the responses from salt on various surfaces, the root of the salt volcano was determined at a depth of 696.174 km.

Vortex on the surface of Mars. A small tornado ("Dust Devil"), photographed from the planet's orbit on the surface of Mars, is shown in Fig. 8 [1]. To verify the validity of this image, it was compared with three other satellite images of Mars. The results of the comparison showed that this is an image of the Mars surface.

As a result of frequency-resonance processing of the entire image in Fig. 8 it is established that this area is located within the volcanic complex, filled with sedimentary rocks of the 9th group (marls). Of the 10 samples used in the collection of terrestrial marls, responses were obtained from only one of them (the tenth, Fig. 9) [8]. By fixing the responses at different depths, the root of the volcano, filled with marls was determined at a depth of 295.6 km.

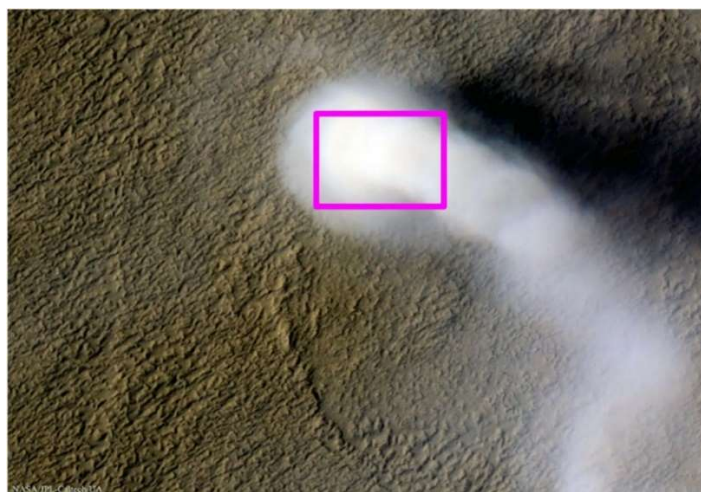

Fig. 8. "Dusty Devil" - a small tornado on the surface of Mars, photographed from the orbit of the planet.

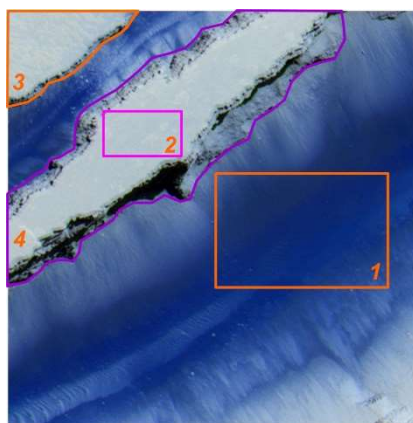

Fig. 9. A marl sample photograph, the responses from which were recorded during the processing of a photograph on Fig. 8.

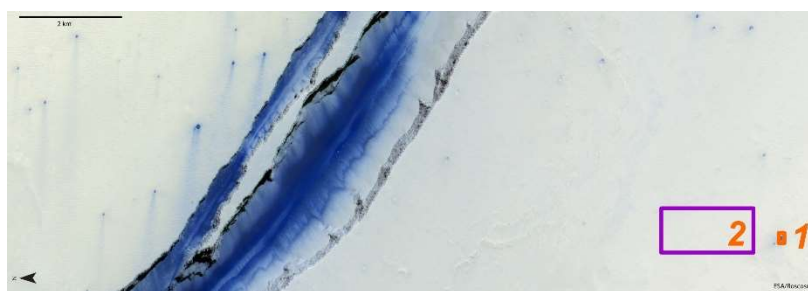
When processing an image of a vortex fragment (rectangle in Fig. 8), responses were recorded at the frequencies of hydrogen, chlorine, and hydrochloric acid. Comparison of the photograph of the vortex with the photograph of hydrochloric acid showed their commonality. Let us also pay attention to the fact that responses from marls were recorded on the Stromboli volcano, and signals were received at the frequencies of chlorine, hydrogen, and hydrochloric acid in the gas plume of this volcano.

Volcanic trench on Mars. Figure 10 shows images of a volcanic structure (trench) on Mars, captured by the European Space Agency orbiter [10]. In order to determine the types of rocks, that make up the volcanic structure, frequency-resonance processing of individual fragments of images was carried out.

On Fig. 10a, four fragments were processed - in rectangles 1 and 2, as well as within polygonal contours 3 and 4. In Fig. 10b two small fragments in rectangles 1 and 2, located at a considerable distance from the volcanic structure, have been processed.

a)

b)

Fig. 10. Photographs of a volcanic structure (trench) on Mars, discovered from the orbiter of the European Space Agency.

During frequency-resonance processing of the image in Fig. 10a, within fragment 1, signals of sodium chloride salt were recorded, in contours 2 and 4, of marls, and in fragment 3, of dolomites and marls (of low intensity).

In the small rectangle 1 in Fig. 10b, responses are recorded at the frequencies of salt, and in the second larger area, of dolomites and marls (of low intensity). Note that rectangle 1 is located above the darkened fragment of the image.

Local landing site of the rover. During frequency-resonance processing of the first image (Fig. 11a) of the landing site from the NASA Perseverance rover [14] using the frequencies of chemical elements, minerals and rock samples, traditionally used in research on Earth, signals (responses) from hydrogen and sedimentary rocks of the 9th group (marls) were registered. Of the 10 marl samples used in the database, responses were recorded only from one of them - siliceous marl.

When processing the image from the surface, signals from hydrogen, deuterium and chlorine were recorded,

From a siliceous marl sample, signals were recorded at the frequencies of hydrogen, chlorine and from a combination of chlorine and hydrogen. Weak signals of iron were also recorded from this sample, as well as signals from a combination of chlorine-iron-hydrogen.

When processing the image in Fig. 11a the responses at the frequencies of iron were recorded, as well as from a combination of the chemical element's chlorine-hydrogen and chlorine-iron-hydrogen.

When processing a local fragment of the image in Fig. 11a (upper rectangle), only one sample of the 10th group of sedimentary (siliceous) rocks - silicon chalcedony - was detected.

Similar results were also obtained when processing a fragment of the image in Fig. 11a in the center rectangle and also in the smallest, bottom one.

From a silicon chalcedony sample, responses were obtained of hydrogen, chlorine, iron (intensive) and cobalt. Weak signals from the chlorine-hydrogen combination and intensive signals from chlorine-hydrogen-iron were also recorded.

When processing the image in the central rectangle, the responses of hydrogen, chlorine, cobalt and iron were obtained.

During additional processing of the entire image in Fig. 11a, weak responses from a silicon chalcedony sample were recorded.

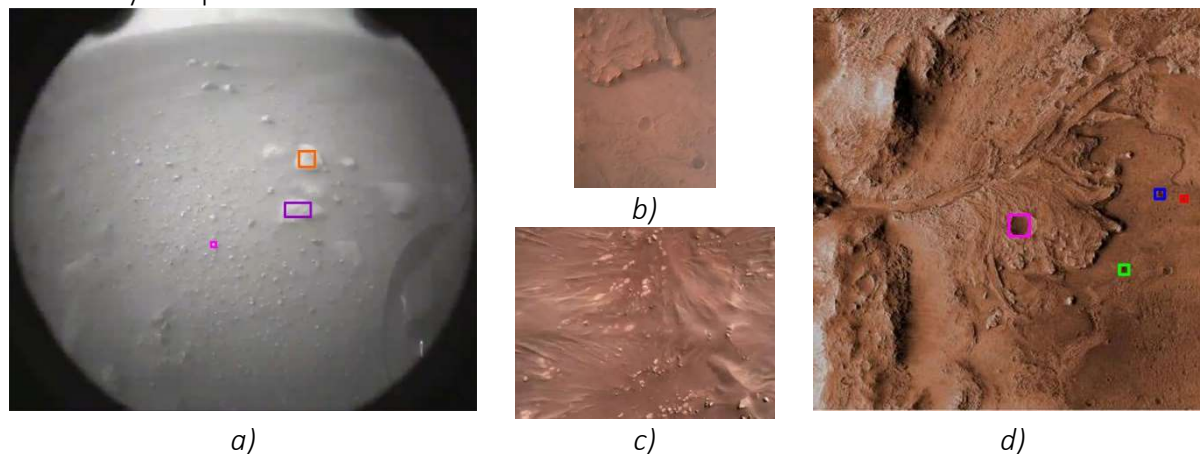

Fig. 11. Photo images of the landing site (a) and area (b, c) [14] in the Jezero crater on Mars from the NASA Perseverance rover and from satellite (d) [16].

Figures 1b and c show images of the surface of Mars from the rover as it approaches the landing site. When frequency-resonance processing of image in Fig. 11c, responses from individual samples of the 9th (marl) and 10th (siliceous) groups of sedimentary rocks were recorded from the surface.

During the cross-section scanning with different steps, responses of marls were recorded from 0 cm and traced to 295.6 km (the root of the volcano of marls). The signals of siliceous rocks were obtained only from the depth interval 0-293 m.

Landing area of the rover in the Jezero crater. The survey of the landing area of the rover was carried out until February 18, 2021. Photo images of the area used for frequency-resonance processing were borrowed from the site [16]. At the same time, we note that by instrumental measurements results have been established the information content (suitability for frequency-resonance processing) of the satellite image of area in Fig. 11d.

During frequency-resonance processing of the image of the landing area from the satellite of Mars (Fig. 11d), responses of the following chemical elements were recorded from the surface: hydrogen, deuterium, chlorine, iron, cobalt, lithium, beryllium, argon, nickel, potassium, scandium, calcium, titanium, helium, chromium, manganese, copper, vanadium, zinc, helium, germanium, arsenic, selenium, bromine, boron, nitrogen, sodium.

Signals of salt and individual samples of the 8th (dolomites), 9th (marls), 10th (siliceous) groups of sedimentary rocks, as well as the 6th (basalts), 7th (ultramafic), 11th (kimberlites) and 15th groups of igneous rocks were recorded in the surveyed area.

In Fig. 11d, small rectangles indicate the outlines of four volcanic structures, fragments of the satellite image above which were processed separately.

When processing a fragment of the image in the left (largest) rectangle, responses of individual samples of the 8th group of sedimentary rocks (dolomites) were recorded. From the entire set of dolomite samples, signals were received from only one – dolomite cavernous.

During processing of a fragment of image in the lower rectangle, the presence of a volcano, filled with individual samples of the 10th (siliceous), in the upper rectangle - the 7th (limestones) and in the rightmost rectangle - the 9th (marl) groups of sedimentary rocks, was established in the cross-section. On Fig. 1b the volcano of siliceous rocks is located practically in the center.

Salt volcanoes in the north of Mars. Many publications and news reports, including [6, 21], provide information about the ice detection in the polar regions of Mars. In this regard, a certain number of instrumental measurements was carried out, when processing satellite images of the northern part of Mars.

During frequency-resonance processing of the satellite image in Fig. 12a [6], signals from hydrogen, salt and individual samples of the 8th (dolomites) and 9th (marls) groups of sedimentary rocks, as well as the 6th (basalts) and 11th (kimberlites) groups of magmatic rocks were recorded from the surface. The lower edge of the salt volcano was determined at a depth of 295.6 km.

Within the lower rectangular contour in Fig. 12a, on the surface of 295.6 km from the upper part of the cross-section, signals of salt and samples of the dolomite, marl, basalt, and kimberlite groups were recorded. The lower edge of the salt by scanning from the surface, step 1 m, was determined at a depth of 911 m. At this depth, from the upper part of cross-section, there were no responses of samples from groups of dolomites, marls, basalts, and kimberlites, but from the lower part were recorded.

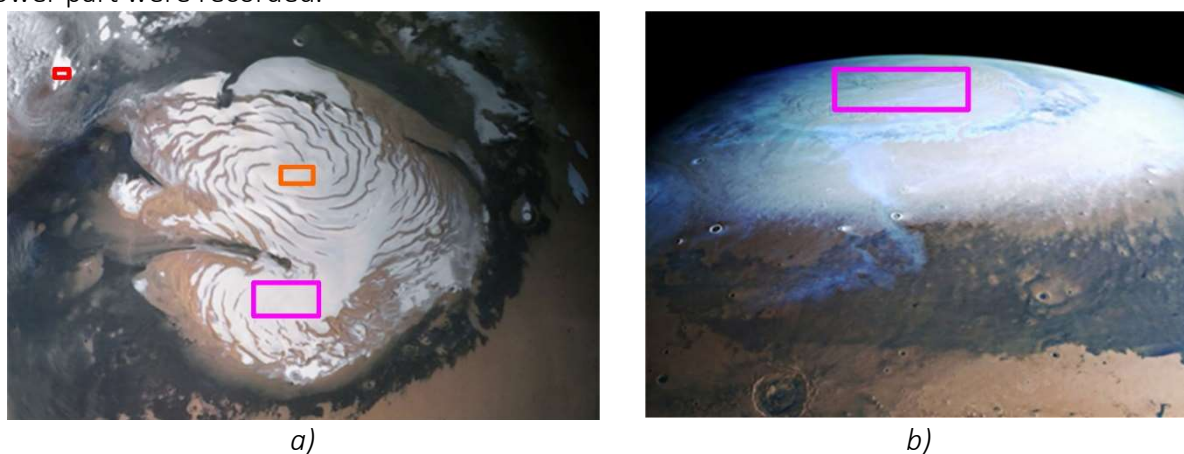

Fig. 12. Fragments of satellite images of the North Pole of Mars including [6, 21].

Signals of hydrogen were recorded on the 0 m surface from the upper part of cross-section, which indicates its migration into space above the planet's surface.

By scanning the cross-section from 911 m, step 1 cm, the upper edges of dolomites, marls, basalts and kimberlites were determined in the depth interval of 912-913 m.

When processing a fragment of the image in the central rectangle (Fig. 12a), only signals of salt were recorded. No responses of sedimentary and igneous rocks were obtained in this part of the image. The root of the salt volcano was determined by scanning at a depth of 295.6 km. Such processing results allow us to conclude that a salt volcano is located in this part of the survey area on Mars, salt from which overlapped volcanic structures of dolomites, marls, basalts and kimberlites, both within the lower rectangular contour and in other parts of the survey area.

When processing a small fragment of the image in a rectangular contour in the upper left part of Fig. 12a the presence of a salt volcano with root at a depth of 295.6 km was also revealed.

Figure 12b shows another satellite image of the North Pole of Mars [21]. Signals of salt and samples from the dolomite, marl, basalt and kimberlite groups are also recorded within the rectangular contour in this image. By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the lower edge of the salt was determined at a depth of 1513 m. At a depth of 1510 m, no responses from sedimentary and igneous rocks were obtained from the upper part of cross-section.

When scanning from 1510 m, a step of 1 cm, the upper edges of dolomites, marls, basalts and kimberlites were determined in the depth interval 1512-1516 m and the lower edges (roots) - at a depth of 295.6 km.

The results of the frequency-resonance processing of the image fragment of the north pole of Mars in Fig. 12b also testify in favor of presence in this region of planet of a large salt volcano, the salt from which overlaps the volcanic complexes of dolomites, marls, basalts, and kimberlites.

Ancient volcanic complexes on Mars. The NASA website [13] provides information about the discovery of thousands of ancient massive volcanic eruptions on Mars. They are located in the north of Mars, in the Arabia Terra region. Volcanoes are four billion years old, now they are not active. They erupted over 500 million years. Some of the local volcanoes erupted so powerfully that they threw oceans of dust and toxic gases into the air. This blocked the sunlight and changed the planet's climate. Previously, scientists considered depressions left after volcanic eruptions (there are such on Earth) as a result of asteroid impacts on the surface of Mars. The fact that these are traces of volcanoes was suggested only in 2013. Now these basins are called volcanic calderas.

Figure 13 shows an image of several craters from the Arabia Terra region, obtained from the orbiter [13]. During frequency-resonance processing of this image, responses were registered only at the frequencies of the 7th group of igneous (ultramafic) rocks.

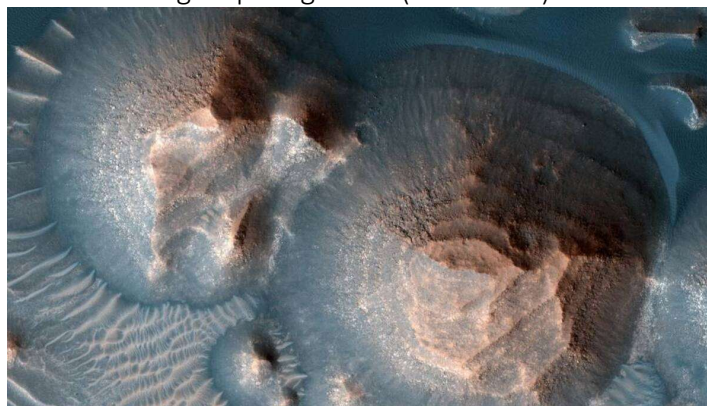

Fig. 13. An image of several craters in the region of Mars Arabia Terra, taken from the NASA Mars Reconnaissance Orbiter.

Local area of the Titan satellite. The article [2] presents a radar image of lakes of methane and ethane in the northern polar region of Titan, a satellite of Saturn, obtained in March 2007 from the Cassini spacecraft (Fig. 14).

During frequency-resonance processing of the entire image in Fig. 14 the responses received of the 7th group of sedimentary rocks (limestones) and the 6th group of igneous rocks (basalts), as well as at resonant frequencies of only 6 chemical elements (from hydrogen to lithium).

Within the image fragment in the right rectangle, signals of the 6th group of igneous rocks (basalts), hydrogen and chlorine were recorded.

In the contours of the image fragment in the left rectangle, responses were received of the 6th group of igneous rocks (basalts), as well as hydrogen, chlorine and cobalt.

Valley of Geysers on Saturn's moon Enceladus. During frequency-resonance processing of the image in Fig. 15 [9] in rectangular contour 1, responses were recorded at the frequencies of the 8th (dolomite) group of sedimentary rocks. From the collection of terrestrial dolomite samples used in the processing, responses were recorded from only one sample - marine dolomite [8].

Within rectangular contour 3, responses from the 6th (gabbro and basalts) group of igneous rocks were recorded. Here, signals were also received from one sample from the used collection, microgabbro [8].

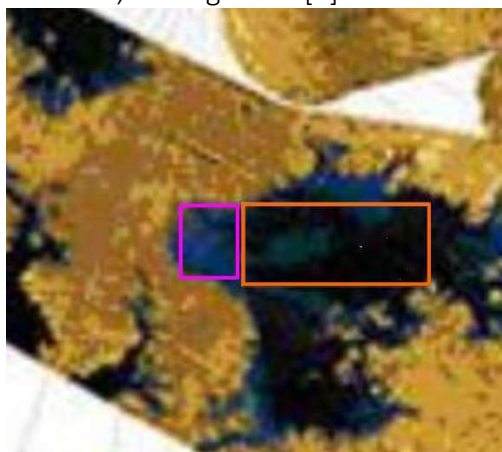

Fig. 14. Radar image of the territory in the northern polar region of Titan - the satellite of Saturn (Cassini apparatus, March 2007).

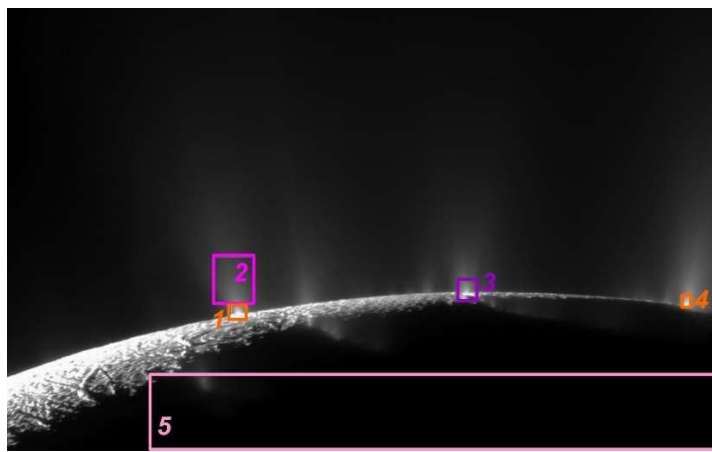

Fig. 15. Image of geysers on Saturn's moon Enceladus.

At the location of the fourth rectangle, responses from a group of gabbro and basalt samples were also recorded. However, in this area, responses were obtained only from a basalt sample [8].

During processing of the gas plume, signals of deuterium were recorded in rectangular contour 2.

Within rectangular contour 1, responses of hydrogen, chlorine, iron, and cobalt are recorded, and within rectangle 5, of hydrogen, deuterium, chlorine, iron, and cobalt. Responses at the frequencies of other chemical elements were not recorded on the Enceladus satellite.

Potentially habitable planet 31 light-years from Earth. An Internet document [3] informs about the discovery by astronomers of a potentially habitable planet at a distance of 31 light-years from Earth. This message also contains a photograph of the starry sky obtained from the TESS (NASA) space telescope (Fig. 16). In this regard, frequency-resonance processing of two fragments of this image, indicated by rectangular contours, was carried out. The main goal of the ongoing experiments is to study the possibility of using photographs of the starry sky to determine the chemical elements present in the planetary systems of various fragments of the Universe.

On the left side of the image in Fig. 16, there is a small luminous spot, in the area of which astronomers have discovered a potentially habitable planet. During frequency-resonance processing of this fragment of the image (large rectangle), signals (responses) were recorded at the frequencies of the first 26 known chemical elements, arranged according to frequency characteristics. Hydrogen ranks first in this series; nitrogen closes the series. There is no oxygen among the fixed chemical elements. Similar results were also obtained when processing a smaller fragment of the image in this part of the starry sky (a small rectangle in the area of the luminous spot).

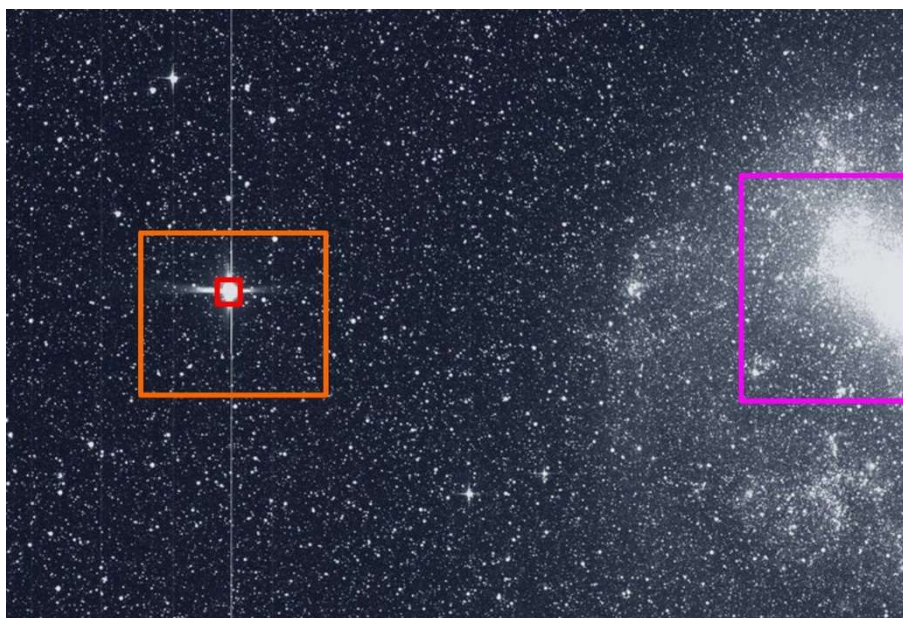

Fig. 16. A shot of the starry sky from the TESS satellite telescope (NASA).

When processing a fragment of the image in the right part of Fig. 16 (rectangular contour), responses were obtained at the frequencies of all known chemical elements on Earth!

If we take into account the condition that habitable planets must contain at least all chemical elements known on Earth, then the results of the experiments give grounds for assuming that the probability of finding a potentially habitable planet is higher in the region of a denser cluster of stellar systems (in the region of the right rectangular contour in Fig. 16). On the planet discovered by astronomers on the left side of the image, all the conditions necessary for the emergence of life are not “realized”.

Some comments and conclusions

The conducted experimental studies have shown the fundamental possibility of using remote sensing data of the planets and satellites of the solar system (images from satellites, landing modules and telescopes) to study the internal structure of the objects of study, and the composition of the rocks, minerals and chemical elements present on them. The obtained results of experimental work allow us to state the following.

1. When processing solar images, signals are recorded from all chemical elements known on Earth, many groups of sedimentary and igneous rocks, hydrocarbons, coal, diamonds.
2. On the surveyed planets and satellites of the solar system, responses from all chemical elements known on Earth are not recorded. The maximum number of recorded elements is 28. There is no oxygen among the recorded elements!
3. On the satellites of the known planets of the solar system, fewer chemical elements are recorded than on the planets themselves.
4. Responses at hydrogen frequencies are recorded in the areas of basalt volcanic complex's location on all surveyed planets and satellites. Also, the facts of hydrogen migration into

the space above the surface of the surveyed objects were established by instrumental measurements [4].

When processing a fragment of a gas plume recorded on the surface of Mars, signals of chlorine, hydrogen, and hydrochloric acid were also recorded. And in the area of its location, a volcanic structure was identified with a root at a depth of 295.6 km, filled with marls. Here you can see an approximate analogy with the Stromboli volcano. However, it should be added to this that responses are recorded on Mars from only one sample of marls from the used terrestrial collection. This difference is explained by the fact that only 28 chemical elements of all known on Earth are recorded on Mars by the frequency-resonance method.

Another confirmation of the limited number of chemical elements on Mars is the results of processing a satellite image of a long volcanic structure (trench), detected by the ESA orbiter. In the area of its location, signals of dolomites, marls and sodium chloride salt were recorded.

In the process of research, additional evidence (facts) was obtained in favor of the volcanic model of the formation of structural elements and the surface of the Earth, as well as planets and satellites of the solar system. The discovery by NASA of thousands of large ancient volcanoes in the north of Mars, in the Arabia Terra region, is of great importance for substantiating the volcanic model of the formation of the structural elements of Mars [13]. During frequency-resonance processing of the image from the orbiter of several craters, responses were recorded only at the frequencies of the 7th group of igneous (ultramafic) rocks.

In the area of the Alphonse crater on the Moon, where N.A. Kozyrev recorded volcanic activity, the volcanic structures filled with ultramafic rocks, kimberlites (without diamonds) and marls were discovered. And again, as on Mars, of the 10 samples used in the collection of terrestrial marls, responses were received from only one of them. Only 28 chemical elements are also recorded on the Moon - responses from oxygen and carbon are not recorded.

In the valley of geysers on Saturn's moon Enceladus, in some area's responses from dolomites, as well as gabbro and basalts were recorded by instrumental measurements. At the same time, here, as on Mars and the Moon, out of the used terrestrial sets of these rocks, responses of only one sample are recorded. While processing the gas plume, the satellite recorded signals from deuterium. At the Enceladus satellite responses only of five chemical elements were recorded - hydrogen, deuterium, chlorine, iron and cobalt. There are fewer chemical elements on the Enceladus satellite than on the Saturn planet.

The results of experimental studies of the reconnaissance nature at the sites of the location of volcanic structures in various regions of the Earths, as well as on Mars, Moon and objects of deep space, once again clearly demonstrate the efficiency and information content of direct-prospecting methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing in the study of the deep structure of volcanic complexes on Earth, an integral assessment of the prospects for detecting accumulations of hydrogen, oil and gas in the survey areas, as well as in determining the depths and thicknesses of rock complexes and predicted deposits in cross-section. The use of super-efficient and low-cost direct prospecting technology will significantly speed up the exploration process for ore and combustible minerals, natural hydrogen, as well as reduce financial costs for its implementation.

The materials presented in the article testify to the expediency of using mobile direct-prospecting technology for the detection and localization of deep channels (volcanoes) of the migration of fluids, minerals and chemical elements. In the process of work, the measurement technique was improved using various modifications of methods and instrumentation and measuring devices. The well-established measurement technique can also find application in the study of numerous volcanic structures on the planets and satellites of the solar system. The frequency-resonant technology of satellite images and photographs processing can be used to

perform detailed studies on the objects of the solar system as part of large scientific projects for their study.

References

1. A dust tornado on Mars on March 14, 2012. <http://galspace.spb.ru/index267.html>
2. Astafiev A.D. Mechanisms for the rise of mantle matter, fluid dynamics, deep levels of the genesis and accumulation of hydrocarbons in the earth's crust. Electronic journal "Deep Oil". 2014. No. 4. pp. 527-541 (in Russian).
3. Astronomers have discovered a potentially habitable world just 31 light-years away, thanks to NASA's planet-hunting telescope. <https://www.businessinsider.com/nasa-tess-telescope-habitable-world-31-light-years-away-2019-7>
4. Bagdasarova M.V. (2014). Earth degassing is a global process that forms fluidogenic minerals (including oil and gas deposits). Electronic journal "Deep Oil". No. 10. pp.1621-1644 (in Russian).
5. China's Chang'e 5 lands on the moon to collect the 1st fresh lunar samples in decades. <https://www.space.com/china-chang-e-5-lands-on-moon-to-collect-lunar-samples>
6. Deciphering the age of ice at the north pole of Mars. <https://infuture.ru/article/21872>
7. Denisova S.N. Solar system. Hypothesis about the origin of sunspots. <https://astrogalaxy.ru/897.html> (in Russian).
8. "Electronic petrographic reference book-identifier of magmatic, metamorphic and sedimentary rocks" for operational use in the creation of Gosgeolkart1000/3 and 200/2 for the territory of the Russian Federation. St. Petersburg, 2015. <http://rockref.vsegei.ru/petro/> (in Russian).
9. Enceladus is a valley of geysers on a snow globe. <https://oko-planet.su/science/scienceday/281575-encelad-dolina-geyzerov-na-snezhnom-share.html>
10. European Space Agency's Trace Gas Orbiter snaps a volcanic trench on Mars. <https://www.digitaltrends.com/news/mars-trench-cerberus-fossae/>
11. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Frequency-resonance principle, mobile geoelectric technology: new paradigm of geophysical investigations. Geofizicheskiy zhurnal, 2012, vol. 34, no. 4, pp. 166-176 (in Russian).
12. Moon_sea. https://uk.wikipedia.org/wiki/Misyachne_sea
13. NASA Confirms Thousands of Massive, Ancient Volcanic Eruptions on Mars. <https://www.nasa.gov/feature/goddard/2021/nasa-confirms-thousands-of-massive-ancient-volcanic-eruptions-on-mars>
14. NASA's Perseverance rover landed on Mars. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/02/18/7283947/>
15. NASA's spacecraft spots China's Chang'e 5 lander on the moon. <https://www.livescience.com/change-5-moon-lander-photo-lunar-reconnaissance-orbiter.html>
16. Photo tour of Jezero Crater: Here's where Perseverance will land on Mars. <https://www.livescience.com/mars-jezero-crater-perseverance-photos.html>
17. Prokofieva-Mikhailovskaya V.V. The discovery of N.A. Kozyrev volcanism on the moon. Izv. Crimean Astrophys. Obs. 109, No. 2, 129-135 (2013) (in Russian).
18. Sun system. https://uk.wikipedia.org/wiki/Sonyachna_system
19. Tesla N. Patents. - Samara: Publishing House "Agni", 2009. - 496 p. (in Russian).
20. Tesla N. Articles. - Samara: Publishing House "Agni", Moscow: Publishing House "Russian Panorama", 2010. - 584 p. (in Russian).
21. Two new images show Mars' icy poles and pockmarked surface. <https://www.digitaltrends.com/cool-tech/mars-esa-images-poles/>

22. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Bakhmutov, V. G. & Solovjev, V. D. (2019). Geophysical investigation in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018: mobile measuring equipment, innovative direct-prospecting methods, new results. *Geoinformatika*, No.1, pp. 5-27 (in Russian).

23. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Integral estimation of the deep structure of some volcanoes and cymberlite pipes of the Earth. *Geoinformatika*, 2019, no. 1, pp. 28-38 (in Russian).

24. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Levashov, S. P. Direct-prospecting mobile technology: the results of approbation during searching for hydrogen and the channels of migration of deep fluids, mineral substances and chemical elements. *Geoinformatika*, 2019, no. 2, pp. 19-42 (in Russian).

25. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. (2020). Direct-prospecting technology of frequency-resonance processing of satellite images and photos images: results of use for determining areas of gas and hydrogen migration to the surface and in the atmosphere. *Geoinformatika*, No.3, pp. 3-28 (in Russian).

26. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Technology of frequency-resonance processing of remote sensing data: results of practical approbation during mineral searching in various regions of the globe. Part I. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 29-51; Part II. *Geoinformatika*. 2019. no. 4, pp. 30-58; Part III. *Geoinformatika*. 2020. no. 1, pp. 19-41; Part IV. *Geoinformatika*. 2020. no. 3, pp. 29-62; Part V. *Geoinformatika*. 2021. no. 3-4, pp. 51-88 (in Russian).

27. Yakymchuk, N. A. & Korchagin, I. N. (2020). New evidence in favor of the abiogenic genesis of hydrocarbons from the results of the testing of direct-prospecting methods in various regions of the world. *Dopov. Nac. acad. nauk Ukr.*, No. 9, pp. 53-60 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/dopovidi2020.09.053>

28. Yakymchuk, N. A. & Korchagin, I. N. (2021). The results of direct-prospecting geophysical methods using for the detection and localization of zones of hydrogen accumulation and migration in the Earth and the Moon cross-sections. *Dopov. Nac. acad. nauk Ukr.*, No. 1, pp. 65-76 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/dopovidi2021.01.065>

Journalism

მეცნიერული პრიორიტეტების შესახებ

იროდიონ ნარჩემაშვილი

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

ადამიანის მოღვაწეობის სხვადასხვა სფეროში (პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა, ხელოვნება და ა.შ.) ხშირად ვხვდებით უზუსტობებსა თუ შეუსაბამობებს, დაკავშირებულს ამა თუ იმ მნიშვნელოვანი სიახლის საავტორო პრიორიტეტთან. აღნიშნულის თვალსაჩინო მაგალითია ამერიკის კონტინენტის აღმოჩენის [1], დიფერენციალური და ინტეგრალური აღრიცხვის შექმნის [2], რადიოაპარატის კონსტრუირების [3,4], კლასიკური რომანების “წყნარი ღონისა” და “დათა თუთაშხიას” დაწერის [5-7], ოპერა „სოფლის დირსების“ შექმნის [8] და ცივილიზაციის სულიერ თუ მატერიალურ ასპექტში წინსვლისათვის დიდი მნიშვნელობის მქონე ბევრ სხვა საკითხში პირველადმოჩენის თუ ჭეშმარიტი ავტორის ვინაობის დადგენა. წინამდებარე ნაშრომში განხილულია მეცნიერული პრიორიტეტის საკითხი. იგი ჩაფიქრებული და რეალიზებულია გაცილებით ვრცელი სამეცნიერო სტატიის სახით; მაგრამ გარკვეულ მიზეზთა გამო, რაზეც ქვემოთ ვისაუბრებთ, აქ წარმოდგენილია საგაზეთო სტატიის სპეციფიკიდან გამომდინარე შემოკლებული ვარიანტი. ამ თავისთავად საინტერესო და მნიშვნელოვანი საკითხის განხილვისათვის ბიძგი მოგვცა აღრინდელი (როგორც ჩანს, ე.წ. საბჭოური პერიოდის) ნაშრომის ფრაგმენტების აღმოჩენამ. მათი სიმწირე საშუალებას არ იძლევა იდენტიფიცირებულ იქნას ავტორი, გამომცემლობა და სტატიის სათაურიც კი. მიუხედავად ამისა, ამ ფრაგმენტებში მოძიებული მეცნიერული მასალის უნიკალურობამ გადაგვაწყვეტინა, არ დავლოდებოდით ავტორის ვინაობის დასადგენად ბიბლიოგრაფთა, ჟურნალისტთა, მეცნიერების ისტორიკოსთა და ფსიქიატრთა კვლევების შედეგებს და განგვხილა მისი თეორია ჩვენს ორიგინალურ მოსაზრებებთან ერთად.

ზემოთნახსენებ ფრაგმენტებში მოყვანილია ციტატა [9]-დან: „ოტარიდო, შენგან კიდე არვის მიგავს საქმე სხვასა: მზე გაბრუნვებს, არ გაგიშვებს, შეგიყრის და მიგცემს წვასა“(წასვლა ავთანდილისაგან ფრიდონისასა (ი.ნ.)[†]). ავტორის სამართლიანი დასკვნით ეს ერთად-ერთი, სინტაქსურად რთული წინადადება სრულიად საკმარისია იმის დასასაბუთებლად, რომ [9]-ში დაახლოებით 3.4 საუკუნით ადრე იქნა შემუშავებული მზის სისტემის (ძველი წარმოდგენებით, მთელი სამყაროს) ჰელიოცენტრული მოდელი, ვიდრე ნაშრომში [10]. ყოველივე ეს კი შეიძლება მოყვანილ იქნას კიდევ ერთ თვალსაჩინო მაგალითად მეცნიერული პრიორიტეტის დადგენის საკითხში. ამას ჩვენი მხრიდან აუცილებლად უნდა დავუმატოთ შემდეგი - [9]-ში განხილულია პლანეტა ოტარიდის (მერკურის) მოძრაობა მზის გარშემო და არა მარხის (მარსის), ასპიროზის (ვენერას) ან სულაც ჩვენი მშობლიური დედამიწისა. რატომ და რა მიზნით? ბუნებრივად იბადება შემდეგი მოსაზრება: საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სწორედ მერკურის პერიპელიუმის ანომალური (ნიუტონისეული გრავიტაციის თეორიის [11] თვალსაზრისით) პრეცესიის კვლევამ შეასრულა დიდი როლი ფარდობითობის ზოგადი თეორიის ჩამოყალიბებაში [12,13]. ამდენად, სრული უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ [9]-ში წინასწარგანჭვრეტილია ამ თეორიის საფუძვლებიც. ცხადია, საავტორო პრიორიტეტის დასადგენად აუცილებელია არაეკვიდური, კერძოდ, რიმანის გეომეტრიით [14] აპელირება; მაგრამ ეს უკვე სცილდება საგაზეთო სტატიის ფარგლებს.

ჩვენი ჩანაფიქრით, წინამდებარე ნაშრომი (თავისი სრული სახით) უნდა გამოქვეყნებულიყო საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მოამბეში; მაგრამ სტატიის მრავალდარგული მიმართულების გამო ჯერ-ჯერობით ვერ მოიძებნა მისი წარმდგენი აკადემიკოსი ან აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი. მიუხედავად ყოველივე ამისა, ვითვალისწინებთ რა სპეციალისტთა და, საზოგადოდ, მკითხველთა უეჭველ დაინტერესებას, ჩვენის მხრიდან პირობას ვდებთ, რომ უახლოეს მომავალში ნაშრომს წარმოვადგენთ სათანადო მათემატიკური ფორმულების, ასტრონომიული სქემებისა და ცხრილების თანხლებით, ისე, როგორც ეს მოცემულია მის თავდაპირველ, გამოუქვეყნებელ ვარიანტში.

ამ მოკლე მიმოხილვის დასასრულს აღვნიშნოთ, რომ [9]-ის ზემოთგანხილული ციტატა წმინდა გრავიტაციული ასპექტების გარდა მოიცავს ისეთ ფიზიკო-ქიმიურ პროცესებსაც, როგორცაა ელექტრომაგნიტური, კერძოდ, მზის გამოსხივების სითბური ეფექტი და ფოტოსინთეზი (იხ. ციტატის ბოლო წინადადება (ი.ნ.)). ყოველივე ეს კი ორგანულადაა დაკავშირებული ბიოლოგიის, მედიცინის (ჯანდაცვის ჩათვლით), ენერგეტიკის და ა.შ. ბევრ უმნიშვნელოვანეს, ჯერ კიდევ ბოლომდე გადაუჭრელ პრობლემასთან. ამ საკაცობრიო პრობლემების განხილვა [9]-ის ქრილში, ცხადია, მომავალი ფუნდამენტური კვლევების საგანს წარმოადგენს.

გამოყენებული წყაროები:

1. Baker J., The history of geography, Blackwell ed., 1963.
2. Hall A., The quarrel between Newton and Leibniz, Cambridge Univ. Press, 1980.
3. Fleming A., Guglielmo Marconi and the development of radio-communication, Royal Soc. Arts, v.86, 1937.
4. Попов А., Прибор для обнаружения и регистрации электрических колебаний, Журн. русск. физ.-хим. общ.-ва, т.28, 1896.
5. Medvedev R., Problems in the literary biography of Mikhail Sholokhov, Cambridge Univ. Press, 1977.
6. Венков А., “Тихий Дон”: источниковая база и проблема авторства, АИРО XXI, 2010.
7. თოდუა გ., საქართველო თუ კოლხეთი, რიწა, N2, 2002.
8. ანდლულაძე ნ., საუბრები ვოკალის შესახებ, რადიო „მუზა“, 2010.
9. რუსთაველი შ., ვეფხისტყაოსანი, საბჭოთა საქართველო, 1986 (რეტროსპექტული გამოცემა).
10. Kopernik N., De revolutionibus orbium coelestium libri VI, Norimbergae, 1543.
11. Newton I., The mathematical principles of natural philosophy, London, 1687.
12. Le Verrier U., Théorie de mouvement de Mercure, Ann. Observ. Imp., v.5, 1859.
13. Einstein A., Erklärung der perihelbewegung des Merkur aus der allgemeinen relativitätstheorie, Pruss. Akad. Wiss., 1915.
14. Klein F., Über die sogenannte nicht-euklidische geometrie, Mathemat. Ann., v.4, 1871.

[†]ორიგინალურ ციტატაში მოცემულ უმეტეს ზმნა-შემასმენელთა პირველი პირი შეცვლილია მეორეთი სტატიის ავტორის მიერ.

Legal Sciences

Causality principle through philosophical and legislative meaning

Givi Lobzhanidze

Doctor of law, Professor, Guram Tavartkiladze Tbilisi Teaching University, law faculty Dean

Annotation

In the law discipline the causality is explained as the doctrine of the connection between the activities and the result and it is reflected in the material rights and this meaning is explained as the property legislative rights.

Causality is called as the action of composition and legislative results' inter-connection in the other branches of the law discipline.

The causality is characterized as the inner and outer strict chain of the phenomena, in other words this is explained as the genetic connection between the reason and the result and therefore we definitely approve the causality phenomenon as the methodological mean in the law discipline.

In the jurisprudence the interconnection of the action composition and the legislative result was always actual and urgent. This problem comes from the ancient Romans period.¹ Its serious research and analysis had been done by the German lawyers. This process is called causality and is explained by two aspects – the first one is its philosophical nature and the second one is a legislative one. In the philosophical sources it is called the cause (Causality- Lat. causa- the cause) and it is the philosophic category. This is the reflection of the necessary genetic connection from which one is called the cause (reason) causes the second one (the result or the action).

In the philosophy there is a difference between the full reason and the specific one. The full reason is the union of all those circumstances that is followed by the result.

The specific reason is the number of the definite circumstances and is caused by many reasons before the final result creates the result of the previous one.

The absolute reasons are found in the simple cases and the research aims to define the specific reasons. This is made because the specific reasons include the components of the full ones in the particular situations and the other components are the particular terms of these specific reasons.

In the philosophy there are two basic approaches – the materialistic and idealistic. The materialistic one agitates the thesis of its objective and public character and the causality connections are viewed as the objects' connections and exist independently.

The subjective idealism either absolutely rejects the reasonability and explains it as the human being's feelings ordinary chronology (Hium),² or recognizes the causality as the necessary connection but thinks that in the material world it is passed by the cognitive subject and this has the a priori character (Cant). Objective idealism can recognize from the cognitive subject the

¹ G. Lobzhanidze, Roman State and Law, I, Tb. 2014, p. 224

² Hium David (1711-1766) the Shotland Philosopher, historian, Economist, Lawyer, Publisher, Diplomat,. We have much phsicology in his works and he deeply supports the empirical doctrine. He is viewed in the philosophy as thechronological subjective idealist. He is an author of the three rules – similarity, naboring (in the time and space) and causality- result.

independent reasonability existence but its roots are seen in the reason, idea, cognition that exists apart from the subject.

The philosophers had been arguing about the reasonability nature for a long time. How is caused the one phenomenon by the other one. Do they coincide with one another? Or is there anything else apart them as the God's will?

The Marxist philosophy¹ not even recognized the causality objective idealism public nature but rejected its simplified opinion because of its non-serious attitude towards the metaphysic contradiction between the cause and the result and discusses them as the moments of interconnection where the result which is defined by the cause plays the active role and negatively influences the reason.² This phenomenon caused the difference between the causality connections and did not recognize its reduction up to the particular form as it was discussed by the metaphysical materialism (for example, Laplasi determinism that made the perfection of the mechanic reasonability).³

This discussion is still continued but there are several interesting theories. For example, some philosophers claim that the causality is the logical result of the issue. This means that the phenomenon A logically causes the phenomenon B.⁴

The other philosophers offered us the different theories, for example, some people think that the causality is coincidence and the others think that it is rule.

We can conclude that the causality conception is still the object of debates. But one thing is clear: this conception is important in the jurisprudence and philosophy.

As we see the contemporary philosophical science rejects the connection between the cause and the result of the perfection forms of old times. It shows us their different nature and confirms and deepens and generalizes the wide notion of the causality.⁵

The part of the philosophers think that especially clearly it is noticed in the quant physic where the difference between the micro-object empirical fact and the causality traditional meaning there is a contradiction between them based on what the same reasons cause the same reasons in the same circumstances but it does not mean that in the world the statistic causality is realized and one and the same micro-objects act differently in the definite frames or we must think that the interconnection between the micro-object and macro-object is explained by the theory of the variety of the macro-object nonstandard meaning on the deeper levels.

There is a threat of confusing the causality and possibility as the part from the philosophers' standpoint is too difficult to call the causality to the particular case. The nominalists define it as the repetition beyond the probability. The realists prefer the necessity as it acts always when the causality takes place. The dispositional theory states that the challenge means to manage something. The process theoretically the specialists base their analysis on the process and transmission notions, for example on the energy that can easily reflect the causality nature from the physical standpoint.

Among the different approaches there is one more historical theory that discusses Cant's method of distinguishing the causality from the objects' sphere to include it in the consciousness structure connected to the causality discussion.

¹ G. Lobzhanidze, Law Philosophy, I, Tb, 2014, p.29

² G. Lobzhanidze, legislative Methods, Tb., 2018, p. 145

³ Pierre Simon Laplace (1749-1827), the French Astronomer, Mathematician, Physician. In the philosophic works he promoted the French materialism and he stayed on the mechanical determinism position. The determinism was the renewal of each science construction methodological principle estimation ending and the example was the sky mechanism.

⁴ M. Ugrekhelidze, For the acknowledgement of the cause and result, "Matsne" (Philosophy and Law Serty) 1977, #1.

⁵ The Philosophic dictionary, Tb. 1987, p. 372.

At last the most skeptic approach about the causality based on some researchers including Bertran Rasel¹ tries to quit this conception totally that is viewed as the past relics and banal metaphysical speculation. Any pattern of causality case definition failure is seen in this word's meaning but in reality there is a sum of different notions or there is no unique and rational. Today there is a dispute around this issue but most of the scientists support the first decision. The category of causality is one of the leader categories of the scientific research which finally is directed to the basic discovery (determinism and indeterminism).

The legislative causality means the conception of the connection between the action and the result that is more reflected in the object right, in other words the property legislative rights. For example, In the special literature and dictionary the following is explained: the property law is a sum of those legislative norms that defines the relations between the person and the thing unlike the obligatory law describing the person's demand of the object and therefore the object law orders the person's direct relation with the object.

For example, the deed of purchase as an obligatory-legislative contract creates only the seller's obligation – to give the right of property to the buyer and not to interfere in the object's legislative situation, for example, the property). The next stage of the property needs the additional agreement among the parties. The property rights connected to the real estate and the personalty is absolute meaning the rights against any person unlike the obligatory law recognizing only the creditor – lender relations;

For example, before assigning the property, in case of the object damage only the owner (seller) is not obliged to cover the damage compensation towards the third person). The object rights are regulated in the civil code second book. There is no free will among the parties to define the legislative relations summery as it is accepted in the law. The rights of matter are the following: the property, as the person's general and basically restrictive right upon the matter and restricted matter rights, as for – mortgage, deposit, usufruct, servitude – structure.

The main principles of the matter of law are the following: specialness, publicity and causality. The specialness means that each right may exist upon the specific object and based on the publicity principle the matter legislative relation must be public. In case of debates it is expressed by the owning the particular matter and in case of realty it is expressed through the registration in the public register. Though the causality principle distinguish from each other the causal and abstract dealing still for giving the property the both conditions must be met. For example in case of the movement property it is expressed by object transferring Civil law code, article 186. The abstraction principle differs from the causality principle based on which the abstract dealing legislative meaning is not connected to the causality dealing reality. The abstraction principle is only characteristic for the German law.²

The causality is called the action composition and legislative results interconnection in the other branches of law.

Traditionally based on the law norms in case of the definite norms (particular "action composition") the different obligations (legislative result") is established, changed or quitted. For example, based on the Georgian civil law article 992, the person injuring the other one accidentally or intentionally is obliged to compensate the damage. In this case the legislative norms include the defined demnd or the other kind "conditional program and such kind of connection between the action composition and the legislative result is characteristic for the special type of the legislative norms.

The next matter of discussion is the norms that are composed based on this structure: if the action composition, than ... (the legislative result). Therefore the action composition realization is

¹ Berbard Artur Uilim Rassel (1872-1970) the British Philosopher, logician, mathematician, the public figure, in the philosophy he is veiwed asone of the liberal position defenders.

² JURISTISCHES FACHLEXIKON, 2012, s. 252.

the pre-condition the fact whether the defined action is accepted or prohibited. This inter-connection is called the juridical causality.

The Georgian civil law does not indicate exactly those factors that can damage the human being. The German civil law code detailed obligations norm (§ 823) indicates these factors more exactly: the person injuring the other one's life, health, freedom, property or the other rights directed against the law is obliged to compensate the above mentioned damage.¹

It is obvious that the matter deals with the natural sciences: the legislative science does not describe the natural phenomenon, but some definite pre-conditional existence – the definition of something. This fact is enough to activate definite legislative obligations. This connection with its nature is totally different than the natural reasons and the factual result. If we speak about the “juridical causality” and the “legislative influence” it is impossible to use the analogy between the natural reasons and “legislative causality”.

The causality connection in the criminal law (causality dependence on the definite person's action and the result) is discussed in case when the conduct is already finished in case when the result is achieved and or there is a possibility of danger and threat. The mentioned one is said about both the intentional and accidental. In the Georgian jurisprudence the causality connection as the criminal law problem was researched for the first time by Tinatin Tsereteli.² The causality connection in the three-level system is discussed on the fact composition stage; if the causality connection is not defined the action composition is excluded (the person has not committed the punishable action) and therefore it is not actual and is not discussed the anti-legal action committed by the person who is blame and the individual fault as well.³

What is the causality? The discussion around this matter still is kept both by the philosophy and the law specialists. In the legislative world the causality is a connection between the phenomenon and the result. In other words this is a connection between the fact and the result. For example, if someone was a victim of a car accident than the car driver will be a cause of the accidental fact.

The causality is important in the law as it defines who is responsible for the damage or injuries. If there is no causality connection between them until there does not exist any responsibility as well. Because of it is important to define the causality connection in case of personal injuries or the other suit presentation.

There are two kinds of causality: direct and indirect (distant). The direct causality is caused by the unexpected result of injury and the distant one is farer or less direct cause.

Let's discuss the first following example: the driver is crossing the road on the red light and accidentally crashes the walker. The driver is the direct cause of the car accident as he caused it directly. But if the walker made a mistake during crossing the road and the fault will be indirect.

There are several theories of the causality in the criminal law code and among them the most popular and spread is the theory of equivalency in other words – the theory of conditions which is also known as condition-sine-qua-non. Based on the equivalency theory, any condition is connected to the particular result and is equal (equivalent) for the result even in case of its definition that the result would not have come without its particular form. The equivalency theory is recognized by the Georgian criminal law on the legislative level, in particular, the 8th article of the criminal law code and here we come across the causality connection explanation based on the condition-sine-qua-non formula.

Equivalency theory discusses the causality circle quite widely and therefore the anti-type conditions are also connected to the result.⁴ For example the criminal's parent action – the giving

¹ Luhmann, 1983, S, 88, 227 ff.

² T. Tsereteli, criminal act and its results, Tb. 1966

³ M.Ugrekheldze, “Double blame in the Criminal Law: “Macne”, 1971, #1.

⁴ <https://xmf.wikipedia.org/wiki>

birth to the child will be directly connected to the action committed result (if the criminal would not have burned there would not have been any criminal act). Equivalency theory wide borders are restricted differently. One of this is the fare estimation based on which despite the fare connections the person will not be punished if there was a risk of avoiding the legislative risks.

The correction of the equivalency theory wide borders was attempted by the theory of relevancy based on which to define the causal reason there is not enough to define if the condition would cause the result in particular form and in addition we must find out if the action is relevant from the legislative standpoint and therefore unlike the equivalency theory based on the relevancy theory the fare justified estimation is the causality part.

Based on the natural condition doctrine the condition is causal only in case if it is a natural basis of the phenomena development that was realized in the particular result. The adequacy theory recognizes the causality in case if the action is adequate to the composition in other words we must define whether the result was presumable during the action commitment or not.

Besides the above mentioned in the criminal law science the general causality theory is well known. The criminal law dogmatic also distinguishes from one another the causality types, such as: the alternative (double) cumulative, hypotetive and other kinds of causalities.

The causality is characterized in the legislative law with some aspects.

On the international level the causal connection has been researched by many scientists including H. Kelzenm and A. Hart.¹

The first Georgian work in the international law was established by the professor Eka Gotsiridze (in the European Law of Hunan Rights).²

Based to L. Aleqsidze though the international delicts are anti-legislative act second group, still the international responsibility causes some definite results in other words the causality takes place. The suffered states are authorized to take back the legislative rights according to the international law. That party of suit (the suffered one) is often called the passive subject of the responsibility and the criminal - the active subject. The international responsibility basic subject are the states and can be viewed both active and passive subjects and also the international organizations and the nations fighting for freedom in other words – all other subjects of the international law.

For the international anti-legislative act the state responsibility is laid in case when the subject's international legislative responsibility or the subject's action is resisted despite the fact this is based on the habit or the contract, the international organization, the international law or the arbitrary decisions or the subject's unilateral act.

For the juridical results of the responsibility it is necessary to keep the causal connection between the anti-legislative act and the injury and the breach of norm must be caused by the subject's direct intention or negligence, this has especially enormous importance towards the crime committed against the mankind that makes threat for the international peace and security. It encroaches the peaceful living rules and the free development of the nations and states, roughly beaches the human rights and it can be called the causality in the international law.

Conclusion

As it has already been said the causality is characteristic for the phenomenon inner and outer strict connection, in other words the cause's genetic connection with the result which is the philosophical category and is of the same importance in the jurisprudence. Therefore it is reasonable to use the causality method in the law as the causality is the relation among the action,

¹ H. Kelgen, *Vergeltung und Kavalitat* (The Hagve, 1941), H. L. A. Hart and Tony Honore, *Cavsation in the law*. Second adition Clarendon Press, Oxford, 2002

² E. Gotsiridze. *The causality in the human rights European Law*, Tb, 2006.

phenomenon and the result and therefore to define the causality is important for the laying the responsibility.

Herewith the methodology is the doctrine about the methods in other words this is the teaching how to achieve the aim and as for the causality definition this is the determination of the right way and the way is a method. (R.Tsipelius).

References

1. L Aleksidze, Contemporary International Law, Tb. 2015.
2. G.Lobzhanidze, Roman State and Law, I, Tb. 2014.
3. Philosophical Dictionary, Tb. 1987
4. Международное право, общая часть, учебник. Москва-Астана, 2013.
5. JURISTISCHES FACHLEXIKON, 2012.
6. Luhmann, 1983, S, 88, 227 ff.
7. Stanford Philosophy Encyclopedia, 2022, Aleks Brodbend, E.Mail: abbroadbent@uj.ac.za, Iohanesburg University , South Africa Republic.
8. Journal "Mtsne", 1971, #1.
9. G.Lobzhanidze, Legislative Philosophy, I, Tb. 2014.
10. <https://xmf.wikipedia.org/wiki>.
11. I. Beridze, G. Tavartkiladze, T. Fanchualia, Philosophy, Tb. 2013
12. 2018. G.Lobzhanidze, Legislative methods, Tb. 2018.
13. 1977, #1 Ugrekheldze, For the causality connection comprehension "Matsne" (Philosophy and Law Serie), 1977, #1
14. Т.В. Церетели, причинная связь в уголовном праве, Тб., 1957.
15. Т Tsereteli, criminal act and its results, Tb. 1966
16. H. Kelgen, Vergeltung und Kausalitat (The Hagve, 1941), H. L. A. Hart and Tony Honore, Causation in the law. Second Adition Clarendon Press, Oxford, 2002.
17. E. Gotsiridze. The Causality in the human rights European Law, Tb, 2006.

Обов'язок крізь призму філософсько-правових поглядів римських стоїків

Терезія Попович

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна

У даній науковій розвідці зосередимо свою увагу на філософсько-правових поглядах таких відомих римських стоїків, як: Епіктет, Сенека та Марк Аврелій, зокрема, на їх уявленнях щодо природи й способів прояву обов'язків. Так, Епіктет формулює такий собі «закон життя»: «робити те, що відповідає природі». З наміру слідувати природі випливає заклик не уникати того, що їй відповідає, не приймаючи того, що їй суперечить.¹ «Природа речей», згідно з якою слід жити, це їх (речей) фундаментальний розподіл на два набори: перший набір – це усе те, що залежить від людини (бажання, судження, імпульси тощо); другий набір охоплює все те, що від людини не залежить (тіло, власність, репутація, титули тощо).² Етичні цінності добра і зла не мають місця у зовнішньому світі, в подіях і діях самих по собі. Вони містяться в оцінці і відповідях на події чи дії.³ Характерна особливість поглядів Епіктета, на відміну від раннього стоїцизму, полягає у тому, що він зосереджується в основному на моральних упередженнях (уявленнях), що мають універсальний характер (тоді як у ранньому стоїцизмі не всі такі уявлення вважались універсальними).⁴

Римський стоїк відзначає, що в силу того, що людина розумна істота, вона має прославляти Бога.⁵ Він закликає бути вільним, і так само таким, якого б не могло ніщо позбавити самоопанування.⁶ Епіктет спонукує поєднати високий образ розмірковування і турботу. Так, ідеться про те, щоб, по-перше, розмежувати речі на ті, що залежать від мене, й ті, що від мене не залежать. При цьому від мене залежить лише свобода волі, яка знаходиться у мені та у якій благо і зло. Речі ж зовнішні безвідносні до блага і зла. Натомість, користування речами відіграє значення для мене. Слід ставитись до них із турботою.⁷

Епіктет проводить лінію відповідності людини її статусу, якому повинні відповідати певні справи, які можемо визначити як обов'язки. До прикладу: 1) громадянин має слідувати інтересам цілого, не вважати нічого приватно корисним і нічого не обмірковувати відособлено; 2) син має підкорятися батьку, не спричинювати йому жодної шкоди, в усьому погоджуватися та в усьому по можливості сприяти; 3) брат має бути уступливим, стримуватися від негідних слів, підкорятися, не оспорювати нічого зовнішнього, а, навпаки, із задоволенням поступатись ним.⁸ Сенс обов'язку, отже, наголошує Епіктет, пізнається у властивостях речі чи статусу людини. Пізнавши, до прикладу, статус батька, можна зрозуміти обов'язки, які з цього випливають, і які, відповідно, слід виконувати.⁹

¹ Беседы Эпиктета. Москва: Ладомир, 1997. С. 82.

² Scalenghe F. «Nature» and the «nature of things» in the stoic philosophy of Epictetus: a synopsis. *Athens Journal of Humanities & Arts*. 2015. Vol. 4. P. 280.

³ Wehus G. Freedom, slavery, and self in Epictetus. *Teologisk tidsskrift*. 2019. Vol. 8. P. 230.

⁴ Tremblay M. Digestion and moral progress in Epictetus. *Journal of Ancient Philosophy*. 2019. Vol. 13. P. 113.

⁵ Беседы Эпиктета. Москва: Ладомир, 1997. С. 68.

⁶ Там само. С. 71-72.

⁷ Там само. С. 100.

⁸ Беседы Эпиктета. Москва: Ладомир, 1997. С. 110.

⁹ Эпиктет. Энхиридион (Краткое руководство к нравственной жизни); Симпликий. Комментарий на «Энхиридион» Эпиктета. Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2012. С. 70.

Цікавими є коментарі філософа Симплікія на працю Епіктета щодо природи обов'язків. Відповідно до них обов'язки являють собою «те, що має місце відповідно до підходящого і належить гідності кожного». Це «справи справедливості, що вміщує у собі всю добродетель». ¹ Що стосується, до прикладу, обов'язків людини, то належить віддавати іншим те, що відповідає тим відносинам, які людина має з іншими. Так, відношення до Бога і до сина, очевидно, мають різнитися. ² При цьому обов'язки через відношення до когось мають виконуватися, виходячи зі статусу іншого, і не залежать від його відношення до самої людини. Іншими словами, якщо батько поганій, тим не менше, син до нього має ставитися належним чином, а не як до поганого батька. ³ Звідси, Сімплікій, коментуючи Епіктета, відзначає: «не треба дивитись, як поводяться з тобою, але варто думати про те, якими вчинками ти здобудеш життя згідно з природою». ⁴

Подібно до Епіктета, давньоримський філософ Сенека в короткому трактаті «Про блаженне життя» зауважує, що блаженне життя полягає у тому, аби жити згідно з його природою. Для цього потрібні, зокрема: повне душевне здоров'я, мужність, рішучість, терпіння, готовність до будь-яких змін. Слід «користуватися дарами фортуни, а не по-рабськи слідувати їм». ⁵ У цілому римський мислитель наголошує і всіляко бажає довести, що мудрість і чеснота не сумісні з прагненнями насолоди. Той, хто ганяється за ними, нехтує своєю свободою, і в результаті не він купує насолоди, а насолоди його. ⁶ Єдине досягнення мудреця – чеснота, а решта – надане йому в тимчасове користування. ⁷

Сенека вважає, що в людській природі немає прагнення когось карати. Тому, до прикладу, ті, хто управляє суспільством чи стоїть на варті закону, повинні наставляти людей лише словом: радити, що варто робити; схилити до чесного і справедливого, поважати чесноти й ненавидіти пороки. Що ж до покарань, то спершу варто застосовувати легкі з них. Вищу міру покарання – застосовувати лише за вищі злочини. ⁸ Філософ закликає всіляко намагатися утримуватися від гніву, зробити коротке життя мирним і спокійним для себе й інших, а так само намагатися, аби «при житті всі тебе любили, а після смерті про тебе шкодували». ⁹

Деякі думки Сенеки стосовно обов'язків простежуються в його праці «Моральні листи до Луцилія». Перше, до чого закликає він свого друга, берегти й накопичувати час, використовуючи його з користю, адже лише час надала нам природа. ¹⁰ Римський мислитель погоджується з тим, що людина повинна берегти своє тіло, однак заперечує рабське служіння йому. Іншими словами, наголошує Сенека, «ми повинні поводити себе не так, ніби зобов'язані жити заради свого тіла, а так, наче не можемо жити без нього». Якщо людина надмірно любить своє тіло, вона впадає у страхи, турботи, навіть сором. ¹¹ Також філософ закликає навчити душу бажати того, що вимагають обставини. Слід добровільно виконувати повеління. І нещасний не той, який чинить за наказом, але хто чинить проти своєї волі. ¹² Метою життя Сенека називає вище благо, згідно з яким слід співвідносити всі вчинки. «Вище

¹ Там само. С. 255.

² Там само. С. 256.

³ Там само. С. 259.

⁴ Там само. С. 261.

⁵ Сенека Л.А. О блаженной жизни. *Философские трактаты*. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. С. 15.

⁶ Там само. С. 24.

⁷ Сенека Л.А. О стойкости мудреца. *Философские трактаты*. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. С. 71.

⁸ Сенека Л.А. О гневе. *Философские трактаты*. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. С. 108.

⁹ Там само. С. 178.

¹⁰ Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. Москва: Наука, 1977. С. 5.

¹¹ Там само. С. 25.

¹² Там само. С. 106.

благо – те, що чесне», або «лише те й благо, що чесне, а всі інші блага хибні й підробні». Навіть біди можуть стати благами, якщо їх чесними зробить доброчесність.¹

У «Моральних листах до Луцилія» Сенека зазначає, що кількість обов'язків, які при житті виконує людина, безмежна. Попри це, варто всі належно й неуханно виконувати. Разом із тим, він називає один обов'язок, який теж покладається життям, – померти. Не раз мислитель наголошує, що життя людське коротке, і не важливий його строк, але значиме те, як воно прожите. І обірвати життя можна будь-коли.² Вся повинність людини (в її сукупності) ґрунтується на установленнях природи. На думку мислителя, саме природа народила людей братами, вклала в них взаємну любов, визначила, що правильне, а що ні. Саме за повелінням природи має бути протягнута рука допомоги, а той, хто приносить зло, є більш нещасливішим від того, хто його терпить.³

Наступна відома постать римського стоїцизму – імператор, філософ-стоїк Марк Аврелій. У своїх «Роздумах» він закликає вчиняти завжди з любов'ю, справедливо, благородно, немовби те, що робимо, остання наша справа, віддалитись від всього випадкового й не дозволити, аби пристрасті заволоділи розумом.⁴ Мислитель зауважує також, що слід діяти обдуманно, незалежно, суспільно, з бажанням.⁵ Не варто вважати корисним для себе те, що може схилити до того, щоб порушити вірність, забути про сором, когось зненавидіти, забажати чогось забороненого.⁶ Марк Аврелій застерігає, що потрібно бути готовим завжди робити тільки те, що належить згідно з розумом і законодавцем на користь людей.⁷ Простувати слід коротким шляхом, тобто за природою, «щоб говорити і робити все найбільш здоровим чином».⁸ Через короткість життя філософ закликає прагнути праведного душевного складу і справ на загальне благо.⁹

У «Роздумах» часто простежується заклик до людини діяти відповідно до уявлень про ціле чи про джерело, до прикладу: «роблю, співвідносячись з благом людей», «приймаю, співвідносячись з богами і всезагальним джерелом, із якого виведене все, що народжується».¹⁰ Марк Аврелій сформував свого роду принцип універсального розуму, завдяки якому розкривається таємниця відносин між людиною і Богом, людиною і людиною. Братерство людей спонукає не лише до загального блага, але й до прощення і співчуття.¹¹ Люди, які створені одне для одного і які не можуть існувати поза соціумом, повинні щиро і сердечно любити одне одного, діяльність кожного має спрямовуватися на творіння добра. Така любов до ближнього в мислителя – це чуттєвий вияв душі, пов'язаний із інтелектом.

¹ Там само. С. 129.

² Там само. С. 152-153.

³ Там само. С. 238.

⁴ Марк Аврелій. Размышления. Ленинград: Наука, 1985. С. 10.

⁵ Там само. С. 14.

⁶ Марк Аврелій. Размышления. Ленинград: Наука, 1985. С. 15.

⁷ Там само. С. 18.

⁸ Там само. С. 23.

⁹ Там само. С. 32.

¹⁰ Там само. С. 45.

¹¹ Lindsay J. The ethical philosophy of Marcus Aurelius. Archiv für Geschichte der Philosophie. 2009. P. 254-255.

Таким чином, у римських стоїків категорія обов'язку корениться у самій природі речей, розумі, а також у душі людини. Вся повинність людини (в її сукупності) ґрунтується на установленнях природи. Переймаючи ідеї грецького стоїцизму стосовно категорії належного, слідування людини природному порядку речей і загальному благу, представники римського стоїцизму доводять, що обов'язки впливають зі статусу людини, і не залежать від моральних якостей того, щодо кого вони здійснюються. Люди природно покликані творити добро, ставитися до інших належним чином, вимірювати свою поведінку виходячи з інтересів інших.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A GUARANTEE OF ENSURING A CONFLICT-FREE ENVIRONMENT

Alla Kovalchuk

Doctor of Law, Professor, Kyiv, Ukraine

Bogdana Cherniavska

PhD in Law, Researcher at the Faculty of Law of The Vrije Universiteit Amsterdam, The Netherlands

The relevance of the topic.

The process of establishing a legal state and civil society entails rethinking the multifaceted interpretation of information, including legal norms and standards of coexistence [in society]. One of the most significant components of human life is communication. In a wide sense, this concept covers much more than just the exchange of information between people. It includes channels of means of transmission and reception of information, where machines, devices, artificial intelligence, computer networks, programs, etc. are involved. In this whole process, even if people originated from the same language family, misunderstandings arise regarding the interpretation of the received information. Such misapprehension can be turned into a conflict. The same can be said about the integration into a society of people with contrasting and incompatible standards of living and mentality. This particular problem regarding the interpretation of information of a legal and regulatory nature is especially pertinent and relevant nowadays. The legal culture of each country is unique and cannot be disregarded.

Despite constant changes in society, the essence of human communication remains unchanged: it is the exchange of thoughts, and information, achievements of mutual understanding, and harmony of relations in all spheres and at all levels of human existence. In a legal state, with clearly established rules of conduct, uniform traditions have been formed regarding the interpretation of legal norms, at the same time, a person who comes from another country is not aware of them, and the realization of these norms sometimes startles her/him.

With the growth of globalization changes, the spread of international contacts, the internationalization of society in general, the nature and circumstances of communication have changed and, accordingly, the risks of potential conflict situations have increased, new relationships and types of communication are emerging, which are characterized by organizational and legal instability й необізнаністю учасників взаємовідносин. If large corporations and legal entities in this case hire specialists and experts and find a shared sense of things, then ordinary citizens are left alone in a foreign society, the misunderstanding of which first causes frustration and subsequently aggression. Conventionally, people are very conservative, and rather a small part of them is easily involved in new processes [1; p. 47–48]. The creation of various international organizations, companies in which representatives of different nationalities work in peacetime, or

the need for the integration of forced migrants and refugees into the communities of different countries, due to the circumstances of the war, threats to health and life safety, both in everyday life and in professional, motivates to study the issues of intercultural communication.

One of which we consider the most crucial is legal interpretation and legal understanding/comprehension. Unfortunately, the war in Ukraine and other disasters and calamities around the world are becoming determinants of the intensification of migration processes and are characterized by a large number of forcibly displaced migrants. Accordingly, such a problem is defined by many scientists, and their scientific works are devoted to the search for mechanisms of «ecological communication», safe intercultural communication.

Intercultural communication becomes pertinent for the analysis of communication in the context of the law. Each culture has its own logic and its own view of the world. What is significant for one culture may not be important enough for another, therefore it is always vital to take into account certain characteristics of a partner who is a representative of another culture. Living in the modern world, it is unreasonable to restrict yourself to the cultural framework of just one country [2]. Constant communication makes it possible to borrow useful ideas. Research by leading think tanks (Harvard Business School, McKinsey, Boston Consulting Group) proves that multicultural teams in business offer more creative and effective solutions, and the connection between the cultural diversity of the team and the financial profitability of projects is strengthened. According to McKinsey, companies with multicultural teams show 36% better financial results than organizations dominated by monocultural teams. According to a BCG study, organizations managed by culturally diverse groups are 19% potentially more profitable due to innovative business solutions. Therefore, the establishment of business and friendly communications with representatives of other countries and nationalities requires not only the knowledge of foreign languages, but also the knowledge and observance of their ethnic and cultural features and rules. To an even greater extent, it concerns the feeling of the communication style and understanding of the peculiarities of правової культури [3].

The goal of scientific research is to scrutinize organizational and legal provisions of intercultural communication as a guarantee of the existence of a conflict-free and congenial environment. The task that scientists set before themselves is the selection of the foremost methods and measures for bringing about a tolerant society, and the reconciliation of the parties in the event of misunderstanding and conflict.

Main material. Social reality increasingly acquires the characteristics of a multicultural space, in which multifaceted theoretical and practical discourses related to the understanding of the so-called 'pluralistic paradigm' converge. The pluralistic paradigm considers the diversity, heterogeneity, multiplicity, and multilinearity of cultural and social life, the rights and freedoms of citizens, non-violence, religious tolerance, and the dialogue of cultures [4, p. 88]. The modern bipolar world should be determined by the starting points of communication, where the cornerstone should be intercultural communication, as well as the mutual embracing of ideas and structures from the recipient state.

Emphasizing the historical aspect of the intercultural communication system genesis is essential for the development of the chosen topic. The need for theoretical development of the mentioned topic arose after the Second World War. The experience of international cooperation during and after the war, in particular the Peace Corps activists who were sent to different countries to help,

revealed a lack of knowledge and skills in intercultural and interethnic communication, which led to failures in the positive intentions of volunteers. Government officials and diplomats, working abroad, complained that they were not at all adapted to work with representatives of other cultures. The knowledge of the language they received was practically not enough to prepare them for the difficult challenges abroad. Відповідно на такий запит program was developed for the adaptation of diplomats in other countries, because before that American diplomats hardly studied the language and culture of the destination country. Currently, the main attention is paid to mastering the skills of intercultural communication, the formation of intercultural competence, which is extremely necessary to avoid interethnic and intercultural conflicts and establish comfortable conditions for communication in various spheres and life situations. Such a policy regarding intercultural communication was also integrated into society.

To fulfill the task of our research, we decided to focus on the experience of the Kingdom of the Netherlands, because this country is developed, civilized, with a high level of culture and legal awareness; the legislation of the Kingdom of the Netherlands is based on the Romano-Germanic legal system. The country is multicultural, multinational. This country quite systematically approached and quickly adapted to the situation with the need to accept and adapt refugees, and in our opinion, it is one of the most successful examples. The Netherlands is known for its tolerance not only in matters of intercultural communication, but also regarding the permission to sell cannabis, the legalization of prostitution, euthanasia, etc. Despite the fact that the country is small in terms of territory, Amsterdam alone receives about 17 million tourists a year.

Developed international relations of the Kingdom of the Netherlands have always been an integral condition for the country's development. The Netherlands has many years of experience in international cooperation in various spheres of the state (economy, politics, society, education, etc.), which makes this country attractive both for business and trade, as well as for living and studying. Under intercultural communication, the Dutch scientist Gert Jan Hofstede, known for his numerous works on this topic, meant a complex multifaceted process of interaction between representatives of two or more cultures, carriers of various forms and values, "different patterns of thinking, behavior, attitude and worldview, different everyday life practices, which are shared and determined by the social environment of individuals" (Hofstede 1999) [5].

Having an idea that representatives of different national cultures perceive communication tasks differently, read/ decode messages unevenly when communicating, it is possible to prevent many situational misunderstandings on the basis of international differences. The Netherlands is known throughout the world for its progressiveness and tolerance.

The Netherlands is an example of defiance of rigid legal norms that do not meet social needs. "The bridge" between positive, formal law and "implicit law" is the concept of *beleid*. It gives vitality to the Dutch legal system, which would otherwise be suffocated by the rules. Dutch "legal findings" not known to other states include the "fine by agreement" (*transactie*), the principles of expediency or "opportunity" (*opportuiniteitsbeginsel*) and "tolerance", including the disregard of non-compliance by a public authority (*gedogen*) [13, p. 43]. The Netherlands has a well-deserved reputation as a pluralistic country. *Gezellig* is a unique Dutch concept meaning expectant tolerance and focus of society on human needs. Legitimacy is not concentrated in one center, but is distributed among various institutions. In order to ensure stability, the governance system is based on agreement and compromise of values, and not on their antagonism [13, p. 45].

After analysing definitions of tolerance that figure in the media, books and scholarly articles, we distinguish five conceptualisations that, so we argue, structure the discursive space in which ideas about toleration and acceptance are being articulated in the Netherlands. A first approach speaks of toleration in the relations between a majority and minorities. The values, beliefs and norms of the majority are represented as normal, whereas those of minorities are seen as deviating and as inferior for moral, religious or cultural reasons. Diversity becomes an issue when minorities claim recognition for their position in society and demand a more equal say in affairs of the state. The reasons invoked for not actively suppressing or persecuting minorities or practices are primarily pragmatic: maintaining public order, upholding peaceful relations with other countries, or protecting the interests of commerce [8, p. 29].

A second conceptualisation sees tolerance as a matter of reciprocity between established minorities. This approach is more principled because it builds on the assumption that there are different religious and non-religious 'philosophies of life' (levensovertuigen) that should respect one another. Also these philosophies of life should have equal positions in society and within the state. The aim is a society wherein these different views can be visible and institutionalised, whilst keeping sufficient distance between them to allow separate communities to develop themselves. However, in the past decade or so these views have been criticised in the context of discussions on immigrant integration, Islam and Orthodox Christian demands. Furthermore, it is believed that too much respect for the 'moral sovereignty' of groups stands in the way of the need to protect individual rights and freedoms. It is also questioned what levels of 'parallelism' are viable in the context of societies that are highly individualised and obtain large numbers of immigrants [8, p. 30-31].

A third approach to acceptance is seen as illustrative, or even unique, for the Dutch situation, but is also more difficult to distinguish from what we have called toleration of minorities. These are the conceptualisations of tolerance around the concept 'gedogen', usually translated as 'condoning' or 'pragmatic toleration'. Gordijn describes acts of pragmatic toleration as consisting of a declaration in advance, that under certain specific conditions offenders against a particular norm do not need to fear punishment (Gordijn 2001) [8, p. 32; 16, p. p. 230-231].

The guiding concepts in a fourth approach to the handling of diversity are recognition and equal respect for cultural, ethnic, religious, and linguistic differences in a society of immigration. This corresponds to a conceptualisation of acceptance that emphasises full recognition, respect, normality and equality as values. These concepts build on the notion that inter-group relations in a multicultural society require both virtuous citizens who are openminded, free of prejudices and want to embrace difference, and institutional guarantees to protect vulnerable newcomers, both individually and collectively [8, p. 33].

A fifth and final approach entails conceptualisations of acceptance arguing that true toleration can only be achieved when it is very clear where the boundaries are between the tolerable and the intolerable, and when different groups and individuals spell out very clearly where they stand and what their differences are. A distinction is made between toleration which requires engagement, disagreement and disapproval, and toleration as a form of ignorance, relativism or disinterest. In a part of his book entitled meaningfully 'The Netherlands, country of avoidance' Scheffer explains that toleration is undermined by a *laissez-faire* attitude. Scheffer pleads for a stronger adherence to core values, like the foundational principles and values that support the legal-democratic order. Otherwise the conditions for a peaceful and free society will be gravely undermined: 'upholding the norms of an open society is one of the main tasks of the state' (2007: 167). The dissatisfaction

with multiculturalism focuses on the contradictions in the multicultural dogma 'toleration of the intolerant' by pointing to the position of vulnerable minorities, notably women. The critics motivate that one of the main reasons not to tolerate specific ideas or practices is to uphold progressive values, notably with regard to gender equality, gay rights, and liberal education and science (Sniderman and Hagendoorn 2007) [8, p. 34-35, 11].

But what is the secret of the fact that with all these "permissivenesses" there is such a minimal level of conflicts and aggression in society?

There are five different conceptualisations that structure the Dutch debate about tolerance, acceptance and respect. These include (1) the need to tolerate minorities, even if their religion and practices are disapproved of by the majority, (2) principled tolerance of other groups based on ideas about pluralism and of the Dutch nation as composed of various minorities, (3) pragmatic toleration or 'condoning' (gedogen) of practices and forms of behaviour that transgress social and legal norms, in order to create a 'live and let live' climate, (4) multicultural recognition, based on the idea that immigrant communities can retain and develop distinctive cultural practices and identities and on normative principles such as equal treatment and non-discrimination, (5) Dutch liberal intolerance, focusing on the need to identify clearly the non- negotiable core of liberal values and principles, and arguing that religious groups and immigrants should respect these values in their daily lives as well as in their cultural and religious practices and institutions. In the conclusion we focus on the main distinctive characteristics of the Dutch situation in comparison to other countries. [8, p. 3]

Connivance is often seen as an extension of the social practice of tolerant treatment of minorities, that is, the state and dominant groups will try to avoid violent confrontations by «looking away» when minorities or individuals engage in actions that are formally illegal. However, in the post-war period, the Dutch model of pragmatic tolerance smoothed the transition from a society dominated by Christian norms to a progressive and secular society. Official legalization of actions and practices that violate Christian norms, such as drug use, homosexuality, or prostitution, would provoke fierce resistance from Christian groups. But effectively prosecuting individuals and actively suppressing these practices would lead to strong protests from liberal factions. Pragmatic tolerance is a tool for upsetting as few people as possible. From the 1960s onwards, the new lifestyle of the younger generations, which was still considered offensive by many in Dutch petty-bourgeois society, could nevertheless be accommodated through connivance.

In the law of the Netherlands, there is a specific word in Danish, «Gedogen», which is a verb that cannot be translated correctly. It roughly means «tolerated», but in a broader and different sense of the word. The word is used to refer to a situation or activity that is technically illegal, but which is actively «tolerated» as a matter of state policy, since everyone knows about this problem (prostitution or soft drug use, for example, cannot be legislated). In short, gedogen is used to refer to something that is, strictly speaking, illegal under the law, but is not considered illegal in practice —as long as certain conditions and guidelines are met [интернет]. It is easier for the state to turn a blind eye to something than to face either a direct conflict or the fact that a situation or a certain activity will become uncontrollable [9].

In a declaration of tolerance, an administrative body therefore indicates that it will not act against a situation, despite the fact that the situation is in conflict with laws and/or regulations and is therefore illegal. Tolerance therefore does not mean that an illegal situation becomes legal. The Administrative Jurisdiction Division now determines that tolerance decisions (or revocations or refusals thereof) cannot "be equated with a decision within the meaning of the General

Administrative Law Act". This means that these decisions can no longer be challenged before the administrative court [10].

Conclusion.

Therefore, such a multicultural approach can be taken as a basis and proposed to expand the institution of public mediation. It is worth noting that this term is used in various spheres, not only in the legal sphere. Mediation in law is one of the technologies of alternative dispute resolution with the participation of a neutral, impartial third party who is not interested in the conflict, a mediator who helps the parties to work out a certain agreement on the dispute, while the parties have full control over the decision-making process. At the same time, mediation plays a leading role in the process of establishing intercultural communication as a means of correcting verbal and non-verbal communication of representatives of different national and linguistic-cultural communities. Unfortunately, in some places this process looks like imposing other values on countries and peoples and undermining their own traditional ones. Cultural models of behavior are instilled in a person artificially, in the process of upbringing in a certain social environment. Each adult evaluates reality in his own way, but generally within the limits of the cultural program «recorded» in the subconscious, which unites the community. And it is difficult to ignore a previously recorded program. Communication is the most important part of such a program, which penetrates so deeply into everyday life that a person does not notice how he himself observes the «programmed» norms and rules of communication and behavior. However, their violation leads to misunderstanding, surprise, culture shock, and sometimes aggression in the form of bullying, bowing, mobbing and non-acceptance of a completely different opinion. Often, this phenomenon has an organized nature, aimed at bullying people who have different behavioral characteristics from the majority, which were formed during the life of a person.

Therefore, the forms, means and methods of human communication are constantly changing, accordingly, the state policy and regulatory legal support of communication must also correspond to modern trends. Tolerance, as the starting point of effective intercultural communication, is the norm of the modern civilized world. As such, it is proclaimed by the Declaration of Principles on Tolerance, approved by the Resolution of the General Conference of UNESCO on November 16, 1995. The main thesis of this Declaration is that peace should be based on the intellectual and moral solidarity of mankind [12]. Such a principle of tolerance - as respect for the peculiarities of another way of life, etc. should also be enshrined at the level of the Constitution of Ukraine. The amendment to the Constitution of Ukraine, namely Article 15, should be read as follows: «Social life in Ukraine is based on the principles of political, economic and ideological diversity and tolerance - that is, a liberal perception of other ways of being a person and a citizen»[2, p.86]. Such a starting principle will certainly become a legal platform for building civilized relations both within the state itself and beyond its borders.

References:

1. Pocheptsov H. G. Theory of communication / H. G. Pocheptsov. – M.: Refl-Buk; K.: Wakler, 2001. – 656 p.
2. Romanova E. A. Legal communication: general theoretical analysis: autoref. to apply for a candidate's degree. law Sciences: specialist 12.00.01 - "Theory and history of the state and law; history of political and legal scientists" by E. A. Romanov. Saratov, 2011. 28 p.
3. Shvydanenko G. O. Formation of the business model of the enterprise: training. manual [Electronic resource] / G. O. Shvydanenko, N. V. Revutska. — K.: KNEU, 2013. — 423, [1] <https://core.ac.uk/download/pdf/197268606.pdf>

4. Globalization and multiculturalism: monograph / op. ed. N. S. Kirabaev. - M.: Izd-vo RUDN, 2005. - 332 p
5. Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. Online Readings in Psychology and Culture, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
https://essay.utwente.nl/70879/7/Rensink_MA_BMS%20public%20version.pdf
6. Kovalchuk A. Yu. Ensuring financial and economic security of Ukraine: administrative and legal aspect: monograph. Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2017. 400 p.
7. Kovalchuk A. Yu. Constitutional and legal principles of ensuring spiritual security of Ukraine // Ukrainian state and church: philosophical, theological and practical aspects of cooperation in the interests of man: materials of a scientific and practical conference (Kyiv, May 19, 2016). Kyiv, 2016. P. 158–160.
8. Maussen, M., & Bogers, T. (2010). Tolerance and cultural diversity discourses in the Netherlands. (ACCEPT Pluralism working paper; No. 11/2010). European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies. <http://www.eui.eu/projects/accept/documents/research/wp1/acceptpluralismwp1backgroundreportnetherlands.pdf>
9. Gedogen — illegal but not illegal Web source: <https://www.dutchamsterdam.nl/192-gedogen>
10. Dutch General Administrative Law Act. Web source: <https://www.acm.nl/en/publications/publication/15446/Dutch-General-Administrative-Law-Act>
11. Sniderman, Paul and Louk Hagendoorn (2007) When ways of life collide. Multiculturalism and its discontents in the Netherlands. Princeton: Princeton University Press
12. Declaration of principles on tolerance: adopted by the General Conference of UNESCO at its twenty-eighth session, Paris, 16 November 1995. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000151830>
13. The legal system of the Netherlands. Responsible editors: Doctor of Law, Professor V. V. Boytsova, Doctor of Law, Professor L. V. Boytsova. — M.: "Zertsalo" Publishing House, 1998. — 432 p.
14. Bogdana Chernyavska Provision by the state of the right to unite in public organizations of volunteer and charitable orientation during the martial law in Ukraine: administrative and legal aspect. Conceptual principles of the development of domestic administrative law and process: trends, perspectives, practice: collective monograph / E. Gerasimenko, P. Dikhtievskiy, N. Zadyraka, T. Kolomoets, V. Klynchuk, etc.; in general ed. P. Dikhtievskiy, V. Pashinskyi. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. 986 p.
15. Ilona Rensink. Cultural differences in work-related learning: A cross-cultural comparison of self-directedness and (in)formal learning activities. 2016 https://essay.utwente.nl/70879/7/Rensink_MA_BMS%20public%20version.pdf
16. Gordijn (2001) "Regulating moral dissent in an open society. The Dutch experience with pragmatic tolerance" in Journal of Medicine and Philosophy, Vol.26(3), pp.225-244.

Economic Sciences

İNFİLYASIYA, ONUN SƏBƏBLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Şahin Nadir oğlu Xurşudov

Dosent, Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Bahalaşma, infilyasiya, ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları, enerji daşıyıcıları.

Keywords: Rising prices, inflation, food and non-food products, energy carriers.

Son illər baş verən bahalaşma fonunda dünya üzrə ərzaq məhsullarının qiyməti son 10 ilin maksimum səviyyəsinə çatıb. Lakin bahalaşma təkcə ərzaq məhsulları ilə məhdudlaşmır, qeyri-ərzaq məhsulların qiymətlərində də bahalaşma tendensiyası müşahidə edilir.

Qlobal ərzaq və qeyri-ərzaq inflasiyasının yaranmasının bir sıra fundamental səbəbləri var. Prosesin kökündə bilavasitə koronavirus pandemiyası durur. Belə ki, ölkələrin pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirdikləri karantin tədbirləri və bununla bağlı qapanmalar qlobal miqyasda iqtisadi aktivliyin aşağı düşməsinə, dünya üzrə illərlə formalaşmış əlaqələr, daşınmalar sisteminin sıradan çıxmasına gətirib çıxardı.

Ölkələrin sosial tədric siyasəti, işçi qüvvəsinin təminat çatışmazlığına gətirib çıxardı. Bu, dünya ticarətinin 90 % - ni əhatə edən dənizlə yükdaşımalarında özünü daha qabarıq şəkildə göstərdi. Gömrük nəzarətinin sərtləşdirilməsi və işçi qüvvəsi çatışmazlığı dünyanın aparıcı limanlarında yubanmaların yaranmasına səbəb oldu. Adi qaydada 2 gəminin gözləməsi fəvqəladə hal hesab edilən ən iri limanlarda onlarla gəmi günlərlə növbəsini gözləyəsi oldu. Bu isə öz növbəsində daşınma qiymətlərində öz təsirini göstərməyə başladı.

Karantin qaydalarının yumşaldılması bu prosesi daha da sürətləndirdi. Belə ki, mövcud təklif tələbdən xeyli aşağı idi. Dünya iqtisadiyyatı kəskin artan tələbi qarşılamaq gücündə, potensialında deyildi. Dənizlə konteyner daşımalarının qiyməti 2019-cu illə müqayisədə 12 dəfədən çox bahalaşdı. Tariflərin artım tempi qlobal infilyasiya üçün əsas təhdidlərdən birinə çevrildi. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) proqnozlarına əsasən, konteyner daşımalarının tariflərinin indiki artımının dayanıqlı olacağı təqdirdə 2023-cü ilə kimi qlobal idxal qiymətləri 11 %, istehlak qiymətləri 1,5 % arta bilər.

Qlobal ərzaq infilyasiyasını sürətləndirən digər amil enerji daşıyıcıları qiymətlərinin artması oldu. Avropada qışın sərt keçməsi və yeraltı anbarlarda təbii qaz ehtiyatlarının normadan aşağı olması enerji daşıyıcılarının qiymətlərinə təzyiqlərin qalacağından xəbər verir. Rusiyadan alınan enerji daşıyıcıları ilə bağlı Qərbdəki qeyri - müəyyənlik gələcək perspektivin ürəkəçən olmayacağına dair şübhələri artırır. Belə ki, ABŞ, Avropa birliyi, Böyük Britaniya Rusiyadan neft alışını dayandırır. Polşa daha Rusiyadan kömür almayacaq və "Qazprom"la olan müqaviləni uzatmayacaq. Bolqarıstan da Rusiya ilə təbii qaz alışına dair müqaviləni uzatmayacağını deyir. Görünən odur ki, ən azından Rusiya neftini, qazını və kömürünü əvəz edəcək sabit tədarük kanalları tapana qədər enerji daşıyıcılarının bahalaşması davam edəcək. Bu təkcə Avropada deyil dünya iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan bütün ölkələrdə müxtəlif dərəcədə özünü göstərəcək.

Bu gün Avropa birliyində təbii qazın 1000 kubmetrinin qiyməti 600 ABŞ dolları ətrafındadır. Bu ötən ildəki qiymətlərlə müqayisədə 3 dəfə aşağıdır. Qazın qiymətində ucuzlaşma Avropada havaların nisbətən xoş keçməsi və Azərbaycanın, yaxın Şərq ölkələrinin qaz həcmi artırması olsa da, neftin qiymətində ötən il ilə müqayisədə

bahalaşma baş verdi. Bu da öz növbəsində karbohidrogenlərlə bağlı qiymətlərin yenidən bahalaşmasına gətirib çıxardı. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) artıq bununla bağlı həyəcan qaldırır. FAO ərzaq və yem qiymətlərinin, buna uyğun da emal məhsullarının artıq yüksəlmiş baza səviyyələrindən daha 12 - 26 % yuxarı qalxacağını proqnozlaşdırır. Buna səbəb kimi Rusiya və Ukrayna arasındakı münaqişə nəticəsində yaranmış global təklif defisiti, təbii fəlakətlər, kataklizmlər göstərilir. Belə ki, müharibə aparan bu iki ölkə dünya ərzaq təminatında aparıcı yer tutmaqda davam edirlər. Buğdanın ən iri tədarükçüləri olan Misir, Türkiyə, Banqladeş və İranın taxıla olan ehtiyacının 60 % - ni məhz Rusiya və Ukrayna ödəyir. Hərbi əməliyyatlardan dolayı Ukraynanın bütün limanlarında kommersiya gəmiçiliyi dayandırılıb. Ukraynanın buğda, qarğıdalı və günəbaxan yağı ixracının 40 % - i, Rusiyadan – 70 % - i yaxın Şərq və şimali Afrika ölkələri regionundan olan alıcıların payına düşür. Alternativ mənbələr daha baha başa gəldiyi üçün xüsusilə üçüncü dünya dövlətlərində aclıqla bağlı vəziyyətin acınacaqlı miqyasla çatacağı gözlənilirdi. Zəmanədə, Türkiyənin müdaxiləsi bu prosesi yumşaltsa da, qarşısını ala bilmədi. Ukrayna – Rusiya müharibəsi həтта bu gün dayansa belə, bazardakı boşluğun qısa zamanda doldurulması mümkün görünür. Bu isə inflyasiyanın daha da sürətlənəcəyi və daha dərinləşəcəyi deməkdir.

Bütün dünya üzrə inflyasiyanın sürətlənməsi davam edir. Dünyada ən iri iqtisadiyyata malik ABŞ - da inflyasiya fevralda 8 % - ə kimi sürətlənib. Bu, 1982 - ci ildən bu yana ən yüksək göstəricidir. Uyğun vəziyyət Avropada da müşahidə edilir. Avropa birliyinə daxil olan 19 ölkədə illik inflyasiya fevral ayında 6 % - ə (yanvarda 5,5 % idi) çatıb. Bu göstərici Avropa birliyinin müşahidələr tarixi (1997 - ci ildən bəri) üçün rekorddur. Nəzərə almaq lazımdır ki, yaxın bir neçə il əvvəl Avropa birliyində inflyasiya illik cəmi 0,9 % olub. Avropa İttifaqının 27 ölkəsində isə illik ifadədə qiymət artımı fevralda həтта 7 % - ə çatıb.

Ötən illər “köhnə kontinentdə” qiymət artımının əsas səbəbkarı koronavirus pandemiyası olsa da, indi buna səbəb daha çox Rusiya – Ukrayna müharibəsi, İranda olan gərginlik, Çində getdikcə güclənən pandemiya təhlükəsidir. Belə ki, sərhədlərin bağlanmasıdan dolayı tədarük zənciri sıradan çıxdı. Avropa bazarı bir çox məhsul, xammal və hissələrsiz qaldı. Qlobal şirkətlərin istehsallarının əhəmiyyətli hissəsinin yerləşdiyi Asiyada koronavirus pandemiyası ilə mübarizə tədbirləri çərçivəsində bir çox istehsallar dayandırıldı. Həmin məhdudiyyətlər aradan qaldırıldıktan sonra qiymət artımını dayandıra biləcək həcmdə məhsul tədarük etmək mümkün olmadı. Bunu avtomobillər, məişət texnikası və elektronika üçün yarımkeçiricilərin misalında görə bilərik. Defisit fonunda çiplərin qiyməti kəskin artdı. Bu mənada ötən il çip istehsalçılarının “qızıl” dövrü də hesab etmək olar. “Apple”, “Samsung”, “Panasonic”, “Sony”, “Foxconn” və “Siemens” kimi nəhənglər üçün komponentlər tədarük edən “Winbond” şirkətinin xalis mənfəəti ötən il **887 %** artıb. Oxşar vəziyyət sektorun əksər təmsilçilərində də müşahidə edilib.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyatı ilə sıx şəkildə inteqrasiya olmasından dolayı bu prosesin bizdən yan keçəcəyini zənn etmək ən azından yalnışlıq olardı. Artıq bəzi sahələrdə qiymət artımı özünü göstərməkdədir. Görünən odur ki, bahalaşma prosesi ən azı ilin birinci yarısının sonuna kimi davam edəcək. Lakin enerji daşıyıcılarının, xüsusən də neftin qiymətlərinin (“Azeri Light” markalı Azərbaycan neftinin 1 barelinin qiyməti bu il artıq 85 ABŞ dollarını keçmişdir) dövlət büdcəsi üçün nəzərdə tutulan səviyyəni çox keçməsi (dövlət büdcəsində bir barel neftin orta qiyməti 70 ABŞ dolları götürülüb), qeyri - neft ixracının artan (ötən ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə yanvar - fevral aylarında 35 % artıb) dinamikası, hökumətin önləyici tədbirləri əhali üçün qiymət artımının mənfəət təsirlərini minimuma endirməyə imkan verəcək. Nazirlər kabinetinin bir sıra ərzaq və qeyri - ərzaq məhsullarının ölkədən çıxarılmasına qoyulan məhdudiyyətlər, daxili istehsalın artırılması istiqamətində aparılan bir sıra uğurlu tədbirlər, Azərbaycanda inflyasiya yükünün daha az ağırlı keçməsinə imkan

verməcək. 44 günlük zəfər qələbəmizlə azad olunmuş torpaqlarda bərpad hala salınmış ərazilərimizdə aparılan abadlıq və quruculuq işləri üçün daxili imkanlar hesabına xeyli vəsait ayrılmışdır. O cümlədən qardaş Türkiyədə baş verən kütləvi ölümə, dağıntıya səbəb olan təbii fəlakət – zəlzələdən zərər çəkmiş qardaş ölkəyə ayrılan yardımlar, vəsaitlər də bahalaşmaya təkan vermişdir. Lakin bu yardımların, vəsaitlərin ayrılması, baş verən infilyasiya şəraitində aparılan sürətli quruculuq işləri – Laçın Beynəlxalq aeroportunun, “Zəfər yolu”nun, “Ağıllı kənd”lərin, alternativ enerji mənbələrinin, Şuşa ehtiyat su anbarlarının, qazılan ağır təbii şəraitdə tunellərin və bir çox uğurlu layihələrin aparılması, Azərbaycanın düzgün strategiya aparmasına bir daha sübutdur. Bir çox sosial və infrastruktur layihələrin, yeni avtomobil və dəmir yollarının, aeroportların tikintilərinin daxili ehtiyatlar hesabına davam etməsi də növbəti sınaqdan da uğurla çıxacağımıza əminliyə zəmin yaradır.

Bahalaşmanın artmasına, infilyasiyanın yüksəlməsinə, əhalinin kritik vəziyyətdən qorunmasına daha çox imkan yaratmaq üçün bir sıra təkliflər verə bilərik:

- idxal olunan strateji məhsulların tədarükünə diqqətin artırılması;
- işğaldan azad olunan ərazilərin səmərəli və intensiv yollarla istifadə edilməsi;
- daxili istehsalın hər vasitə ilə stimullaşdırılması;
- ərzaq və qeyri - ərzaq məhsullarının ixracının daxili tələbata uyğun nizamlanması;
- daha məhsuldar və intensiv texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi;
- daxili imkanlar hesabına əhalinin pensiya, əmək haqqı və sosial yardımları infilyasiya artımına əsasən nizamlanması.
- strateji məhsulların istehsalının, tədarükünün ölkə daxilində və ölkədən kənar təşkil edilməsi;

Ganja State University
Dosent Shahin Nadir Xurshudov
INFLATION, ITS CAUSES AND SOLUTIONS

Summaru:

Amid rising prices in recent years, world food prices have reached a 10-year high. However, the rise in prices is not limited to food products, there is a trend of rising prices for non-food products. Inflation continues to accelerate around the world. Inflation in February was 7.9% in the United States and 5.9% in the European Union. A pandemic, a military conflict between Ukraine and Russia, and rising energy prices have accelerated inflation. Azerbaijan is no exception. However, as the increase in oil prices is higher than the budgeted prices, there are conditions for inflation to pass somewhat. Our anti-inflation recommendations:

- stimulation of domestic production by all means;
- regulation of food and non-food exports in accordance with domestic demand;
- increasing the focus on the supply of imported strategic products;
- efficient and intensive use of the liberated territories;
- expanding the use of more productive and intensive technologies;
- organization of production and supply of strategic products within the country and abroad;
- regulation of pensions, salaries and social benefits of the population at the expense of domestic resources in line with inflation.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

1. <https://report.az/analitika/azerbaycan-iqtisadiyyati-2022-ci-ildə>
2. <https://lent.az/xeber/iqtisadiyyat/dunyani-buruyen-erzaq-bahalasmasi>
3. <https://report.az/maliyye-xeberleri/iqtisadi-zonalarin-inkisafi-agentliyi>
4. <https://www.gununesi.info/olk%C9%99d%C9%99-unun-qiy%C9%99ti-bahalasib>
5. <https://report.az/milli-meclis/hesablama-palatasinin-2021-ci-il-uzre-hesabati>

MALİYYƏ BAZARLARI VƏ ONLARIN İNKİŞAFI

Məsim Kazım oğlu Abadov

Dos., Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Maliyyə bazarı, pul, maliyyə bazarlarının modelləri, fond birjalari, əmtəə.

Keywords: Financial market, money, financial market models, stock exchanges, commodities.

Biz qarşımıza bazar münasibətləri şəraitində maliyyə bazarlarının təhlili və proqnozlaşdırılmasının kompleks təhlil edib qiymətləndirmək və maliyyə bazarının iqtisadi inkişafında rolunun artırılması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq qoymuşuq. Bunun üçün bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Maliyyə bazarlarının mahiyyətinin tətqiqi;
- Maliyyə bazarlarının formalaşması və fəaliyyət mexanizminin araşdırılması;
- Maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili;
- Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılmasının tətqiqi;
- Azərbaycanda maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin araşdırılması;
- Maliyyə resursları, onların formalaşması və istifadəsinin təhlili;
- Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi üçün təklif və tövsiyələr hazırlanması;

Maliyyə bazarı alınıb satılan “əmtəə” maliyyə resurslarıdır. Ölkədə maliyyə bazarlarının təhlili, araşdırılması və proqnozlaşdırılması ona görə əhəmiyyətlidir ki, onun tərkibinə pul, kredit və qiymətli kağızlar bazarı daxildir. Hazırda Respublikanın maliyyə bazarında pul ehtiyatlarını bir sahədən digər sahəyə yönəltməklə iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri aparmaq, səmərəli sahələrə kapital axını təmin etmək mümkündür. Bu da öz növbəsində maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar yaradır, təkan verir. Maliyyə bazarının iqtisadiyyat üçün daha əhəmiyyətli olmasını nəzərə alaraq, hökumət iri miqyaslı tədqiqatların aparılmasını, onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsini və respublikada qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasını qarşıya bir vəzifə kimi qoyur. Lakin bu istiqamətdə ölkədə maliyyə bazarının inkişafı və onun inkişafına təsir edən məsələlər kifayət qədər öyrənilməyib.

Maliyyə bazarının yaranmasının zəruriliyinin əsas amillərindən biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri - bərabər bölgüdürlməsidir. Maliyyə bazarlarının iqtisadiyyata mənfi təsiri də mümkündür. Bu zaman normal təkrar istehsal prosesi pozulur və maliyyə böhranlarına imkan yaranır. Nəticədə maliyyə institutları və ya maliyyə aktivlərinin böyük hissəsi dəyərini itirir. Maliyyə institutlarının kütləvi iflası baş verir, borc vəsaiti götürmək çətinləşir, iqtisadi ədədlər (subyektlər) arasında əlaqə kəsilir. Bu da öz növbəsində əsas kapitalla sərmayələri azaldır, istehsal və məşğulluğa mənfi təsir edir. Nəticədə iri miqyaslı böhran baş verir. Maliyyə bazarlarının təsnifatına aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Kredit bazarı
2. Valyuta bazarı
3. Birbaşa sərmayələr bazarı
4. Qiymətli metallar bazarı
5. Lizing, forfeyting, faktoring bazarı.
6. Qiymətli kağızlar bazarı
7. Sığorta bazarı

Maliyyə bazarının mahiyyəti və rolu onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılıdır:

- 1) Yenidən bölgü funksiyası. (Pul vəsaitlərinin kreditordan - borc alana hərəkətini təmin edir);
- 2) İnformativ funksiya. (Satışa çıxarılan aktivlərin real qiymətlərini müəyyən edir);
- 4) Qənaət funksiyası. (Maliyyə vəsaitinin tədavül xərclərini minimuma endirir).

3) Riski azaltma funksiyası. (İnvestorlara pulların ən səmərəli istiqamətlərə yerləşdirmək üçün məkan və şərait yaradır);

İqtisadi ədəbiyyatda digər funksiyalar da göstərilir. Dünyada maliyyə bazarının 3 modeli mövcuddur: avropa, anqlo - sakson (İngiltərə - ABŞ) və qarışıq. Avropa modelində ölkə maliyyə bazarının əsas iştirakçısı banklar olduğu üçün əsas tənzimləyici Mərkəzi Bank olur (Almaniya, Avstriya, Belçika). Anqlo - sakson modelində isə maliyyə bazarının əsas iştirakçısı investisiya institutları və qeyri - bank təşkilatları olduğu üçün bu ölkələrdə müxtəlif tənzimləyici qurumlar var. Bəzi ölkələrdə tənzimləmə funksiyaları yerli orqanlara verilir. Məsələn, ABŞ-da ştatlara, Almaniya da federal torpaqlara. Rusiyada qarışıq modeldir. Azərbaycan da maliyyə bazarına makro tənzimləyici təsiri Mərkəzi Bankı göstərir. Nəzarət isə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə vasitəçiləri müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinə malik olan şəxslərdir. Tədqiqata əsasən maliyyə xidmətlərinin maliyyə bazarının fəaliyyətinə təsiri öyrənilmişdir. Belə ki, maliyyə sistemi tərəfindən həyata keçirilən maliyyə resurslarının yerləşdirilməsi prosesi, maliyyə bazarının funksional olması əsasən maliyyə institutlarının fəaliyyətindən asılıdır. Dövlətlərin xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin vacib elementi pul və maliyyə münasibətləridir. Maliyyə bazarının mahiyyəti və xüsusiyyətləri tədqiq edərək, onun infrastrukturunu, iqtisadiyyatda tutduğu yeri və rolu qiymətləndirərək, sahələr və regionlar arasında maliyyə bazarının infrastrukturunun formalaşmasına dair təkliflər verə bilərik.

- Bütün bunları nəzərə alaraq maliyyə xidmətləri bazarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış strukturunu işləyib hazırlanmış və fond birjalarının hüquqi və vəzifələrini artırmaq nəzərdə tutulmuşdur.
- Fond birjalarının funksiyalarını artırmaq tövsiyyə olunmuşdur.
- Fond birjalarının tənzimlənməsi, dövlət tərəfindən normativ sənədlər və hökumət orqanları tərəfindən icra olunması ilə həyata keçirilməlidir.
- Fond birjalarının idarə olunması sabit struktura malik olmalıdır.
- Maliyyə bazarları ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi qiymətli kağızlar bazarı maliyyə resurslarının hərəkətini, onların düzgün fəaliyyətini təşkil edir, dövlətin maliyyə, pul - kredit siyasətinin əsası sayılır və bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır.

Hazırda respublikamızda müxtəlif fond birjalrı – qızıl, pul, əmtəə, aksiz və b. birjalar kiçik dövriyyə ilə də olsa fəaliyyət göstərir. Yerli brokerlər, birjalar üzrə mütəxəssislər yaranır və bu sahə getdikcə fəallaşır və populyarlaşır. Bundan başqa internet üzərindən beynəlxalq fond birjalrı ilə də müxtəlif əməliyyatlar keçirən həvəskar və peşəkarlar da formalaşır. Fondlar ilə müxtəlif əməliyyatlar icra etmək və bundan faydalanmaq istəyən müasir gənclər, xüsusən iqtisad, maliyyə sahəsində çalışan mütəxəssislər daha maraq göstərirlər. Bu mənada hətta iri banklar maliyyə əməliyyatları icra etmək üçün internet üzərindən demo-platförmalar da yaradırlar ki, bu sahədə özünü yoxlaya bilərsiniz. Sonradan isə həməm bank üzərindən bu fond birjalarında müxtəlif əməliyyatlar icra etməyə vərdişlər aşılayır. İlkin hazırlanmış bu gənc, kiçik təcrübəli mütəxəssislər, sonradan daha böyük dünya birjalarında, peşəkar olaraq maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərə bilərsiniz. Maliyyə bazarlarının strukturu, qurululuşu bu sahədə fəaliyyət göstərmək istəyən peşəkarlardan daimi təkmilləşmə, uyğunlaşma və peşəkar vərdişlər tələb edir.

Maliyyə bazarının təşkili, onun maddi - texniki bazasının və infrastrukturunun yaradılmasını, lazımi informasiya bazası ilə təmin olunmasını tələb edir. Maliyyə bazarının fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsi şübhəsiz ki, valyuta bazarının tənzimlənməsinə təsirini göstərəcəkdir. Respublikanın regionlarında Milli Depozit Mərkəzlərinin filiallarını yaratmaq, iri investisiya qoyuluşuna və bank sisteminə malik mərkəzlərdə fond birjalarının təşkil edilməsi, investisiya fondlarının yaradılması daha yaxşı olar.

Ganja State University
Dosent Masim Kazim Abadov
FINANCIAL MARKETS AND THEIR DEVELOPMENT

Summary:

Given that the financial market is more important for the economy, the government has set itself the task of conducting large-scale research, determining its direction of development and the formation of a securities market in the country. However, in this regard, the development of the financial market in the country and the issues affecting its development have not been sufficiently studied.

We have set ourselves the task of comprehensively analyzing and evaluating the analysis and forecasting of financial markets in the context of market relations and developing scientifically sound proposals and recommendations to increase the role of the financial market in economic development. Suggestions for the formation of financial market infrastructure:

- It is recommended to increase the functions of stock exchanges.
- Regulation of stock exchanges should be carried out by the state through regulatory documents and government agencies.
- The management of stock exchanges should have a stable structure

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Azərbaycan Respublikasının "İpoteka haqqında" Qanunu. Bakı, 2005
3. Azərbaycan Respublikasının " Müəssisələr haqqında" Qanunu.
4. Azərbaycan Respublikasının " Bank və bank fəaliyyəti haqqında" Qanunu.
5. Azərbaycan Respublikasının "Dövlət büdcəsi haqqında" Qanunu. Bakı, 2009
6. Берер Ф. Что вам надо знать об анализе акций, М., «Интер-эксперт», 2014.

Application of the Edgeworth box on the accounting analysis of the World economy

Miguel-Angel Pérez-Benedito

Senior Lecture in Accounting, PhD in Economic and Business Sciences, University of Valencia (Spain). Teaching Accounting Analysis (Degree in Business Administration), Insurance Accounting and Financial Institutions (Master's in Actuarial Sciences)

ABSTRACT

This research analyzes the world economy applying an alternative accounting methodology. The national savings, capital transactions, money supply, and net financial position are variables of the axes of the Edgeworth box. The indicators measure a position by economic and financial criteria. The utility function obtained explains the social economic changes of economic growth model justifying evolutions of macroeconomic variables considered in research such as unemployment, educational level, and births. The increase in intellectual capital compared to application capital has proliferated an increase in the registration of patents in situations of continuous deficit in the economy. According to the research results obtained, the utility function has a socioeconomic character and whoever participates in a common project must be aware of the risks assumed to reach a common welfare level. The explanatory capacity of the analysis carried out brings accounting closer to being considered an applied economic science and turns the Edgeworth box into its observation laboratory.

JEL Classification Numbers: B41, E01

Keywords: Accounting methodology; Economic analysis; Utility function.
--

1. INTRODUCTION

The dynamic activity has been the subject of study by economists. From the study of evolution economic analysis of (Schumpeter, 1954) to theory of economics for the common good (Tirole, 2016), the activities of national economies have been explained from various perspectives, and market regulatory authorities generally obtain scores to guide entities in changing scenarios (Caruana, 2010, EBA 2022, Borio et al., 2023). These strategies do not allow maintaining a resilience period, which is pending a renewal of regulations (FRS, 2022. OECD, 2021, 2022). The continuous supervision of the markets does not abandon the applications of the ratios, improving them by carrying out a new measurement of related variables.

The economy is facing new challenges and scenarios. The economic structural changes in 1930 to 1980 period had effects on familiar patterns (Aristizabal-Ramirez, 2022), and the changes in the global growth model from 1994 imply an increase in the services sector, generating more intellectual property in the face of the evolution of the industrial sector and application of human capital (Fixler and de Francisco, 2022. Dunn and Gholizadeh, 2023. Lee, et al. 2023). Financial and monetary policy have played an important role from an accounting perspective (Kashyap and Stein, 2022). Considering the evolution of broad money and net financial transactions at low interest rate levels, currency management has played an important role in maintaining exchange rate parity and credit settlements. (Kaplow, 2015. Jermann, 2019. Bordo, 2020. Alfaro, et al. 2021). The alternative accounting methodology analyzes the evolution of the variables of the result of global activity. The Broad money, differences between financial transactions, Gross Saving and variations of assets or Capital Operations are variables of global economic result. These variables form an accounting equation of equilibrium. Applying a change of origin and obtaining its

percentage weight with respect to the total assets or liabilities, the equation of equilibrium is a relative position in an Edgeworth box.

The accounting utility function obtained from the measured indicators of relative positions in the Edgeworth box is contrasted with the evolution of unemployment and other variables of interest for research as a cause-effect of political decision-making. This function measures the risk level of the economies and regardless of their Net Financing (+) / Net borrowing (-) because it is measuring accounting part and counterpart of activities. The concept of accounting result refers to the common economic social good and considers that market disturbances are accumulations of value in one of the four accounting variables of the equilibrium equation considered in the last sections. So that, the Edgeworth's box is an observation laboratory of the social economic researcher where each position has an economic, financial and monetary significance.

1.- THE BALANCE-MARKET ACCOUNTING EQUATION

Decision making in an entity relates economic, financial, and monetary values. The explanation of these relationships by the principle of double entry allows Simon Kuznets to form the System of National Accounts. So, the inputs and outputs of goods, services, and products of public entities as well as the applications of public resources are parts and counterparts of the accounting records.

The accounts are conceptual elements applied to relate inputs and outputs of an entity and their function is to explain results of management. These elements are goods, services, and products in the economic and financial transactions of a System of National Accounts. The accumulation of economic, financial, and monetary values on accounts explains the volume of non-financial and financial transactions. The first ones are economic value as Gros Domestic Product, National Saving and Capital Operations. The second ones are financial and monetary counterparts of non-financial transactions, and the Offer Monetary is obtained from them.

The compensations between non-financial accounts measures the Capacity (+) / Need (-) of financing. The compensations between financial accounts measure de Net Financial Operations and has same value of Capacity (+) / Need (-) of financing [Net lending (+) / Net borrowing (-)], because compensation between non-financial and financial transaction must be same, they are respectively part and counterpart in each one accounting transaction. This identity is the accounting next expression.

$$\text{Net lending (+) / Net borrowing (-) = (+\backslash-) Net Financial Operations}$$

These differences are the profit and loss of a non-public entity. So that, when this accounting result has a positive value, it is a source of financing, and the entity obtains its own financing for the economic activities carried out. These both economic and financial results are compensations between the non-financial and financial transactions, and it allows obtaining next expressions.

$$\text{Net lending (+) / Net borrowing (-) = Gross Saving – Capital Operations} \quad (1)$$

$$(+\backslash-) \text{ Net Financial Operations} = \text{Net Financial Position – Broad Money} \quad (2)$$

$$\text{Gross Saving – Capital Operations} = \text{Net Financial Position – Broad Money} \quad (3)$$

Translation economic and financial variables from the accounting equation of national economy is as follows.

$$\text{Net Financial Position} + \text{Capital Operations} = \text{Broad Money} + \text{Gross Saving} \quad (4)$$

The variables of <<Capital Operations>> and <<Gross Saving>> are obtained from the non-financial transactions. The financial variables are compensation between the liabilities and assets of financial and monetary accounts. So, the <<Net Financial Position>> is the difference between transactions of financial accounts of liabilities and assets, and the <<Broad Money>> is difference between the monetary accounts of Cash (in national and foreign currency) and Monetary Deposits. These compensations can be made because a same value criterion is applied in the recording of accounting transactions, the market price.

The accounting variables of World Bank to assess the World economy are in fallow table.

Table 1. Code of World Bank

Country Name	Country Code	Indicator Name	Indicator Code
World	WLD	Gross savings (% of GDP)	NY.GNS.ICTR. ZS
World	WLD	Broad money (% of GDP)	FM.LBL.BMNY.GD.ZS
World	WLD	Net lending (+) / net borrowing (-) (% of GDP)	GC.NLD.TOTL.GD.ZS
World	WLD	GDP (current US\$)	NY.GDP.MKTP.CD

Source: World Development Indicators \Last Updated Date 22/12/2022

The asset variables of accounting equation - Net Financial Position and Capital Operations – are values obtained from subtracting and adding the Net lending (+)/net borrowing (-) from Gross saving and Broad Money, respectively according to expressions 1 and 2. The table below shows value of respective variables in World Bank Data.

Table 2.- Accounting Codes and real valuation of World Bank Data.

Accounting Code	Indicator Code	1994	2020
GS (% oGDP)	NY.GNS.ICTR. ZS	24,55922696	26,09762266
BM (% of GDP)	FM.LBL.BMNY.GD.ZS	91,33746472	142,8642649
NL(+)/NB(-) (% of GDP)	GC.NLD.TOTL.GD.ZS	-3,021912338	-9,619867942
GDP (US\$ current price 2010)	NY.GDP.MKTP. KD	3,91633E+13	8,20373E+13

Applying percentages of table 2 on value of GDP the table 3 are valuation of accounting variable of Balance-Market Accounting Equation for first and last year annualized.

Table 3. Valuation application for equation of accounting variables.

Country Code	Accounts	Indicator Code	1994	2020
WLD	Capital Operations (\$)	CO (\$)	1,08017E+13	2,93016E+13
WLD	Net Financial Position (\$)	NFP (\$)	3,45873E+13	1,0931E+14
		SUM	4,5389E+13	1,38612E+14
WLD	Gross Saving (\$)	GS (\$)	9,61821E+12	2,14098E+13
WLD	Broad Money (\$)	BM (\$)	3,57708E+13	1,17202E+14
		SUM	4,5389E+13	1,38612E+14

2.- OBTAINING TRANSFORMATIONS FOR EDGEWORD BOX

The inclusion of accounting variables the table 3 in an Edgeworth box need two transformations. Considering the positive character of the Edgeworth box axes, the first transformation is to obtain a change of origin. This constant will be added to all values that must be included for the Edgeworth box to perform the accounting analysis. This change of origin is the largest negative value of the accounting variables considered in the analysis multiplied by negative number two (-2). Subsequently, the second transformation consists of dividing each accounting variable by the respective sum of the total assets or liabilities. The respective percentages are values of accounting variables for axes of the Edgeworth box, and they are annual relative positions of World Economic. The following expression is applicable to any value that is included in it.

$$Xi = (AVi - Xo)/S \quad (5)$$

Where:

AVi = Time Series Accounting Variable

Xo = Change of Origin; Xo = (-2) * Maximum Negative Value

S = Total assets or liabilities.

The tables and steps for obtaining the including values in Edgeworth box.

Step 1.- Obtaining of Change of Origin

Table 4.- Change Origin	
Negative MaxMin (Assets)	1,08017E+13
Negative MaxMin (Liabilities)	9,61821E+12
Negative Max Serie Value	9,61821E+12
Xo = MNS*(-2)	0

Step 2.- Add Xo to accounting variables and First transformation.

Table 5. First Transformation	1994	2020
Capital Operations (CO)	1,08017E+13	2,93016E+13
Net Financial Position (NFP)	3,45873E+13	1,0931E+14
SUM	4,5389E+13	1,38612E+14
Gross Saving (GS)	9,61821E+12	2,14098E+13
Broad Money (BM)	3,57708E+13	1,17202E+14
SUM	4,5389E+13	1,38612E+14

Step 3.- Application of change of unit and Second transformation for obtaining positions in Edgeworth box.

Table 6.- Value in T%	1994	2020
Capital Operations (CO)	0,237980385	0,211393771
Net Financial Position (NFP)	0,762019615	0,788606229
SUM	1	1
Gross Saving (GS)	0,211906195	0,154458636
Broad Money (BM)	0,788093805	0,845541364
SUM	1	1

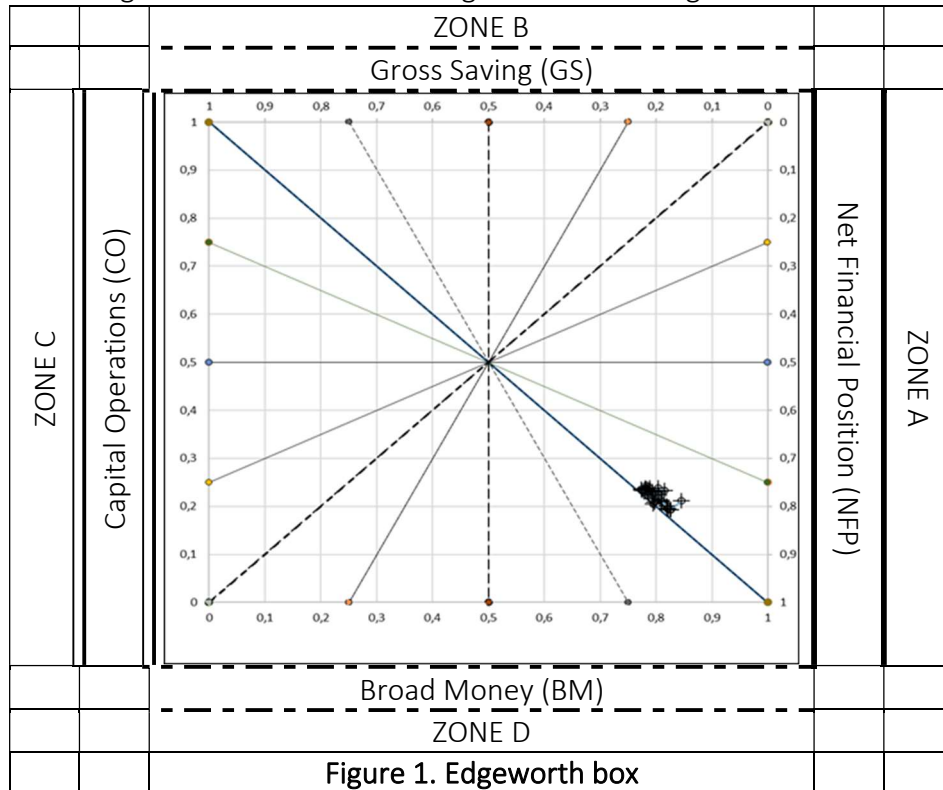
Step 4.- Control on Second transformation and the obtaining of deficit or surplus. The deficit value is continued along of periods.

Table 7.- Deficit or surplus of Economic World.		
NL (+)/NB (-) FINANCE	-0,02607419	-0,056935135
NL (+)/NB (-) ECONOMIC	0,02607419	0,056935135

This difference is financial when the differences between financial assets and liabilities (NFP – BM) are obtained. This difference is economic when the differences between economic assets and liabilities (CO - GS) are obtained.

The negative value of the financial differences says that the World Economy obtains losses (deficit) in the management of public policies. Therefore, the World Economy needs to absorb this result, either by issuing public debt or by increasing Broad Money.

Step 5.- The including the value of table 6 in Edgeworth box of Figure 1.

The variables of Balance-Market Accounting Equation in percentage (expression 4) are axes of Edgeworth box, where sum of primary axes (BM and GS) are 100% as well as sum of liabilities variables referred on secondary axes (NFP and CO).

To measure the positions in Edgeworth box L and G indicators contrast positions by variables on first axes (BM and CO) and secondary axes (GS and NFP).

$$L = NFP/GS - OC/BM \text{ (Financial indicator)}$$

$$G = OC/GS - NFP/BM \text{ (Economic indicator)}$$

a.- Indicator L measures how many times financial transactions (Assets – Liability =NFP) generates results of economic activities (GS) or self-financing. This ability is corrected by how many times Broad Many (banking deposits) finances the acquires economic assets. When $L < 0$ economic assets are warranties of financial positions in World Economy.

b.- Indicator G contrasts accounting relations of economic and financial variables by differences. Measures whether capital operations (CO) are more generated by financial and monetary politics than generated economic result (GN). The positive value of G ($G > 0$) says there is economic growth, on the contrary ($G < 0$) there is restrictions on economic supply.

According to the values of the indicators L and G it is possible to distinguish four different zones of risk as fallow on Figure 1.

Zone	L	G	Risk Level
Zone A	$L > 0$	$G > 0$	Low risk
Zone B	$L < 0$	$G > 0$	Intermeddle risk
Zone C	$L < 0$	$G < 0$	Intermeddle risk
Zone D	$L > 0$	$G < 0$	High risk

The general criterion for economic growth is $L > G$ in any risk area because financial activity supports economic activity. Nevertheless, the Zone A has the lowest risk of all of them and is represented on right side of Edgeworth box in figure 1. The dashed lines represent Zones B and D with intermeddle risk. The way to abandon the high level of risk in Zone C is going on Zone D. The

Zone B represents the beginning of risk because the economy leaves Zone A and goes to Zone C, where there is a high level of instability.

Step 5.- Representation on Cartesian axes positions of World economy in Edgeworth box and control of their location.

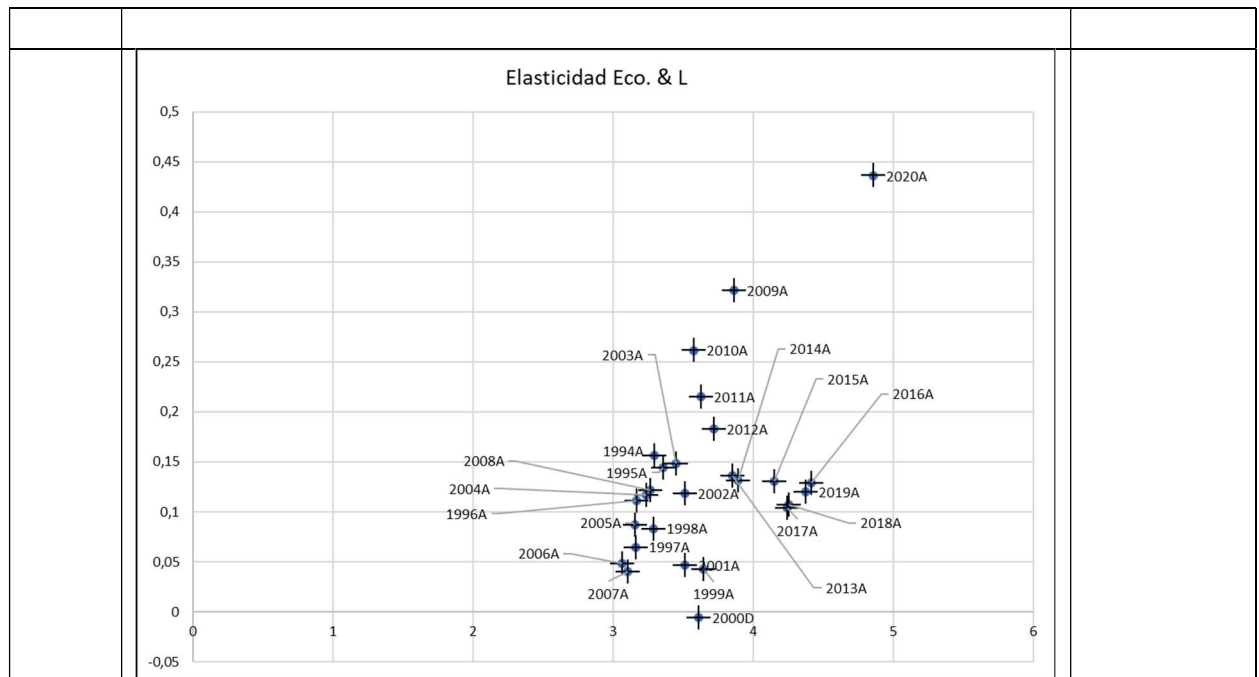

Figure 2. - Position of World in Cartesian Axes & Economic Utility

The positions in Edgeworth box can be translated to Cartesian axes and represent a rotation of their positions. The positions related on Cartesian axes have been labeled by respective year and letter of their zones in Edgeworth box.

The positions of World Economy are in Zone A, excluding position on 2000 located in zone D. They are far from the ordinate axis and next to the abscissa axis. Consequently, there is low risk for accounting positions because indicators L and G are positive as well as social-economic conditions of World improve because L is higher than G ($L > G$) and financial positions (L) source adequality the economic activity (G). The L and G indicators for positions in table 6 are obtained in table 9.

Table 9- Indicators L and G

YEARS	1994	2020
L(WLD)	3,294053682	4,855604387
NFP/GS (t%)	3,5960233	5,105614357
OC/BM (t%)	0,301969618	0,25000997
G(WLD)	0,156131041	0,43594661
OC/GS (t%)	1,123045906	1,368610891
NFP/BM (t%)	0,966914865	0,932664281

Considering the results obtained, a first consideration must be made about the indicators L and G. The indicator G is Y_i and L is X_i on Cartesian axes and allows contrasting positions of the economic entity on other variables with a same Cartesian canonical basis. A second consideration on results of table 10 is the locations of Global economic positions in Zone A and continued deficit of World, according to the included results of table 7. The negative value of [NL (+) / NB (-)] is deficit obtained by accounting criterion according to negative value of world series (WLD). Nevertheless, these losses on economic activity can be cover by NFP of BM operations, and this action located World positions in Zone A of Edgeworth box and be financing intangible assets.

SERIE	1994	2020
L(WLD)	3,294053682	4,855604387
G(WLD)	0,156131041	0,43594661
ZONA	A	A
NL (+)/NB (-) FINANCE	-0,02607419	-0,056935135
NL (+)/NB (-) ECONOMIC	0,02607419	0,056935135
CONTROL C(+)/N(-)	-2,77556E-17	0

Thinking about application of Game Theory for this accounting methodology, the function accounting utility is not money value because this economic disrupt can be a social good which is not possible measure on monetary and financial criterion but can be consider an intangible assets or other social compensation (OECD, 1998. Corrado, 2017, Martin, 2018). So that deficits are no strict differences when human factor has effect on evolutions of economies as Krugman (1991) consider on research of economic behaviors. (Rauch et al. 2005).

3.- THE FUNTION OF ACCOUNTING UTILITY

The measurement of the risk level of the World economy is observed by the distance from the center of the Cartesian axes to the World accounting positions in figure 2. According to location of positions, the decision risks can be low (zone A), intermeddle (Zone B, D) and high (Zone C). There are two ways for measuring the risk by associated effects of respective radian and module of respective positions, division or multiply them. Their division explain how many times a conduct (radial) is contained in a tension (module) of a decision. Their multiplication refers to the extension of a behavior (radial) by the tension (module) of a decision. This is a conceptual criterion according to evolution of macroeconomic variables considered in research. The radian and module for each position are obtained by method of table 11.

Operations	1994	2020
TG (G/L)	0,047397844	0,089782152
RADIAN (G/L)	0,047362397	0,089542072
G = SEN (Rad) * MODUL(G/L)		
SEN (G)	0,047344692	0,089422465
MODULE (G) (1)	3,297751743	4,875135219
L = COS (Rad) * MODUL(G/L)		
COS(L)	0,998878611	0,995993786
MODULE (L) (2)	3,297751743	4,875135219
CONTROL MODULE (1) – (2)	0	0
CONTROL RADIAN (a)	1	1
$(a) \text{sen}^2(G) + \text{sen}^2(L) = 1$		

According to strategy to measure the function of accounting utility can be explained by financial and economic criterion, according to relation of indicator L (abscissa axis) or G (ordinate axis), respectively, and parameter of accounting utility are Mo for MODULE and R for RADIA for respective results obtained in table 11. The expressions of utility functions are as follows.

a) Financial utility. $U^{Fin} (WLD) = |Mo / R| * (\text{zone location factor})$

b) Economic utility. $U^{Eco} (WLD) = |Mo * R| * (\text{zone location factor})$

The multiplication of the absolute value of location of parameter (radian and module) by <<zone location factor>> indicate the nature of position risk. This location factor adopts value (+1) when positions are in zone A and take negative value (-1) positions are in zones D, B or C.

UTILITY FUNCTION U(G/L)	1994	2020
ZONA	A	A
SING	+1	+1
$U(G/L) = Mo/R * SING$	1994A	2020A
$U^{Fin} Mo/R $	69,62805786	54,44519102
$U^{Fin}(G/L)/1000$	0,069628058	0,054445191
$U(G/L) = Mo * R * SING$	1994A	2020A
$U^{Eco} Mo * R $	0,156189428	0,436529709

The accounting utility positions are marked by cross (+) over bred (circle) of respective annual position with an added level of its period in figure 2. The function of accounting utility is obtained by applying the expression $E^{Eco} | Mo * R |$ of table 12. Their values are on the ordinate axis G of figure 2 related to the annual value of the abscissa axis L.

The evolution of accounting variables are in figure 3, including the evolution of Net lending (+) / net borrowing (-) (% of GDP) adjusted by application of expression (5). The adjusted value of losses and gains on results of World activities are obtained by differences between respective assets and liabilities. The evolution of accounting utility ($U^{Acc} | Mo * R |$) has same evolution of differences [C(+)/N(-)] between assets of accounting expression (4). The table 13 has names of variables, he axes with which they are related and their accounting code.

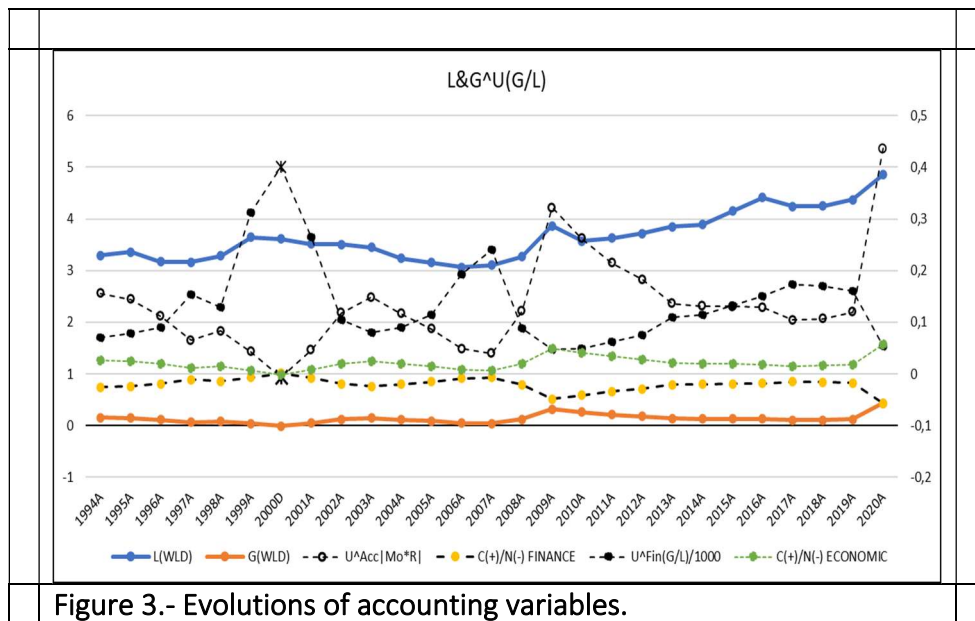

Figure 3.- Evolutions of accounting variables.

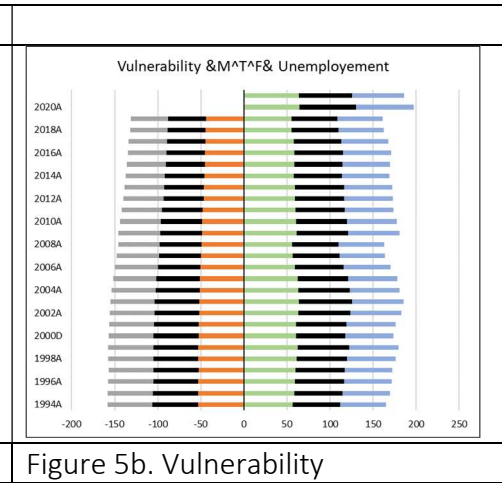
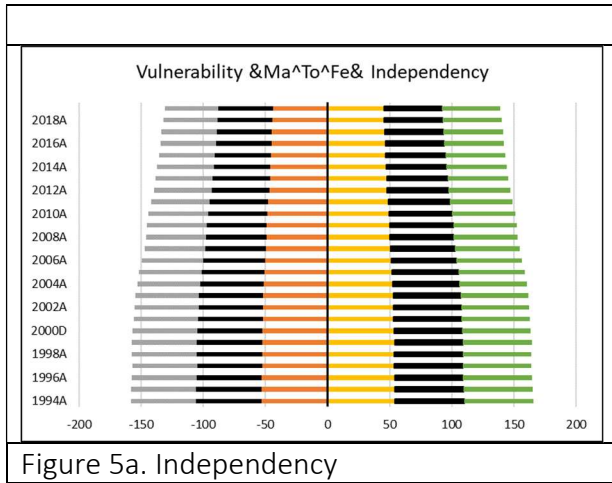
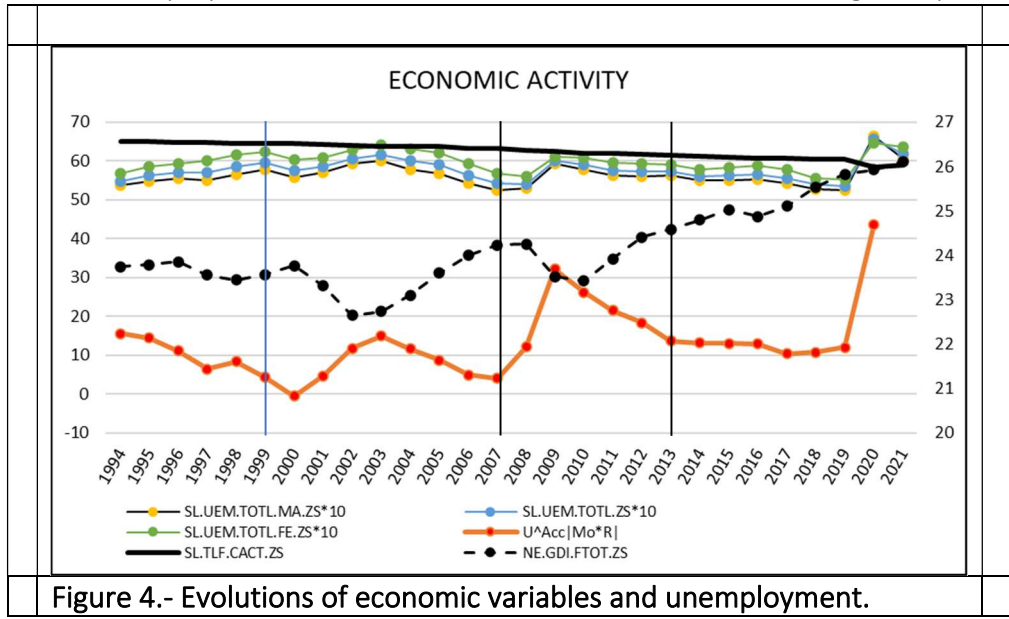
VARIABLES	AXES (Yi)	NATURE
L(WLD)	1	Finance
G(WLD)	1	Economic
$U^{Eco}(Mo * R)$	2	Utility of Accounting Economic
$U^{Fin}(Mo/R)$	2	Utility of Accounting Financial
C(+)/N(-) FINANCE	2	Capacity / Need financing
C(+)/N(-) ECONOMIC	2	Coverage for financing/Net own resources

The synthesis of economic and financial positions in Edgeworth box by accounting utilities must be understandable by criterion risk. The evolution of accounting utility $[U^{Acc} | Mo^*R]$ is referred by discontinued lines on secondary axis, and its evolution has same tendency of G indicator and C(+)/N(-) Economic. The accounting utility function is related to the set of economic variables, and so it justifies the effect of financial counterpart on other variables of interest.

4.- THE FUNTION OF ACCOUNTING UTILITY ON ECONOMY

3.1- Evolution of unemployment.

To contrast these opinions on World economic, the figure 4, 5a and 5b show evolutions of variable in table 14. The unemployment is cause-effect variable to assess Accounting Utility function.

Code	Axes (Yi)	Name
SL.UEM.TOTL.ZS	1	Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate)
SL.UEM.TOTL.MA.ZS	1	Unemployment, male (% of male labor force) (modeled ILO estimate)
SL.UEM.TOTL.FE.ZS	1	Unemployment, female (% of female labor force) (modeled ILO estimate)
SL.TLF.CACT.ZS	1	Labor force participation rate, total (% of total population ages 15+) (modeled ILO estimate)
SL.EMP.VULN.ZS	1	Vulnerable employment, total (% of total employment)
SL.EMP.SELF.ZS	1	Self-employed, total (% of total employment) (modeled ILO estimate)
NE.GDI.FTOT.ZS	2	Gross fixed capital formation (% of GDP)

The evolution of Accounting Utility measures level of risks the World economy and has relation with evolution of unemployment because low levels of Utility have effects on low level of unemployment. The general criterion is the variation of capital operation have effects on employment policy. Nevertheless, this general criterion presents contradictions from 1994 to 2000, 2007 and 2013, according to vulnerability of employment respect to the unemployment (figure 5b).

The first period the low risk of Accounting Utility has not effect increasing of employment, and operations of capital do not meet their goals. The next period up to 2007 there is stability of employment politics. The unemployment increases in 2009 as well as level or risk measured by Accounting Utility. The high level of risk is corrected by the increasing of capital operations that are maintained until the end of the period. This continued corrections by capital operations explain the continued high level of Accounting Utility up to 2020. and it are inconsistencies on capital operations. That to say, the capital operation not only fulfills the function of correcting unemployment, also considering the continuous fall in the labor participation rate since 1994.

	Resume (2000 to 2020)	2000 to 2007	2008 to 2020
<i>Regression Statistics</i>			
Multiple correlation coefficient	0,77226076		0,94485928
Determination coefficient R ²	0,59638669		0,89275906
R ² adjusted	0,5291178		0,88300988
Typical error	0,16633085		0,10960679
Observations	8		13

VARIANCE ANALYSIS					
Year 2000 to 2007	Degrees of freedom	Sum of squares	average of the squares	F	Critical value of F
Regression	1	0,24527841	0,24527841	8,86571384	0,02471532
Statistical residuals	6	0,16599571	0,02766595		
Total	7	0,41127411			

VARIANCE ANALYSIS					
Year 2007 to 2020	Degrees of freedom	Sum of squares	average of the squares	F	Critical value of F
Regression	1	1,10012298	1,10012298	91,5727634	1,1457E-06
Statistical residuals	11	0,13215013	0,01201365		
Total	12	1,23227311			

Model 2000-2008	Coefficients	Error topic	Sadistic t	Probability	Lower 95%	Great 95%
Interception	5,57652613	0,10912969	51,0999928	3,7684E-09	5,30949541	5,84355685
U^Acc Mo*R	3,64848888	1,22533876	2,97753486	0,02471532	0,65019294	6,64678483

Model 2008-2020	Coefficients	Error topic	Sadistic t	Probability	Lower 95%	Great 95%
Interception	5,16334311	0,06558009	78,733399	1,7274E-16	5,01900231	5,30768391
U^Acc Mo*R	3,0151373	0,31508225	9,56936588	1,1457E-06	2,32164595	3,70862865

The estimation models obtained between the level of unemployment and the accounting utility function indicate that the latter has the capacity to explain the behavior of any entity (world) that records its operations through a system of accounts and the accounting conceptual framework that contains.

3.2. The change of economic model.

The evolution of Accounting Utility explains the change of economic model of World activity. The variables of industrial and service sectors are in figure 5 and described in table 15. The evolution of sectors is represented on secondary y axis as well as Gross fixed capital formation (% of GDP) by discontinued lines. The evolutions of positions risk in Edgeworth and service sector are associated to Commerce activity. The high levels of Accounting Utility are increases on service sector activities and low levels on industrial sector, and this behavior is continued when there are low level of risk on last periods. This defines changes on module economic.

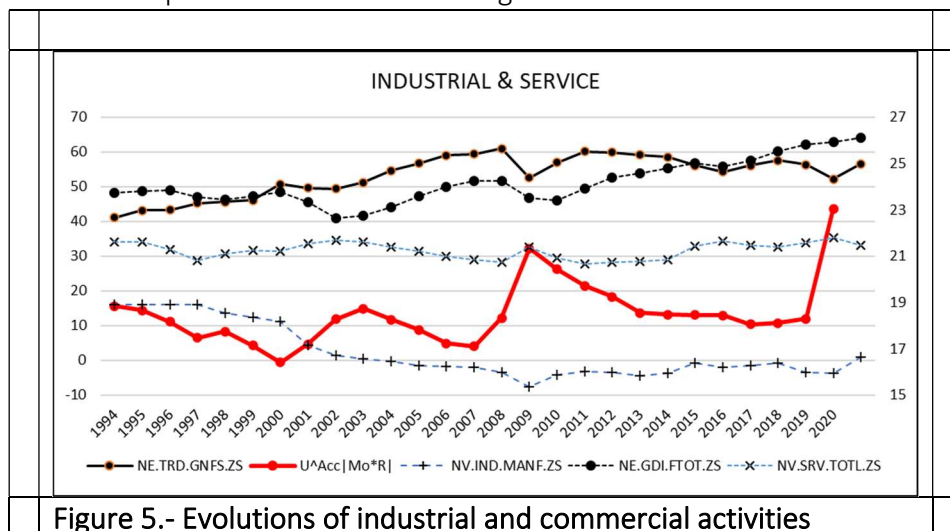

Figure 5.- Evolutions of industrial and commercial activities

Table 15. Evolutions of industrial and services sectors

Code	Axes (Yi)	Name
NE.TRD.GNFS.ZS	1	Comercio (% del PIB)
NV.IND.MANF.ZS	2	Industrialización, valor agregado (% del PIB)
NV.SRV.TOTL.ZS	2	Services, value added (% of GDP)
NE.GDI.FTOT.ZS	2	Gross fixed capital formation (% of GDP)

3.3. Evolution of social variables.

The change of World economic model suggests a social change. The variables of social behaviors are in table 16 and explain their relations on secondary and primary axes and their evolutions are in figures 6a and 6b. The increasing of level education supposes decreasing of births and they are not related to unemployment. The function of Accounting Utility identify three periods of instabilities, which affect to vulnerability of employees (figure 5b) as well as a change of sectorial activities. So that, there is a exchange of cultural and intellectual capital for application capital. The production of intellectual property is applicable to the evolution in the registration of patents in figure 5b, explaining results obtained of estimation models in before section. This hypothesis justifies the downward evolution of the labor participation rate and the consideration of the increase in gross fixed capital formation (% of GDP) as a guarantee for transactions in the financial market in the period 2008 to 2020. That is, economic assets (patents) do not generate profits as sources of macroeconomic self-financing.

Table 16. Evolutions of industrial and services sectors

Code	Axes (Yi)	Name
SE.TER.ENRR.MA	1	School enrollment, tertiary, male (% gross)
SE.TER.ENRR	1	School enrollment, tertiary (% gross)
SE.TER.ENRR.FE	1	School enrollment, tertiary, female (% gross)
SL.UEM.TOTL.ZS	2	Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate)
SP.POP.GROW*10	2	Population growth (annual %)

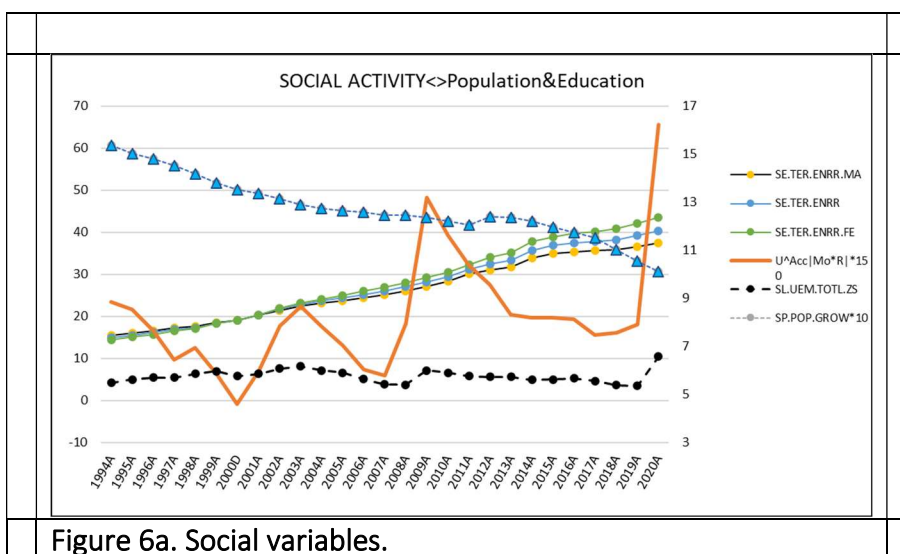

Figure 6a. Social variables.

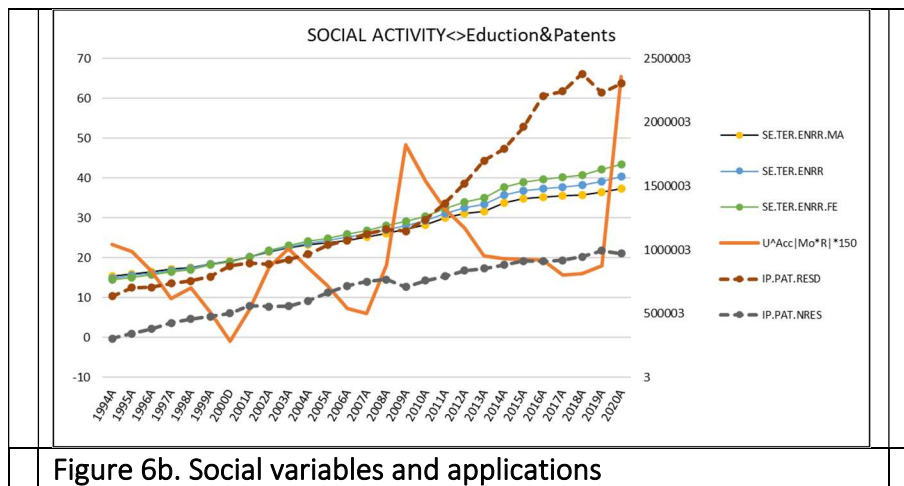

Figure 6b. Social variables and applications

The empirical results are indicating that the increase in the educational level influences the birth rate, and this effect does not justify the low level of unemployment with respect to the evolution of Capital Operations.

5.- THE ACUMULATION CRITERION VS ECONOMIC CICLES.

The evolution of accounting variables in table 6 and the evolution of unemployment marked by a crose (+) are in figure 7. Contrasting the unemployment and Capital Operations (transactions of economic assets) they have different evolution in Figure 7 up to and figure 4. This is accounting effect of part and counterpart of principle double. That to say, the productive economic assets (OC(\$)2TR) have same evolution of unemployment from 2010 and beginning in 2007. This change in development has its referent in the change in the economic growth model because the economic transformation of industrial activities into services does not require more investment in capital goods but rather a management change based on the intellectual capital.

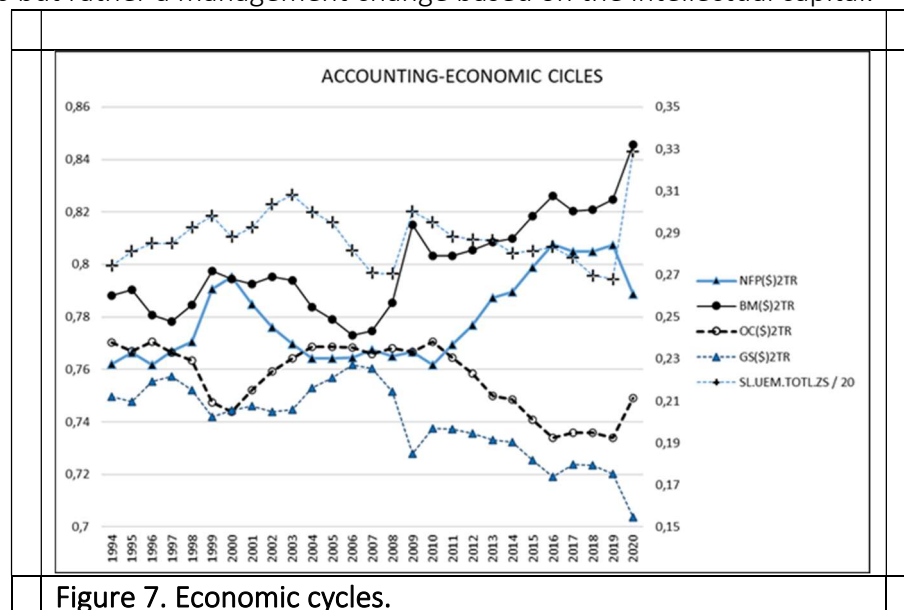

Figure 7. Economic cycles.

The changing industrial capital for intellectual capital is bases on financial operations. To improve unemployment and obtain social benefits, the level of monetary and financial operations must be maintained over time, such as the situations of the years 2000, 2006, 2007 and from 2014 to 2019. These politics belong Friedman theories. The effect of counterpart is the obtaining a positive value of L(+)/N(-) or C(+)/N(+) to maintain them, but according to level of patents the effect does not occur. The materialization of intellectual capital does not produce the expected benefits and the maturities swap operations in public debt are conditioned by monetary policies, where the interest rates that are negotiated become relevant. In relation to the latter, a query to the

derivative operations in the Bank for International Settlements shows that the interest swap operations are the ones that have the greatest negotiation, in operations and in value.

In conclusion. The change in the economic model -intellectual capital for industrial capital- affects the negotiation of debt, which is conditioned by the money supply and interest rates. In addition, it is necessary to exploit patents to obtain results that self-finance the activity in the world economy. For their part, capital goods are collateral elements in the face of countries' monetary policies.

Author's appreciation: The applied accounting methodology is based on the contributions of Francis Ysidro Edgeworth and Simon Kuznets and guides us to consider that accounting is an economic science. Thus, accounting standards are management criteria for economic, financial, and monetary values in an information system. Edgeworth's box has become an accounting laboratory to analyze any type of entity that uses the principle of double entry in the registration of its operations and opens the doors to consider the use of Game Theory in decision-making, whose effects are visually observable.

BIBLIOGRAPHY

Alfaro, Laura. Calani, Mauricio, Varela, Liliana. 2021. "Currency Hedging: Managing Cash Flow Exposure". Working Paper 28910. <http://www.nber.org/papers/w28910>.

Aristizabal-Ramirez, Maria., Leahy, John V. and Tesar, Linda. 2022. "A North-South Model of Structural Change and Growth". National Bureau of Economic Research (NBER). Working Paper No. 30584. <http://www.nber.org/papers/w30584>

Bordo, Michale D, 2020. "Monetary Policy Cooperation/Coordination and Global Financial Crises in Historical Perspective". Working Paper 27898. <http://www.nber.org/papers/w27898>.

Borio, Claudio., Hofmann, Boris., Zakrajšek, Egon. (2023). "Does money growth help explain the recent inflation surge?". Bank for International Settlements (BIS). Bulletin nº 67. 26 January 2023. Available on the BIS website (www.bis.org).

Caruana, J (2010a): "Macroprudential policy: what we have learned and where we are going". Keynote speech at the Second Financial Stability Conference of the International Journal of Central Banking, Bank of Spain, Madrid, 17 June, Bank for International Settlements (BIS). Speeches. <https://www.bis.org/speeches/sp100618a.pdf>. Accessed in February 2023.

Corrado, Carol. Haskel, Johathan. Iommi, Massimiliano. Jona-Lasinio, Cecilia. Mas, Matilde and O'Mahony, Mary. 2017. "Advancements in measuring intangibles for European economies". Eurostat Review on National Accounts and Macroeconomic Indicators. (EURONA) EURSTAT. <https://ec.europa.eu/eurostat/cros/system/files/euronaissue2-2017-article3.pdf>. Accessed in February 2023.

Dunn, Ave., Gholizadeh, Mahsa. 2023. "The Geography of Consumption and Local Economic Shocks: The Case of the Great Recession". Bureau of Economic Analysis (BEA). Working Paper Series, WP2023-1.

European Banking Authority (EBA). 2022. Work Programme 2023. <https://eba.europa.eu/>. Accessed in February 2023.

Federal Reserve Service (FRS). 2022. Supervision and Regulation Report. <https://www.federalreserve.gov/publications/supervision-and-regulation-report.htm>. Accessed in February 2023. Accessed in February 2023.

Fixler, Denis and de Francisco, Eva. 2022. "Understanding the Uneven Growth of Intellectual Property Products Investment in the U.S.". Bureau of Economic Analysis (BEA) Working Paper Series, WP2022-7.

Jermann, Urban, 2019. "Negative Swap Spreads and Limited Arbitrage". National Bureau of Economic Research (NBER). Working Paper No. 25422. <http://www.nber.org/papers/w25422>

- Kaplow, Louis. 2015. "Market Definition, Market Power". National Bureau of Economic Research (NBER). Working Paper No. 21167. <http://www.nber.org/papers/w21167>
- Kashyap, Anil K and Stein, Jeremy C. 2022. "Monetary Policy When the Central Bank Shapes Financial-Market Sentiment". National Bureau of Economic Research (NBER). Working Paper No. 30751. <http://www.nber.org/papers/w30751>
- Krugman, Paul. 1991. Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*, vol. 99, no. 3. https://pr.princeton.edu/pictures/g-k/krugman/krugman-increasing_returns_1991.pdf.
- Lee, Dain. Park, Jinhyeok. Shin, Yongseok. 2023. "Where Are the Workers? From Great Resignation to Quiet Quitting". National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper 30833. <http://www.nber.org/papers/w30833>.
- Martin, Josh. O'Brien, Rachel and Proctor, Hamish. 2018. Experimental estimates of investment in intangible assets in the UK: 2015. Office of National Statistics (ONS). <file:///C:/Users/34628/Downloads/Experimental%20estimates%20of%20investment%20in%20intangible%20assets%20in%20the%20UK%202015.pdf>
- Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). OECD Secretariat. 1998. "Measuring Intangible Investment". <https://www.oecd.org/sti/ind/1943325.pdf>.
- Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). Ministerial council meeting.:
— 2021. Trust in Global Cooperation: The Vision for The OECD for the Next Decade. <https://www.oecd.org/>. Accessed in February 2023.
— 2022. Strategic Orientations of The Secretary-General. <https://www.oecd.org/>. Accessed in February 2023.
- Rauch, James E. and Trindade, Vitor. 2005. Neckties in The Tropics: A Model of International Trade and Cultural Diversity. National Bureau of Economic Research (NBER). Working Paper 11890. <http://www.nber.org/papers/w11890>.
- Schumpeter, Joseph. A., 1954. "History of economic analysis". Oxford University Press.Inc.
- Tirole, Jean. 2017. "Economics for the common good". Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

How the EU decreased gas consumption and dependence on Russia in 2020-2021?

K. Tabagari

Doctor of Economics, Assistant Professor at the Faculty of Business and Social Sciences,
Guram Tavartkiladze Tbilisi Teaching University in Tbilisi, Georgia

Abstracts

Modern world countries' economies are interconnected via international trade, services, energy supply, demand and transit. So, this means that there exists a scale of economy and if something mistakenly happens, it will spill over the country's neighbourhood or the whole world.

According to the official statistical data in 2021 the world energy consumption was 595.15 exajoules which increased by 5.2% compared to 2020. In 2021 the share of oil consumption was 31 %, natural gas – 24.4 %, coal – 27 %, nuclear energy - 4.3%, hydroelectric – 6.8 % and renewables – 6.7 %. In fact, the share of hydrocarbon energy consumption was a total of 55.4 % and this means that the world is dependent again on the energy resources by which the world is “ruled” by the main oil and natural gas reserves/producer countries.

As for energy consumer countries, in 2021 top energy consumer EU member countries were Germany with 12.6 %, France – 9.41 %, Italy – 6.4 %, Spain - 5.6 % and Poland – 4.4 %. As for the share of each energy resource in each country's total energy consumption, Germany consumed 25.8 % of natural gas in its total energy consumption, Italy – 41.1 %, Spain – 21.9 %, Poland 18.8 % and France – 16.5 %.

The Russian invasion of Ukraine mostly caused energy consumption to collapse and food trade challenges in the world since December 24, 2022. But this is not news, in the early years, from 2005-2006 there were gas supply disruptions for EU member countries from the Russian Federation; so, it can be said that EU member countries tried and are still trying to diversify gas consumption via various ways.

The economy is deeply interconnected with political issues. The tragedy is that thousands of people have died in Ukraine.

The aim of the present article is to analyse how these top five E. U. member countries are trying to use renewable energy resources, and diversify with different energy importers, simply, to decrease the mentioned energy consumption, how the war affected them and what their way out is.

Introduction

Energy is important for home, business and politics. It is interconnected with security. After the Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022, Ukraine and the whole world gradually got collapsed in food and energy resources. EU has the awful experiences with gas cuts since 2006 and 2009 when Russia stopped its natural gas supply to it. And now when the war is not unfortunately over the EU member countries are trying to decrease again. Here are given the top five countries that are the most energy consumers. Here is also explained which energy consumption they have tried to increase in the background of decreasing dependence on Russia.

In the present research, the literature is reviewed, methodology and discussion are expanded; and is given the conclusion.

Literature Review

Energy consumption has always been a significant issue for energy consumers and energy-producer countries. Facts derive from history are still vital. In 1973 Arabian countries imposed sanctions against the states which supported Israel; Sanctions caused an energy crisis and this case was the first attempt to use energy for political purposes (Yergin, 1991) (Tvalchrelidze, A., Berberashvili, T., Otarashvili, M., 2016). There were also 2006 and 2009 Russian attempts to cut gas supplies to the EU via Ukraine but in reality, Russia tried to impact EU member countries with its natural gas (Pirani et al, 2009) (Stern, 2006). Since then EU member countries tried to diversify with various natural gas and oil importer countries but in vain (Tabagari, 2021). The war which started on February 24, 2022, changed the geopolitical again (Askew, 2023).

The Russia-Ukrainian war shook the world's economy (Guénette, J. D., Kenworthy, P. and Wheeler, C., 2022). According to recently conducted research, projects that have Russia so many capacities altogether that if ever after finishing and entering them into force this will empower its impact on the EU (Tabagari, 2022). Unfortunately, and of course, the Ukrainian trade level was reduced, for example, international trade turnover Ukraine-Georgia (Tabagari, 2022).

Methodology/Discussion

Energy is used in different fields; the world's energy consumption was increased by 5.2% in 2021 compared to 2022 and reached 595.15 exajoules (BP, 2022). According to the statistical data, in 2021 the share of the world's oil consumption was 31 %, natural gas – 24.4 %, coal – 27 %, nuclear energy - 4.3%, hydroelectric – 6.8 % and renewables – 6.7 %; the share of each resource was increased oil with 5.5%, natural gas - 4.8%, coal - 5.6%, nuclear energy - 3.4%, hydroelectric - 2.1% and – renewables - 12.8% in 2021 compared to 2020 (BP, 2022). As it is clear, in 2021 55.4% of total energy consumption belonged to hydrocarbon resources (oil and natural gas). As these resources took a big share in the world's consumption and as EU countries are dependent on Russian hydrocarbon resources; Oil was mainly used in the transportation sector 67% of total oil consumption, the industrial sector – 27%, the residential sector – 3%, commercial sector 2% and electric power sector 0% in 2021 in the example of the U. S. (Statista Research Department, 2023). As gas consumption – it was used in the following sectors - electric power – 37%, industrial – 33%, residential – 15%, commercial - 11% and transportation – 3% in the example of the U. S. total gas consumption, too (Statista Research Department, 2023).

EU energy consumption was 60.1 exajoules which was increased by 5.6% compared to 2020; in 2021 EU used 35.5% of oil in its total energy consumption, 23.8% - of gas, 11.2% - of coal, 11% - of nuclear energy, 5.4% - hydroelectric and 13.2% - renewables; EU still tries to avoid Russian gas dependence, as, according to the statistical data, in 2021 the EU gas consumption was 14.28 exajoules which was increased by 4.6% compared to 2020; in 2021 the EU was imported 81.3% of its total gas consumption and in 2020 – almost 100% (which contains transit gas) (BP, 2022).

In **2021**, according to our calculation based on the BP statistical data; Russia's share in the EU gas consumption was **36.9%** and in **2020 – 41.9%**. Table 1, here is the right the top five EU member countries in energy consumption, according to each energy resource and Table 2 explains the percentages of the top five EU member countries of each country's energy consumption in 2021 (BP, 2021) (BP, 2022),

Table I. The percentages of the top five EU member countries of each energy consumption in 2021.

	Oil	Natural Gas	Coal	Nuclear energy	Hydro-electric	Renew-ables	Total
Germany	2.27 %	2.24 %	1.32 %	2.46 %	0.45 %	5.71 %	2.12 %
Italy	1.27 %	1.80 %	0.14 %	-	1.01 %	1.91 %	1.07 %
France	1.58 %	1.07 %	0.15 %	13.55 %	1.36 %	1.85 %	1.58 %
Spain	1.33 %	0.84 %	0.10 %	2.02 %	0.69 %	2.43 %	0.94 %
Poland	0.75 %	0.58 %	1.18 %	-	0.05 %	0.81 %	0.75 %

Table II. The percentages of the top five EU member countries of each country's energy consumption in 2021.

%	Oil	Natural Gas	Coal	Nuclear energy	Hydro electric	Renew-ables	Total
Germany	33.10 %	25.78 %	16.74 %	4.93 %	1.42 %	18.03 %	12.64 %
Italy	36.95 %	41.07 %	3.62 %	-	6.38 %	11.98 %	6.36 %
France	30.92 %	16.47 %	2.47 %	36.46 %	5.81 %	7.87 %	9.41 %
Spain	43.82 %	21.82 %	2.88 %	9.13 %	4.98 %	17.36 %	5.59 %
Poland	31.02 %	18.84 %	42.38 %	-	0.50 %	7.27 %	4.44 %

Conclusion

Each country's energy consumption is unfortunately still based on oil and gas, especially natural gas is significant for energy security diversifications of their hydrocarbon consumption are still irreplaceable; and the circumstances are fluctuating and unstable.

Further, researches need to be conducted: on how strategic sectors can move from hydrocarbon consumption to renewable ones, as alternative hydrocarbon reach countries are not geographically (or politically) accessible.

References

- Askew, 2023. *Euronews*. [Online]
Available at: <https://www.euronews.com/2023/01/30/ukraine-war-a-month-by-month-timeline-of-the-conflict-in-2022>
[Accessed 10 February 2023].
- BP, 2021. *Statistical review of world energy*, London: BP.
- BP, 2022. *bp Statistical Review of World Energy*, London: BP.
- Guénette, J. D., Kenworthy, P. and Wheeler, C., 2022. *Implications of the War in Ukraine for the Global Economy*, Washington: World Bank Group, Equitable Growth, Finance & Institutions.
- Pirani et al, 2009. *The Russo-Ukrainian gas dispute of January 2009: a comprehensive assessment*, Oxford: Oxford Institute for Energy Studies.
- Statista Research Department, 2023. *Statista.com*. [Online]
Available at: <https://www.statista.com/statistics/244442/us-petroleum-energy-consumption-by-sector/>
[Accessed 2 February 2023].
- Statista Research Department, 2023. *Statista.com*. [Online]
Available at: <https://www.statista.com/statistics/186656/us-natural-gas-consumption-by-sector-since-2005/>
[Accessed 11 February 2023].
- Stern, 2006. *The Russian-Ukrainian gas crisis of January 2006*, Oxford: Oxford Institute for Energy Studies.

- Tabagari , 2022. *EU Gas Consumption Before Russia-Ukraine War and Future*. Tbilisi, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Faculty of Social and Political Sciences.
- Tabagari, 2021. *The Caucasus and Iran: Hydrocarbons Perspectives and Impacts on the Modern World*. New York: Nova Science Publishers, Inc..
- Tabagari, 2022. *GEORGIA-UKRAINE TRADE RELATIONS AFTER THE BEGINNING OF THE UKRAINE-RUSSIA WAR*. Tbilisi, Gori State University.
- Tvalchrelidze, A., Berberashvili, T., Otarashvili, M., 2016. *Commodity Economy (Role of Commodity in Globalized World) in Georgian*. Tbilisi: Nekeri.
- Yergin, 1991. *The Prize*. New York: S I M O N & S C H U S T E R.

Literature

Abish Kekilbayuly's story "The happiest day"

Tursymurat Diana

graduate student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Adilbekova Lazzat Makhayovna

candidate of philological sciences, professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

The prose genre is a component of the literary field. This genre ranges from short stories to voluminous novels. In the Renaissance, a separate individual began to form, separating from poetry. Through prose, the writer writes his works, analyzing the past and predicting the future. Talented writers who were born in different periods worked hard in this field. One of them is Abish Kekilbayev. In the article, I will analyze the writer's story "The happiest day", briefly focusing on the course of the analysis of the story.

Writer expressed his great opinion about writing: "The human mind is inventing many miracles. The main goal of the event is to promote the development of the country. Anyway, the greatest discovery is writing. There was no better news than this. The invention of writing is an enduring recognition of Eternity. Writing made the human race not only intelligent, manipulative, but also faithful and reasonable. In fact, Science, Religion, Culture appeared thanks to writing. Through this, he was imbued with the values of past generations, matured" [1].

Abish Kekilbayev: "There is no "dead point" in art. There is only maturity and regress in it. It should be remembered by our young poets, who showed good pace. The current successes and good orientation of the poetry of the younger generation make the requirements for it even higher. Today in Kazakh poetry there is a growing young generation, worthy of the high demands of our time. Now we just need to take care that he does not recognize this pace and remember that only high demands grow true talent. Only then can we look at the bright future of our native poetry with great confidence. The horizon of the poem is not so wide..." [2] he expressed his great opinion.

Abdizhamil Nurpeisov said about the writer: "He does not trade the names of famous historical figures in his works. He also avoids such a character as the past life of his people, otherwise mansukh. The deep philosophical and psychological presentation of the social mysteries of human life especially raises the truthfulness of these stories" the writer told about the great events that took place in the history of Kazakhstan, about the characters that are present in it in a realistic and touching way for the reader [3].

In the analysis of a literary text, it is necessary to first study the information about the story by the student. It is necessary to have knowledge information that reflects the specifics of the genre, the history of origin, the differentiation of the story by thematic types, the model of continuity in Kazakh Stories [4, p 119].

In the process of analyzing the story, the author's position, the idea of the work are put at the forefront. Through this work, students learn some information by analyzing what the author told the reader, the essence of the work.

Samples of analysis of the work are analyzed in detail, mainly in the methodology of teaching Kazakh literature. "Analytical work in literary reading is aimed at recognizing the content of an individual work. And the historical course is conducted on the issues of the author and genre, historical seven, etc. internal and external features of the work, which are mainly the object of analysis:

1. Theme and idea;
2. main image, characters, types, compositional structure in their performance;
3. the nature of similar images in the work, their relationship with the main character;
4. reflection, determination of the conflict in the work through the system of images;
5. compositional structure of the work, their forms, function (prologue, epilogue, narrative, indentation, landscape, portrait, dialogue, monologue, etc.);
6. the plot of the work;
7. language of the work (narrative, aphorism, proverbs and sayings);
8. character language in the work (dialogue, monologue, polylogue);
9. genres of work;
10. style, views of the writer;
11. views and ideas of tradition and innovation" [5, pp. 112-113].

Abish Kekilbayev's stories cover many different topics. One of the main themes is his works written on a historical basis. Because the writer is a statesman who thought about the future of the country and fought for the fate of the country. Perhaps that is why Abish Kekilbayev was able to talk about the events that took place on the stage of history, every detail. By doing this, the writer captured the soul of the reader.

Public figures left good reviews about Abish Kekilbayev. In particular, Maral Iskakbayev, Yessenbai Duisenbayevich, Manash Kozybayev, Askar Suleimenov, etc. The voiced thoughts of influential citizens help to get to know the writer better. For example, Yessenbai Duisenbayevich spoke about the writer as follows: "Thanks to honor and Nartaukel flag, the human mind Giants have mastered the entire knowledge base, moreover, thanks to God's gift-ability, Kekilbayev-artist, who translated the attention of his teacher Auezov, has made his works the fate of the country, the fate of the Earth, the image of the people a golden basis, a noble core, and even no wonder. I think that in this context it is not only a rare phenomenon in national literature, but also resonates with such titans as Tolstoy and Shakespeare at the world level" [6].

The story "The Happiest Day" tells about rural life in wartime, about the life of a family waiting for the return of a child who went to war. The heroes of the work are Shaly, old woman, daughter-in-law Torgyn, Sakan, Foreman Berden, son Daulet, rural people.

The writer begins the work by describing the palace and time of the event. "The morning has not yet come when he opens his eyes. Night rattles. "I don't know", he said. This right piece was patched up in one pocket. "I'm sorry", he said. As soon as it rains, a drop flows. The edge of the tekemet under it is wet and normal" [7, p 5].

In the process of describing the characters of the work, he used artistic means. For example, the description of the old man and the old woman, who are considered the main characters, says: "The grandfather was a poor man. Watch your breath. He roars like his giant black vision. That mother-in-law who sleeps in a whisper. He leaned down next the pillow of his shawl. "I don't know", he said. It is the first time in the history of our country that we have seen such a phenomenon. "I don't know", he said. I am lying near the pillow, I am lying on my legs" [7, p 5]. This passage also used a lot of epithets and analogies in the process of creating portraits of characters.

He also revealed the life of the village through the actions of the heroes. The mother-in-law and daughter-in-law boil milk, the shawl caresses his beard, the boiling of a black teapot cannot help but remind of the village.

The work uses the symbols of shanyrak, kebezhe, kuiz uy, which are considered national values. Blacksmithing was used as a profession. The old man is engaged in blacksmithing. Some of the village men work near the shawl.

At the end of the work, his son Daulet safely returns from the war. The people of the village came to the finish line, returned to their Happy Days, and the life of the village ended as if it were going on. “November in shandak. In neighboring houses, haymakers who return tired from work snore. The village fell into a carefree sleep” [7, p 17].

By teaching this work to schoolchildren, it contributes to the accumulation of human qualities in them. Students are taught to work hard by imagining a real rural scene, through the work of people. It also contributes to the formation and development of a heroic citizen who can protect the country.

Thus, any work written by Abish Kekilbayev in the genre of prose is highly appreciated in the field of literature. The reader who reads each of the writer’s works looks back and feels great. Through the teaching of the writer’s stories to students, he is able to raise and improve qualified people who are not indifferent to the fate of the country.

List of references

1. Abish Kekilbayev. The greatest discovery is writing. 2018.
2. Asulbek Zhanbyrbay. Article “Abish Kekilbayev: a poet with a big heart is a great poet”. 2017.
3. Regional socio-political newspaper “Aktobe”. Article “Abish”. 2009.
4. Panzabek B., Yuksel Z. (2019) history of the study of the story genre//Bulletin of the Kazakh National Women's teacher training University. Almaty: «Women's University», № 3 (79).
5. Methods of teaching Kazakh literature: textbook – Zhumakaeva B.D. Almaty: Publishing House «Women's university», 2015. – 242 pages.
6. «Adilet» newspaper. Poems about the people's writer Abish Kekilbayev. 2019.
7. A complete collection of works by Kekilbaevich A. In twenty volumes. Stories. Volume 6. – Almaty: «Zhazushy» 2010. – 320 pages.

SACRED PLACES OF RESIDENCE IN THE FOLKLORE OF AZERBAIJAN

Murshudova Ulduz Bashir

Ph.D. Associate Professor, "Folklore and crafts" department of Sheki Regional Scientific Center of Azerbaijan National Academy of Sciences, leading Researcher. "Languages" department of Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch, UOT 78.08:801.81, ORCID: 0000-0001-6106-7100

Abstract

Sacred sites have the ability to support networks for biocultural conservation as community-conserved areas. They are crucial for cultural expression and transmission, so it is essential to recognize and uphold the rights of their traditional custodians and local communities. There are some artifacts that the ancient Azerbaijan Oguz Turks regarded as sacred. The Holy Father's Cemetery and the Holy Land, which is also a site of devotion, are two of them. The cemetery was revered as a sacred site and the ancestors' second home on Earth. Because the spirits of heroes, saints, and tribal leaders wander these lands, events that have had a significant impact on the nation's freedom and future have occurred. People needed to find some type of shelter and koma (wooden shack) to provide temporary protection. Everyone thought about it and followed some broad rules to ensure the shelter was safe. From Azerbaijani folklore it is possible to get information about the settlements of our ancestors, the natural factors taken into account in their selection. It is possible to learn about our ancestors' settlements and the natural conditions that influenced their choice from Azerbaijani fairy tales. The following factors were used to identify the areas where they lived. Natural risks protection, plant and animal hazards protection, fertile and productive soil protection, comfortable and snug shelter protection. People treated their houses as sacred areas and made the house's door small so that when they entered, they could bow their heads in front of the home and enter it.

Keywords: *holy, pilgrimage, location, natural shelter, building shelter, characteristic features, natural resources*

1. Introduction

The Azerbaijan Republic's territory was added to the list of human settlements as a result of the rich examples of material culture linked to the settlement of the first inhabitants that were found during the archaeological research performed there. The oldest archaeological and paleontological artifacts from the earliest primordial humans, who lived 1.7–1.8 million years ago, have so far been discovered in Azerbaijan.

It has been demonstrated in recent years through scientific research done by Azerbaijani and European scientists that primitive people first started residing in Azerbaijan's land 2 million years ago. However, it wasn't until the 1950s that it was established that Azerbaijan land was home to any prehistoric camps or primitive people. However, recent archaeological study by Azerbaijani scientists disproved this notion and demonstrated that it was unfounded; scientific evidence also demonstrated that our nation's territory was among those where prehistoric man was born and formed.

Complex scientific studies were performed, and the results showed that the earliest Azerbaijani inhabitants required thousands of years to prepare labor tools and further develop

them. Studies reveal that during the Paleolithic era, prehistoric people established and lived primarily in carst caves, riverbanks, rock shelters, and other appropriate locations.

Rich archaeological camps from various Stone Age stages have been discovered in Karabakh as consequence of Paleolithic research carried out on the territory of Azerbaijan republic. Under the direction of M.M. Huseynov, the Paleolithic archaeological mission of the History Institute of the Azerbaijan Academy of Sciences documented the Azikh and Taglar cave camps in the Karabakh valleys of Guruchay and Kondalanchay in the summer of 1960.

It describes the cave life of the prehistoric people, the preparation of labor tools, hunting economy, and familiarity with primitive fire, primitive building sites, rock paintings, and the prehistoric history of Karabakh based on the remains of material culture discovered in the ancient human camps discovered on the territory of Azerbaijan. In addition, it interprets our earliest history based on physical evidence, including the phases of development of the world's oldest human settlements, the earliest inhabitants who lived in these regions and camps, and so forth.

Mountains, foothills, and plain regions make up the majority of the territories, according to the structure of the landscape-relief. The oldest people in the nation lived here because of the natural and climatic characteristics of the mountainous regions, as well as the abundance of flora and fauna. In the later phases of societal development, new tribal settlements were formed and developed in the plains and foothills of Azerbaijan as a consequence of the formation of farming and herding tribes. The tribes that practiced agriculture settled near rivers after learning the principles of artificial irrigation, while those that raised cattle established in regions with plenty of pastures.

Searching and choosing for a place of residence is an ancient method of creating the past, human history, and social traditions in humanity, social relations, and the process of living. We hear and imagine our great-grandfathers' homes and the world they created through stories, legends, and narratives. The history of our homes, our traditions, and folklore are sacred and unforgettable to us. Our ancestors created all of the place names, our language, and the words we use. What they say is repeated, lived, and developed. Proverbs:

A strange country is better to walk in, a homeland is better to die in.

The male bird builds the nest.

The place of residence is the place of rely and belief.

These are typically natural shrines such as sacred groves, temples, and sanctuaries where gods or spirits live or have manifested themselves, or where their statues, symbols, holy objects, or relics are housed.

2. METHOD

Our decision to analyze Azerbaijan natives' folklore beliefs immediately brought about the question of a methodological starting point, which would make the historical comparison possible. We tried to compare different aspects of Azerbaijan natives' sacred places. However, the main comparison was not possible until a set of the most well known and most frequent beliefs about holy settlements (15 of them). From that point, we were not only able to compare individual units and their equivalents according to their semantic and formal features, but this also allowed us to see a wider picture. We were able to describe the distribution of these types over the intervals of the holy optimum. Analyzing the types of supra semantic differences is also more valuable in such a wider context.

3. WAYS OF SELECTING ANCIENT AND HOLY SETTLEMENTS OF AZERBAIJAN

The Azerbaijani community considers the land they live is sacred. The Holy Ancestors Cemetery has been considered sacred by Turks since ancient times, and these areas have been sacred places of worship. People believed that the cemetery was the home of the great-grandfathers in an underworld. The spirits of brave men, saints, elders and elders, tribal leaders wander here. In some of our stories we can see that, however, the cemetery was the home of evil forces (monsters) who slept in graves during the day and hunted people at night.

There is a strong spiritual sanctity and respect in Azerbaijani folklore for the mountains, which are considered the homeland. The mountains, which bring people happiness and well-being, are a homeland and a home for animals, which provide all of them with food and labor tools; there was a belief in the presence of spirits, fairies, and angels in the mountains, who protected all living things. People who settled in Azerbaijan held their religious ceremonies on high hills or in the Uludag foothills. In the sources, the treaties made by the Huns with the Chinese were confirmed by a sacrifice on top of a mountain called "Hun Mountain". "Mountains with snow and soil," "roads cross over mountains no matter how high they are," and "Don't build a threshing floor on top of a mountain; if you blow it, the wind will carry it away." "Winter comes to the mountain, work to the brave" (2. p. 79) sayings of our great ancestors, the Blue Turks, who sacrificed to God at certain times of the year in the "Cemetery of the Holy Fathers," and these places were known as sanctuaries. People's cemeteries created in the mountains were full of spirits protecting the country.

Babadag is one of the sacred places in Azerbaijan. There is a legend that storms and hurricanes did not leave these parts, the villages sheltered at the foot of the mountains. It ruined the crops of the people. It is the devil who is at the head of this matter. People go to Hazrat Baba to ask help them. Hazrat Baba climbs the mountains where he lives to kill the devil. Although Hazrat Baba could not kill the devil, he chased him down into the deepest valley with the help of mountain goats and eagles, saving the people from danger. There's a rumble coming from that bottomless valley where the devil hides. People have been throwing stones into the creek where the devil lives since then. In the fields, mountain animals come to his aid. Then, Hazrat Baba's wife Gullu and his daughter followed him to the top of the mountain. Then, for several days, eagles, partridges, and Iskander birds carry grain in their beaks. Hazrat Baba taught the people to cultivate land and grow grain.

The mother and daughter are buried on the sanctuary's slope, and Hazrat Baba is buried on its summit. Now there is a home in the place where he was buried (there is also an idea that Hazrat Baba disappeared and this is a symbol of the grave that people visit).

Azerbaijan's Oguz Turks believed that mountains were the dwelling place of God. The fact that high mountain peaks are close to the sky and appear blue from a distance has contributed to the formation and reinforcement of this belief.

Throughout history, humans have relied on food and shelter to survive. This is entirely natural and understandable. Azerbaijanis currently eat three meals per day. Because food is the primary means of survival, the selection of food products is critical. It is necessary to determine and use the food to be eaten correctly in order for a person to appear healthy and cheerful. People relied on shelters to eat, sleep, and survive, and these shelters had to be constantly heated to avoid frostbite. Obtaining firewood was difficult for ancient people, and even after obtaining firewood, people had to do special activities to protect it. Protection and provision of water was one of the important activities, because people already understood that they need it and cannot

live without it. In this harsh environment of life, a person cannot survive more than a few hours without taking measures for protection. ("Hypothermia" page 265)

Beshbarmaq mountain (Fivefingers) is the sacred place in Azerbaijan, too. There is a legend that Beshbarmaq Mountain was once a place of refuge, abode, and home of five brothers. Brothers helped each other, supported each other. The orders of the father Khizir Nabi were the law for the them. They helped people and defeated the village. One day enemy attacked to the village and Five brothers fought with them. There were many enemies and the brothers realized that it would be difficult to protect the village. Khizir Nabi prayed to God to turn them into an invincible mountain and the enemy could not enter the village. They turn into a 5-fingered mountain hand and stand in front of the enemy. Even if they want to cross the Mountain and invade the village, but it is not possible. The hand and 5 fingers throw them from the rocks and tear them to pieces. The enemy is defeated and retreats. From that day, Beshbarmaq Mountain became a place of faith for the people

Hachaqaya mountain is the sacred place that people go for healing. There is a legend that one day, a stranger comes to the country and is looking for a brave man to fight with him. If that hero does not come, he will collect wealth from that area. Some warriors come and fight but are defeated. Finally, Gurd Aslan comes to the place and they fight for forty days and forty nights. At last, Gurd Aslan becomes very angry and strikes with his sword, he smashes the sword against the mountain. The mountain splits into two parts and the sword breaks and they begin to wrestle. Gurd Aslan takes him over his head and throws him to the gulf and kills the warrior. Then he dyed their too. Water always drips from between the rock walls, summer and winter. People believe that the rock cries for Gurd Aslan. Those who visit here break the rock and take it to their homes saying that it will be a blessing and sustenance.

It is possible to learn about our ancestors' settlements and the natural factors that influenced their decision-making from Azerbaijani folklore.

Living places were natural shelters and building by people:

- **Natural shelters:** It is in caves, hollows, rock and mountains' hollows.

- **Building shelters:** included digs, huts and comas made of branches, trees, and wrestling, as well as castles, palaces, houses, and buildings made of special construction materials.

Castles and fortresses were mainly inhabited by giants or mystical forces. The king, shah, khans, lived in palaces and black people lived in digs, huts.

While researching Azerbaijani folklore, interesting facts catch the investigator's attention. The following characteristics were used to define the areas where they settled.

Weather protection: Places away from storms, rain, snow, blazing sun, and floods were thought to be acceptable for habitation. On the leeward side, huts were constructed. Each settlement in Azerbaijan, a country with nine distinct climate zones, had unique characteristics. Our forefathers settled in the foothills of the mountains in the mountainous regions because they were protected from the wind's severe impacts and because they were close to the mountain's natural food sources. People also considered the mountain's clear spring water, which is crucial for human health, and its clean air.

Protection from natural calamities: People chose the safe living places from landslides, volcanic eruptions, and the risk of trees falling on dwellings.

At the water's edge: Our forefathers protected the water by designating it sacred in the locations they selected for easy access, never forgetting how water is important for life. To maintain the spring's cleanliness and safety, they took a number of actions. With various religious convictions, our people have verified the therapeutic value of water as a component of the spring celebration. Every aspect of our lives is based on the use of water, including divination using water and the use of water to treat various diseases. The first man had the view that the beach was cleansed by the water, transformed into innocence, and at this time they carried out special rites.

For our forefathers, water meant virgin, thus they compared virgins to being "pure as water." "Light as air," "clear as water" Water was thought to be pure by those who said that it "does not take impurity" (2. page 213). Expressions that stem from real-world experiences include " Spring water is muddy from its source"

Fertile and productive land: Land fertility is essential for human survival. "Kill the soil, it resurrected you", "The seed grows in the soil, not in the bag" (2. p. 224) are proverbs created by our grandfathers, which represent their life experiences and observations.

Danger from animals and humans:They would choose a more remote location to defend themselves from hostile groups and would build their homes away from areas with dangerous animals, poisonous plants, and rodents. The first shelter and weapons were made by our prehistoric forebears to protect themselves, who also said things like, "The most dangerous living thing for humans," "If a person is not a traitor, an animal will not be branded," and "Buy a home, buy a neighbor" (2. p. 136).

The tribe's male members took part in unique activities and crafted weapons to defend themselves against wild animals.

Natural resource abundance: It is necessary for people's survival in certain regions. People constructed their own houses out of trees, straw, and stubble, and they required firewood to do so. Plants and fruits provided the basis for human existence.

Cozy and comfortable shelter: In order to make living huts more comfortable, people used various interiors. The positioning of the items inside the house was done in accordance with the beliefs. In the middle of the home, a wooden bread pan hung from the roof. (5.56)

Mother nature should not be hurt while creating a shelter for living. It was a great sin to cut and break its fruit-bearing trees and destroy them by crushing and trampling them.

These are the most revered holy sites in Azerbaijan. They are all very distinct from one another in a lot of ways, but they all have at least one thing in common that makes them unique: an intense spirituality. They may be innate "power spots," situated at the intersection of what are known as "ley lines," which are thought to link important ancient and prehistoric sites. This theory has been put forth by some paranormal researchers.

4. Conclusion

Azerbaijan settled society has been characterized by sacred sites. They have involved the natural world as well as religion, domestic life, and civic society. From the 15th century to the present, there has been a heated discussion in the world about the necessity of sacred places and how to create them. The significance of domestic sacred space has protected for the Azerbaijan community, and secularization has resulted in the deconsecration of many religious structures.

Even though the majority of scientists dismiss this idea, one can't help but question if these places and others like them do possess a special spiritual quality that makes them stand out and make them sacred, not only to the people who constructed them but also to succeeding generations and cultures.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı-Yazıçı, 1989.-496 səh.
2. Azərbaycan xalq nağılları. Bakı-Gənclik, 1988-464 s.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. I cild. Bakı. "Şərq-Qərb", 2005, 360 səh.
4. Kamil Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Gənclik 1987. 280 səh.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı-Elm, 2004, -760 s
6. Mürşüdova Ulduz. Azərbaycan və Şimali Amerika Hindu folkloru. Bakı, Mütərcim, 2018, 376 səh.
7. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. I cild, Bakı, Çıraq, 2004, -352 s.
8. Cəlal Bəydilli. (tərtib edən). Atalar sözü. Öndər nəşriyyatı. Bakı-2004
9. Tom Brown Jr. Survival guide. The Search. P. 54. published in Seattle.

Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (March 02-03, 2023). London, England, 2023. 376p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of London

481 Grove Road

London

WC59 0AX